

INSTYTUT SŁAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK

→ SLAVICA ←

PIOTR SOBOTKA

ETYMOLOGIA A GRAMATYKA

PERSPEKTYWA FUNKCJONALNA
W REKONSTRUKCJI DZIEJÓW SŁÓW

155

ETYMOLOGIA A GRAMATYKA

Prace Slawistyczne. Slavica
[Monographs in Slavic Studies. Slavica]

155

Redaktor Naczelna / Editor-in-Chief

Dr hab. Mariola Jakubowicz, prof. inst.,
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland]

Rada Naukowa / Editorial Board

- Д-р ф.н., проф. Тетяна О. Черниш, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна [D-r f.n., prof. Tetiana O. Chernysh, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine]
- Dr hab. Rafał Górski, prof. inst., Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk; Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Kraków, Polska [Institute of Polish Language, Polish Academy of Sciences; Jagiellonian University in Krakow, Cracow, Poland]
- Prof. dr hab. Aleksandra Janowska, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Katowice, Polska [University of Silesia in Katowice, Katowice, Poland]
- prof. Igors Koškins, Latvijas Universitāte, Rīga, Latvija [University of Latvia, Riga, Latvia]
- Apl. Prof. Dr. Thomas Menzel, Serbski Institut / Sorbisches Institut, Budyšin/Bautzen, Deutschland [Sorbian Institute, Bautzen, Germany]

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

Piotr Sobotka

**ETYMOLOGIA A GRAMATYKA
PERSPEKTYWA FUNKCJONALNA
W REKONSTRUKCJI DZIEJÓW SŁÓW**

Warszawa 2023

Recenzje wydawnicze [Editorial reviews]

Dr hab. Angieszka Słoboda, prof. ucz.,
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, Polska
[Adam Mickiewicz University in Poznań, Poznań, Poland]

Dr hab. Arleta Szulc, prof. ucz.,
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, Polska
[Nicolaus Copernicus University in Toruń, Toruń, Poland]

Publikacja finansowana z subwencji na utrzymanie i rozwój potencjału badawczego
Instytutu Sławistyki Polskiej Akademii Nauk.

[This work was financed from a subvention for maintaining and developing
the research potential of the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.]

Mapy [Maps]
Barbara Grunwald-Hajdasz

Redakcja i korekta [Editing and proofreading]
Olga Kowalczyk

Skład [Typesetting]
Janusz Świnarski

© Copyright by Piotr Sobotka, 2023

This is an Open Access book distributed under the terms of the Creative Commons
Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits
redistribution, commercial and noncommercial, provided that the book is properly cited.

e-ISBN: 978-83-66369-63-4

ISBN: 978-83-66369-64-1

ISSN: 0208-4058 (Prace Sławistyczne. Slavica)

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences]
ul. Bartoszewicza 1b/17, 00-337 Warszawa
tel. 22 826 76 88, wydawnictwo@ispan.edu.pl, www.ispan.waw.pl

*Dneska tě navštíví ti kteří byli a kteří už minuli
Každého po jménu oslovíš neboť si vzpomeneš na jména
Ráno se probudíš a ona u tebe v klubíčku schoulená*

*Řekne ti tak mě tu máš
Tak si mě zvaž
Pozvals mne dál
Teď už mě znáš
Jsem tvoje minulost*

Jaromír Nohavica, *Minulost*

Pracę tę poświęcam tym wszystkim, których mi n a ł e m ,
a których ślad odcisnął się w moich myślach, słowach i czynach.

*– Nigdy nie zdołam się Wam odwdziaczyć, przyjmijcie zatem
ten dar, świadectwo Waszej obecności w moim życiu.*

Spis treści

Wykaz skrótów i symboli	9
Skróty języków i dialektów	9
Skróty gramatyczne	11
Inne skróty	12
Symbole	13
Wprowadzenie	15
Rozdział 1. Etymologia jako subdyscyplina językoznawstwa	35
Wstęp	35
<i>Ars etymologica</i> a <i>scientia etymologica</i>	40
Zakres badań etymologicznych	44
Metody i podstawowe instrumentarium badań etymologicznych	47
Rozdział 2. Znaczeniowy i funkcjonalny aspekt w badaniach etymologicznych	59
Wstęp	59
Zmiany semantyczne: zarys problematyki	65
Badanie historycznych jednostek języka jako metoda rekonstrukcji wewnętrznej	73
Rozdział 3. Gramatyka w badaniach etymologicznych	83
Wstęp	83
Leksykalizacja informacji gramatycznej	87
Gramatykalizacja informacji leksykalnej	99
Łańcuch leksykalizacyjno-gramatykalizacyjny: północnosłowiańskie konstrukcje przyimkowo-zaimkowe	111
Podsumowanie	127
Rozdział 4. Badania etymologiczne w aspekcie funkcjonalnym: Semici, Indoeuropejczycy, Słowianie wobec ‘prawdy’	129
Wstęp	129
‘Prawda’ w językach semickich	132
Źródła indoeuropejskiej ‘prawdy’	145

Etymologia i rozwój słowiańskich wykładników 'prawdy'	161
Podsumowanie	169
Rozdział 5. Etymologia i rozwój wyrażeń o funkcji gramatycznej: północnosłowiańskie operatory przywyrazowe <i>-kV</i> i <i>-ž(e)</i>	173
Wstęp	173
Modyfikatory deklaratywności w dawnej polszczyźnie	174
Wykładniki zmiany ramy modalnej wypowiedzeń oznajmujących	178
Wykładniki zmiany ramy modalnej wypowiedzeń pytajnych i wykrzyknikowych	196
Północnosłowiański operator <i>*-kV</i> jako aktualizator	202
Operator <i>-ž(e)</i> : od kontekstualizatora do implikatora prawdziwościowego	219
Podsumowanie	240
Rozdział 6. Etymologia kontaktowa: wyrażenia funkcyjne obcego pochodzenia w języku polskim i jidysz	241
Wstęp	241
Polskie wyrażenia funkcyjne czeskiego pochodzenia	246
Leksyka funkcyjna w jidysz zapożyczona z polszczyzny	264
Podsumowanie	292
Zakończenie	295
Wykaz źródeł	301
Bibliografia	311
Bibliography (Transliteration)	345
Spis tablic	379
Spis rycin	380
Spis map	381
Streszczenie	382
Summary	384
O autorze; abstrakt	386
About the Author; Abstract	387

Wykaz skrótów i symboli

Skróty języków i dialektów

akad.	akadyjski
ang.	angielski
anglo-norm.	anglo-normandzki
arab.	arabski
att.	attycki
aw.	awestyjski
bg.	bułgarski
BSC.	serbsko-chorwacko-bośniacki
bukow.	polska gwara na Bukowinie
chorw.	chorwacki
cs.-rus.	cerkiewnosłowiański redakcji ruskiej / rusko-cerkiewny
csł.	cerkiewnosłowiański
czes.	czeski
czes.-moraw.	czesko-morawski
dłuż.	dolnołużycki
etiop.	etiopski
far.	farerski
fr.	francuski
fryz.	fryzyjski
głuż.	górnolężycki
goc.	gocki
gr.	grecki
hebr.	hebrajski
ie.	indoeuropejski
jid.	jidysz
lit.	litewski
łac.	łaciński
łemk.	łemkowski
łot.	łotewski
moraw.	morawski

myk.	mykeński
nang.	nowoangielski
ogsłow.	ogólnosłowiański/późno-prasłowiański
orm.	ormiański
oset.	osetyński
osk.	oskijski
pcelt.	praceltycki
pgerm.	pragermański
pie.	praindoeuropejski
płb.	połabski
pol.	polski
prus.	pruski
psł.	prasłowiański
ros.	rosyjski
rum.	rumuński
scs.	staro-cerkiewno-słowiański
słc.	słowacki
słwn.	słoweński
stpdarab.	staropółudniowoarabski
stang.	staroangielski
stbr.	starobiałoruski
stczes.	staroczeski
stirl.	staroirlandzki
stnord.	staronordycki
stpers.	staroperski
stpol.	staropolski
stros.	starorosyjski (od XV wieku)
strus.	staroruski (do XIV wieku włącznie)
stwniem.	staro-wysoko-niemiecki
syr.	syryjski
śr.łac.	łaciński średniowieczny
śrpol.	średniopolski
śrwal.	średniowalijski
śrwniem.	średnio-wysoko-niemiecki
toch. B	tocharski B
ugar.	ugarycki
ukr.	ukraiński
wal.	walijski
wed.	wedyjski

wł.	włoski
zachnord.	zachodnionordycki

Skróty gramatyczne

1, 2, 3	osoba
ACC	biernik
ADJ	przymiotnik
ADV	przysłówek
AOR	aoryst
APRT	imiesłów czynny czasu teraźniejszego
ART	rodzajnik
AUX	słowo pomocnicze / czasownik pomocniczy
CC	wykładnik trybu warunkowego
CJ.PTCL	operator koniunktywu
COMP	operator komplementacji
COMPR	stopień wyższy
CONJ	spójnik
CONR	konektor
DAT	celownik
DECL	modyfikator deklaratywności
DEM	zaimek wskazujący
DET	zaimek/rodzajnik
DIS.CON	konektor dyskursywny
DISC	komentarz metatekstowy
DU	liczba podwójna
ENCL	enklityka
F	rodzaj żeński
FUT	czas przyszły
GEN	dopełniacz
IMM	tryb rozkazujący
IMP	imperfectum
INDF	zaimek nieokreślony
INF	bezokolicznik
INJ	wykrzyknik
INS	narzędnik
INT	intensyfikikator
INTER	zaimek pytajny
LIM	operator limitacji

LOC	miejsownik
M	rodzaj męski
N	rodzaj nijaki
NEG	negacja/negator
NOM	mianownik
NP	nazwa własna
NUM	liczebnik
PERF	aspekt dokonany
PL	liczba mnoga
PLUP	plusquamperfectum
PN	nazwa własna
POSS	zaimek dzierżawczy
PPA	imiesłów czasu teraźniejszego czynny
PPF	imiesłów czasu przeszłego
PPRT	imiesłów czasu przeszłego bierny
PRED	predykat/predykatywny
PREP	przyimek
PRN	zaimek
PRS	czas teraźniejszy
PRTCL	partykuła
PST	czas przeszły
PTCL	partykuła
REFL	zaimek zwrotny
REL	zaimek względny
SG	liczba pojedyncza
SUB	rzeczownik
SUP	stopień najwyższy
VOC	wołacz

Inne skróty

a.c.i.	accusativus cum infinitivo
n.c.i.	nominativus cum infinitivo
dial.	dialektalny
gw.	gwarowy
R	rdzeń
ts.	to samo

Symbole

*	forma rekonstruowana
†	krzyż
>	kierunek pochodności lub zmian funkcjonalno-znaczeniowych
<	kierunek pochodności lub zmian funkcjonalno-znaczeniowych
$\rightleftarrows$	kierunek transformacji bądź zależności składniowej
‘...’	pojęcie
ø	kontaminacja/atrakcja
	pauza
«...»	wyrażenia wciągnięte do tekstu z głos

Wprowadzenie

Język, nawet w jego niepozornych przejawach, w słowach, których zazwyczaj nie dostrzegamy, jak chociażby spójniki, partykuły czy rodzajniki, jest odbiciem ludzkiej myśli (por. Reid, 1785, s. 23). Niniejsza praca stawia sobie skromne zadanie. Nie planuję tu opisać fenomenu całego języka, jego mechanizmów i środków wyrazu jako przejawów struktury ludzkiego myślenia, a jednak – akceptując przede wszystkim tajemniczą naturę języka i jego jednostek, zwłaszcza tych, które służą budowaniu relacji, komentowaniu wypowiedzianych treści itp. – będę się starał wydobyć pewną całość czy wręcz prawa ogólne rządzące językiem na podstawie dynamicznego oglądu szczegółów, drobin życia tego języka, jego jednostek funkcyjnych. Zadanie, które sobie wytyczyłem, nie tylko nie jest proste, ale być może nawet przekracza moje możliwości poznawcze. Językoznawstwo, świadome swoich ograniczeń – a taką perspektywę przede wszystkim tu przyjmuję – w każdorazowych próbach ich przekraczania winno koniecznie uwzględniać *t a j e m n i c ę ż y c i a*, która nie poddaje się namacalnemu doświadczeniu, do której można się jedynie zbliżać, ale której nie da się osiągnąć i ogarnąć, bo jest właśnie *t a j e m n i c ą*, elementem mistycznym *r z e c z y w i s t o - ś c i*. Język modeluje rzeczywistość za pomocą reguł negacji, koniunkcji i alternatywy oraz operacji na nich, odwzorowując przy tym zjawiska świata pozajęzykowego w przestrzeni semantycznej (m.in. poprzez mechanizmy kompletowania oraz łączenia) i pragmatycznej (m.in. za pomocą reguł konkurencji oraz tematyczno-rematycznego rozczłonkowania wypowiedzi).

Odkrywanie tajemnic języka, szczególnie gdy dotyczy to jego przeszłości, napotyka niemałe ograniczenia wynikające z samej natury badanego obiektu, w którego oglądzie „nie możemy dowolnie odrzucać konwencji językowych i nadal zadawać pytania” (Vendler, 1967, s. 67) o istotę ujawnianych przez nas zjawisk. Innymi słowy, badanie przejawów życia języka napotyka przeszkodę stawianą przez sam badany przedmiot, którego własności, a nierzadko formalno-treściowa postać muszą uwzględniać zarówno aspekt powierzchniowy, jak i głębinowy języka. Rzeczywista, konkretna jednostka językowa nie jest dana wprost, a co więcej, nie dysponujemy innymi możliwościami jej odsłonięcia, jak tylko za pomocą operacji, których *operandum* jest właśnie poszukiwana jednostka. Język rozumiany jako *langue* tkwi w potoku mowy (*parole*), czego skutkiem jest zacieranie się różnicy między jego płaszczyzną narzędziową

(semantyczną) a domeną działań na narzędziach – płaszczyzną pragmatyczną (por. Bogusławski, 2008, ss. 11–12).

Lingwistyka potrafi wprawdzie mniej lub bardziej precyzyjnie opisać powierzchniowe zmiany jej obiektów, dąży też do odtworzenia ich znaczeń, ale kiedy przychodzi do jej *bytów konkretnych* (*entités concrètes de la langue*) rozumianych jako

strój myśli – musi ona uznać tajemnicę przejawiania się słowa – nowego świata, który wzniósł się ponad światem. Nie rozstrzygając tajemnicy samego wcielenia myśli w substancję słowa, nauka dostrzega i śledzi logiczną budowę i bieg już wcielonej myśli. Filologia (w sensie ogólnym), bardziej niż inne nauki, winna dostrzegać duchowość w zjawiskach, ponieważ słowo jest całe przeniknięte świadomością i z niej wyrasta. Słowo jest poznaniem, *słowo to człowiek* (Аксаков, 1860, s. VII)¹.

Słowo jest miejscem spotkania płaszczyzny formalnej z pojęciową – nie da się ich od siebie oddzielić, a każdorazowe wysiłki zmierzające do ich oderwania od siebie przypominałyby Saussure'owską metaforę z próbą rozcięcia stron kartki papieru – nawet gdybyśmy dysponowali precyzyjnym narzędziem, dzięki któremu byłoby możliwe przecięcie kartki wzdłuż, to nigdy nie uda się nam wyciąć wyłącznie strony *recto* lub wyłącznie *verso*, każda taka kartka zawsze będzie miała obie te strony (por. de Saussure, 1916, s. 163).

Pojawienie się języka jako zdolności ludzkiej jest prawdopodobnie skokiem gwałtownym, nagłym, ponieważ nie istnieje nic pośredniego między sytuacją, w której epistemiczne obiekty *w i e d z y i w i e d z y o w i e d z y* (np. o tym, że się powiedziało *c o ś o c z y m ś*) będą ograniczone do zwykłych indywiduów a sytuacją, w których obiekty epistemiczne nie będą tak właśnie ograniczone, ale będą zawierały także askrypcje tych indywiduów przeniesione z właściwej im askrypcyjnej, walencyjnej pozycji na poziom obiektów epistemicznych (por. Bogusławski, 2007). Trudno zatem wyobrazić sobie język *b e z* mechanizmów, dzięki którym możliwa jest refleksja nad samym mówieniem. W przyjmowanym tu ujęciu mówić to być gotowym do powiedzenia, że się *w ł a ś n i e* powiedziało to a to. Innymi słowy, nie ma mówienia bez refleksji o samej czynności mówienia i nie ma języka naturalnego bez obecnego w nim od samego początku poziomu nieprzedmiotowego, którego wykładniki służą m.in. wyrażaniu stosunku mówiącego do wypowiedzianych przez niego treści. Język, również w jego fazie przedpiśmiennej i w procesie upiśmiennienia, niemożliwy jest bez (samo)świadomości mówiącego i aktywnego słuchacza. Ktoś (sam nadawca bądź jakiś odbiorca) wie, że ktoś (nadawca) mówi, a skoro tak, to wraz z mówieniem pojawia się refleksja na temat czynności i treści mówienia, której leksykalnymi wykładnikami są niektóre wyrażenia tzw. funkcyjne, jak partykuły, partykuły spajające

¹ Wszystkie cytaty ze źródeł obcojęzycznych w przekładzie Piotra Sobotki.

czy nawet spójniki, choć w niektórych opisach bywają one traktowane jako predykaty wyższego rzędu. Każde zdanie o czymś jest świadomym obrazem widzialnego świata, w którym artysta (nadawca) odwzorował nie tylko przedmiotową rzeczywistość, lecz również wymodelował swój stosunek do niej.

Opis języka w perspektywie ewolucyjnej, zwłaszcza najstarszych jego stadiów, opiera się niekiedy na założeniu o stopniowym, względnie nagłym w szczególnych warunkach, wyłanianiu się określonych kategorii i struktur. Tego typu prace przyjmują *implicite*, a zdarza się, że i *explicite*, że język naturalny danej społeczności ewoluje od syntagm prostych i prymitywnych, tworzonych za pomocą mechanizmów składni apozycyjnej, po syntagmy o coraz to większym stopniu skomplikowania, łączone w układy parataktyczne i hipotaktyczne. Pomijając szczegóły, warto jednak zauważyć, że w odniesieniu do najstarszych wypowiedzi dydaktycznie użyteczny podział na struktury rozbudowywane w stosunku apozycyjnym, parataktycznym czy hipotaktycznym bywa dość płynny. Na przykład na parataksę można spojrzeć jak na typ dopowiedzenia. Do jej istoty bowiem należy chęć dodania przez mówiącego czegoś, co już zostało powiedziane (i to najczęściej dodania czegoś od siebie), a jednocześnie niechęć do rozbudowywania wypowiedzi, co czyni się m.in. za pomocą wyspecjalizowanych w tym celu konektorów lub komentarzy o funkcji spajającej. Większość zresztą spójników parataktycznych pochodzi od partykuł utworzonych na złożu zaimkowym lub złożen partykuł z innymi elementami, co świadczyłoby o ich ewolucji od komentowania wypowiedzi do zespalania jej członów. Partykuła zresztą, jak każdy komentarz odnadawczy, operuje przede wszystkim na warstwie mówionej i jest świadectwem nie tyle pierwotnie mownego charakteru wypowiedzi, ile tego, że została ona wypowiedziana i to wypowiedziana przez kogoś, kto względem wyrażonych w niej treści przyjął określoną postawę, najczęściej epistemiczną bądź strukturyzującą tę wypowiedź. Z kolei podział najstarszych wypowiedzi na parataktyczne i hipotaktyczne trudno niekiedy utrzymać w odniesieniu do konkretnego materiału językowego. Wiele bowiem spójników, które w pierwszych etapach swojego rozwoju zawsze bywają funkcjonalnie niejednoznaczne, wyspecjalizowało się w charakterystycznych dla nich para- lub hipotaktycznych funkcjach dopiero w trakcie rozwoju danego języka (por. też Bauer, 1958a; Bednarczuk, 1971; Pisarkowa, 1974; Копечный, 1969). Niezależnie zatem od przyjmowanych założeń na temat ewolucji płaszczyzny syntagmatycznej, nie można bez popadania w absurdy negować tezy o obecności w języku elementów nieprzedmiotowych, w tym metatekstowych, bez względu na to, na jakim etapie rozwoju się on znajduje.

Wyrażenia funkcyjne, stanowiące w istocie kościec naszych wypowiedzi, nazywane bywają również synsemantycznymi, synkategorematycznymi, gramatycznymi itp. Tworzą one – jak się zdaje – jeden z najtrudniejszych do zbadania zarówno w perspektywie statycznej, jak i dynamicznej obszarów z pogranicza leksykonu i składni.

Termin *wyrażenia funkcyjne* odnoszony bywa do niejednorodnej grupy jednostek pełniących m.in. funkcje wykładników relacji opartych na składni zależności lub składni kookurencji. Są to różnego rodzaju komentarze, konektory (w tym przyimki, spójniki, partykuły spajające) czy modyfikatory struktur zdaniowych itp., które prymarnie pełnią funkcję intratekstualną (por. Karolak, 1972). Ich pochodzenie i rekonstrukcja ścieżek ich powstawania, przekształceń znaczeniowych i funkcyjnych stanowi oś spajającą tę pracę. Roman Jakobson (por. Jakobson, 1985, s. 119) uważał analizę znaczeń i funkcji gramatycznych za najbardziej wewnętrzny problem językowy, podstawę opisu semantyki języka w jego aspekcie *aktualnym*. Zastrzegał przy tym, że reguły dystrybucyjne nie odgrywają w tym zakresie roli decydującej. Odkrycie – rozwijając myśl Jakobsona i sytuując ją w obszar dynamiczny – mechanizmów derywacji klas gramatycznych, zwłaszcza tzw. wyrażen zgramatyzalizowanych (por. rozdz. 3), jest kluczem do wnikięcia w naturę nieprzygodną języka jako systemu funkcjonalnego i pozornie tylko statycznego, choć w oglądzie diachronicznym z konieczności oglądanego z perspektywy uogólnionej, opartej na modelu warunkującym rozumienie działających w języku prawidłowości i procesów.

Jednostki funkcyjne, niejako wbrew nazwie, nie ograniczają się jednak wyłącznie do roli wyrazów *pomocniczych czy służebnych*, za pomocą których łączone, komentowane itp. są tzw. jednostki pełnoznaczące. Stanowią one w istocie spoiwo całego systemu, są – choć na nieco innych zasadach niż rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki itd. – jednostkami słownikowymi, niezdolnymi z r e g u ł y do konstytuowania konstrukcji składniowych i niesamodzielnymi semantycznie, ale niepozbawionymi semantyki (por. Grochowski, 2014, s. 13). Wyrażenia te w ujęciu ogólnym mogą mieć własne znaczenia, otwierają co najmniej jedno miejsce syntaktyczne w strukturze powierzchniowej bądź kookurują przynajmniej z jedną jednostką (leksykalną lub syntagmatyczną). Większość z nich ma charakter niereprezentatywny, część jednak, jak na przykład przyimki spacio-temporalne, operuje na przedmiotowej warstwie języka. Niektóre są traktowane jak predykaty wyższego (III) rzędu, informujące – najogólniej mówiąc – o toku naszego myślenia o otaczającym nas świecie (por. Topolińska, 2013, s. 27).

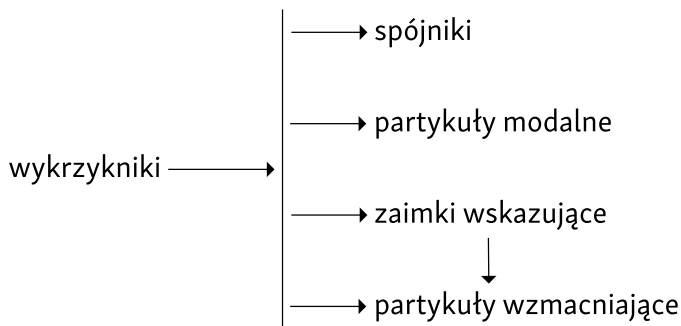
Wyrażenia funkcyjne zajmują szczególnie wyeksponowaną pozycję w badaniach synchronicznych, zwłaszcza w aspekcie związanym z gramatyzacją czy pragmatyzacją (por. rozdz. 3). Stanowią one jednak również bardzo interesujący przedmiot badań prowadzonych z perspektywy historycznej, o czym świadczy wielość i jakość podejmowanych od końca XIX wieku prób ich opisu (przywoływanych tu jedynie w pewnym wyborze i w odniesieniu do języków północnosłowiańskich, na których głównie zogniskowana jest ta praca). Wśród najwcześniejszych opracowań odnoszących się wprost bądź pośrednio do leksyki funkcyjnej w pierwszym rzędzie należy wymienić pionierskie badania Josefa Zubatego (Zubaty, 1909a, 1909b, 1909c,

1909d, 1910, 1912a, 1912b), Stanisława Szobera (Szober, 1929a), Jana Otrębskiego (Otrębski, 1927, 1929), Henryka Oesterreichera (Oesterreicher, 1932), dwie monografie poświęcone systematycznej analizie przysłówków i pochodnych od nich partykuł (por. Obrębska, 1934) oraz spójników (por. Safarewiczowa, 1937), a także prace Stanisława Urbańczyka (Urbańczyk, 1935, 1939) na temat zaimków, ich charakterystyki składniowej i zmian funkcjonalnych. W drugiej połowie XX wieku powstały zrazu w środowisku brneńskim, ale także w polskich ośrodkach naukowych opracowania poświęcone wyrażeniom funkcyjnym badanym ze stanowiska historycznojęzykowego, przede wszystkim spójnikom i partykułom (por. Bauer, 1956, 1972; Bednarczuk, 1967), ale także przysłówkom, które stanowią podstawę wielu wyrażen z nieprzedmiotowego planu wypowiedzi (por. Cyran, 1967). W latach 60. František Kopečný zainicjował w Brnie prace nad etymologią leksyki funkcyjnej (por. Копечный, 1969), które zaowocowały przygotowaniem dwutomowego słownika etymologicznego słowiańskich *słów gramatycznych*, tj. prefiksów, końcowych partykuł, spójników, partykuł, zaimków i zaimków przysłownych (por. Kopečný, 1973; Kopečný i in., 1980). W latach 70. XX wieku ukazały się prace poświęcone: zaimkom, z ważnymi spostrzeżeniami na temat ich leksykalizacji i gramatykalizacji (Jodłowski, 1973), konstrukcjom przyczynowym z przyimkami (Pasoń, 1976), bliskim relacjom między przysłówkami a przyimkami wtórnymi (Wątor, 1976), został też m.in. opublikowany ważny artykuł Krystyny Pisarkowej (Pisarkowa, 1972) na temat operatorów pytajnych będący punktem odniesienia dla badań Barbary Taras (2000). W kolejnej dekadzie Zdenka Rusínová (1984) wydała książkę na temat staroczeskich przysłówków, rezultat jej wieloletnich badań, w której niemało miejsca zajmuje materiał odnoszony do partykuł i operatorów metapredykatywnych, a Swietłana Waulina (Ваулина, 1988) opracowała w ewolucyjnym ujęciu wykładniki różnego rodzaju modalności w języku staroruskim i wielkoruskim. Lata 90. XX wieku przyniosły ważny tekst Zdzisławy Krążyńskiej i Wacława Twardzika (Krążyńska & Twardzik, 1994), a monumentalna praca tej pierwszej poświęcona staropolskim przyimkom zaczęła się ukazywać począwszy od roku 2000 (Krążyńska, 2000, 2001, 2004, 2010, 2012). Nurt badań nad enklitykami rozwijała niezwykle ważna monografia Andrieja Zalizniaka (Андрей Зализняк, 2008), przygotowana na materiale staroruskim. Obserwacje te kontynuował m.in. Pavel Kosek (2011), omawiający tę klasę jednostek w czeszczyźnie barokowej. Prawdziwym jednak przełomem – również ze względów metodologicznych – w zakresie opisu dziejów wyrażen funkcyjnych okazał się projekt kierowany przez Krystynę Kleszczową *Polskie wyrażenia funkcyjne w ujęciu diachronicznym*, którego owocem stał się szereg publikacji poświęconych różnym zagadnieniom powstawania jednostek funkcyjnych (Bałabaniak & Mitrenga, 2015; Janowska, 2015; Kępińska, 2015; Kleszczowa, 2015; Kleszczowa & Szczepanek, 2014; Mika & Słoboda, 2015; Pastuchowa, 2020; Pawelec, 2015). Również niniejsza praca nawiązuje do badań zapoczątkowanych przez projekt K. Kleszczowej.

Ten przegląd literatury przedmiotu nie pretenduje do miana wyczerpującego i taki nie jest. Nawet mimo jego niekompletności świadczy jednak o sporym zainteresowaniu wśród językoznawców jednostkami funkcyjnymi w perspektywie diachronicznej i porównawczej.

Choć nie ma możliwości ustalenia wspólnej ścieżki pochodzenia i rozwoju dla wszystkich typów wyrażeń funkcyjnych, co zresztą zrozumiałe, to można jednak wskazać dwa główne źródła prymarnych spójników i partykuł, które z jednej strony są etymologicznie związane z zaimkami (por. Bauer, 1960b; Kleszczowa, 2014b; Sobotka, 2014a), z drugiej zaś – z przysłówkami (Bauer, 1962; Kleszczowa, 2014a), o czym szerzej w kolejnych rozdziałach przy omawianiu kwestii szczegółowych. W tym natomiast miejscu chciałbym od razu zająć stanowisko, do którego już nie będę powracał w kolejnych partiach pracy, odnośnie do hipotez wywodzących pewne jednostki funkcyjne od wyrażeń asyntagmatycznych. Łączenie jednostek leksykalnych, jakimi bez wątpienia są synsemantyki, z paraleksemami nie ma żadnych składniowych podstaw. Trudno bowiem wyobrazić sobie mechanizm wiązania i włączania w strukturę wypowiedzi bądź strukturę zdania sygnałów fatycznych z definicji jednoklasowych, będących wyłącznie ekwiwalentem wypowiedzenia bez właściwej mu struktury informacyjnej, tj. struktury wiedzy.

Na kluczową rolę zaimków w formowaniu się spójników i partykuł zwracał już uwagę Josef Zubatý, choć zarówno on, jak i rozwijający jego myśl Josef Kurz (1958, s. 99–100) czy František Kopečný (Копечный, 1969, s. 22) wskazują ostatecznie na wykrzyknikowy rodowód tych wyrażeń. Zdaniem Kopečného podstawą niektórych partykuł modalnych, a także spójników (m.in. czes. *a*, *i*) były „wykrzykniki deiktyczne”, z których niezależnie rozwinęły się również zaimki wskazujące, co ilustruje schemat na ryc. 1 zaadaptowany tu do polskiej wersji językowej (wg Копечный, 1969, s. 28):

Ryc. 1. Pochodzenie słowiańskich wyrażeń funkcyjnych wg F. Kopečného (Копечный, 1969, s. 28)

Hipoteza, wedle której wyrażenia funkcyjne mogłyby wywodzić się z wykrzykników nie ma – jak już była o tym mowa wyżej – uzasadnienia funkcjonalnego, choć może wspierają ją pewne przypuszczenia oparte na spekulacjach natury fonosymbolicznej. Wykrzykniki, mimo że są dźwiękami *u t r w a l o n y m i* na mocy konwencji (Sapir, 1921, s. 4), stoją w istocie poza składnią zależności i składnią kookurencji, stanowią *f u n k c j o n a l n i e* nieistotną część języka. Trudno zatem wyobrazić sobie *m e c h a n i z m f u n k c j o n a l n y*, w wyniku którego z elementów niezależnych od kontekstu werbalnego i niepełniących funkcji predykatywnej mogły powstać wyrażenia wchodzące w relacje syntagmatyczne i paradygmatyczne, pełniące m.in. funkcje konektorów, metaoperatorów, predykatów wyższego rzędu itp. Nie dysponujemy żadnymi pewnymi dowodami historycznymi czy typologicznymi, które świadczyłyby o tym, że wykrzykniki dały początek wyrażeniom synsemantycznym. Nawet Jaroslav Bauer (1960b, 1963), do którego odwołuje się Kopečný, pozostaje sceptyczny wobec odwykrzyknikowego rodowodu spójników *i, a*, pisząc, że ich początków należy upatrywać w partykułach „o słabym deiktycznym znaczeniu” (Bauer, 1960a, s. 127). W perspektywie najnowszych badań historyczno-porównawczych (por. m.in. Dunkel, 2014a) odżywa hipoteza doszukująca się źródeł wielu prymarnych wyrażen funkcyjnych w klasie zaimków (por. pol. *że, ponieważ, jako*, czes. *však*), względnie – jak w wypadku niektórych spójników i pewnych partykuł – wśród jednostek o funkcji spajającej człony wypowiedzi w sposób swobodny, które poprzedzały konektory para- i hipotaktyczne (por. psł. **i, *a, *bo*).

Przyjmowany tu punkt ciężkości w refleksji diachronicznej nad wyrażeniami o statusie gramatycznym określam jako *etymologiczny* w szerokim sensie *t e r m i n u*, ponieważ idzie mi o odkrycie nie tylko pochodzenia, lecz również prześledzenie dróg rozwoju wyrażen, z których wyłoniły się jednostki synsemantyczne, oraz zrekonstruowanie mechanizmów syntaktycznych, które legły u podstaw tych przekształceń. Interesuje mnie zatem nie tyle aspekt formalny, ile zmiany funkcjonalne i znaczeniowe, prowadzące do wyodrębnienia się leksyki funkcyjnej.

Etymologia niemal od zarania lingwistyki o podstawach naukowych silnie związana jest z językoznawstwem historycznym. Metoda historyczno-porównawcza, podstawowa w badaniach diachronicznych, oraz podstawy gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich zostały ustalone na podstawie intensywnych badań etymologicznych, prowadzonych począwszy od drugiej dekady XIX wieku (przede przez prace Augusta Potta, dzięki któremu został zebrany ogromny materiał, stanowiący w latach kolejnych podstawę fonetyki porównawczej języków indoeuropejskich), poprzez drugą połowę wieku (zwłaszcza działalność Augusta Ficka), aż po szczytowy moment tych badań związany z dokonaniem młodogramatyków, kiedy to gruntował się pogląd, że jednym z najważniejszych fundamentów gramatyki porównawczej i etymologii jest regularność praw głosowych. Rozwój fonetyki porównawczej języków

indoeuropejskich został całkowicie wyznaczony przez postępy w etymologii. Dzięki prawom głosowym traktowanym jako bezwyjątkowe i regularne stało się możliwe zestawianie formalnych odpowiedników z różnych grup języków indoeuropejskich, co w pewnym momencie uznawano zarówno za (niemal jedyny) cel dociekań etymologicznych, jak i kryterium służące do weryfikacji formułowanych w tym zakresie hipotez (por. Schmitt, 1977b).

Paradoksalnie założenia językoznawców lipskich oparte na prymacie praw głosowych prowadziły do kryzysów etymologii i sceptycyzmu wobec jej dokonań (por. Havlová, 1979; Kořínek, 1936; Toporov, 1960). Już na początku XX wieku, zaledwie 40 lat od wystąpienia młodogramatyków, Friedrich Kluge (1911), choć świadomy faktu, że rola etymologii w badaniach lingwistycznych słabnie, wierzył, że żadne uprzedzenia, które dyskredytują tę dyscyplinę, nie zdołają jej wyprzeć z centralnej pozycji nauki o języku, jaka jej się należy. Niezbyt odległa przyszłość pokazała, że rola etymologii w badaniach lingwistycznych zasadniczo słabła, począwszy od połowy XX wieku, wraz z rozwojem badań opartych na paradygmacie strukturalistycznym i funkcjonalnym, po dziś dzień – mimo pojawienia się nowych nurtów w językoznawstwie – nie mogąc się wydobyć z zapaści, jakby w oczekiwaniu na nową „falę” etymologiczną (por. Malkiel, 1993; Toporov, 1960).

Metoda etymologiczna przedkłada – wbrew dominującym we współczesnej lingwistyce prądom – badanie szczegółu nad formułowaniem wniosków ogólnych, co spycha problemy analizy etymologicznej we współczesnym językoznawstwie teoretycznym na margines. W badaniach etymologicznych prawdopodobnie większą wagę odgrywa pomysłowe wykorzystanie dostępnych danych różnego rodzaju niż zastosowanie dokładnych procedur zakorzenionych w określonym i ugruntowanym podejściu teoretycznym (por. Koch, 2003, s. 271).

Zdaniem Toporowa status etymologii we współczesnej lingwistyce nie jest przypadkowy (badacz diagnozował go na przełomie lat 50. i 60. XX wieku, współcześnie niewiele się zmieniło, o czym świadczy chociażby fakt, że referaty etymologiczne bardzo rzadko prezentowane są podczas Międzynarodowych Kongresów Językoznawstwa Historycznego (ICHL)). Uważał on, że przed etymologią stoją dwie drogi: albo pogodzi się z jej malejącym znaczeniem, albo wypracuje nowe metody analizy, dostosowując je do osiągnięć współczesnego językoznawstwa teoretycznego. Nie idzie tu bynajmniej o zanegowanie dyscyplinującej wartości praw głosowych, choć współcześnie są one niekiedy postrzegane jako przeszkoda, co prowadzi niektórych etymologów do poszukiwania raczej wyjątków niż reguł, jak też każdej dogodnej okazji, by wkroczyć na drogę rozwiązań etymologicznych, których nie ograniczają tak ściśle żadne reguły. Prawa głosowe – trzeba to bardzo mocno podkreślić – mają moc weryfikującą formalny aspekt badań etymologicznych. Sieć odpowiedników fonetycznych – przy założeniu pewnych nieregularności związanych m.in. z działaniem

wyrównań analogicznych, wpływem opartym na etymologii ludowej, tworzeniem kontaminacji – jest warunkiem koniecznym i zarazem wiarygodnym kryterium każdej ściśle naukowej rekonstrukcji formalnej w badaniach etymologicznych. Władimir Toporow, proponując zwrot w stronę ujęć teoretycznojęzykowych, podkreślał znaczenie synchronicznego podejścia do etymologii (por. też Honowska, 1990), które pozwoliło mu na wypracowanie procedury polisemantycznej zakładającej odnalezienie motywacji danego słowa w obrębie każdego z systemów, których przecięcia tworzą etymologizowaną jednostkę (por. Watkins, 1990). Choć stanowisko rosyjskiego uczonego jest mi bliskie, to uważam, że zakładane przez niego badanie przekrojów synchronicznych ma pewne ograniczenia, pomija bowiem aspekt dynamiczny wydobywany np. w badaniach ewolucji perspektywicznej (por. Kleszczowa, 2012).

Ponadto, można wskazać jeszcze kilka innych czynników, które usuwają badania etymologiczne z głównego nurtu lingwistyki:

1. Niewątpliwie pewną rolę odgrywa w tym wypadku moda panująca w aktualnych badaniach językoznawczych. Obecnie kładzie się nacisk z jednej strony (w ramach tzw. językoznawstwa wewnętrznego) na badania synchroniczne, a w obrębie tego paradygmatu składniowe i semantyczne, z drugiej zaś na badania interdyscyplinarne zmierzające do rekonstrukcji ludzkich procesów kognitywnych. W obu tych wypadkach, nawet jeśli uwzględnia się dane płynące z obserwacji etymologicznych, to mają one wartość w zasadzie ornamentacyjną, względnie erudycyjną.
2. Etymologia, oparta na założeniach zakorzenionych w paradygmacie przedstrukturalnym, zepchnięta już przez Ferdinanda de Saussure'a poza obręb „określonego porządku badań” i faktów (de Saussure, 2002, s. 181), operuje na wartościach jednostkowych, nie poddaje się uogólnieniom, nie można ujednolicić jej metod, czego z kolei konsekwencją jest w zasadzie brak powiązań z kluczowymi dziedzinami nauki o języku. Znajduje ona pewne zastosowanie w onomastyce, a współcześnie etnolingwistyce. Etymologia ponadto nie przeszła ewolucji metodologicznej, której zarzewiem był płomień strukturalizmu, podobnej do tej, która objęła np. morfologię czy szerzej morfoskładnię. Jej narzędzia operują na poziomie praw głosowych, a zatem jako takie nie stanowią wartości języka (*langue*), lecz potoku mowy (*parole*).
3. Postępująca specjalizacja badań etymologicznych, zwłaszcza języków indoeuropejskich, wyjaśnianie formalne za pomocą abstrakcyjnych konstruktów przy jednoczesnym braku metod falsyfikacji rekonstrukcji, formułowanych wniosków i budowanych hipotez oraz koncentracji na stronie formalnej jako determinującej znak nieuchronnie prowadzi do zerwania więzi między formalnym a treściowym aspektem znaków, o czym wielokrotnie pisała Eva Havlová (1978, 1983). Skutkiem takiego podejścia jest izolowany (niesystemowy) w aspekcie

paradygmatycznym i syntagmatycznym charakter odtwarzanego inwentarza jednostek znaczących w oderwaniu od ich cech funkcjonalnych. Takim jednostkom nie można przypisać statusu „bytów konkretnych języka” spełniających warunki nakładane na syntaktemy lub parataktemy.

Etymologia nigdy rzecz jasna nie wypracuje takiego modelu formalizacji, który zminimalizowałby czynnik intuicyjny w jej obserwacjach. Niezależnie jednak od tego, że nie da się całkowicie pozbyć pewnej dozy subiektywizmu w formułowaniu interpretacji etymologicznych, to winno się ograniczać go do minimum (Havlová, 1983, s. 7), co zasadniczo organizuje poczynione w tej pracy obserwacje w ramach rekonstrukcji funkcjonalnej badanych wyrażeń.

W badaniu języka zasadniczo stosuje się dwa typy obserwacji (na podstawie których formułowane są sądy ogólne): analityczny i syntetyczny. Zastosowanie łącznie jednego i drugiego możliwe jest jedynie w wypadku badania języków współczesnych, ponieważ analiza, zakładająca rozłożenie elementów języka na składowe oraz wiążąca się z prowadzeniem obserwacji na kolejnych poziomach o coraz większym stopniu szczegółowości, w sposób konieczny wymaga kompetencji językowej i to nie w jakimś ogólnym zarysie, lecz na każdym poziomie istnienia języka (od planu wyrażania po plan treści, czyli na płaszczyźnie fonologicznej, morfologicznej, leksykalnej, syntaktycznej, semantycznej i pragmatycznej). W odniesieniu do języka dawnego ujmowanego systemowo nie analizuje się danego zjawiska czy podsystemu, lecz zazwyczaj je syntetyzuje, czyli *r e k o n s t r u j e*. Przede wszystkim ustala się podstawowe elementy systemu (np. historyczne jednostki języka, por. rozdz. 2) i ich własności, określa się reguły ich dystrybucji, zakłada możliwe ścieżki ewolucji, ewentualnie charakteryzuje się ich kontekst i definiuje zasady ich oddziaływania z kontekstem. Taki sposób podejścia pozwala na odtworzenie na podstawie tekstów, bez dostępu do pewnych danych na temat rzeczywistych jednostek języka, systemu jako całości. Prymarnym bowiem przedmiotem opisu badań lingwistycznych jest system języka. W formułowaniu wniosków na temat elementów tego systemu nie chodzi o to, aby wykazywać wielość funkcji danego wyrażenia w zależności od kontekstu, ale o wskazanie konstytuującej dane wyrażenie funkcji, którą ono spełnia niezależnie od typu tekstu lub gatunku tekstu. Analiza w aspekcie dynamicznym jest jednak do pewnego stopnia możliwa dzięki zastosowaniu wnioskowania retrospektywnego i rekonstrukcji wewnętrznej.

Badanie dynamiczne (synteza) wyrażeń funkcyjnych wymaga zaangażowania co najmniej kilku poziomów języka:

- fonologicznego (chodzi przede wszystkim o uwzględnienie praw głosowych, zmian nieregularnych, analogii, a także zmian suprasegmentalnych, por. psł. *za tēmь → pol. *za 'tym* → *'zatem* vs pol. *'togo dla* → *dla 'togo* → *dla 'tego* → *'dlatego*);
- morfologicznego (zwłaszcza gdy jednostki funkcyjne stanowią wynik derywacji lub kompozycji, por. cs.-rus. *единакъ/ѣдинакъ* 'mnich' (por. możliwą motywację:

- (1) 'jedyne' → 'ktoś, kto żyje jako jedyny / samotnie' → 'mnich' lub (2) 'taki sam' → 'ktoś, kto żyje tak samo jak inni' (zgodnie z określoną regułą) → 'mnich') vs stros. **ЕДИНАКЪ/ЕДИНАКЪ** (choć ros. *однако*) 'jednako; w jeden sposób';
- leksykalnego (szczególnie w zakresie pól semantycznych, zmian semantycznych, przesunięć pojęciowych, por. 'miejsce' → 'nieokreślone miejsce' → 'nieokreśloność' → 'brak wiedzy' → 'aprosymacja', których wykładnikami mogą być następujące jednostki: pie. **k^w-dhe-* → psł. **kōde-* → pol. *g^że-ś* (*Wyjechał gdzieś, ale nie wiem gdzie*) → *g^żeś* (*Wyjechał gdzieś w maju*);
  - składniowego, łącznie z uwzględnieniem relewantnego uporządkowania linearnego i dystrybucji szyku wraz z jego ewentualnymi ograniczeniami, łączliwości bądź jej ograniczeń por. śrpol. *Co **aby** nam trzeba gánić / iż człowiek pomocy więtfzý á vżywania zdrowjšého fzuka / nie trzeba* (Oczko 2v) vs *O gđież by to mnie Bog dał / żebych iá **aby** maluczeńką fkierkę nadzieie i wiary przepuszczenia grzechow mógł mieć* (MurzHist O4v), w których *aby* w pierwszej wypowiedzi można zinterpretować jako operator pytania, a *aby* w drugim zdaniu, otwierające pozycję nacechowaną semantycznie dla drugiego członu, jest metapredykatem o funkcji limitatywnej;
  - dyskursywnego, por. stpol. *Odpowiedział Jesus i rzekł: „A wszako dziesięć ich jest oczyszczonych, a dziewięć gdzie są oczyszczonych? Nie jest nijeden nalezion, kto by się wrocił a dał chwałę Bogu, jedno ten obcy”*. A *zaty*m jemu rzekł: „Wstań, idź, wiara twoja zdrowego cię uczyniła” (RozmP 399–400), gdzie jednostka *zaty*m może pełnić funkcje operatora anaforycznego prosentencjalnego (o strukturze '[treść 1] za tym wypowiedzeniem ktoś powiedział: [treść 2]') bądź partykuły dyskursywnej tzw. spajającej.

Badanie genezy zjawisk językowych związanych z przekształceniami wyrażen poziomu przedmiotowego w wyrażenia nieprzedmiotowego planu wypowiedzi lub wyrażen zgramatykalizowanych w inne wyrażenia zgramatykalizowane wymaga uwzględnienia współoddziaływania na dany wyraz nie tylko właściwego mu poziomu leksykalnego, lecz również morfologicznego i składniowego, a także fonologicznego (por. problem apokopy czy zmian fonologicznych związanych z przechodzeniem pewnych wyrażen do klasy enklityk). Badania etymologiczne w szczególnych wypadkach powinny być wspierane zarówno przez analizę podsystemów języka hierarchicznie niższych niż warstwa badana (co stanowi podstawę współczesnych obserwacji etymologicznych), jak również analizę podsystemów hierarchicznie wyższych niż warstwa badana (por. Honowska, 1979), co szczególnie się uwidacznia w opisie etymologicznym spójników, partykuł, operatorów metapredykatywnych itp. Szczegółowe analizy składniowe i – jak się zdaje – tekstowe mogą rzucić zupełnie nowe światło na zjawiska, których bynajmniej nie należy traktować jako marginalnych dla

badań etymologicznych. Być może niektóre ustalenia będą wymagały w związku z tym wprowadzenia korekt do już opracowanych etymologii bądź zupełnie innego spojrzenia na powstawanie i rozwój wyrażen funkcyjnych.

Obserwacje historycznojęzykowe, w tym etymologiczne, zwłaszcza w odniesieniu do całych klas wyrazowych, jak np. poszczególne typy wyrażen funkcyjnych, powinny odnosić się do systemowego (nieizolowanego) opisu elementów języka na osi paradygmatyczno-syntagmatycznej (obiekty lingwistyczne nie istnieją przecież niezależnie od relacji syntagmatycznych i paradygmatycznych, w które wchodzi), z uwzględnieniem opozycji funkcjonalnych elementów tego języka. Nie ma bowiem w opisie języka nic ważniejszego niż różnice między jego obiektami. Obiekty językowej obserwacji są bilateralne, jednak w perspektywie historycznej również tę bilateralność musimy rekonstruować, czego oczywistym skutkiem jest fakt, że jednostki w aspekcie dynamicznym przybierają postać mniej lub bardziej hipotetycznych powierzchniowych realizacji.

Obiekty językowe ujawniają się w tekstach, których interpretacja wymaga uwzględniania na tyle, na ile to możliwe, aparatu paleograficznego, krytyki tekstu, a także narzędzi badania aktów mowy i „gramatyki” wypowiedzi. Wynika to z faktu, że mamy dostęp wyłącznie do przejawów (u)życia języka dawnego, często w bardzo fragmentarycznym zakresie, nie zaś do samego języka. Winniśmy jednak zakładać, że w każdym danym wypowiedzianym serio zdaniu o czymś (temat) jest coś (remat) powiedziane. Obiekty zaś, o których mowa, znajdują się poza tymi wypowiedzeniami, w których są one reprezentowane przez swoje językowe (powierzchniowe) wykładniki. Wprawdzie język i użycie języka reprezentują dwa różne światy, lecz są one ze sobą powiązane i na podstawie danych czerpanych z użycia oraz reguł ogólnojęzykowych możliwa jest rekonstrukcja systemu języka, a także dynamiczna obserwacja języka i dokonujących się w nim przekształceń.

Zmiany w języku dokonują się w płaszczyźnie formalnej i zarazem treściowej: ani forma, ani znaczenie nie mogą ulec zmianie bez przesunięcia relacji między nimi, czego skutkiem – jeśli zmiana ma rzeczywiście charakter funkcjonalny – jest przebudowa całego systemu. W tej zatem perspektywie przekształcenia analogiczne najczęściej nie naruszają ogólnego zarysu danego systemu, a na przykład zmiany, w wyniku których do języka włączane zostają nowe kategorie, przebudowują całą uporządkowaną strukturę (por. Meillet, 1912, s. 388). Sam język jest zjawiskiem żywym, sytuowanym nie tylko w przestrzeni, ale poruszającym się w czasie własnym wytyczonym prądem (por. Sapir, 1921, s. 160). Pozostaje on w ciągłym ruchu, w którym każde przesunięcie funkcji jego jednostek zależy od czynników systemowych i komunikacyjnych. Pojęcie zmiany w ujęciu dynamicznym odpowiada procesom, których kolejne etapy są wzajemnie uwarunkowane i współzależne, innymi słowy, winniśmy zakładać istnienie rozbudowanych, co najmniej dwu- lub trójetapowych łańcuchów zmian, w których

funkcja i znaczenie jednostki historycznej determinowane są jej wcześniejszą funkcją (por. jednostka wyjściowa > nowy typ kontekstów użycia > jednostka nowa). Nie należy przy tym ulegać złudzeniu, że porównywanie stanów synchronicznych języka oddzielonych od siebie coraz krótszymi odcinkami pozwoli na wierny opis ciągłości zmian językowych. Z punktu widzenia logiki jest to paradoks języka pozostającego w ciągłym ruchu, w którym poszczególne stany tego języka ujmowane statycznie nie tworzą obrazu procesów zmian (por. paradoks strzały).

Bez składni jako podstawowej części kodu nie ma języka. Również w aspekcie dynamicznym składnia jawi się podstawową dyscypliną językoznawstwa historycznego. Przy czym nie ma składni bez semantyki. Nie ma opozycji składni (gramatyki) i słownika, a w konsekwencji opis składniowy i leksykalny nie są niezależne. Punktem zatem wyjścia badań historycznych jest wyodrębnienie jego obiektów, a następnie ich synteza na poziomie składniowo-leksykalnym. Kolejne poziomy badań (morfoskładniowy, morfologiczny, morfonologiczny i fonologiczny) będą podporządkowane poziomowi hierarchicznie najwyższemu.

Zrozumienie tego, co słowo kryje w jego wymiarze aktualnym i tego, co wynika z jego użycia, koniecznie wymaga uwzględnienia czynników fonetycznych, fonologicznych, morfologicznych, morfosyntaktycznych i syntaktycznych, a przede wszystkim czynników semantycznych. Trzeba przy tym brać także pod uwagę wiązkę treści motywowanych etymologicznie, gdyż słowa mają swoją historię, która – inaczej niż chciał tego de Saussure (2002) – może być istotna z punktu widzenia ich aktualnych treści (por. Ziff, 1961, s. 158).

Monografia, odpowiadając częściowo na wskazane wyżej problemy i wątpliwości, koncentruje się na badaniu pochodzenia i rozwoju głównie północnosłowiańskich (zob. mapa 1) jednostek języka gramatycznie i wypowiedzeniowo nieoobojętnych. Termin *języki północnosłowiańskie* w wąskim sensie według hipotezy Anatolija Żurawlowa (Журавлев, 1994, ss. 61–63) odnosi się do dialektu nowogrodzkiego traktowanego jako jedyny ślad po wymarłej północnej gałęzi dialektów słowiańskich, różniących się w szczegółach zarówno od dialektów południowo-, zachodnio-, jak i wschodniosłowiańskich. O odrębności tej grupy mają świadczyć archaizmy praszłowiańskie, które nie przetrwały w żadnym innym języku słowiańskim poza dialektem nowogrodzkim i mogą być uznane za pozostałość prastarej gałęzi północnosłowiańskiej. Natomiast w szerokim znaczeniu termin *języki północnosłowiańskie* odnosi się do języków wschodnio- i zachodniosłowiańskich rozpatrywanych łącznie w opozycji do języków południowosłowiańskich (por. Comrie & Corbett, 1993, ss. 114–115). W niniejszej monografii posługuję się tym terminem w jego szerokim znaczeniu. Schematyczny zasięg języków północnosłowiańskich – sąsiadujących od zachodu z językami germańskimi, od północy z językami grupy bałtyckiej i językami uralskimi, od wschodu z narzeczami uralskimi i tureckimi, a od południa z językami południowosłowiańskimi

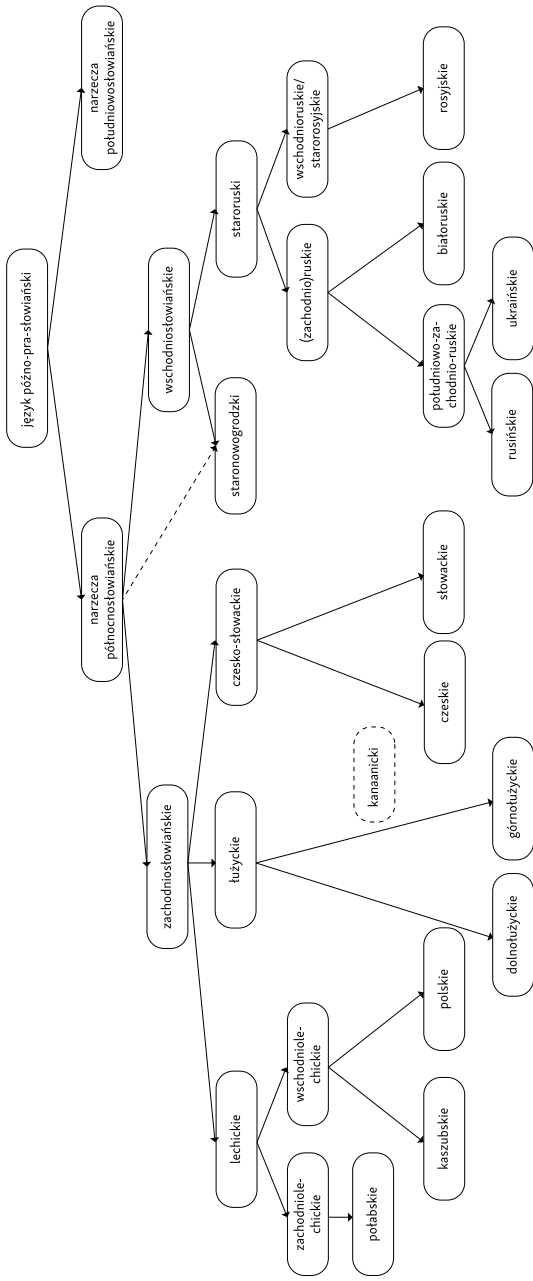
Tab. 1. Językowe wyznaczniki podziału słowiańszczyzny na północną i południową

Cecha odróżniająca	Języki północnosłowiańskie	Języki południowosłowiańskie
rozwój grup nagłosowych psł. * <i>āRC</i>	# <i>RāC</i> por. psł. * <i>ārsti</i> > pol. <i>rosnąć</i> , ukr. <i>росту</i> (choć słc. <i>rásť</i> , ros. <i>пасту</i>)	# <i>RāC</i> por. psł. * <i>ārsti</i> > BSC. <i>rásti</i>
rozwój grup nagłosowych psł. * <i>#āLC</i> pod intonacją cyrkumfleksową	# <i>LāC</i> por. psł. * <i>ālkətv</i> > czes. <i>loket</i> , ros. <i>локошь</i> (choć słc. lit. <i>laket</i>)	# <i>LāC</i> por. psł. * <i>ālkətv</i> > BSC. <i>lākat</i>
ewolucja jeru przedniego w pozycji mocnej psł. * <i>C₂C</i>	<i>CeC</i> (generalnie) por. psł. * <i>d₂nb₂</i> > czes. <i>den</i> , ros. <i>день</i> (choć np. płb. <i>dan</i>)	<i>CeC/CāC</i> (generalnie) por. psł. * <i>d₂nb₂</i> > słwn. <i>dān</i> (choć np. bg. <i>ден</i>)
rozwój nosówki przedniej psł. * <i>ę</i>	<i>ĕ</i> [^(v) <i>q̃</i>] (generalnie) por. psł. * <i>męso</i> > płb. <i>mąse/mąsi</i> , ale ros. <i>мясо</i>	<i>e</i> (generalnie) por. psł. * <i>męso</i> > BSC. <i>měso</i> , bg. <i>месо</i>
końcówki biernika liczby mnogiej rzeczowników *- <i>i-ō</i> -tematowych oraz dopełniacza liczby pojedynczej i mianownika/biernika liczby mnogiej *- <i>i-ā</i> -tematowych psł. *- <i>ān</i> > *- <i>e</i> , *- <i>ĕ</i> , (analogicznie u odpowiednich zaimków i przymiotników)	- <i>ĕ₃</i> por. psł. * <i>mongions</i> > np. strus. <i>моуѣѣ</i> , psł. * <i>duxĭĕ</i> > stczes. <i>dúšĕ</i> , strus. <i>доуѣѣ</i>	- <i>ĕ</i> por. psł. * <i>mongions</i> > np. scs. <i>мѣѣѣ</i> , psł. * <i>duxĭĕ</i> > scs. <i>доуѣѣѣ</i>
narzędnik liczby pojedynczej rzeczowników *- <i>ō</i> -/ <i>i-ō</i> -tematowych psł. *- <i>ā</i>	- <i>ətv</i> / - <i>ətv</i> por. strus. <i>годоѣѣ, конѣѣ</i>	- <i>omv</i> / - <i>emv</i> por. scs. <i>годоомѣ, конѣѣ</i>
mianownik liczby pojedynczej imiesłowu czynnego czasu teraźniejszego w rodzaju męskim	- <i>a</i> por. strus. <i>неса</i>	- <i>y</i> por. scs. <i>несы</i>
prefiks lokalny derywatów czasownikowych oznaczających czynności wytwórcze	<i>vy-</i> por. strus. <i>ѣѣ-ѣѣрати</i>	<i>jbz-</i> por. scs. <i>изѣѣрати</i>
rozwój przymiotników nijakich odmiany prostej w liczbie pojedynczej na - <i>o</i>	Adj. _{Nom/Acc} > Adv/Sub (generalnie) por. czes. <i>draho</i> _{Adv} , pol. <i>drogo</i> _{Adv} (ale np. ros. <i>допоро</i> _{Adj/Adv}), por. np. czes., pol. <i>dobro</i> _{Sub}	Adj. _{Nom/Acc} = Adv (generalnie) por. słwn. <i>draho</i> _{Adj/Adv} , bg. <i>дрого</i> _{Adj/Adv} (choć np. bg. <i>добро</i> _{Sub})
formy celownika i miejscownika zaimka 2. osoby i zaimka zwrotnego	<i>toĕĕ, sobĕ</i> por. np. strus. <i>тоѣѣ, соѣѣ</i> , ukr. <i>тобі, собі</i> , pol. <i>tobie, sobie</i> (ale np. ros. <i>тебе, себе</i> , dłuż. <i>тебѣ, себѣ</i> , gluż. <i>tebi, sebi</i>)	<i>teĕĕ, seĕĕ</i> por. np. scs. <i>теѣѣ, сеѣѣ</i>

Podział zespołu północnosłowiańskiego na poszczególne narzecza i języki nastręcza niemało trudności, związanych zwłaszcza ze zrekonstruowaniem ich drogi genetycznej, faz rozwojowych, chronologii i przynależności dialektalnej. W niniejszym opracowaniu – opartym na ustaleniach Tadeusza Milewskiego (Milewski, 1948a, 1948b), Tadeusza Lehra-Spławińskiego, Władysława Kuraszkiewicza i Franciszka Sławskiego (Lehr-Spławiński i in., 1954), Kuraszkiewicza (Kuraszkiewicz, 1963), Władysława Stieberta (Stieber, 1965), Petry Novotnéj i Václava Blažka (Novotná & Blažek, 2007), uwzględniającym także język kanaanicki, żydowski dialekt słowiański (por. Bláha i in., 2013; M. Weinreich, 1956) – zakładam przynależność dialektów pomorskich do narzeczy wschodniolechickich, traktuję dialekt nowogrodzki (czy szerzej: nowogrodzko-pskowski / nadilmeńskich Słowienów) jako północną odmianę dialektów wschodniosłowiańskich, choć przyjmuję hipotetyczną możliwość, że jest on kontynuantem dialektu północnosłowiańskiego odmiennego od dialektów wschodnio- i zachodniosłowiańskich (na co wskazuje przerywana linia na diagramie na ryc. 2). Schemat podziału języków północnosłowiańskich z powodów wyłącznie technicznych nie uwzględnia wpływu języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i innych języków południowsłowiańskich na język staroruski i grupę czesko-słowacką (określaną niekiedy w literaturze przedmiotu grupą morawską) oraz wzajemnych oddziaływań między poszczególnymi językami wyodrębnionych zespołów dialektalnych. Pomijam w nim również fazy rozwojowe tych języków, choć w monografii odwołuję się na przykład do stanu staroczeskiego, staropolskiego, średniopolskiego itd.

Najbardziej kontrowersyjne w zaproponowanym tu ujęciu wydaje się schematyczne przedstawienie gałęzi ewolucji języków wschodniosłowiańskich. Zawiera ono bowiem pewne uproszczenia czy wręcz nadinterpretacje. Nie jest jednak moim celem zdanie sprawy ze wszystkich powikłanych losów tych dialektów, zależności między nimi i zawiłości taksonomicznych, a naszkicowanie z grubsza podziału, który ma służyć przede wszystkim celom praktycznym, lokalizacji spacio-temporalnej przytaczanych w tej monografii przykładów leksykalnych. Problematyczne wydaje się np. nazwanie stanu rozwoju języka rosyjskiego od XV do XVII wieku starorosyjskim (zwanym też wielkoruskim), kiedy to na jego kształtowanie się po raz kolejny wywierał wpływ język cerkiewnosłowiański, niepodzielnie panujący w znakomitej większości utworów literackich tego okresu (por. Rieger, 1998, ss. 143–157).

Podstawowym źródłem formułowania hipotez badawczych są w niniejszej pracy z jednej strony słowa (zasadniczo północnosłowiańskie), w których informacja gramatyczna uległa zleksykalizowaniu, jak np. w dawnych miejscownikach, które przeszły do klasy przysłówków, a następnie podlegały dalszym przekształceniom kategorialnym; z drugiej zaś – słowa, które zgramatyzowały się, tracąc część tkanki semantycznej na rzecz funkcji składniowych czy wypowiedzeniowych. W praktyce praca podejmuje analizy przede wszystkim w klasach przysłówków, przyimków, zaimków,

Ryc. 2. Narzecza północnosłowiańskie

partykuł, operatorów dyskursywnych, operatorów metapredykatywnych, spójników i ich etymonów. Konstruowanie hipotez badawczych opiera się na przeświadczeniu, że jakakolwiek zmiana formalna, aby można ją było uznać za zmianę funkcjonalną, musi – jak to zostało powiedziane wyżej – skutkować przesunięciem relacji między formą a znaczeniem znaku, i odwrotnie, rzeczywista zmiana znaczenia wywołuje przesunięcie relacji formalno-treściowej. W tym kontekście zmiany mogą się dokonywać nawet w przestrzeni intonacyjnej. Celem tej pracy jest odkrycie i opis mechanizmów tych zmian na przykładzie jednej z najtrudniejszych do analizy grup leksyki. Wprawdzie głównym przedmiotem badań są tu języki słowiańskie, lecz – jak to zwykle bywa w pracach etymologicznych – monografia odwołuje się do innych języków indoeuropejskich, języków semickich i w pewnym zakresie ugrofińskich oraz, przy formułowaniu wniosków typologicznych – do języków afrykańskich. Pierwsze trzy rozdziały poświęcone są zagadnieniom teoretycznym, miejscu badań etymologicznych w nauce o języku (rozd. 1), zmianom znaczeniowym i funkcjonalnym w języku oraz koncepcji badań jednostek języka w perspektywie dynamicznej (rozd. 2), zagadnieniom leksykalizacji i gramatyzacji (rozd. 3). Wśród problemów szczegółowych omawiane są semickie i indoeuropejskie, w tym słowiańskie wyrażenia związane z pojęciem prawdy (rozd. 4), północnosłowiańskie enklityki *-kV* oraz *-že* (rozd. 5) oraz wyrazy funkcyjne jako zapożyczone, bohemizmy w języku polskim i polonizmy w jidysz (rozd. 6). Taki dobór zagadnień odnosi się do trzech głównych obszarów zainteresowań etymologii: do leksyki dziedziczonej, kreacji wewnątrzsystemowych i wyrażen obcych.

* * *

Książka ta jest zaproszeniem czytelnika do podróży razem ze mną po śladach, które pozostawiły po sobie wyrażenia przechodzące do nieprzedmiotowego planu języka, jednak jest ona równocześnie świadectwem obecności i siły oddziaływania na mnie zarówno bliskich mi naukowo osób, o czym zaświadcza dedykacja, jak i biblioteki. Najlepiej bowiem się czułem, parafrazując myśl Machiavellego, gdy wszedłszy do biblioteki, zrzucałem z siebie wszystkie sprawy dnia codziennego, a przywdziawszy szaty godne uczonego, wkraczałem w dostojną dziedzinę ludzi wiedzy, gdzie uprzejmie przez nich przyjęty posiłałem się tym pokarmem, który był moim i do którego spożywania się urodziłem, gdzie nie wstydziłem się rozmawiać z tymi uczonymi mężami i pytać o racje ich czynów, wyczekując cierpliwie odpowiedzi (por. Machiavelli, *Lettera a Francesco Vettori*, 1513; Machiavelli 1971).

Osobne podziękowania kieruję do Jadwigi Latusek z Biblioteki im. Jana Baudoaina de Courtenay. Dzięki jej życzliwości i pomocy mogłem bez przeszkód korzystać z wielu trudno dostępnych publikacji naukowych.

Praca ta wiele zawdzięcza jej życzliwym recenzentkom, prof. Agnieszce Słobodzie i prof. Arlecie Szulc. Dziękuję im za niezwykle uważną lekturę, pomoc i inspirujące, a miejscami nieocenione uwagi oraz komentarze skłaniające do dalszego myślenia nad naturą języka w ogólności i wyrażeniami funkcyjnymi w językach północnosłowiańskich w szczególności. Moją wdzięczność chciałbym także wyrazić Oldze Kowalczyk, redaktorce tej monografii, przede wszystkim za życzliwość, zaangażowanie i poświęcony czas.

I ostatnie słowa, książka ta jest równocześnie świadectwem prób zmagania się z ukrytym dziedzictwem języka, który jak niewidziany już całe wieki przyjaciel pragnie być rozpoznany od pierwszego momentu spotkania i ponownie pokochany. Czyni on zatem wszystko, co w jego mocy, choć czas dokonał między nami olbrzymich spustoszeń, aby na powrót przełamać lody, mówi, jak teraz wygląda i w co będzie ubrany, gdy się spotkamy. Język ten, choć pokryła go już patyna, pragnie być rozumiany tak jak w najlepszych latach swojego życia.

פיוטר סובוטקה

Brno, wrzesień–grudzień 2022 roku

Rozdział 1. Etymologia jako subdyscyplina językoznawstwa

Wstęp

Odkrycie mechanizmów derywacji semantycznej i derywacji klas gramatycznych jest kluczem do wniknięcia w naturę nieprzygodną języka jako systemu dynamicznego, funkcjonalnego i pozornie tylko statycznego, choć w oglądzie diachronicznym nierzadko z konieczności oglądanego z perspektywy przekrojów synchronicznych umożliwiających po części tylko rozumienie działających w języku procesów i prawidłowości. Zadanie to mogłoby być w pewnej mierze realizowane na gruncie etymologii, jednak nie jako dyscypliny autonomicznej i z pewnością nie jako nauki operującej głównie w obszarze leksykalnym, który jedynie w ograniczonym zakresie zapewnia możliwość formalizacji badań.

Podstawowa bowiem trudność kompleksowych i systematycznych zarazem obserwacji zmierzających do odtworzenia pochodzenia wartości leksykalnych (wyrazów, rdzeni, a nawet w pewnym zakresie afiksów) polega na zogniskowaniu dociekań etymologicznych na zindywidualizowanych analizach każdego obiektu etymograficznego z osobna, względnie rodziny takich obiektów spokrewnionych do pewnego stopnia znaczeniowo (tzw. pól semantycznych). W tej perspektywie etymologii obok fonetyki nie można uznać za dyscyplinę językoznawstwa *sensu stricto*. Studia o charakterze systemowym i systematycznym są w tym obszarze niezwykle trudne do przeprowadzenia na szeroką skalę. Różnice zaś między etymologią a na przykład badaniami gramatycznymi rysują się szczególnie wyraźnie na osi: jednostkowość–powtarzalność, brak formalnych procedur–formalizacja, procedury badań oparte na analizie–syntezie. Problemy związane z formalizacją dotyczą w zasadzie wszystkich poziomów organizacji etymologizowanych jednostek od fonetycznego, traktowanego tu jako narzędziowy, poprzez morfologiczny i leksykalny, aż po kontekstowy (składniowo-wypowiedzeniowy)¹. Stopień formalizacji reguł rekonstrukcji etymologicznej jest odwrotnie proporcjonalny do poziomu zajmowanego przez jednostki językowe

---

¹ Należy mocno podkreślić, że badania oparte na prawach głosowych w niniejszym ujęciu mają wartość wyłącznie instrumentalną. Są one jednak w wielu pracach z zakresu etymologii utożsamiane z odtworzeniem pierwotnej postaci i znaczenia etymologizowanych jednostek.

w hierarchicznej organizacji języka: im niższy poziom, tym większa możliwość formalizacji. Przyjmuje się zatem, że odtworzenie przekształceń w zakresie substancji fonetycznej jednostek opiera się na bezwyjątkowych zasadach zwanych prawami głosowymi (por. niżej), a z kolei możliwość ustalenia skutecznych kroków proceduralnych rekonstrukcji funkcjonalnej jest zasadniczo ograniczona do ogólnych tendencji rozwojowych języka i obarczona błędem właściwym słabym hipotezom badawczym.

Istnienie językowo specyficznych prawidłowości pozwala dość łatwo ustalić związek między średniopolskim i środowiskowym określeniem korkociągu *tribufɔn* a francuskim *tirbuʃɔ* 'korkociąg'. Różnice tłumaczą reguły fonologiczne poszczególnych języków oraz warunkowane nimi procesy bądź procesy o podłożu analogicznym. Transmisja między językiem francuskim a polskim w analizowanym przykładzie opiera się na ustalonych zasadach, które można ująć za pomocą następujących reguł: *TirT* > *TriT*, *-ʃ* > *-ɔn*. Odmienne realizacje francuskiej grupy samogłoski i głoski płynnej między spółgłoskami są w języku polskim nie tylko możliwe, lecz nawet częstsze od wskazanych wyżej, por. pol. *wirtuɔs* < fr. *virtuoz*. Metateza, mimo że nie zachodzi we wszystkich możliwych kontekstach, jest sygnałem warunkowanego m.in. brakiem rodzimego *t'* dostosowania pożyczki francuskiej do systemu fonologicznego języka polskiego. Ma ona przy uwzględnieniu wszystkich możliwych okoliczności szczegółowych charakter bezwyjątkowy, choć nie traktuje się jej w tym wypadku jako prawa głosowego.

Rekonstrukcja funkcjonalna jednostek operujących na poziomie wypowiedziowym, będących głównym przedmiotem zainteresowania tej pracy, możliwa jest tylko do pewnego stopnia i zazwyczaj ogranicza się do działań odwołujących się do ogólnych tendencji semantycznych, składniowych i morfoskładniowych właściwych badanemu językowi. W sensie ścisłym dane porównawcze mają w tym wypadku wartość jedynie pomocniczą, stanowiąc tło *modus operandi* wnioskowania dynamicznego opierającego się na założeniach rekonstrukcji wewnątrzjęzykowej. Na podstawie obserwacji ogólnych tendencji związanych z powstawaniem jednostek operujących na całych strukturach tematyczno-rematycznych można przyjąć, że ich ścieżka ewolucyjna powinna uwzględniać przejście od wyrażania relacji między sądami do wyrażania relacji między wypowiedziami, a ściślej rzecz ujmując, zaktualizowaną treścią sądów. Rozważmy dla przykładu dwa oddalone od siebie czasowo użycia wyrażenia *zatem*. W materiale siedemnastowiecznym, podobnie jak w tekstach współczesnych, pełni ono funkcję konektora:

- (1) *Im więcej strzelasz, tym kul więcej dajesz Wiedniowi, **zatem** nie dziw, że przegrajesz* (BoczPióro, s. 155).

Natomiast jego piętnastowiecznemu odpowiednikowi, przynajmniej w niektórych kontekstach, nie przypiszemy jeszcze takiej charakterystyki, por.:

- (2) *Poruszyło się w niej wewnątrz wszystko nad jej milem synem i zawołała wielkim głosem jedno słowo, a **zaty**m padła za martwe* (RozmP, 745/15–19).

Zmiana funkcjonalna w obserwowanej ścieżce rozwojowej polega na przeniesieniu złożenia przyimka i zaimka o trudnym do ustalenia stopniu leksykalizacji do planu operującego na zaktualizowanych treściach zdaniowych struktury tematyczno-rematycznej, czego śladem jest po pierwsze zanik presentencjalnej wartości zaimka (por. *zaty*m słowem, tj. ‘za tym, co powiedziała’, gdzie treść mówienia jest reprezentowana za pomocą metonimii *słowo*), który pierwotnie musiał być operatorem anaforycznym *de dicto*, a po drugie stabilizacja akcentowo-intonacyjna frazy ze zaktualizowanym konektorem (por. też Kisiel & Sobotka, 2022; Sobotka & Żabowska, 2017).

Na drodze skutecznej rekonstrukcji etymologicznej stoją wielorakie przeszkody, które – niezależnie od relewantnego w danym wypadku poziomu językowego – mogą utrudniać odtworzenie pierwotnej formy, struktury formalno-znaczeniowej bądź funkcji danego wyrażenia:

1. Wprawdzie rozpoznane zostały prawa głosowe, na podstawie których formułuje się wnioski dotyczące przekształceń formalnych w językach indoeuropejskich (por. Collinge, 1985, 1995), lecz sformalizowane reguły zmian fonetycznych nie wyjaśniają wszystkich zjawisk językowych². Wyrażenia języka z różnych względów najczęściej rozwijają się nieregularnie, a wyrazów, które – jak w podanym wyżej przykładzie – można swobodnie transformować między pokrewnymi językami na podstawie praw głosowych jest stosunkowo mało (por. Крушевский, 1879, s. 110)³. Istnieje wiele

² Przykładowo: prawo Venera (Verner, 1877) stanowi, z grubsza rzecz biorąc, uszczegółowienie prawa germańskiej przesuwki spółgłoskowej. Jednakże nie obejmuje ono wszystkich zjawisk przechodzenia pragermańskich bezdźwięcznych głosek frykatywnych *f, *p, *s, *χ, *χʰ (odpowiedników pie. *p, *t, *s, *k, *kʰ), które występowały bezpośrednio po poprzedzającej je nieakcentowanej sylabie w tym samym słowie, w dźwięczne głoski frykatywne, odpowiednio: *β, *ð, *z, *γ, *γʰ. Prawo Venera zachodzi jedynie w śródgłosie, a ponadto praindoeuropejskie *-s nie ewoluowało na gruncie zarówno pragermańskim, jak i gockim w myśl prawa Venera, ponieważ pgerm. *-s przechodziło w *-z również po sylabie akcentowanej w rodzaju *uľkʰos > *wulhwaz, goc. *-z przekształcało się w -s; w językach zachodniogermańskich *-z zanikało; w językach skandynawskich *-z jest kontynuowane jako -r (por. Mańczak, 1990, 1996).

³ Na niepodporządkowujący się żadnym regułom rozwój wynikający m.in. z działania analogii zwrócił już uwagę Hermann Paul (1880, ss. 110–111), z kolei Mikołaj Kruszewski (Крушевский, 1883, ss. 94–95) położył nacisk w tym aspekcie na częstość użycia poszczególnych wyrazów. Przytaczam obszerny cytat z pracy tego ostatniego badacza, aby pokazać zadziwiające podobieństwa jego ujęcia i koncepcji W. Mańczaka – por. „Przy najbardziej równomiernym rozwoju systemu form zawsze znajdują się w języku takie wyrazy, które będą tkwić w pamięci mocniej i takie, które pamięta się słabiej. Oczywiście lepiej pamiętać się będzie te słowa, których będzie się częściej używać. Dlatego zawsze i we wszystkich gramatykach najczęściej używane słowa, jak *быть, имѣть, ходитъ, ѣсть...* *человѣкъ, уши, очи...* *я, ты, онъ...* *хорошій, дурной...* wykazują najwięcej odchyień, nieregularności, ich formy wyróżniają się największą archaicznością bardzo często różniąc się i jedna od drugiej, i od innych form, pokrewnych im co do funkcji. Jak należy to tłumaczyć? Tylko tym faktem, że używając często i dlatego dobrze pamiętając tego rodzaju

wyrazów, które podlegały w procesie ich rozwoju najrozmaitszym wpływom, co skutecznie zatarało wszelkie ślady regularności ich przekształceń formalnych. Wymiany lub substytucje głosek korelują zarówno z czynnikami wewnątrz-, jak i zewnątrzjęzykowymi. Ich wyjaśnianie musi uwzględniać m.in. pochodzenie danego języka, wpływ substratów, adstratów i superstratów na jego rozwój, kontakty językowe, oddziaływanie form analogicznych, różnego rodzaju adideacje (czy szerzej: reinterpretacje), również pod wpływem rodzimym, kontaminacje, jak też możliwy udział zjawisk pozajęzykowych oraz czynników z pogranicza języka i przyczyn parajęzykowych, jak chociażby onomatopieczne pochodzenie niektórych rdzeni itd. Możliwym czynnikiem zmian są również stałe pomyłki słuchowe (por. Крышевский, 1883, ss. 51–52), do których może dochodzić zwłaszcza w sytuacji, gdy niepercypowane dźwięki nie wchodzą w opozycje prywatywne z innymi dźwiękami języka i nie pociągają za sobą różnic o charakterze funkcjonalnym. Wymiany głosek, nawet opartej na prawach głosowych, nie można jeszcze w ścisłym sensie uznać za zmianę językową, o czym będzie jeszcze mowa w kolejnym rozdziale. Tylko te bowiem przekształcenia substancji dźwiękowej, które wpływają na powstawanie rzeczywistych opozycji wielkości lub wartości językowych i które świadczą o przesunięciu relacji między formą a treścią znaku w jego aspekcie funkcjonalnym, można uznać za rzeczywiste zmiany w zakresie substancjalnym, jak np. lenicję w języku walijskim (por. Frajzyngier & Shay, 2013, ss. 191–196).

2. Badania etymologiczne, zgodnie z przyjętą tu koncepcją, odnoszą się nie tylko do rekonstrukcji formalnej, lecz również znaczeniowej i funkcjonalnej (por. niżej). Uwzględniają one zatem w procesie odtwarzania dziejów obiektów etymograficznych analizę relewantnych w danym wypadku zhierarchizowanych poziomów znaczących języka (jednostek morfologicznych, jednostek zleksykalizowanych i – w odniesieniu do wyrażen nieobojętnych funkcjonalnie – właściwego im kontekstu składniowo-wypowiedzeniowego). Zagadnienie jednak możliwej formalizacji rekonstrukcji etymologicznych dokonywanych z uwzględnieniem danych morfologicznych, składniowych i wypowiedzeniowych ma w gruncie rzeczy charakter czysto teoretyczny, choć pewne próby są czynione przy okazji różnych obserwacji etymologicznych (por. np. Longobardi, 2001). Żadne bowiem reguły rozwoju morfologicznego i składniowego nie zostały jak dotąd sformułowane w postaci praw, nawet w odniesieniu do tak dobrze znanej rodziny języków, jak indoeuropejska⁴. W związku z tym większość teoretyków

formy, prawie nigdy nie tworzymy ich od nowa, lecz reprodukowujemy je z pamięci, nie troszcząc się o to, że przestały one od dawna harmonizować z pozostałymi formami naszego języka”. Witold Mańczak (1969, 1977b, 1987) traktuje nieregularne redukcje głosowe spowodowane frekwencją jako jeden z trzech, obok regularnego rozwoju fonetycznego i rozwoju analogicznego, głównych czynników zmian formalnych.

⁴ W perspektywie morfologicznej chodzi zwłaszcza o sformalizowanie ogólnych warunków zaniku liczby podwójnej, zaniku wartości kategorii przypadku lub petryfikacji niektórych form przypadkowych, zaniku rodzaju nijakiego, zmiany pierwotnych tematów rdzennych w klasę tematów samogłoskowych, zaniku subiunktywu i zlania się perfektu z aorystem, zastąpienia syntetycznych form mediopasywnych

etymologii podkreśla, że badań zmierzających do rekonstrukcji pierwotnej formy i znaczenia nie sposób „sprowadzić do ścisłych, niezawodnych matematycznych formuł” (Szemerényi, 1962, s. 212). W praktyce etymologicznej żadne mechaniczne reguły nie mogą zastąpić siły wyobraźni etymologa służącej mu do odkrywania ukrytych pod powierzchnymi sprzecznościami relacji.

3. Mimo podejmowanych najróżniejszych prób (por. m.in. Traugott, 1985; Anna Zalizniak, 2008; Анна Зализняк, 2001) nie powiodło się jak na razie ustalenie, poza nielicznymi wyjątkami, ogólnych i uniwersalnych schematów zmian znaczeniowych. Możliwości formalizacji aspektu semantycznego w badaniach etymologicznych mogą co najwyżej opierać się na bardzo ogólnych i nie zawsze pewnych tendencjach związanych m.in. z: (a) rozwojem od konkretnego do bardziej abstrakcyjnego znaczenia (i to też nie zawsze, ponieważ pewien trzon słownictwa mentalnego we wszystkich językach ma charakter absolutnie pierwotny); (b) przeniesieniem znaczenia (ogólnego na szczegółowe bądź szczegółowego na ogólne albo przeniesieniem adaptacyjno-analogicznym w celu określania nowych desygnatów); (c) elizją, epentezą bądź modyfikacją jakiegoś komponentu znaczeniowego; (d) transpozycją komponentów znaczeniowych, również między przedmiotową a nieprzedmiotową warstwą języka⁵. Zgodnie z ujęciem Elizabeth C. Traugott (1989, ss. 34–35) kierunek zmian semantycznych zazwyczaj przebiega od znaczeń odnoszących się do zewnętrznych stanów rzeczy do znaczeń związanych z wewnętrznymi opisywalnymi stanami rzeczy; od znaczeń odnoszących się do sytuacji zewnętrznej lub wewnętrznej do znaczeń związanych z nieprzedmiotową warstwą języka; od znaczeń „zobiektywizowanych” do „zsubiektywizowanych”. Na tej podstawie jednak nie sposób przeprowadzić o g ó l n e j syntezy etymologicznej jakiegokolwiek grupy słownictwa ani przewidzieć kierunku zmian wyrazów aktualnych w danym zasobie leksykalnym.

Etymologia zatem różni się znacząco od gramatyki, której głównym celem jest przyporządkowywanie klasom jednostek języka i (morfosyntaktycznym) regułom tworzenia konstrukcji określonych wartości kategorii pojęciowych. Nie ma w opisie gramatyki danego języka nic ważniejszego niż różnice między obiektami tego języka, które mają status bytów bilateralnych. Gramatyka zatem na najogólniejszym poziomie odnosi się do systemu opozycji funkcjonalnych operujących na zhierarchizowanych, usystematyzowanych i współistniejących wartościach. Jednostki języka są nieodłączne

kategoriami analitycznymi (por. Euler, 2012). W zakresie składni jednym z kamieni milowych formalizacji praw ewolucyjnych byłaby rekonstrukcja wzorców składniowych, co zdaniem m.in. Davida Lightfoota (Lightfoot, 1979) jest niewykonalne na systemową skalę.

⁵ Jedną z głównych linii demarkacyjnych, jakie da się ustalić w zawierającym komponent semantyczny opisie etymologii, oddziela poziom przedmiotowy języka od jego poziomu nieprzedmiotowego (por. Wierzbicka, 1971). Pierwszy obejmuje zależności między językiem a reprezentowanym przez język światem pozajęzykowym, drugi kształtowane przez mówiącego zależności wewnątrz języka, między takimi jego elementami, które nie mają bezpośredniego odniesienia do świata.

od właściwych im reguł konstrukcyjnych opartych na składni zależności lub kookurencji. Istnieją one na mocy skojarzenia pewnego *signifiant* z odpowiadającym mu *signifié* (por. Danielewiczowa, 2016, s. 22). Nierozzerwalność tej relacji wyklucza asemantyczne podejście dystrybucyjne do gramatyki, czego konsekwencją jest zniesienie opozycji gramatyki (składni) i słownika oraz akceptacja zależności między opisem składniowym i leksykalnym.

W takim sensie *gramatyka* i *etymologia* wchodzą ze sobą w kolizję, a jedyny obszar w etymologii tylko do pewnego stopnia relewantny gramatycznie tworzą jednostki sytuowane na styku podsystemu leksykalnego i gramatycznego (morfosyntaktycznego), tj. morfemy słotwórcze (por. Matasović, 2014; Sławski, 1974, ss. 43–141, 1976, ss. 13–60, 1979, ss. 11–19) oraz – czego dowodzi niniejsza praca – jednostki gramatycznie nieobojętne, nacechowane funkcyjnie. Badanie ich etymologii musi koniecznie uwzględniać pomijane dotychczas w etymologii różnice między obiektami lingwistycznymi tak w aspekcie paradygmatycznym, jak i syntagmatycznym.

Ars etymologica a scientia etymologica

Etymologia jest jednym z najstarszych typów refleksji o języku. W wersji przednaukowej miała charakter hermeneutyczny i spekulatywny. Służyła ona m.in. interpretacji bytu na podstawie jego nazwy. Starożytni sądzili bowiem, że w nazwach zakodowana została informacja na temat natury rzeczy i rzeczywistości (por. Sobotka, 2015b). Etymologię tego typu, traktowaną jako rodzaj sztuki, uprawiali hinduscy braminie, żydowscy rabinowie, filozofowie greccy i rzymscy, nieobca była ona również Platonowi, który w dialogu *Kratylos* z powagą traktował fonosymboliczne wyjaśnienia znaczeń słów. Na takim rozumieniu etymologii opierała się również myśl aleksandryczyków, co następnie przejęło chrześcijaństwo. Zdaniem Oriona Tebańczyka, gramatyka z pierwszej połowy V wieku n.e., nauczyciela neoplatonńskiego filozofa Proklosa i Eudokii, żony cesarza Teodozjusza II, etymologia jest sztuką interpretacji rzeczy samej w sobie i sposobem docierania do przyczyn jej nominacji:

Ἑτυμολογία ἐστὶ τὸ ἐξ αὐτῆς τῆς τοῦ πράγματος ὀνομασίας εὐρίσκειν τὴν αὐτοῦ ἐρμηνείαν· καὶ τὸ διὰ τὴν οὕτως ὀνομάζεται (Orion Thebanus, 1820, s. 173).

Etymologia [polega na tym, aby] na podstawie samego sposobu nazywania jakiejś rzeczy dokonać jej interpretacji, a także odkryć powód, dla którego tak właśnie się ona nazywa.

W ten zazwyczaj sposób określano cel badań etymologicznych od starożytności po wiek XVIII, kiedy to pojawiły się pierwsze poważne obserwacje dotyczące pokrewieństwa między niekiedy odległymi od siebie geograficznie językami.

Etymologia w nowoczesnym sensie tego słowa pojawia się dopiero w drugiej połowie XVIII wieku, a za jej twórców można uznać myślicieli oświecenia, choć poprzedzili ich siedemnastowieczni pionierzy, tacy jak: Juan Carreño de Boxhorn, Vossius, Stephen Skinner, Elisha Coles czy William Wotton. Pierwsza znana próba systematycznego wykazania związku między dwoma językami na podstawie podobieństwa gramatyki i leksyki została podjęta w 1770 roku przez węgierskiego naukowca Jánosa Sajnovicsa, który próbował udowodnić istnienie podobieństw między językiem Samów (Lapończyków) a językiem węgierskim (co w 1799 roku zostało rozszerzone na całą rodzinę języków ugrofińskich w ujęciu jego rodaka Sámuela Gyarmathiego, którego metoda, zwłaszcza w zakresie badań porównawczych fleksji, wywarła znaczny wpływ na Raska i Boppa (por. Baldi, 1990, s. 1)).

Za twórcę nowoczesnego językoznawstwa historycznego często uważa się sir Williama Jonesa, angielskiego filologa mieszkającego w Indiach, który zaobserwował genetyczny związek sanskrytu, greki i łaciny. Jones wygłosił w 1786 roku odczyt na zebraniu Towarzystwa Azjatyckiego, w którym postulował podobieństwo strukturalno-gramatyczne między sanskrytem a językiem greckim, łaciną, gockim, celtyckim i staroperskim, kładąc tym samym podwaliny lingwistyki indoeuropejskiej⁶.

Ogromne znaczenie dla rozwoju badań etymologicznych mieli przede wszystkim filologowie germańscy, m.in. Rasmus Rask, i młodogramatycy lipscy zajmujący się językoznawstwem historyczno-porównawczym. Za ojca nowoczesnych, opartych na trwałych podstawach naukowych badań etymologicznych uznaje się przede wszystkim Augusta Friedricha Potta (Pott, 1833), który jednak był dość oszczędny w formułowaniu teoretycznych wypowiedzi na temat zasad i metod badań stosowanych w etymologii (por. Schmitt, 1977a, s. 2). Niemniej to głównie pod jego wpływem badania etymologiczne zostały zogniskowane na aspekcie substancjalnym analizowanej leksyki. Głównym obszarem obserwacji etymologicznej uczynił Pott przekształcenia składu fonetycznego i morfologicznego wyrazów, śledząc w ten sposób drogi ich zmian aż do rekonstruowanego rdzenia jako zakładanego punktu wyjścia dla wszystkich późniejszych postaci wyrazu. Badanie to miało również charakter zwrotny, gdyż w kolejnym kroku Pott proponował na podstawie praw rozwoju fonetycznego i reguł morfologicznych porównanie odtworzonego pierwiastka z wyrazami i formami w językach pokrewnych.

⁶ W. Jones mówił m.in.: „Sanskryt, niezależnie od jego dawności, odznacza się wspaniałą strukturą; jest doskonalszy niż język grecki, bogatszy niż łaciński i bardziej wykwiniony niż którykolwiek z nich, a jednak wykazuje z nimi obydwojema tak silne pokrewieństwo, zarówno w odniesieniu do rdzeni werbalnych, jak i form gramatycznych, że nie można tego uznać za przypadek; tak znaczące, że żaden filolog nie mógłby zbadać ich wszystkich trzech, nie wierząc, że pochodzą z jakiegoś wspólnego źródła, które być może już nie istnieje; mamy też powody sądzić, choć nie tak mocne, że zarówno gocki, jak i celtycki, choć zmieszane z odmiennym dialektem, pochodzą z tego samego źródła, co sanskryt; a staroperski może być dołączony do tej samej rodziny” (Jones, 1807, s. 34).

W przeciwieństwie do ahistorycznych (lub panchronicznych) etymologii spekulatywnych etymologie naukowe dążyły do odkrycia etymonów słów sytuowanych w epokach poprzedzających aktualne użycie etymologizowanej leksyki. Ustalenie satysfakcjonującej etymologii polegało na skojarzeniu aspektu formalnego znaku z pierwotnym znaczeniem wszystkich jego rekonstruowanych składników, tj. rdzenia i ewentualnych afiksów. W praktyce badawczej analizy etymologiczne zapoczątkowane przez Potta i oparte na paradygmacie młodogramatycznym zmierzały do uporządkowania całego obszaru leksykalnego, przynajmniej w odniesieniu do języków indoeuropejskich, wokół abstrakcyjnych i znaczeniowo prostych rdzeni będących nośnikami podstawowych relacji znaczeniowych.

W odpowiedzi na „jałowy formalizm młodogramatyzmu”, który traktował etymologię jako naukę zmierzającą do odtworzenia prehistorii słów, z czasem – zgodnie z perspektywą diachroniczną – zaczęto kłaść nacisk na rekonstrukcję nie tylko początków, lecz w ogóle dziejów wyrazów i ich związki z czynnikami pozajęzykowymi. Rudolf Meringer (1897), współtwórca kierunku zwanego morfologią kulturową, wysunął postulat, zgodnie z którym historii leksyki nie da się zrozumieć w oderwaniu od kontekstu kulturowego. Pod wpływem tego ujęcia w badaniach etymologii zaczęto uwzględniać dane płynące z obserwacji folkloru, wnioski etnologiczne, spostrzeżenia formułowane na gruncie historiozofii, historii prawa, religii itp. Położono też większy niż dotychczas nacisk na aspekt semantyczny słów i zmiany znaczeniowe, a nie – jak w ujęciu Potta i młodogramatyków – formalny. Michel Bréal (1897) był przekonany, że ostatecznym kryterium fortunnosci rekonstrukcji etymologicznej nie są prawa dźwiękowe, ale to, co można by nazwać prawem racjonalności komunikacyjnej: „prawdopodobieństwo, które przemawia głośniej niż reguły fonetyczne”.

Choć z biegiem czasu badania etymologii sięgały po kolejne metody, to jednak niezmiennie pozostawała ona prawdopodobnie jedyną subdyscypliną lingwistyki opierającą się głównie na subiektywnych odczuciach badacza (por. Szemerényi, 1962; Tappolet, 1905). Etymologia – jak już była o tym mowa – nie dysponuje żadnymi metodami falsyfikacji ustalanych na jej gruncie wniosków, a podstawowa metoda służąca rekonstrukcji etymonów oparta na prawach głosowych obarczona jest błędem logicznym, gdyż jej weryfikacji dokonuje się ostatecznie poprzez zestawienie form pochodnych z formą odtworzoną. Prawa dźwiękowe ustalane są z reguły na drodze dociekań retrospektywnych, a testowane w porządku prospektywnym. W tym zatem sensie etymologia nie jest dyscypliną spełniającą warunki języka i metody, lecz wciąż pozostaje w pewnym sensie sztuką, choć sięgającą po narzędzia analizy naukowej, zwłaszcza fonetycznej w jej naiwnym wymiarze i morfologicznej, z reguły zogniskowanej na zagadnieniach budowy wyrazów. Warto w tym miejscu przywołać pogląd de Saussure’a (de Saussure, 2002, s. 174), według którego etymologia, niereprezentująca

żadnego określonego porządku badań, a tym bardziej porządku faktów, na wyrost określana jest niekiedy jako gałąź nauki o języku.

Rodzaj rekonstrukcji etymologicznej, a także stosowane do odtwarzania dziejów słów narzędzia zależą w dużej mierze od przyjmowanej koncepcji etymologii (por. Alinei, 1995). W pewnym uproszczeniu można wyodrębnić dwa główne nurty badań etymologicznych, to jest formalno-znaczeniowy i znaczeniowo-formalny. W pierwszym wypadku nacisk kładzie się na aspekt formalny i porównawczy rekonstrukcji, a dopiero na tej podstawie ustala się ewentualny zakres znaczeniowy odtwarzanej jednostki leksykalnej lub prardzenia (por. Bloomfield, 1933, s. 15), w drugim natomiast postuluje się równoważność rekonstrukcji strony zarówno znaczeniowej, jak i formalnej odtwarzanych wyrażań, choć głównym celem tych działań ma być objaśnienie znaczenia etymonu (por. Vendryes, 1955, s. 1) lub relacji motywacyjnych między etymonem a jednostkami od niego pochodnymi (por. Panther, 2013; Бабѳор, 1993, 1994, 1997; Трубачев, 1976; Херберман, 1999). Badania etymologiczne, w zgodzie z tym drugim nurtem, zakładają regularność zmian znaczeniowych, tak jak ma to miejsce w wypadku zmian aspektu brzmieniowego (por. Tappolet, 1905, s. 122). Dotychczas jednak podejmowane próby, jak już była o tym mowa wyżej, nie pozwoliły na sformułowanie uniwersalnych praw zmian semantycznych, dlatego w ramach rekonstrukcji etymologicznych najczęściej za punkt wyjścia obiera się odtworzenie formy wyrazu dzięki wykorzystaniu zasady regularności (z pewnymi wyjątkami) zmian głosowych, a dopiero potem rekonstruuje się znaczenie badanej leksyki oraz zmiany, którym ona podlegała w trakcie swojego rozwoju. Rekonstrukcji warstwy semantycznej dokonuje się zazwyczaj za pomocą narzędzi semantyki składnikowej, metody polowej (Trier, 1932), katalogu – jakkolwiek niekompletnego – wzorców zmian semantycznych (Anna Zaluzniak, 2008) oraz w odwołaniu do badania motywacji semantycznych (Jakubowicz, 2010).

W formułowanych na przestrzeni lat definicjach etymologii (por. Alinei, 1982, 1995) kładzie się przede wszystkim nacisk na jednostki leksykalne lub rdzenie jako przedmiot zainteresowania etymologii oraz ich dzieje, zwłaszcza odtworzenie praformy. W badaniach etymologicznych podkreśla się niekiedy rolę sytuowanej w określonym kontekście historycznym intuicji nazwodawcy jako „siły”, dzięki której dochodzi do zespolenia substancji dźwiękowej z określonym aspektem symbolicznym (Bertoldi, 1952; Pisani, 1938, 1947). W ujęciach integrujących badania formy i treści, uwzględniających przy tym relacje motywacyjne, etymologia traktowana jest jako nauka zajmująca się badaniem pochodzenia słów lub, inaczej rzecz ujmując, poszukiwaniem związków – formalnych i semantycznych – łączących dane słowo z inną jednostką, która historycznie je poprzedza i od której dane słowo się wywodzi (por. Zamboni, 1976, s. 1). Niezależnie jednak od wszelkich prób sprofilowania badań etymologicznych jako działań związanych z określoną procedurą, właściwa jej „kombinatoryka”

zmierzająca do zespolenia danych wynikających z analizy formalnej i wartości semantycznych związanych z określonymi postaciami etymologizowanych wyrażen, jest bardziej sztuką niż nauką (Kluge, 1911).

Trzeba od razu na wstępie zaznaczyć, że analizowany w tej pracy typ leksyki znacznie odbiega od wyrażen, na podstawie których zazwyczaj formułuje się definicje etymologii. Mamy bowiem w tym wypadku do czynienia z wyrażeniami, na których rozwój w dość małym stopniu oddziałują czynniki pozajęzykowe⁷, a ich zmiany formalne nie zachodzą z reguły zgodnie z prawami głosowymi. Niemniej to właśnie te wyrażenia stanowią jądro języka i to one w ich funkcjonalnym kontekście winny być przedmiotem badań etymologicznych, arealnych itp. Refleksja nad ich rozwojem pozwala na formułowanie hipotez dotyczących wzorców zmian, co stwarza pewne możliwości systemowej analizy ich dziejów.

Zakres badań etymologicznych

Tradycyjnie rozumiana etymologia, przede wszystkim dlatego, że zajmuje się głównie słowami, jest postrzegana jako część leksykologii historycznej (Абаев, 1956, s. 288). Zdaniem Roberta Mailhammera (Mailhammer, 2013a, s. 3) nie ma jednak powodu, aby ograniczać tę dyscyplinę do obszaru leksykalnego. Według badacza w zasadzie wszystko, o co da się zapytać „skąd się to wzięło?”, „skąd to pochodzi?”, można uczynić przedmiotem badań etymologicznych, np. głoski lub całe teksty. Mailhammer rozszerza nawet zakres badań etymologicznych nie tylko o dźwięki, lecz również o wykładniki kategorii gramatycznych, fabułę czy w ogóle różne systemy semiotyczne. Jedynym ograniczeniem, jakie nakłada na obiekty etymologiczne, jest warunek ich językowego opisu.

W niniejszej pracy za przedmiot badań etymologicznych przyjmuje się jednak wyłącznie nasemantyzowane wyrażenia języka. Zgodnie z tym ujęciem jako przedmiot badań etymologii wskazuje się jednostki leksykalne bądź jednostki służące do konstruowania struktur leksykalnych (z różnych przestrzeni temporalnych, względnie różnych kodów), pomiędzy którymi zachodzi relacja pochodności. W sensie ścisłym zatem w centrum zainteresowania etymologii leżą formalno-treściowe różnice ilościowe i jakościowe między jakimś wyrażeniem a jego etymonem. Zadaniem zaś etymologii jest objaśnienie natury tych różnic tak w aspekcie formalnym, jak i treściowym z jednej strony, oraz statycznym i dynamicznym – z drugiej. W takim sensie badania etymologiczne sytuuje się jako domenę nie tylko leksykologii historycznej,

⁷ Na rozwój niektórych indoeuropejskich operatorów intensywności, por. pol. *bardzo*, czes. *velmi*, ros. *сильно*, ang. *very*, fr. *très* itd., wywierały wpływ być może czynniki kulturowe. Zdaniem Marioli Jakubowicz (2014) procesy desemantyzacyjne tej leksyki mogą być niekiedy motywowane czynnikami pozajęzykowymi, co jednak wydaje się zjawiskiem niezwykle odosobnionym.

lecz częściowo również morfologii historycznej, w tym przede wszystkim słowotwórstwa historycznego (por. Koch, 2003), choć wśród obiektów stanowiących przedmiot zainteresowania etymologii mogą się znaleźć także zleksykalizowane wykładniki kategorii gramatycznych czy zleksykalizowane konstrukcje, jak np. *_ temu* (por. Pisarkowa, 1961).

Konsekwencją tak wytyczanego obszaru jest ograniczanie etymografii do trzech zasadniczo typów wyrażen: wyrazów dziedziczonych, kreacji systemowych, tzn. derywatów i kompozytów, jak też samych wykładników pochodności słowotwórczej (afiksów), oraz wyrażen zapożyczonych⁸ (por. Buchi, 2016, ss. 340–344).

Leksyka dziedziczona stanowi trzon większości słowników etymologicznych, jej też poświęca się najwięcej uwagi w badaniach szczegółowych. Z reguły odtwarzanie przeszłości wyrażen rodzimych odbywa się w drodze porównywania najstarszych zarejestrowanych form danego języka oraz form podobnych formalnie, ale też znaczeniowo, wywodzących się z języków o różnym stopniu pokrewieństwa z językiem, którego słownictwo jest rekonstruowane. Opis zatem leksyki dziedziczonej ma z założenia charakter komparatystyczny i prowadzony jest w układzie z reguły prospektywnym, tzn. z odniesieniem do protojęzyka, a nie do języków, na których opiera się porównanie (por. Malkiel, 1976, ss. 25–27, 1990, ss. 1329–1330). Celem takich obserwacji jest zazwyczaj odtworzenie leksykonu języka, z którego wywodzą się jednostki traktowane jako dziedziczone, np. języka prasłowiańskiego będącego podstawą większości zasobu leksykalnego języka polskiego i innych języków słowiańskich (por. też Kopečný i in., 1981).

Praca ta koncentruje się przede wszystkim na dziejach i pochodzeniu jednostek, które jako wyrażenia synkategorematiczne pełnią głównie funkcje syntaktyczno-strukturalne, nie mają odniesienia pozajęzykowego, a właściwe im znaczenie-funkcja służy w dużej mierze aktualizacji struktury predykatowo-argumentowej w płaszczyźnie semantyczno-syntaktycznej, m.in. modalnej, ukształtowania struktury tematyczno-rematycznej itd. (por. Wróbel, 1995). Trzon tego słownictwa w każdym języku tworzą wyrazy rodzime, będące – jak dowodzi Jakobson (1985, ss. 120–121) – jednym z najistotniejszych elementów związanych z akwizycją i aplikacją języka ojczystego. Zdecydowana większość wyrażen funkcyjnych to jednostki dziedziczone. Wydaje się na przykład, że dla języków (północno)słowiańskich, głównego obszaru omawianego tu materiału, wszystkie przyimki prymarne to jednostki o prasłowiańskim rodowodzie, a większość przyimków wtórnych oraz lwia część parataktów (spójników i partykuł) to jednostki powstałe na gruncie rodzimym, ogólnie- lub specyficznie-słowiańskim.

---

⁸ W takim też porządku zostaną w części szczegółowej (rozdziały 4–6) omówione jednostki funkcyjne lub stanowiące podstawę jednostek synsemantycznych: jako dziedziczone, jako składniki formacyjne konstrukcji leksykalnych i jako zapożyczenia.

Tylko nieliczne wyrażenia tych klas weszły do języków słowiańskich w drodze zapożyczeń i nie zawsze jako jednostki funkcyjne, jak np. w języku polskim partykuły *summa summarum*, *rychtyk*, komentarz metatekstowy *akurat*, operator metapredykatywny *ewidentnie* itd. Dziedziczną leksykę funkcyjną języków słowiańskich uwzględniają w różnym stopniu niemal wszystkie słowniki etymologiczne (pra)słowiańszczyzny, a w sposób szczególnie jest ona przedmiotem opisu w słowniku Františka Kopečného (Kopečný, 1973) i Kopečného, Vladimíra Šaura i Václava Poláka (Kopečný i in., 1980). Jest to jak dotąd najpełniejszy, choć z różnych względów niejednorodny, leksykon etymologiczny rodzimych w językach słowiańskich wyrażen gramatycznych i zaimków. Zestawienie obu tych grup nie dziwi, gdyż to właśnie na bazie – jak już była o tym mowa – zaimków powstawały najdawniejsze wyrażenia funkcyjne (por. Kleszczowa, 2014b; Sobotka, 2014a). W wielu wypadkach zaimkowe archetypy indoeuropejskie były pierwotnym złożem późniejszych spójników i partykuł (por. Dunkel, 2014a).

Do zapożyczeń wśród jednostek funkcyjnych w słowiańszczyźnie dochodzi – jak to zostało powiedziane wyżej – rzadko, o czym szczegółowo będzie mowa w ostatnim rozdziale pracy. Przeniesienie wyrażenia synsemantycznego z jednego języka na inny wymaga specyficznych warunków i jest – co pokazuję w rozdziale 6 na przykładzie sławizmów funkcyjnych w jidysz – niezależne od stopnia pokrewieństwa języka dawcy i biorcy. Świadczą o tym także badania Anthony'ego P. Granta (Grant, 2012) czy Thomasa Stolza i Natalii Levkovych (Stolz & Levkovych, 2022).

Na język polski w okresie jego wczesnego rozwoju, czemu towarzyszyły obcojęzyczne oddziaływania, najsilniej wpływały: łacina do XVIII wieku, język czeski do połowy XVI wieku, język niemiecki między XIII a XVII wiekiem (a w niektórych rejonach, jak np. na Śląsku, wpływ ten utrzymywał się aż do XX wieku), języki ruskie (zwłaszcza ukraiński) między połową XV a pierwszą połową XVIII wieku (por. Rybicka, 1976)⁹. Można się zatem spodziewać transmisji w pewnym zakresie jednostek funkcyjnych z tych języków do leksykonu polszczyzny, powstawania jednostek mieszanych lub interferowanych, podtrzymywanych pod wpływem jakiegoś języka, jednak w zasadzie głównie łacina i czeski pozostawiły w polszczyźnie ogólnej trwałe ślady w zbiorze wyrażen funkcyjnych. Najczęściej zatem dochodziło do wpływu przy pewnej dominacji społeczno-kulturowej – jeśli można się tak wyrazić – języka obcego na którąś z odmian języka rodzimego, skąd zapożyczona struktura kontaktowa przedostawała się do odmiany ogólnej; por. wyrazy o proveniencji łacińskiej, jak *de facto*, *plus minus*, czeskiej, jak *lecz*, *rzetelnie*, *ponieważ* itd.

---

⁹ Zapożyczenia, kalki, zapożyczenia mieszane omawiane z perspektywy etymologicznej wymagają odrębnego aparatu. Szczególną wagę, aby stworzyć wiarygodną etymologię, należy w tym wypadku przykładać do identyfikacji źródła zapożyczenia (języka dawcy), okresu zapożyczenia oraz własności najstarszego materiału dokumentującego zapożyczenie.

W grupie wyrażen stanowiących przedmiot zainteresowań etymologii umieszcza się również formacje słowotwórcze i złożenia, choć zazwyczaj w słownikach etymologicznych nie mają one osobnej reprezentacji, lecz są jedynie wymieniane przy tzw. hasłach podstawowych lub – jak np. w słowniku Josefa Holuba i Františka Kopečného (Holub & Kopečný, 1952) – w dodatku do podstawowego słownika. W pewnym zakresie lukę tę wypełniają etymologiczne opisy formantów (por. Matasović, 2014; Sławski, 2011), choć afiksy tworzące leksykę funkcyjną nie leżą zazwyczaj w centrum zainteresowania takich opracowań. Pewna, ilościowo niezbyt reprezentatywna, aczkolwiek bardzo interesująca, część synsemantyków wyodrębniła się w drodze derywacji (por. pol. *jedn-ak*) lub – częściej – kompozycji (por. ros. *nomom*, czes. *naspod*). Wydaje się, że obszar wykładników pochodności wyrażen funkcyjnych tworzą również – z pewnym zastrzeżeniem – enklityki (tzw. końcowe partykuły) dołączane do parataktémów, por. psł. *-če, *-de, *-že oraz unieruchomione (zleksykalizowane) wykładniki kategorii gramatycznych, bliskie morfemom słowotwórczym¹⁰ relikty fleksji, zwłaszcza zakończenia o pierwotnej funkcji przypadku konkretnego¹¹, np. pol. -o, -'em. W rozdziale 5 bliżej przyjrzyć się właśnie dwóm enklitykom i powstałemu na złożu jednej z nich – jak sądzić – sufiksowi.

Metody i podstawowe instrumentarium badań etymologicznych

Badania etymologii prowadzone są zazwyczaj w dwóch obszarach: po pierwsze odtworzenia formy, a po drugie pierwotnego znaczenia lub pierwotnej motywacji analizowanego wyrazu. Tej dwupoziomowej rekonstrukcji dokonuje się zasadniczo za pomocą metod językoznawstwa historyczno-porównawczego, metod filologicznych (jako pomocniczych) i metod rekonstrukcji wewnętrznej (por. Milewski, 2006, ss. 107–117). Etymologia jest uznawana z jednej strony za „matkę” językoznawstwa porównawczego

¹⁰ O ich derywacyjnym statusie świadczy m.in. fakt, że są one segmentami fonologicznymi, które mogą być interpretowane zgodnie z fonologią rzędu.

¹¹ Heinrich Hübschmann (1875), a za nim Albert Willem de Groot (1939, 1956a) i Kuryłowicz (1948, 1949) zaproponowali odróżnianie przypadków o funkcjach gramatycznych od przypadków będących wykładnikami relacji przestrzennych. Propozycja Kuryłowicza opiera się na przyjmowanej przez niego hierarchii funkcji. Podobnie jak i elementy znaczące języka, również przypadki mogą pełnić funkcje prymarne i sekundarne. Przykładowo: indoeuropejski akuzatiwus jako przypadek zależny od czasownika prymarnie jest wykładnikiem relacji składniowej, jednakże w szczególnych kontekstach może on pełnić sekundarną w jego wypadku funkcję semantyczną (konkretną, przysłówkową), por. *studiował dwa lata matematykę*. Kuryłowicz ze względu na funkcję prymarną przypadków dzieli je na gramatyczne (mianownik, biernik i częściowo dopełniacz, poza tzw. dopełniaczami posiadania i częstkowymi) oraz konkretne (miejscownik, narzędnik i celownik). Przypadki gramatyczne tworzą system oponujących ze sobą wartości składniowych (podmiotu, dopełnienia, przydawki, orzecznika), natomiast przypadki konkretne, zróżnicowane ze względu na funkcje semantyczne, mają charakter przysłówkowy i służą przede wszystkim do wyrażania różnego rodzaju okoliczników (miejsc, czasu, sposobu itd.). Na bazie tych przypadków często dochodzi do powstawania przysłówków, a z nich wyrażen funkcyjnych (por. np. Kleszczowa, 2014a; Wątor, 1976).

(Kořínek, 1936, s. 78), z drugiej zaś – w szerszej perspektywie – dyscyplinę będącą podstawą całego nowoczesnego językoznawstwa historyczno-porównawczego, z którym etymologię łączą podstawowe metody badawcze (Tonopov, 1960, s. 44).

Dynamiczny rozwój badań etymologicznych o charakterze naukowym rozpoczął się wraz z pierwszymi próbami porównywania dwóch czy więcej języków w celu rekonstrukcji ich wspólnego przodka, do czego impulsem stały się obserwacje poczynione jeszcze przez Friedricha von Schlegla, który w 1808 roku bodaj jako pierwszy zaproponował – poprzez analogię do *anatomii porównawczej* – badania w obszarze *gramatyki porównawczej*¹² (por. Hoenigswald, 1973, s. 51). Zdaniem Wasilija Abajewa etymologia w wymiarze naukowym, podobnie zresztą jak językoznawstwo naukowe w ogóle, bierze swój początek w metodzie historyczno-porównawczej rozwijanej na podstawie intensywnych badań etymologicznych (por. Абаев, 1956, s. 288), choć w rekonstrukcji pierwotnej formy znajdują również zastosowanie m.in.: metoda rekonstrukcji wewnętrznej, metoda form wyjątkowych, metoda filologiczna i metoda form ginących.

Metoda historyczno-porównawcza traktowana jest jako podstawowa w wypadku badań zmierzających do odtworzenia stanu języka poprzedzającego wszelkie zachowane świadectwa; opiera się ona m.in. na postulatcie bezwyjątkowości praw głosowych, z uwzględnieniem również analogii. Według postulatu Karla Brugmanna i Heramanna Osthoffa

każda zmiana dźwiękowa, o ile przebiega mechanicznie, podlega bezwyjątkowym prawom, co oznacza, że kierunek zmiany dźwięków jest zawsze taki sam dla wszystkich członków wspólnoty językowej, z wyjątkiem zachodzenia podziału dialektalnego¹³, a wszystkie wyrazy zawierające dany dźwięk zmieniają się przy identycznych okolicznościach (Osthoff & Brugmann, 1878, s. xiii).

Za pomocą tej metody dąży się do rekonstrukcji pierwotnej formy i znaczenia dzięki zestawianiu wyrazów z różnych pokrewnych sobie języków, tzn. wywodzących

¹² Wbrew swojej nazwie *gramatyka porównawcza* nie obejmowała podstawowych działów gramatyki, tj. składni i morfologii, zwłaszcza fleksji, lecz ograniczała się w zasadzie do fonologii porównawczej. Do dziś zresztą podstawowe narzędzia lingwistyki porównawczej operują na płaszczyźnie zmian dźwiękowych. Niezależnie od tego, że dysponujemy metodami rekonstrukcji znaczeń tak gramatycznych, jak i leksykalnych, to w zasadzie nie udało się jak dotąd ustalić satysfakcjonującej metody porównawczej w obszarze leksykalno-gramatycznym, która rozszerzałaby lub powielalaby kroki stosowane na gruncie właściwej metody porównawczej.

¹³ I – jak to zostało później uszczegółowione – z wyjątkiem wypadków, w których działa tendencja do wyrównań analogicznych opartych na kojarzeniu form (por. niżej). Dochodzi do nich pod wpływem form „podsuwających” takie właśnie kojarzenie. Takie sytuacje w zasadzie znoszą kryterium oparte na identyczności okoliczności, a zatem nie mogą być uznane za argument na rzecz nieadekwatności czy niekompletności przyjętych przez młodogramatyków założeń.

się od wspólnego przodka językowego. Pod uwagę brane są w ramach procedur zmierzających do odtworzenia pierwotnej formy wszystkie udokumentowane okresy rozwojowe języków, przy czym szczególne znaczenie przypisuje się najstarszym stadium. Preferowany jest również materiał dialektalny, konserwujący m.in. znaczenia, które w leksyce ogólnej uległy najróżniejszym innowacjom. Dzięki uwzględnieniu w badaniach etymologicznych danych gwarowych pole eksploracji w ramach metody porównawczej ulega znacznemu poszerzeniu (por. Havlová, 1978).

Nie ulega wątpliwości, że metoda historyczno-porównawcza trwale związała się z badaniami etymologicznymi, stając się głównym narzędziem formułowania hipotez i wniosków dotyczących rekonstrukcji formalnej etymologizowanych jednostek. Do sformułowania jej podstawowych założeń doszło w wyniku obserwacji języków indoeuropejskich i częściowo ugrofińskich¹⁴. Podobieństwo genetyczne między językami ustala się przede wszystkim poprzez wykazanie pokrewieństwa formalnego w podstawowych obszarach leksykalnych (nazwy relacji rodzinnych, określenia ludzi, nazwy zwierząt, roślin, zwłaszcza drzew, nazwy cieków wodnych, zjawisk przyrody itp.¹⁵), por. wed. *mātár-*, gr. μήτηρ, łac. *māter*, stnord. *móðir*, stirl. *máthir*, scs. *mati* 'matka', w dalszej zaś kolejności bierze się pod uwagę pokrewieństwa w podsystemie gramatycznym, zwłaszcza fleksyjnym, por. wed. *ásmi*, gr. εἰμι, lit. *esmi*, scs. *jesmĩ* 'jestem'¹⁶. Zmiany fonologiczne wyjaśniające różnice między językami i ich poszczególne stadia mają wedle założeń, które legły u podstaw metody porównawczej, charakter regularny i bezwyjątkowy, o czym była już mowa, to znaczy, że wszystkie użycia danego typu fonologicznego w podobnych warunkach prowadzą do tych

¹⁴ Od ponad wieku historycy języka dyskutują m.in. na temat możliwości zastosowania metody porównawczej do innych rodzin języków, próbując przy okazji dopracować cele, techniki i założenia metody. Wśród kluczowych zagadnień związanych z ograniczeniami badań historyczno-porównawczych, poza wątpliwościami co do uniwersalności narzędzi opartych na prawach głosowych i możliwości porównywania form, leżą m.in. zakres leksykalny stosowności metody, szczególnie w kontekście wyrażen synsemantycznych, brak jej integracji z analizą semantyczną, nieuwzględnianie w szerszej perspektywie czynników geograficznych i społecznych, pomijanie aspektu odniesienia formy (por. Baldi, 1990; Harrison, 2003; Hoenigswald, 1990; Kořínek, 1936).

¹⁵ Systematyczny i obszerny opis pól pojęciowych najważniejszej leksyki indoeuropejskiej przynosi drugi tom pracy Gamkrelidzego i Iwanowa (Гамкrelидзе & Иванов, 1984), lecz niewątpliwym pionierem w tym zakresie był Émile Benveniste (1969), który w dwóch tomach zestawiał indoeuropejską leksykę odnoszącą się do zagadnień gospodarki, pokrewieństwa, społeczeństwa, władzy, prawa i religii. Żadne opracowanie metody porównawczej – o ile mi wiadomo – nie uwzględnia wśród obszarów leksykalnych wykorzystywanych do wykazywania pokrewieństwa międzyjęzykowego wyrażen synsemantycznych, które często traktuje się jako językowo specyficzne, choć słownik Dunkela (Dunkel, 2014a) rejestruje olbrzymi materiał indoeuropejskich partykuł, spójników, rdzeni zaimkowych, świadczący o zależności między parataktami różnych grup rodziny indoeuropejskiej.

¹⁶ Aby stwierdzić pokrewieństwo między wyrażeniami różnych języków, trzeba dysponować pewnymi metodami rozpoznawania zapożyczeń, onomatopei i przypadkowych zbieżności leksykalnych tak w aspekcie formalnym, jak i semantycznym.

samych zmian¹⁷. Wyjątki i nieregularności wyjaśniane są poprzez kolejne, coraz to bardziej szczegółowe reguły, jak np. prawo Verner'a uszczegóławiające prawo germańskiej przesuwki spółgłoskowej (por. przyp. 2 w niniejszym rozdziale). Celem badań prowadzonych z wykorzystaniem metody porównawczej jest rekonstrukcja praform na podstawie możliwie najstarszych poświadczeń ze spokrewnionych ze sobą języków wywodzących się z prajęzyka. Zdaniem Henry'ego M. Hoenigswalda (Hoenigswald, 1960, s. 132) segmenty powtarzających się dźwięków między spokrewnionymi językami kontynuują segmenty allofonów pozycyjnych języka, z którego się wywodzą¹⁸. Rekonstrukcje etymologiczne oparte na ścisłym zastosowaniu metody porównawczej są weryfikowane z jednej strony poprzez odniesienie odtworzonej postaci słowa do innych wyrażen powiązanych z nim brzmieniowo, formalnie i znaczeniowo (por. Kluge, 1911), z drugiej zaś – poprzez odniesienie wyników rekonstrukcji do niezależnie ustalanych zasad typologicznych (por. Hoenigswald, 1992).

Zmiany dźwiękowe mogą być rekonstruowane również na podstawie materiału zapisanego, badanego za pomocą szeroko rozumianych metod filologicznych, w tym krytyki tekstu (por. np. Mika, 2012). Metoda filologiczna, stosowana jako pomocnicza w ramach badań porównawczych i etymologicznych, polega na śledzeniu zmian

---

¹⁷ W pracy tej, opartej na założeniach prymarności rekonstrukcji wewnętrznej wobec metody porównawczej, nie omawiam szczegółowo indoeuropejskich praw dźwiękowych, nie odnoszę się również do tych praw, które zostały ustalone na podstawie obserwacji języków słowiańskich, będących głównym źródłem prowadzonych tu analiz, niemniej warto zauważyć, że w języku prasłowiańskim obowiązywały trzy podstawowe tendencje, określane niekiedy mianem praw: wiązanie iloczasu z barwą samogłoski, prawo sylaby otwartej i prawo korelacji palatalności. Ewolucję systemu głoskowego od praindoeuropejszczyzny do słowiańszczyzny obszernie omawia m.in. praca Mateja Šekliego (Šekli, 2016) – tam też została wymieniona szczegółowa literatura przedmiotu na ten temat. Wiele rozproszonych uwag na temat zmian słowiańskiego zasobu fonetycznego pod wpływem działania praw głosowych, z uwzględnieniem tendencji motywowanych zmianami suprasegmentalnymi, zawiera monografia Neville'a E. Collinge'a (Collinge, 1985). Zagadnienie rekonstrukcji prasłowiańskiego zasobu głosek wraz z wykazem słowiańskich odpowiedniości fonetycznych oraz syntetyczne omówienie zmian głosowych w obrębie słowiańszczyzny przynosi praca Radosława Večerki i wsp. (Večerka i in., 2006, ss. 51–107). W monografii Thomasa Olandera (Olander, 2015, ss. VIII–IX, 47–67) zostało wymienionych i pokrótce omówionych 29 faz rozwojowych systemu głoskowego od epoki praindoeuropejskiej, poprzez bałtosłowiańską, wczesnoprasłowiańską (*Proto-Slavic*), aż po późnoprasłowiańską (*Common Slavic*), m.in. prawo Wintera, tzw. reguła *ruki*, prawo Dybo, palatalizację, monofongizację, kontrakcję itd. Nawet syntetyczne omówienie tych zagadnień wymagałoby odrębnego namysłu, wprawdzie krzyżującego się z omawianymi tu zagadnieniami, lecz pozostającego w gruncie rzeczy wobec nich niejako na uboczu, a co więcej, znacznie rozbudowałoby prowadzony tu wykład teoretyczny.

¹⁸ W ujęciu teoretyków metody porównawczej uzupełnia ją pomocnicza procedura rekonstrukcji wewnętrznej, na gruncie której formułuje się hipotezy odnoszące się do najwcześniejszych z możliwych świadectw danego języka poprzez badanie wewnętrznych alternacji elementów tego języka (por. Baldi, 1990, s. 3). W prezentowanym tu ujęciu jest zgoła przeciwnie. Uprzywilejowany charakter ma szeroko rozumiana metoda rekonstrukcji wewnętrznej (por. niżej), natomiast dane porównawcze stanowią tło analiz. Wydaje się, że takie podejście wynika przede wszystkim ze specyfiki materiału będącego głównym przedmiotem zainteresowania tej pracy, tj. wyrażen funkcyjnych.

w formach i znaczeniach wyrażen zarejestrowanych w zachowanych tekstach z najdawniejszych epok i ustalaniu, z uwzględnieniem reguł upiśmiennienia danego języka (por. Maslej, 2020), które z tych form i znaczeń – jeśli nie zostały zapożyczone z innych języków – reprezentują stan najstarszy, a które innowacyjny. Głównym narzędziem stosowanym w ramach tej metody jest analiza paleograficzna, a w wypadku badań semantycznych analiza kontekstów składniowych, łączliwości, odniesienia tekstów do rzeczywistości pozajęzykowej, dzięki czemu wyodrębnia się głównie kontekstowe znaczenia tworzących tekst jednostek oraz – w odniesieniu do tekstów innych epok – wnioskuje na temat ich zmian semantycznych. Metoda posiłkująca się interpretacją ortografii wymaga drobiazgowej krytyki tekstu, o czym świadczą chociażby próby rekonstrukcji głosek języków bałtyckich z ich przedpiśmiennych stadiów. Ortografia tekstów łotewskich, pruskich, spisywanych przeważnie przez niemieckich pastorów, nie odzwierciedla bowiem wymowy rodzimych użytkowników języka (por. Schmalstieg, 1990). Podobnie jest w wypadku dawnych tekstów słowiańskich, których zachowane kopie noszą ślad ingerencji często wielu kopistów o różnej znajomości języka oryginalnego przekazu.

Oddziaływanie prawa dźwiękowego zaciemniają lub w ogóle wygaszają jego zachodzenie dwa czynniki: procesy analogiczne prowadzące do różnego rodzaju wyrównań fonologicznych, morfologicznych, a nawet leksykalnych, a także procesy związane z nieregularnym rozwojem spowodowanym frekwencją, o czym już częściowo była mowa wyżej (por. przyp. 3 w niniejszym rozdziale). Formy analogiczne w języku powstają w układach opartych na relacji przyległości, a zarazem podobieństwa, wchodząc w proporcje z innymi formami danego układu i podlegając ich wpływowi (por. Крушевский, 1879). W tym zatem sensie tzw. zmiana analogiczna nie jest zmianą w języku *sensu stricto*, lecz przekształceniem czy innowacją wynikającą z dopasowywania się formy do innej formy, co ma służyć odnowieniu symetrii między tymi formami (por. de Saussure, 2002). Zmiany analogiczne, w przeciwieństwie do zmian i przekształceń fonetycznych, zachodzą w perspektywie synchronicznej, a nie diachronicznej (por. Anttila, 1977, s. 65–86).

Formy nieregularne, również te, których nieregularność wynika z częstości ich użycia, są wbrew pozorom ważnym sygnałem genetycznego pokrewieństwa między językami, a także istotnym narzędziem rekonstrukcji jego prastanów. Są one bowiem, podobnie jak formy ginące, świadectwem przeszłości języka. W tym ostatnim jednak wypadku zestawienie form ginących z formami żywymi w języku pozwala określić chronologię względną badanych wyrażen. Jeśli np. frekwencja jednego z synonimów jest niska lub przestaje on być używany, to zakłada się, że postać ginąca jest starsza od postaci pozostającej w użyciu. Pokrewna z tą metoda jest reguła odnosząca się do form archaicznych. Matteo Bartoli (1925, ss. 3–9) zauważył, że w izolowanym obszarze językowym zachowuje się więcej archaizmów niż w obszarze nieizolowanym, ponadto

peryferie danego obszaru językowego są bardziej archaiczne niż jego centrum, co nie zawsze znajduje potwierdzenie w konkretnym materiale językowym, ponieważ w rumuńskim, peryferycznym spośród języków romańskich, zachowało się znacznie mniej archaizmów łacińskich niż np. we francuskim czy włoskim (języki centralne dla romańskiego obszaru językowego). Spostrzeżenie to doprowadziło Witolda Mańczaka (Mańczak, 1970, s. 238) do przeformułowania reguły Bartoliego:

jeśli zjawisko B występuje na jednym obszarze, a zjawisko A na więcej niż jednym obszarze, to na ogół zjawisko A jest starsze od B, przy czym prawdopodobieństwo, że zjawisko A jest archaizmem, jest tym większe, im większa jest ilość obszarów, na których A jest zaświadczone.

Z perspektywy prowadzonych tu rozważań, których głównym przedmiotem są wyrażenia funkcyjne, w tym partykuły o różnym statusie i zajmujące różne miejsca w hierarchii wyrażen metatekstowych (od samodzielnej pozycji komentarza rematu czy całej struktury po enklityki subiektywizujące wypowiedź bądź jej część), jednym z najistotniejszych praw stosowanych w metodzie porównawczej jest reguła Wackernagla (Wackernagel, 1892). Szwajcarski badacz, zajmując się głównie elementami pronominalnymi i odzaimkowymi w starożytnej grece, zauważył, że w najstarszych językach indoeuropejskich enklityki zajmują drugą pozycję w zdaniu¹⁹, co do dziś jest regułą organizującą wypowiedzi na przykład w języku czeskim, por. *Díval ses na tento film?* 'Oglądałeś ten film?' vs *Včera ses díval na tento film?* 'Oglądałeś wczoraj ten film?'²⁰. Wyjątki od tej zasady są z reguły spowodowane oddziaływaniem innych, poprzedzających enklityk. Prawo Wackernagla, odnoszone pierwotnie do języka greckiego, bywa również obserwowane na przykładzie struktur indoirañskich, łacińskich, a nawet germańskich i celtyckich oraz innych języków indoeuropejskich (Collinge, 1985, s. 217). Niezależnie od szczegółowego odniesienia tej reguły, pozycja w szyku każdego elementu o statusie komentarza czy modyfikatora struktury tematyczno-rematycznej nie jest i nie może być dowolna. Już Berthold Delbrück (1878, ss. 47–48) zauważył, że staroindyjskie formy pronominalne pojawiają się na początku zdania, gdzie są – wedle jego słów – przyczepione „jak magnesem” przez pierwsze akcentowane wyrażenie w zdaniu. Co więcej, partykuły w przyjętym tu rozumieniu tego terminu, mimo że charakteryzuje je zmienna pozycja linearna, nie zajmują całkowicie dowolnego miejsca w wypowiedzeniu jako strukturze intonacyjnej – jest ono uzależnione – jak już była o tym mowa wyżej – od jednostek, z którymi partykuły

¹⁹ Niekiedy prawo Wackernagla traktuje się jako zasadę uniwersalną, wedle której wszystkie klityki, nie tylko w językach indoeuropejskich, mają tendencję do występowania na drugiej pozycji (Trask, 2000, s. 365).

²⁰ Na temat klityk w słowiańszczyźnie por. pracę pod red. Franksa i King (Franks & King, 2000), natomiast o pozycji enklityki w czeszczyźnie barokowej por. Kosek (2011). Tam też dalsze uwagi o klitykach i ich ewolucji w języku czeskim.

wchodzą w relacje syntaktyczne, a zmiana pozycji linearnej partykuły skutkuje zmianą składnika, z którym partykuła wchodzi w relację (por. Żabowska, 2014b, ss. 109–110).

Warunkiem wstępnym, podstawą, jak też pierwszym zadaniem badań etymologicznych prowadzonych w ramach metody porównawczej jest dokładne ustalenie chronologii pochodzenia etymologizowanego wyrażenia (Kluge, 1911, ss. 375–376) oraz wskazanie jego statusu jako jednostki rodzimej (o)dziedziczonej²¹, powstałej na gruncie badanego języka za pomocą mechanizmów derywacji i kompozycji, bądź zapożyczonej. Według Abajewa (Абаев, 1956, s. 288) celem obserwacji etymologicznych słów rodzimych niezłożonych jest zestawienie ich ze słowami z innych spokrewnionych języków i dialektów oraz prześledzenie ich formalnej i znaczeniowej historii aż do odkrycia wspólnego przodka, określanego mianem *etymonu*. W wypadku wyrażen, które powstały w ramach danego systemu (Abajew nazywa je *wewnątrzjęzykowymi derywatami*) etymologia zmierza do ustalenia ich podziału na elementy znaczące, wyodrębnienia tematu i formantu, wskazania podstawy derywacji oraz opisu dziejów cząstek formujących w ramach danego języka (i – jeśli to możliwe – rodziny bądź grupy językowej). Etymologizowanie wyrażen zapożyczonych polega z kolei na wskazaniu źródła zapożyczenia.

Związki genetyczne między słowami z różnych języków i różnych stadiów ewolucyjnych danego języka ustala się w ramach metody porównawczej nie tylko na podstawie kryterium fonetycznego opartego na prawach dźwiękowych, lecz również morfologicznego i semantycznego (leksykalnego). Rekonstrukcja morfologiczna w wersji zaproponowanej przez Kocha (Koch, 2003) stanowi narzędzie pomocnicze badań porównawczych. Przedmiotem badań są w tym aspekcie elementy tematyczne formacji, podstawy derywacji, a zwłaszcza szeroko rozumiane formanty (morfemy fleksyjne i słowotwórcze) oraz ich przekształcenia. Zmiany w perspektywie morfologicznej mają z reguły charakter funkcjonalny, dlatego to ten poziom języka bierze się przede wszystkim pod uwagę przy porównywaniu formantów. Przyjmuje się, że spokrewnione ze sobą formanty muszą pełnić identyczną lub zbliżoną funkcję, por. np. pol. *zna-k*, czes. *zvu-k* ‘dźwięk’, wed. *dhā-kā* ‘trzymający’, gr. ὀν-κῆ ‘skrzynia’ itd., gdzie za pomocą formantu *-k* tworzone są prymarne *nomina actionis*²². Rekonstrukcja morfologiczna ze względu na możliwe przekształcenia formantów, zwłaszcza morfologizację elementu syntaktycznego (por. *wieku*-/dw-o- itd. *-isty* > *-isty*, np. *kwiecisty*)

²¹ Niemal w każdym języku pewien trzon zasobu leksykalnego ma zawsze charakter rodzimy. Tworzą go z reguły zaimki, podstawowe liczebniki, podstawowe czasowniki, nazwy części ciała, terminy pokrewieństwa, a być może i większość konektorów w szerokim rozumieniu tego terminu (tj. spójniki, przyimki prymarne, partykuły spajające, zaimki względne).

²² Formant ten można uznać za wielofunkcyjny; w innej swej funkcji ma być może charakter strukturalny, służąc m.in. jako wykładnik odnowienia formacji bądź sygnał przekształcenia transpozycyjnego, por. psł. **ęzy-kə* < bśl. **inžu?m* (por. Dersken, 2008, s. 159), csł. *zla-kə* < psł. **zol-kə* < ‘zieleny porost’ < **zel-* < pie. **gʰelH₃* – ‘świecić, żarzyć’ (por. Janyšková, 2018, s. 1125–1126).

lub demorfologizację oraz leksykalizację pierwotnego morfemu (por. *-izm > izm*, np. *w ciągu dwóch pierwszych dekad XX wieku narodziły się tu wszystkie izmy, które diametralnie zmieniły sztukę europejską*) operuje nie tylko na poziomie morfologicznym, lecz również leksykalnym oraz składniowym.

Z kolei kryterium semantyczne odnosi się do weryfikacji porównywanych jednostek zbliżonych formalnie pod kątem ich znaczenia zarówno aktualnego i/lub strukturalnego, jak też dawnego, niepoświadczonego w materiale tekstowym. Jego rekonstrukcji dokonuje się z reguły na podstawie analizy semantycznej polegającej na wyłonieniu semów wspólnych wszystkim zachowanym lub poświadczonym znaczeniom wyrazów kontynuujących rekonstruowane znaczenie powiązane z rekonstruowaną formą. Rekonstrukcja formalna zawsze jednak poprzedza rekonstrukcję semantyczną, która w pewnych okolicznościach posiłkuje się badaniami motywacji semantycznej, a zwłaszcza regułami zmian znaczeniowych (por. Durie & Ross, 1996; Traugott & Dasher, 2002; Анна Зализняк, 2001). Dowartościowanie aspektu semantycznego w badaniach etymologicznych opartych na metodzie porównawczej wynika być może z reakcji na formalizm szkoły młodogramatycznej postulującej ideę bezwyjątkowości praw głosowych (por. Kořínek, 1936) i traktowanie *a priori* tożsamości formalnej zestawianych słów jako dowodu na ich pokrewieństwo, a tym samym pierwotną tożsamość semantyczną (por. Havlová, 1979). Wśród najważniejszych zadań stojących przed etymologią zorientowaną na badanie aspektu semantycznego jednostek języka wymienia się m.in.: uporządkowanie czasowe zmian semantycznych, wyostrenie narzędzi do analizy semazjologiczno-onomazjologicznej i wypracowanie metod uogólniania znaczenia rekonstruowanych form (por. Havlová, 1995b); w dalszej zaś perspektywie – ścisłą integrację badań formalnych i znaczeniowych zmierzających do kompleksowego odtworzenia słowa we wszystkich aspektach: historycznym, geograficznym, społecznym, kontekstowym w najszerszym rozumieniu słowa.

Koncepcja praw głosowych teoretycznie powinna pozwolić na stosunkowo precyzyjną rekonstrukcję dawnego zasobu leksykalnego. W praktyce jednak okazuje się, że dokonywanie tego typu uogólnień na podstawie kryterium dźwiękowego, nawet przy uwzględnieniu danych gramatycznych i semantycznych jako pomocniczych, jest utrudnione i często nie daje satysfakcjonujących rezultatów, których wyniki dalekie są od jednoznaczności, czego świadectwem jest różnorodność i ciągłość prób etymologizowania tych samych wyrażań, a co za tym idzie, również przyrost hipotez etymologicznych o różnym statusie. Poza tym klasyczną metodą historyczno-porównawczą w ramach indoeuropejskiego obszaru językowego możemy odtworzyć z dość dużym prawdopodobieństwem stan późno-indoeuropejski w momencie rozpadu prajęzyka, natomiast jego wcześniejsza ewolucja i wczesno-indoeuropejski system fonologiczny jest od dawna przedmiotem hipotez opartych na zakładanym pokrewieństwie z innymi rodzinami językowymi i/lub na rekonstrukcji wewnętrznej.

Zdaniem T. Milewskiego

pozostałe metody językoznawstwa historycznego są o wiele mniej doskonałe [niż metoda historyczno-porównawcza – P.S.]. Metoda rekonstrukcji wewnętrznej (chronologii względnej) ma w ogóle znaczenie podrzędne. Pozwala ona na ustalenie małej tylko ilości luźnych faktów, bez możliwości odtwarzania całej ewolucji języka. Zresztą do wielu języków, jak np. tureckich, które nie mają prawie wyjątków morfologicznych, metoda ta nie daje się stosować (Milewski, 2006, s. 115).

Nie on jeden podchodzi z nieufnością do rekonstrukcji wewnętrznej (por. np. Miranda, 1975), o czym będzie jeszcze mowa niżej, choć wedle zdecydowanej większości historyków języka hipotezy formułowane za pomocą narzędzi rekonstrukcji wewnętrznej mają status budzący mniej wątpliwości niż hipotezy stawiane w badaniach opartych na metodzie historyczno-porównawczej (por. Givón, 2000; W.P. Lehmann, 1962, s. 102). Rzecz jasna zakres stosowania rekonstrukcji wewnętrznej jest z reguły węższy niż zakres możliwości zastosowania metody porównawczej.

Najogólniej rzecz ujmując, rekonstrukcja wewnętrzna polega na odtwarzaniu przeszłych zjawisk języka oraz formułowaniu wniosków diachronicznych na podstawie danych językowych bez stosowania lub przed stosowaniem porównania, geografii językowej, lingwistyki arealnej (Kuryłowicz, 1962–1963, s. 19; por. też Bonfante, 1945a, 1945b; Hoenigswald, 1943–1944; Pisani, 1938). Mimo że z reguły stosuje się tę metodę do badań morfonologicznych w celu ustalenia chronologii względnej badanych zjawisk (ustalania starszeństwa elementów obocznych w analizowanym systemie) lub stadiów przedhistorycznych rekonstruowanych jednostek albo zmian bezpośrednio poprzedzających najstarsze dane, to w szerokim rozumieniu ma ona rozległy zasięg i obejmuje badania w podsystemach morfologicznym, leksykalnym i składniowym języka, opierając się na panchronicznych prawach przesunięć funkcjonalnych, np. *collectivum* > *pluralis*, przypadek konkretny > przysłówek (por. Kuryłowicz, 1964b, 1973). Za jej pomocą rekonstruuje się m.in. nienacechowany szyk dawnych języków, kategorie gramatyczne, struktury semantyczne z wczesnego rozwoju danego języka itp. (por. W.P. Lehmann, 1992, ss. 169–172).

Podwaliny pod tę metodę położyła fundamentalna praca licencjacka²³ młodego Ferdinanda de Saussure'a, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (de Saussure, 1879). Dzieło to zapowiada fundamentalną dla językoznawstwa kategorię pojęciową – języka jako systemu zorganizowanego – rozwi-

²³ Rzecz jasna status lipskiego licencjatu Saussure'a znacznie odbiega od wymagań stawianych współczesnym licencjantom w stosunku do ich prac dyplomowych. Nie można zatem porównywać rangi obu dyplomów, niemniej o wyjątkowości odkrycia Saussure'a świadczy fakt całkowicie obiektywny, dokonał go mianowicie niespełna dwudziestoletni student (data widniejąca na publikacji – 1879 – jest późniejsza niż rzeczywista data wydania dzieła – 1878).

niętą następnie w wykładach genewskich autora (de Saussure, 1916, 2002), stanowi przykład przyjęcia nowych założeń w analizach językoznawczych, zwłaszcza rekonstrukcji historycznej, opartych na zasadach proporcji, analogii i hierarchii będących fundamentem obserwacji we współczesnej lingwistyce. Saussure wysuwa hipotezę, że pozornie sprzeczne aspekty indoeuropejskiego systemu alternacji samogłoskowych da się wyjaśnić zgodnie z dominującymi w danym okresie prawami, jeśli się założy, że pewne pierwotne, niepoświadczone tekstowo dźwięki przed zanikiem doprowadziły do określonych zmian. Zwłaszcza chodzi tu o pochodzenie ie. **a* oraz istnienie w prajęzyku szeregu samogłosek długich.

Młodogramatycy rekonstruowali indoeuropejski system wokaliczny jako taki, który zawiera samogłoski krótkie, długie, dyftongi, głoski zredukowane (według Hirta), sonanty krótkie i długie (*i*, *u*) oraz zgłoskotwórcze płynne i nosowe (*r*, *l*, *m*, *n*), które m.in. zdaniem Hirta nie bywają długimi (Karl Brugmann różnicuje ten typ sonantów na długie i krótkie). W tym systemie zredukowane szwa jest stopniem redukcji samogłoski długiej i odpowiada wed. *i*, a w językach zachodnich – *a*, stąd wed. *pitā*, goc. *fadar* < pie. **pātēr* ‘ojciec’. De Saussure wskazał, że dwa typy wymiany samogłosek w językach indoeuropejskich mogą być sprowadzone do jednego, bez zbytecznego – jego zdaniem – wyróżniania w prajęzyku dwóch samogłosek długich. Opozycja $\bar{a} : a$ jest proporcjonalna do $ei : i$, stąd $\bar{a}$ można przedstawić jako $e +$ koeficjent sonantyczny analogiczny do *i*, *u*, *r*, *l*, *m*, *n* w tych wypadkach, w których stanowi on drugi komponent połączeń dyftongicznych. Z proporcji $\bar{a} : a = ei : i$ wynika, że $\bar{a} : a$ można przekodować jako $eA : A = ei : i$ z dalszym rozwojem $eA > \bar{a}$, $A > a$. W wypadku $\bar{o} : o$ de Saussure postulował $eO : O$ oraz $eO > \bar{o}$ i $O > o$. Proponował on zatem przyjęcie hipotetycznego elementu, który oznaczał jako *A*, oraz rozkład długich samogłosek na odpowiednie samogłoski krótkie + *A*. To pozwoliło mu uzyskać ściśle analogie między szeregami apofonicznymi wcześniej uznawanymi za zupełnie różnorodne. Element *A* był dla de Saussure’a jedynie postulatem, jednostką abstrakcyjną, czysto formalną, o niewiadomej realizacji substancjalnej. Po jego śmierci ów typ dźwięku scharakteryzowano w przybliżeniu na podstawie odnalezionych zabytków hetyckich. Trzeciego koeficjenta sonantycznego ($\bar{e} : a < eE : E$) de Saussure nie wprowadził, ale po kilku latach Hermann Möller (Möller, 1917) w próbie zbliżenia języków indoeuropejskich i chamito-semickich przedstawił system trzech laryngalnych (termin *laryngalne* zapożyczył Möller z semitologii). Klasyczną postać tej teorii nadał Jerzy Kuryłowicz (1927), odkrywszy w języku hetyckim spółgłoskowe odpowiedniki Saussure’owskich koeficjentów sonantycznych, on też rozwinął założenia rekonstrukcji zaproponowanej w młodzieńczej pracy Saussure’a (por. Kuryłowicz, 1962–1963, 1964b, 1973).

Zdaniem Witolda Mańczaka odkrycie genezy przemian morfologicznych na podstawie danych opisowych pochodzących z jednego tylko języka, co stanowi podstawę metody opartej na rekonstrukcji wewnętrznej, jest bardzo trudne lub wręcz

niemożliwe. Rekonstrukcja wewnętrzna w takich wypadkach jest mocno ograniczona. Gdybyśmy wzięli pod uwagę trzy szeregi: *ręka* : *rękę* : *ręce* : *ręczny*; *noga* : *nogę* : *nodze* : *nożny* oraz *woda* : *wodę* : *wodzie* : *wodny*, to – w myśl hipotezy de Saussure’a – alternujące ze sobą spółgłoski można by było rozłożyć na spółgłoski twarde i trzy koeficjenty palatalne *X*, *Y*, *Z*: koeficjent *X* odpowiadałby za miękkość, por. *ręce* < *rękXe, *nodze* < *nogXe, *wodzie* < *wodXe, koeficjent *Y* byłby przyczyną palatalizacji w *ręczny*, *nożny* (por. *rękYny*), natomiast koeficjent *Z* zanikłby bez śladu, jak w przykładzie *wodZny > *wodny*. W istocie w językach słowiańskich takie koeficjenty nie istniały, a zmiany w podanych przykładach są efektem m.in. I palatalizacji (*ręczny*, *nożny*), II palatalizacji (*ręce*, *nodze*), tzw. palatalizacji polskiej (*wodzie*), dyspalatalizacji *d* pod wpływem *n* (*wodny*). Odkrycie wskazanych alternacji metodą rekonstrukcji wewnętrznych jest, zdaniem Mańczaka, niemożliwe, a wyjaśnianie ich za pomocą koeficjentów sonantycznych fałszywe.

Nie ulega wątpliwości, że rekonstrukcji wewnętrznej nie da się z powodzeniem stosować w odniesieniu do całego materiału historycznego; nawet promotorzy tej metody twierdzą, że na poziomie fonologicznym i morfonologicznym, bo te jak na razie są przede wszystkim poddawane badaniom, tylko w niektórych wypadkach możliwa jest rekonstrukcja na podstawie dokładnej analizy systemu jednego języka. Zdaniem praktyków tej metody jej podstawowym celem jest określenie chronologii względnej procesów historycznych, np.

w prasłowiańszczyźnie długie [u] indoeuropejskie, por. lit. *sūnūs*, musiało zostać zastąpione samogłoską [y], por. pol. *syn*, wcześniej niż powstało takie [ū] z dawnego dyftongu, jak w *buditi*, pol. *budzić*, bo w przeciwnym wypadku zmiana prowadząca do form z [y] objęłaby ten ostatni wyraz, co nie nastąpiło (Bogusławski & Drzazgowska, 2016, s. 766).

Ponadto stosowana jest ona także do rekonstrukcji archetypu, opisu procesów konwergentno-dywergentnych, neutralizacji, morfologizacji, a wreszcie rekonstrukcji inwentarza fonemów dawnego systemu językowego (por. Журавлев, 1988). W niniejszej pracy również odwołuję się do rekonstrukcji wewnętrznej, ale w jej aspekcie funkcjonalnym, o czym będzie jeszcze mowa w kolejnym rozdziale.

Pewna grupa wyrażen wymaga w badaniu ich etymologii odwołania nie tylko do wymienionych wyżej metod, lecz również, a może przede wszystkim, uwzględnienia zhierarchizowanych i opartych na opozycjach systemowych i zasadzie proporcjonalności danych gramatycznych (fleksyjnych i składniowych) oraz procesów szeroko traktowanych jako gramatyczne (chodzi mi m.in. o przesunięcia jednostek do planu nieprzedmiotowego, gramatyzację i zmiany semantyczno-funkcjonalne w obrębie leksyki zgramatyzowanej). Rekonstrukcji funkcjonalnej wymagają zwłaszcza jednostki stanowiące główny przedmiot zainteresowania tej pracy, z których wyodrębniły

się wyrażenia funkcyjne, a także słowa czy formy gramatycznie nacechowane, np. z wartością klasyfikującą jakiejś kategorii, która zazwyczaj dla danej klasy leksemów ma wartość fleksyjną, wyrażenia uwarunkowane składniowo, zarówno w aspekcie linearnym, jak i składniowo-semantycznym, związanym z określonymi wymaganiami konotacyjnymi lub z ich brakiem i inne wyrazy. Obserwacja pochodzenia i dziejów wybranych takich wyrażen będzie przedmiotem szczegółowego opisu w kolejnych rozdziałach pracy. W pewnym sensie proponowany tu zakres ich badań realizuje częściowo postulat Toporowa (Топоров, 1960, 1986), który podkreślał znaczenie synchronicznego podejścia do etymologii związane z zestawianiem motywacji etymologizowanych słów w obrębie każdego z systemów i wyciąganie na tej podstawie wniosków historycznych. Jego polisemantyczna koncepcja opiera się jednak na idei przekrojów synchronicznych, podczas gdy w moim ujęciu idzie przede wszystkim o odtworzenie aspektu dynamicznego języka, co – zgodnie z propozycją Josefa Kořínka (Kořínek, 1936) – opiera się w badaniach etymologicznych na wglądzie strukturalnym w aspekcie formalnym, a zarazem treściowym, funkcjonalnym i semantycznym. Etymologia w takim wymiarze przestaje być *stricte* subdyscypliną leksykologii historycznej, ponieważ hipotezy formułowane na temat etymologizowanych jednostek muszą uwzględniać podsystemy hierarchicznie wyższe i niższe niż podsystem leksykalny, a zatem będą one sięgały po dane płynące z morfologii i składni, w tym także składni opartej nie tylko na dependencji, lecz również kookurencji, oraz po dane wynikające z obserwacji składni szyku.

Rozdział 2. Znaczeniowy i funkcjonalny aspekt w badaniach etymologicznych

Wstęp

Badania etymologiczne, zgodnie z przyjętą tu koncepcją, odnoszą się nie tylko do rekonstrukcji formalnej, lecz również znaczeniowej i funkcjonalnej. Uwzględniają one zatem w procesie odtwarzania dziejów obiektów etymograficznych (jednostek morfologicznych, zmorfologizowanych, nasemazjologizowanych, jednostek zleksykalizowanych, zgramatykalizowanych i – w odniesieniu do wyrażen nieobojętnych funkcjonalnie – właściwego im kontekstu składniowo-wypowiedzeniowego) obserwację relewantnych w danym wypadku zhierarchizowanych poziomów znaczących języka. Rekonstrukcja semantyczna ma w wypadku etymologii takie samo znaczenie, co rekonstrukcja formalna. Z kolei rekonstrukcja funkcjonalna dąży do odtworzenia dawnych jednostek języka jako autentycznych, w przeszłości zaktualizowanych wytworów mowy będących środkami komunikacji ponadzdaniowej. Etymologia zatem zorientowana funkcjonalnie¹ nie będzie ograniczać się do semantyki rekonstruowanych jednostek, lecz uwzględni ich miejsce w strukturze zdania i wypowiedzi, weźmie pod uwagę w procesie odtwarzania relacji na osi paradygmatyczno-syntagmatycznej, w które zaangażowana jest etymologizowana jednostka, zarówno gramatykę zdania, jak i strukturę zdań w wypowiedzi i wzajemne interakcje między gramatyką zdania a „gramatyką” – jeśli można się tak wyrazić – dyskursu.

Wiele opisów zakłada, że jednostki, które stanowią główny przedmiot zainteresowania tej pracy, a zatem wyrażenia funkcyjne, powstały m.in. w wyniku desemantyzacji wyrażen autosemantycznych i jako takie bądź nie mają samodzielnej tkanki znaczeniowej (por. Haspelmath, 1999), bądź ich warstwa semantyczna jest zredukowana

---

¹ W lingwistyce XX wieku termin *funkcjonalny* został użyty kilka razy w odniesieniu do różnego typu badań językoznawczych. Przede wszystkim od końca lat 20. XX wieku posługiwali się nim członkowie Praskiego Koła Lingwistycznego, użył go także Louis Hjelmslev, jednak w znaczeniu związanym z funkcją jako relacją łączącą różne zmienne. W drugiej połowie XX wieku zaczęli wykorzystywać go zwolennicy teorii transformacyjnej i generatywnej oraz badacze pozostający początkowo pod wpływem tej metody. Większość teorii języka określanych jako *funkcjonalne* posługuje się tym przymiotnikiem w jego znaczeniu ‘przystosowany do osiągnięcia jakiegoś celu’. Takie też znaczenie zostało przyjęte przez członków Societe Internationale de Linguistique Fonctionnelle (SILF).

i ograniczona w zasadzie do „znaczenia gramatycznego”, związanego z wyrażaniem znaczeń i relacji mownych (por. Bauer, 1967). Jednostek nacechowanych gramatycznie, które całkowicie utraciły swoje znaczenie, nie ma jednak tak wiele, jakby to wynikało z prac poświęconych m.in. gramatykalizacji. W większości wyrażen tego rodzaju obserwujemy w istocie zmianę hierarchii właściwych jednostkom leksykalnym funkcji i przekształcanie ich struktury treściowej oraz zasobu semantycznego, o czym świadczą nawet pozornie „wytarte” ze znaczenia intensyfikatory, czasowniki „pomocnicze” czy operatory komplementacji (por. rozdz. 5). Dla przykładu, rdzeń **brz-* pierwotnie był nie tyle wykładnikiem sensu ‘szybki’, jak to się zazwyczaj przyjmuje, ile ‘intensywny w biegu’, co pozwoliło w wyniku zmiany szyku (hierarchii) komponentów znaczeniowych na przekształcenie znaczenia ‘cecha intensywności czegoś’ w znaczenie ‘intensywność cechy’, o czym świadczą przejściowe przykłady staropolskie, por.

(1) *Barzo i rychło powstanie przeciw wam gniew boży* (BZ 95rb).

Również swojego sensu nie utracił zupełnie czasownik ‘wziąć’ w konstrukcji ze spójnikiem i innym czasownikiem, por. ukr. *узяв та й заснув* ‘wziął i zasnął’ (szerzej na ten temat por. Кипарский, 1971). Wprawdzie nie mamy tu do czynienia z odesłaniem do fizycznej czynności brania, lecz czasownik pomocniczy wprowadza sens związany z momentalnością lub nieoczekiwanym zajściem jakiegoś zdarzenia i być może brakiem kontroli właśnie dlatego, że agens opisywanej w ten sposób sytuacji, niczego konkretnego nie biorąc, nie ma wpływu na przebieg czynności czy na zdarzenie. W proponowanym tu zatem ujęciu nawet wyrażenia funkcyjne, nie tylko od strony dynamicznej, co rozumiałe, lecz również statycznej są nacechowane semantycznie, zachowują właściwe im porcje sensu, często dziedziczone po swoich autosemantycznych przodkach. Poczynione więc poniżej uwagi odnoszące się do zmian semantycznych nie mają jedynie charakteru ornamentacyjnego wykładu teoretycznego, lecz mogą być również zastosowane w pewnych aspektach do obszaru badawczego wykreślonego w tej monografii.

Już najwcześniejsze zachowane teksty świadczą o tym, że ludzie podejmowali refleksje nad znaczeniem (zwłaszcza słów) od początków tworzenia się cywilizacji. Ślady ich fascynacji sferą znaczeniową odnajdujemy w tradycjach chińskiej, semickiej, hinduskiej, greckiej, arabskiej i in. (Bekkum i in., 1997; Boltz, 1985; C. Hansen, 1983). Jednakże jako autonomiczna dyscyplina językoznawstwa *semantyka* narodziła się dopiero w XIX wieku, kiedy to zaczęły się ukazywać osobne (często popularne) publikacje na tematy semantyczne *sensu largo*. Szczególnie pod koniec tego wieku powstały znaczące prace z zakresu semantyki historycznej.

Przekonanie, że w słowach została zakodowana treść, którą da się odtworzyć poprzez zestawianie różnych wyrażen języka, docieranie do pierwotnych elementów

składających się na nazwy, stanowiących budulec dla słów złożonych, wsparte przeświadczeniem, że język jest mechanizmem achronicznym, a podstawowe komponenty znaczenia są nośnikami wiedzy o samym bycie, legło u podstaw najwcześniejszej refleksji nad znaczeniem wyrazów, nazywanej w starożytnej Grecji *etymologią*, a rozwijanej w odmiennych tradycjach kulturowo-lingwistycznych (Sobotka, 2015b, s. 39). Cechą charakterystyczną najwcześniejszych obserwacji semantycznych jest ich podejście panchroniczne przy założeniu niezmienności czy trwałości języka. W obszar klasycznych refleksji nad znaczeniem często włącza się zagadnienia tradycyjnie związane ze sztuką interpretacji i jej teorią (hermeneutyką). Hermeneutyka starożytna była jednak przede wszystkim semantyką, a nie etymologią w dzisiejszym rozumieniu tego terminu. Jej głównym zadaniem było wspomaganie interpretacji, a ponieważ wyjaśnienia domagały się zazwyczaj kwestie związane z naturą bytów, ich pochodzeniem i funkcją, to tak rozumianą semantykę można niejako traktować jako subdyscyplinę ontologii. Badanie języka we wczesnych koncepcjach myślowych starożytności ograniczało się do badania relacji między nazwami a odpowiadającymi im rzeczami i zdarzeniami świata zmysłowego oraz ponadzmysłowego. Obserwacja rozproszonych i dochowanych do naszych czasów świadectw pochodzących z przeszłości pozwala przypuszczać, że relacja między językiem a rzeczywistością była jednym z kluczowych zagadnień dla starożytnych myślicieli.

Antyczną koncepcję etymologii, bliską zakresowo współczesnym badaniom semantycznym, kontynuowali ze zmiennym powodzeniem myśliciele późniejszych epok (por. Meier-Oeser, 2011). Dopiero racjonalizm przyniósł w tym zakresie istotne ożywienie, a wybijającą się postacią w tym okresie był Gottfried Leibniz² (por. Bogusławski & Drzazgowska, 2016, ss. 163, 396), który w dokładnej analizie znaczeń słów upatrywał możliwości pokazania, w jaki sposób funkcjonuje umysł, czego dalekim echem mogą być przekonania o wadze badań historyczno-semantycznych w ramach analiz etymologicznych w wyjaśnianiu historii ludzkiego myślenia (por. Абаев, 1956, s. 291). Leibniz ponadto podjął refleksję na temat funkcjonalnej hierarchii wyrażań, postulując istnienie jednostek prostych, elementarnych i złożonych, objaśnianych za pomocą wyrażań prostych. Mimo niewątpliwie ważkich zmian, które znaczą w badaniach semantycznych początki nowożytności, to myśl tego okresu wciąż pozostawała pod przemożnym wpływem sporów na temat natury idei i ich relacji do rzeczywistości oraz znaków³. Rzeczywisty przełom przyniósł dopiero wiek XIX. Pod jego koniec

² Zdaniem Andrzeja Bogusławskiego i Ewy Drzazgowskiej (Bogusławski & Drzazgowska, 2016, s. 163) rola Leibniza „jest absolutnie kluczowa w przejściu od dominującego przez tysiąclecia (i w gruncie rzeczy aż do dzisiaj) psychocentrycznego i w wielkiej mierze mitologicznego spojrzenia na język – do logocentryzmu wiedzocentrycznego, mieszczącego się przy tym w nurcie naturalistycznym, a więc stanowiska w teorii języka najbardziej adekwatnego”.

³ Racjoniści oddzielali idee od wrażeń i wyobrażeń, a empiryści je z nimi utożsamiali. Wydaje się, że niektórzy racjoniści byli ponadto skłonni utożsamiać idee z samymi rzeczami.

Michel Bréal (1897) wprowadził w obieg naukowy termin *semantyka*, w wyniku czego zazwyczaj uznaje się tego badacza, obok Christiana Karla Reisiga zajmującego się semazjologią, za jednego z wielu prekursorów działu nauki o języku zajmującego się znaczeniem wyrazów, relacjami znaczeniowymi między wyrazami, zmianami i przesunięciami zakresowo-treściowymi⁴. W gruncie rzeczy jednak w ujęciu Bréala semantyka miała bardziej charakter etymologiczny niż synchroniczny. Badacz zajmował się głównie kwestiami ewolucyjnymi (por. Nerlich, 1990, 1992), poszukiwaniem wzorców i przyczyn zmian semantycznych. Dążył do odkrycia regularności rządzących zmianą znaczenia wyrazów na wzór regularnych praw głosowych postulowanych przez młodogramatyków, jednak nie uważał, żeby prawa semantyczne, inaczej niż głosowe, pozostawały bezwyjątkowe. Słowa traktował jako znak myśli, a zmiany ich znaczeń uzależniał od potrzeb użytkowników języka (por. Allan, 2016, s. 49).

Dziewiętnastowieczna semantyka jako subdyscyplina nauki o języku wyłoniła się z jednej strony w reakcji na pomijanie przez tradycyjne gramatyki kwestii znaczeniowych (może poza znaczeniem strukturalnym), z drugiej zaś – w odpowiedzi na braki tradycyjnej leksykografii i etymologii, które nie dawały zadowalającego obrazu ewolucji znaczeń, poprzestając często na wyliczeniach sensów przytaczanych słów w sposób dość arbitralny, bez usystematyzowania ich w porządku logicznym, naturalnym czy wewnętrznym zgodnie z następstwem znaczeń (por. Nerlich, 2011, s. 174). Z uwagi na te dwa cele i ze względu na kryterium czasowe doszło ostatecznie do wykrystalizowania się dwóch ogólnych gałęzi badań semantycznych: semantyki opisowej oraz semantyki historycznej. Ta druga w naturalny sposób zaczęła dostarczać narzędzi badaniom etymologicznym.

Badania w obszarze semantyki historycznej o charakterze naukowym odnoszą się do dwóch podstawowych aspektów. Pierwszy wiąże się z działaniami zmierzającymi do rekonstrukcji znaczenia i funkcji jednostek języka w różnych okresach historycznego rozwoju danego języka – to podejście jest zasadniczo postrzegane jako statyczne (Бодуэн де Куртене, 1871), natomiast drugi koncentruje się na badaniu rozwoju i zmian znaczeniowych nasemantyzowanych jednostek języka z uwzględnieniem kryterium temporalnego albo zmian pojęciowych i zasobu wykładników danych pojęć w poszczególnych okresach rozwojowych języka bądź sposobów wyrażania

⁴ Współcześnie powszechnie akceptowany termin *semantyka* wyparł terminy *semazjologia* (głównie związany z tradycją badań niemieckich) i *sematologia* (stosowany w pracach o proveniencji anglosaskiej). Za tą różnicą terminologiczną idą również założenia teoretyczne poszczególnych tradycji. Na badania niemieckie, przykładowo, silny wpływ wywarł idealizm kantowski i romantyzm, Humboldta koncepcja *ergonu* i *energei* oraz gramatyka porównawcza Franza Boppa. W kolejnych latach badania niemieckie (podobnie jak i francuskie, co doprowadziło do zbliżenia obu nurtów) zdominował psychologizm, a następnie ewolucjonizm (warto przy okazji zauważyć, że praca Darmestetera (Darmesteter, 1887), pełna metafor nawiązujących do teorii Darwina o narodzinach, życiu, śmierci słów, ich walce o przetrwanie itp., była pierwszą naprawdę solidną próbą analizy tego, jak i dlaczego słowa zmieniają swoje znaczenia).

kategorii językowych – takie analizy traktuje się jako dynamiczne w ścisłym sensie (por. Kleszczowa, 1989).

Semantyka historyczna swoim zakresem obejmuje: krytykę danych i źródeł do badań semantyczno-historycznych, metody badawcze, historię leksykonu, historyczne kategorie znaczeniowe, badanie pochodzenia, rozwoju i użycia poszczególnych słów, zmian znaczeniowych, relacji paradygmatycznych i syntagmatycznych jednostek języka w różnych okresach historycznych, historyczny wpływ zewnętrznojęzykowy na zasób i znaczenie leksyki danego języka. Zakresy badań semantyki historycznej i etymologii nie pokrywają się całkowicie, choć się krzyżują. Etymologia bowiem operuje na wszystkich podsystemach języka, w tym semantycznym, szukając w nich wartości etymologizowanych słów, których przecięcie wyznacza danej jednostce z jednej strony początek, z drugiej zaś określa trajektorię jej dalszego rozwoju. Aspekt formalny i nacisk na uwzględnienie zmian fonetycznych w badaniach etymologicznych, o czym była mowa w poprzednim rozdziale, odróżnia je przede wszystkim od badań semantyczno-historycznych. Jako poddziedzina pomocnicza w badaniach etymologicznych, semantyka historyczna powinna przyczyniać się do wspierania hipotez etymologicznych m.in. poprzez odnotowywanie paralelnych zmian znaczeniowych i poszukiwanie związanych z nimi prawidłowości (por. Schuchardt, 1928, s. 108–110).

Jednym z podstawowych postulatów tej pracy – jak była już o tym mowa – jest potrzeba uwzględnienia w badaniu dziejów jednostek funkcyjnych aspektu funkcjonalnego. Początków funkcjonalizmu w lingwistyce upatruje się w podejściu związanym z Vilémem Mathesiusem, który w 1911 roku opublikował artykuł pt. *O potenciálnosti jevů jazykových* (Mathesius, 1911) postulujący m.in. niehistoryczne podejście do badań języka. Mathesius postrzegał język jako coś żywego, jako system środków ekspresji o określonej intencji komunikacyjnej nadawcy kierującego swój przekaz do odbiorcy (por. Mathesius, 1983, ss. 122–123). Zdaniem Mathesiusa system językowy w jego dynamice ujawnia się poprzez poszczególne wypowiedzenia, które są dane bezpośrednio w obserwacji języka. Badania Praskiego Koła Lingwistycznego skupionego wokół m.in. Mathesiusa charakteryzowało z jednej strony zwrócenie uwagi na stylistykę funkcjonalną, z drugiej zaś – co będzie również istotne w obserwacjach prowadzonych w tej pracy – na perspektywę funkcjonalną zdania (*aktuální členění*) i uwzględnienie przy formułowaniu hipotez badawczych danych płynących z analizy tekstu⁵ (por. Daneš, 1994, s. 119).

Funkcjonałisci prasy prowadzili badania wedle zasady abstrakcyjnej relewancji (*Prinzip der abstraktiven Relevanz*), zgodnie z którą każdy naukowy model wiąże się

---

⁵ Członkowie Praskiego Koła Lingwistycznego jako pierwsi określili własne podejście do języka jako funkcjonalne. Na początku – nie bez wpływu Karla Bühlera (Bühler, 1931) – na gruncie uprawianej przez nich fonologii, a następnie i w stosunku do innych podsystemów języka, w tym również składni i tekstologii.

z punktem widzenia determinującym to, które z obserwowalnych faktów winno się wziąć pod uwagę, a które odrzucić jako nieistotne dla prowadzonych badań. Doświadczenie pokazuje, że funkcjonowanie i ewolucja języków – co istotne z uwagi na charakter tej pracy – zależą przede wszystkim od ich użycia jako narzędzi komunikacyjnych, dlatego też również w badaniach etymologicznych należy założyć, że funkcja komunikatywna jest pierwszą, jeśli nie jedyną funkcją, którą trzeba uwzględniać w procesie rekonstrukcji zmierzającej do odtworzenia struktury wiedzy kodowanej w warstwie informacyjnej wypowiedzi, z którą w sposób szczególny reagują wyrażenia funkcyjne.

W przyjętym tu ujęciu etymologizowane jednostki nie są analizowane poza ich kontekstem. Odróżniam przy tym *zdanie* jako gramatyczną i semantyczną strukturę od *zdania* (a właściwie *wypowiedzenia*) rozumianego jako zaktualizowane użycie tej struktury. W perspektywie funkcjonalnej etymologia wymaga zakotwiczenia badanych jednostek w akcie mowy, co wyraźnie widać w wypadku prób odkrycia pochodzenia i pierwotnej funkcji enklityki rosyjskiej *-ka/o* (por. rozdz. 5).

Osadzona w kontekście i sytuacji wypowiedź dzieli się na dwie jednostki: to, o czym/kim mówi nadawca i to, co stanowi właściwą enuncjację – to, co nadawca mówi o tym czymś/kimś. Mathesius zauważył, że te elementy wypowiedzi, które wskazują na znaną, wcześniej już określoną albo możliwą do zrekonstruowania z kontekstu informację (nazwaną tematem) poprzedzają elementy wyrażające nowe informacje (remat), które są wypowiedzane w ten sposób, że pada na nie główny akcent zdaniowy. W rzeczywistości te dwa aspekty struktury funkcjonalnej zdania (temat – informacja dana, remat – informacja nowa) nierzadko częściowo się pokrywają, niemniej jednak powinno się je odróżniać. Środkami sygnalizującymi strukturę funkcjonalną są: szyk, intonacja, pauza, a także pewne konstrukcje syntaktyczne. Rzecz jasna żadnymi metodami etymologicznymi nie da się odtworzyć intonacji wypowiedzi dawnych, wskazać ich temat bądź remat, jednak można, a w wypadku badania etymologii wyrażań funkcyjnych nawet trzeba, formułować hipotezy dotyczące aktualnej organizacji tych wypowiedzi na podstawie struktury gramatycznej zdania, struktury semantycznej zdania (w takim zakresie, w jakim jest to możliwe) i organizacji wypowiedzenia, w tym także jego porządku linearnego⁶ (por. Daneš, 1964). Zaadaptowanie tego

---

⁶ Płaszczyzna gramatyczna jest autonomiczna i nie zależy jednostronnie od treści semantycznej, jest raczej komponentem samoograniczającym się (*self-contained*) i determinującym (Daneš, 1964, s. 227). Płaszczyzna semantyczna składa się z dwóch poziomów: kodowania (składnik poznawczy) i znaczenia językowego (semantyczne wzorce składniowe). Pierwszy poziom odnosi się do struktury logicznej zdania, drugi zaś do konkretnych warunków znaczenia jednostek leksykalnych i ich relacji składniowych. Role semantyczne agensa, pacjensa itd. są atrybutami właśnie tego poziomu (Daneš, 1968). Informacja pragmatyczna, tzn. „wszystkie pozagramatyczne środki organizowania wypowiedzi jako minimalnej jednostki komunikatywnej” (Daneš, 1964, s. 228), jest kodowana na płaszczyźnie trzeciej, która odpowiada perspektywie funkcjonalnej zdania czy jego aktualnemu rozczłonkowaniu. W językach, w których szyk

modelu do badań o charakterze dynamicznym jest możliwe jedynie przy założeniu pewnego stopnia prawdopodobieństwa, lecz przynosi ważne rozpoznania na temat dawnych znaczeń i ich ewolucji (por. Sobotka, 2012), pozwala także formułować nietrywialne spostrzeżenia natury etymologicznej w aspekcie funkcjonalnym i znaczeniowym wobec jednostek systemów dawnych jako aktualizowanych w pewnym polu potencjalności.

Zmiany semantyczne: zarys problematyki

Zainteresowanie zmianami w języku nie zrodziło się z potrzeby obserwacji takich procesów dla nich samych i ze względu na nie, lecz w kontekście spraw kultu, szczególnie w tradycji indyjskiej, ze względu na dbałość o porządek sakralny, w którego wypadku słowo w jednolitej, niezmiennej formalnie i znaczeniowo postaci jest zawsze kwestią najwyższej wagi (por. Houben, 1997). A mimo to pogłębiona refleksja nad zmiennością w języku, również w aspekcie znaczeniowym, jest osiągnięciem dopiero drugiej połowy XIX i początku XX stulecia oraz dominujących w tym okresie różnych nurtów, w tym psychologizmu, darwinizmu, pozytywizmu, idealizmu niemieckiego czy nawet romantyzmu (jak w wypadku Georga Curtiusa), a w końcu i strukturalizmu. Fakt ten znacząco wpłynął m.in. na rozwój nauki o znaczeniu wyrażen języka, sytuując ją w dwóch perspektywach – zrazu dynamicznej, a następnie statycznej.

Podczas gdy semantyka synchroniczna jest nauką o znaczeniu jednostek języka i ich wzajemnych relacjach, to semantyka diachroniczna zajmuje się zmianą znaczenia. Obie te perspektywy są ze sobą nieporównywalne, ponieważ operują na innych wartościach, choć w oglądzie tzw. przekrojów synchronicznych próbuje się stosować narzędzia wypracowane na gruncie analizy synchronicznej również w odniesieniu do semantyki diachronicznej. Termin *zmiana semantyczna* w aspekcie procesualnym najogólniej rzecz ujmując odnosi się do przesunięć wartości jednostek językowych⁷. Zmiany znaczeniowe nie dotyczą kształtów, lecz wielkości językowych ujętych wyjściowo jedynie od ich strony zewnętrznej, choć – jak zobaczymy niżej – każda zmiana w aspekcie pojęciowym skutkuje przesunięciem relacji między nim a aspektem formalnym znaku.

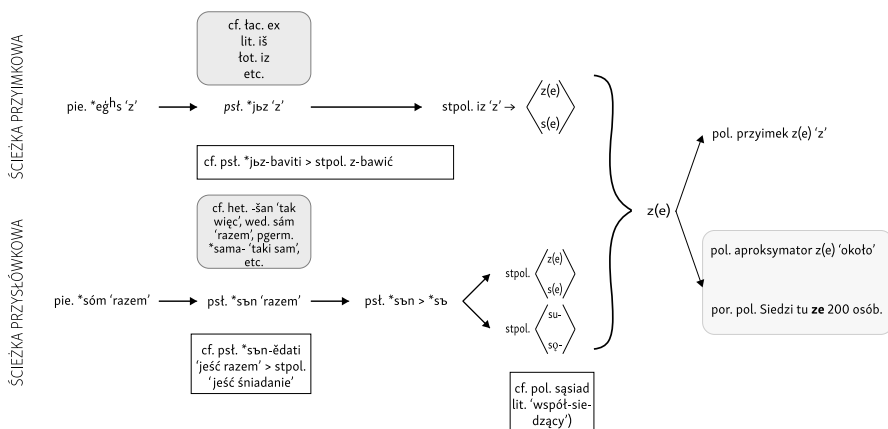
---

wyrazów w dużej mierze jest cechą perspektywy funkcjonalnej, uogólnienia dotyczące sekwencji elementów gramatycznych określa się właśnie na tej płaszczyźnie.

⁷ Zdefiniowanie terminu *zmiana semantyczna* rodzi przeróżne komplikacje i wikła się w trudności, które rodzi zdefiniowanie podstawowego terminu jakim jest *znaczenie*, por. propozycję Stephena Ullmanna (Ullmann, 1959, s. 171): jeśli znaczenie traktuje się jako wzajemną relację między nazwą z jej odniesieniem a sensem, to o zmianie znaczenia można mówić wówczas, gdy nowej nazwie zostanie nadany sens i/lub nowemu sensowi zostanie przyporządkowana nazwa.

Literatura poświęcona zmianom semantycznym jest olbrzymia i wciąż, począwszy od wystąpienia Augusta Wilhelma Schlegla w 1815 roku z pracą odnoszącą się do życia słów (tu: Schlegel, 1846), przybyszą nową opracowania o pewnym nachyleniu teoretycznym (por. Darmesteter, 1887; Meillet, 1905–1906; Paul, 1880; Trier, 1931; Ullmann, 1942, 1957) lub szczegółowe (por. Allan & Robinson, 2012; Gvozdanović, 1985; H.H. Hock & Joseph, 2019; Janda & Joseph, 2003; Rainer, 2005; Traugott, 1985, 1989). Zagadnienia semantyki historycznej, zwłaszcza w aspekcie materiałowym, są od lat przedmiotem zainteresowań również polskich lingwistów (por. Buttler, 1978; Jakubowicz, 2010; Kurkowska, 1949; Łoś, 1925b; Otrębski, 1948; Rozwadowski, 1903; Szober, 1929b, 1930). Rekapitulacja tych dzieł wykracza poza wyznaczone ramy tej pracy, wymagałaby zresztą osobnej monografii. Można jednak pokusić się o pewne niezbyt pochlebne uogólnienie tego dorobku. Szczególnym rysem semantyki diachronicznej jest skąpość rozwiązań o nachyleniu teoretycznym na temat zmian znaczeniowych, mimo wciąż przyrastającego zasobu prac na ten temat. W wypadku ich zdecydowanej większości trudno bowiem uznać za wyjątkowo odkrywcze lub płodne z teoretycznego punktu widzenia uogólniające wyniki obserwacji materiałowych.

Zmiany znaczeniowe mogą być analizowane w dwóch porządkach: w aspekcie semazjologicznym bądź onomazjologicznym. Punktem wyjścia obserwacji o charakterze semazjologicznym jest aspekt formalny znaku rozpatrywany jako wartość stała, czego konsekwencją jest pomijanie w tym ujęciu zmian fonologicznych. Badania semazjologiczne koncentrują się na przesunięciach znaczeniowych powiązanych z określoną formą, por. **po-jęti > pojąć* od 'pochwycić' do 'zrozumieć'. Z kolei w aspekcie onomazjologicznym jako wartości stałe traktowane są pojęcia abstrakcyjne, a badania semantyczne prowadzone w tym nurcie koncentrują się na poszukiwaniu form odpowiadających pojęciom lub ich zaniku, np. 'zrozumieć' może być współcześnie wyrażane w języku polskim za pomocą wyrazów *pojąć*, *uchwycić*, *zrozumieć* itd., natomiast w okresie staropolskim do tego pola należały również: *osięgnąć*, *porozumieć*, *wrozumieć*, *ufacić*, *urozumieć*, a być może także *pościęgnąć* (skoro *niepościęgly* to 'niedający się pojąć'), **odzirzeć* (skoro *nieodzirzany* to również 'niemożliwy do zrozumienia') itd. Bardzo interesujących rezultatów mogłyby dostarczyć diachroniczne badania onomazjologiczne w polu wyrażen funkcyjnych, np. wykładnikami pojęcia przybliżoności są wyrażenia o różnym pochodzeniu lub nawet o całkowicie odmiennych sposobach kodowania informacji (por. pol. *około*, *ze*, *coś* itd., rosyjski szyk inwersyjny itp.). Dla przykładu pol. *ze* (por. *ze sto razy*) wywodzi się z przyimka skontaminowanego z przysłówkiem, por. ryc. 3. Z kolei pol. *coś* (por. *coś sto razy*, *coś mnie głowa boli*) kontynuuje zaimek z refleksem nieokreśloności, metapredykat *około* jest dawnym przysłówkiem powstałym na złożu wyrażenia o statusie przypadku konkretnego, por. psł. **ob kolo* 'wokół koła'. Natomiast w języku rosyjskim tę samą wartość można wyrazić za pomocą szyku inwersyjnego liczebników przy braku przyimka, por.

Ryc. 3. Ścieżki rozwoju przyimka z(e) i aproxymatora z(e)

- (2) Она получила рублей пять.
3SG dostać.PST.3SG.F rubel.GEN.PL pięć.ACC⁸
'Dostała około pięciu rubli'.

Postpozycja rosyjskiego liczebnika wobec całego imienia sygnalizowała już w XVII wieku, że „nie jest on wykładnikiem liczby odpowiednich przedmiotów, lecz liczby, z którą tamtą, nieznaną, się porównywa” (Bogusławski, 1966, s. 150).

Z reguły zmiana znaczeniowa utożsamiana jest ze zmianą leksykalną, jednak zakres jej oddziaływania operuje na wszystkich jednostkach znaczących języka: morfemach, leksemach, schematach składniowych oraz zorganizowanej i zhierarchizowanej strukturze ponadzdaniowej, por. 'bierność' > 'brak wiedzy co do zajścia relacjonowanego stanu rzeczy', np. *rêko-*m-o* vs *rzeko-*m-o* żałuju (SkargaPłoc 14) jako odległy refleks przesunięcia wartości znaczeniowej morfemu; 'zgodnie z prawdą' >

⁸ Zdecydowana większość wydzielonych z tekstu głównego i numerowanych obcych przykładów zdaniowych (poza wielozdaniowymi) została zaopatrzona w glosy leksykalno-gramatyczne. Zaadaptowano skróty (por. wykaz skrótów gramatycznych) i konwencję ich podawania zgodnie ze standardami przyjętymi przez lipskie zasady głosowania (Comrie i in., 2015). W tych wypadkach, w których zasady lipskie nie rozstrzygają szczegółowych kwestii, przyjęto ustalenia zaproponowane przez Christiana Lehmana (C. Lehmann, 1982) i/lub Williama Crofta (Croft, 2003). Ponieważ publikacja ta skierowana jest przede wszystkim do polskich historyków języka, którym odczytanie i zrozumienie nawet najstarszych tekstów rodzimych nie nastręcza raczej trudności, zrezygnowano z głosowania przykładów polskich.

‘takie, że mało brakuje, aby można było orzec, że spełnia daną cechę’, np. *męki prawie nie wysłowione* (WysKaz 39) vs *prawie pięć dni*; ‘operator mówienia’ (także mowy niezależnej) > ‘operator komplementacji’, np. *Pożądali są wierni krześcijani przyścia jego a rzekąc tako, iżże przydzi ty k nam, nasz miły Panie Boże* (Gn 2r) vs *pokazuje ewangelista, iżże teć to krol* [...] *wsztyki krole zmija* (Kśw cv); ‘anafora zdaniowa’ > ‘wynikanie dyskursywne’, np. *Odpowiedziawszy pan jego i rzekł jemu: „Sługo zły a leniwy! [...]”*. A *zaty m rzekł swym sługam: „Weźmicie od niego funt moj [...]”* (RozmP 490) vs. *Jest pan ignorantem w tych sprawach [...]*. *Niechże pan zatem nie zabiera głosu*. Ponadto zmiana leksykalna jest zjawiskiem odnoszącym się, poza zmianami semantycznymi *sensu stricto*, również do budowy morfologicznej wyrazów i zmiany ich węzłów morfologicznych (por. *u-dr-ęk-a* > *u-dręk-a*), zapożyczeń (por. *dziedziniac* z strus. ДѢТИНЦЬ), adideacji (por. *roz-rzeszyć* > *roz-grzeszyć*), licznych czynników morfonologicznych itd. Jako szczególny typ zmiany znaczeniowej należy również traktować desemantyzację jednostki, por. *dobro-jb > stpol. *dobry* vs *dobro*, *mieć* [coś] vs *mieć nadzieję* (por. stpol. *nadziewać się*).

Niewątpliwie czynnikiem warunkującym zmianę znaczeniową (choć jej niewywołującym) jest rozluźnienie znaczenia jednostki leksykalnej czy też więzów łączących jej komponenty semantyczne. Jak dotąd – o ile mi wiadomo – nikomu nie udało się zaproponować przekonującego modelu czynników sprawczych zmian semantycznych. R.L. Trask (2010) w swoim zbiorze esejów sugeruje, że języki się zmieniają, ponieważ świat ulega ciągłym przeobrażeniom, czego – jakkolwiek tkwi w tym sporo prawdy – nie można uznać za czynnik wewnątrzjęzykowy. Ponadto zaś nie wyjaśnia on przyczyn zmian wyrażen języka pozbawionych odniesienia pozajęzykowego, jak chociażby większość jednostek synsemantycznych, a te przecież – choć wolno – również wiodą swoje konserwatywne życie, do którego od czasu do czasu wkrada się zmiana, czasem stopniowa, a niekiedy wręcz rewolucyjna, por. pol. *mało tego* ‘jest czegoś mało’ vs ‘jest coś jeszcze, jest więcej’, czes. *poněvadž* ‘po tym to’ vs ‘ponieważ’, stros. *потому* ‘dlatego’ vs ‘ponieważ’ itd. Zdaniem Johna Stuarta Milla (Mill, 1843) do zmiany znaczeniowej dochodzi dlatego, że mówiący nie mają jasnego widzenia cech semantycznych wyrazów języka i w związku z tym wytracają niektóre z nich w swym uzusie⁹. Dalej Mill twierdzi, że innowacje umacniają wiązanie nazw z przygodnymi dodatkowymi okolicznościami przedmiotowymi lub sytuacyjnymi, a także unikanie rozchwianych znaczeniowo wyrażen przez użytkowników języka. Proces opisany przez Milla oparty jest w gruncie rzeczy na subiektywizacji, a jego odległym echem jest model zmian semantycznych zaproponowanych przez E.C. Traugott (1989, ss. 34–35),

⁹ Z takim ujęciem nie zgadzają się m.in. Bogusławski i Drzazgowska (2016, s. 780), według których jednoznaczne reakcje mówiących na niewłaściwość konkretnych użyć wyrażen w określonych kontekstach i sytuacjach świadczy o tym, że jednak rozporządzają oni – choć nieuświadomioną – wiedzą na temat „konotowanych” (w ujęciu Milla) cech jednostek leksykalnych.

która – o czym była już mowa w poprzednim rozdziale – przedstawiła ogólną propozycję tendencji kierunków zmian semantycznych: (a) ze znaczeń odnoszących się do zewnętrznych stanów rzeczy powstają znaczenia odnoszące się do wewnętrznie opisywalnych stanów rzeczy (oceniających, percepcyjnych, kognitywnych itp.); (b) ze znaczeń odnoszących się do sytuacji zewnętrznej lub wewnętrznej tworzą się znaczenia związane z warstwą nieprzedmiotową; (c) znaczenia z czasem ulegają coraz większej subiektywizacji w wypowiedzi, czego konsekwencją jest – jak twierdzi badaczka – ich desemantyzacja częściowa lub całkowita. W efekcie tych procesów powstają wyrażenia pełniące funkcję wykładników spójności tekstu, komentarze mówienia itp. (por. Brinton, 2008, ss. 61–66).

Wydaje się, że w wypadku zmian semantycznych nie idzie o arbitralne, zsubiektywizowane i bezrefleksyjne stanowisko mówiących wobec wyrażen języka, jak postulował Mill i co być może nieświadomie przejęła Traugott, lecz o wnioskowanie „retrodedukcyjne” polegające na tym, że mówiący konkretne wypowiedzi interpretują jako następstwo pewnego stanu rzeczy (w porządku logicznym wypowiedzi te poprzedzają hipotetyczne lub znane odbiorcy stany rzeczy, uprzednie w porządku chronologicznym) i dekodują je jako racje tego następstwa zgodnie z zakładanym założeniem semantycznym, tłumaczącym te wypowiedzi jak właśnie następstwo stanów rzeczy. Następnie odbiorcy implementują sami te założenia, tworząc kolejne ogniwa zmian (jak w zabawie w głuchy telefon) w odniesieniu do odwzorowań zewnętrznych stanów rzeczy. Wykorzystywany w tej pracy kierunek wnioskowania na temat zmian semantycznych konkretnych bytów języka opiera się właśnie na tym ogólnym modelu czynników sprawczych zmian (por. *Zakończenie*). Wydaje się, że zgadza się on z propozycją Antoine’a Meilleta (Meillet, 1905–1906), odróżniającego zmiany motywowane kontekstowo od zmian sytuacyjnych i motywowanych okolicznościami zewnętrznymi. W tym duchu – jak sądzę – wypowiada się również Danuta Buttlerowa (Buttler, 1978, ss. 11–12), która przywołuje kilka ogólnych i najpowszechniejszych interpretacji przyczyn zmian znaczeniowych. Pierwszą jest konieczność nazwania ograniczonym zasobem nazw praktycznie nieograniczonej sfery realiów. Wtórne funkcje nabywane przez element znaczący zmieniają jego pierwotną treść. Druga wiąże zmiany znaczeniowe z wpływem użytkowników języka, którzy, dążąc do precyzji, ekonomiczności przekazu i ciągłego odświeżania środków ekspresji, modyfikują treściowo wypowiedzane przez siebie komunikaty. Jako trzecią przyczynę Buttlerowa podaje wewnętrzne mechanizmy mówienia, których skutkiem jest kondensacja znaczeń (elipsa, tendencja do skracania itp.). Kolejną przyczyną ma być brak ciągłości pokoleniowej w użyciu języka. Zgodnie z tą koncepcją najmłodsze pokolenie przyswaja wyrazy w kontekście ich zastosowań sytuacyjnych, a nie w całokształcie ich znaczeń, czego skutkiem jest utrwalanie się tylko treści sytuacyjnych. Inną jeszcze przyczyną zmian semantycznych jest wzajemne oddziaływanie

na siebie elementów tekstu. Kontekst językowy wpływa na modelowanie własności semantycznych. Ostatnim z wymienianych w pracy D. Buttlerowej bodźców zmian semantycznych są czynniki wewnątrzjęzykowe związane z całokształtem relacji między składnikami systemu semantycznego. Wskazane czynniki można ująć w cztery ogólne przyczyny:

- wewnątrzjęzykowe, np. **lubo* ‘(to) przyjemne, kochane’ > spójnik alternatywy;
- historyczne, tj. warunkowane zmianami kulturowymi, np. *pióro* ‘jeden z wyrostków porastających ptaka’ > ‘narzędzie do pisania atramentem; *latać* (o ptaku) > *latać* (o ptaku lub samolocie);
- społeczne, tzn. wynikające z przemian w sferze społecznej, np. *biskup* z gr. *ἐπίσκοπος* o pierwotnym znaczeniu ‘strażnik, opiekun’;
- psychologiczne, związane z tabuizacją bądź szerzeniem się metafor odnoszących się do szczególnie rozpowszechnionych obszarów życia, np. *niedźwiedź* (z **medvǣdъ* ‘zjadacz miodu’), *drapacz chmur*.

Zmiany semantyczne polegają na przesunięciu wyrażen w ich pierwotnie (przy czym pierwotność ta może mieć charakter względny) literalnym znaczeniu do wyrażen nieliteralnych, co odbywa się głównie w wyniku działania mechanizmów metafory i metonimii. Zdaniem Ullmanna (Ullmann, 1942) na zmiany funkcjonalne znaczeń i nazw wpływają czynniki podobieństwa, zwłaszcza metafora, i styczności, zwłaszcza metonimia. Autor w związku z tym wyróżnia cztery kategorie czynników wywołujących zmiany: przeniesienie nazw dzięki podobieństwu między ich sensami (por. *gorycz porażki*), przeniesienie nazw dzięki styczności ich znaczeń (por. *armaniak*), przeniesienie sensów dzięki podobieństwu nazw, zwłaszcza w wyniku działania re-interpretacji (por. *sędziwy*, pierwotnie ‘siwy, posiwiały’ od psł. **sěd-ivъ*, skojarzenie tego wyrazu z *sędzią* wydaje się być reonomazjologizacją (por. Sobotka, 2015b, ss. 236–237)) i wreszcie przeniesienie znaczeń w wyniku styczności między nazwami (por. *Centralny* w znaczeniu *Dworzec Centralny*). W wypadku procesów opartych na metonimii znaczenia wyrażen są zazwyczaj przenoszone do domen najbliższych denotatów tych wyrażen, natomiast przesunięcia o charakterze metaforycznym opierają się na proporcji relacji w niekompatybilnych parametrach atrybutywnych struktury znaczeniowej wyrażen.

Odmienne na zagadnienie zmian znaczeniowych w języku patrzył Hermann Paul (1880), który wyznaczył trzy ogólne typy zmian, obejmujące według niego wszelkie możliwe zmiany semantyki wyrażen: przeniesienie znaczenia; specjalizacja znaczenia połączona ze wzbogaceniem treści, dodaniem komponentu swoistego znaczenia; oraz rozszerzenie znaczenia połączone ze zubożeniem treści, utratą swoistego komponentu znaczenia (por. Paul, 1995, ss. 84–93). Poza tym zestawem Paul rozważał również pejoratywizację i neutralizację wartości aksjologicznej. Typologia Paula stała się

podstawą tworzenia kolejnych rubryk¹⁰. Współcześnie, zgodnie z propozycją Ullmanna (Ullmann, 1963), wyróżnia się najczęściej następujące typy zmian semantycznych:

- rozszerzenie znaczenia (por. *piwnica* ‘podziemne pomieszczenie do przechowywania piwa’ > ‘podziemne pomieszczenie do przechowywania różnych produktów’);
- zawężenie znaczenia (por. *żyto* stpol. ‘każdy gatunek zboża’ > npol. ‘(konkretny) gatunek zboża’ czy *piwo* ‘każdy napój’ > ‘napój alkoholowy’);
- przeniesienie znaczenia (np. *nawigacja* ‘kierowanie statkiem’ > ‘kierowanie pojazdem (statkiem, samolotem, samochodem)’);
- użycie figuratywne oparte na analogii lub cechach wspólnych między rzeczami (np. *żuraw* ‘ptak’ > ‘duży dźwig do przemieszczania sprzętów zawieszanych na jego ruchomym ramieniu’);
- melioracja znaczenia (por. *cěna ‘kara, zemsta’ > *cena* ‘wartość’);
- degradacja znaczenia (por. *mierny* stpol. ‘wymierzony; dający się zmierzyć’ > npol. ‘nieosiągający nawet przeciętnego poziomu w jakiejś normie’).

Nie jest to bynajmniej podział wyczerpujący. Na przykład Andreas Blank (1997, ss. 157–344) uzupełnia go o: przeniesienie kohiponimiczne, antyfrazę, autoantonimię i autokonwersję. Kohiponimia zachodzi wówczas, gdy żaden z dwóch *sememów* leksemów z jednego pola leksykalnego nie jest hiponimem drugiego i leksemy te nie są ani synonimami, ani antonimami (Blank, 1997, s. 207). Zmiana znaczenia polegałaby w tym wypadku na przeniesieniu znaku na potencjalnego referenta będącego w relacji podobieństwa opartym na kohiponimii do pierwotnego referenta, np. nazwanie długopisu *piórem*. Antyfraza jest zmianą znaczenia, której podstawą jest kontrast między desygnatem a jego nazwą wynikający z wiedzy o świecie bądź znaczeń konotacyjnych, por. *dama do towarzystwa* ‘szacowna kobieta’ > ‘prostyutka’. W niewielkiej zaś grupie wyrazów dochodzi do zmiany opartej na kontraście autoantonimicznym, w którym dwa znaczenia traktowane są jako bezpośrednio oponujące ze sobą, np. *przyjemniaczek* ‘ktoś o przyjemnym usposobieniu’ > ‘osoba nieuprzejma’. Wreszcie

¹⁰ Na propozycji Paula opiera się najprawdopodobniej koncepcja przedstawiona przez Halinę Kurkowską (Kurkowska, 1949), która w swoim opisie wyróżnia: (a) przechodzenie znaczeń od nazywania stanów czy doznań fizycznych do nazywania stanów czy doznań psychicznych; (b) konkretyzację znaczeniową; (c) zmianę znaczenia strony w formacjach odczasownikowych; (d) degradację znaczeniową; (e) waloryzację znaczeniową; i wreszcie (f) proces podziału znaczeń na konkretne i metaforyczne między wyrazy pokrewne znaczeniowo. Zdaniem badaczki „1. [...] zmiany znaczeń wyrazów dokonują się na zasadzie styczności doznań czy sytuacji, 2. [...] są związane z warunkiem społecznego bytu, 3. [...] w dziedzinie semantyki, tak zresztą jak i w wielu innych zakresach faktów językowych, spoza różnorodności form przyświeca dążenie do uściślenia, udoskonalenia języka jako narzędzia międzyludzkiej komunikacji” (Kurkowska, 1949, s. 15). Nie wchodząc w szczegóły, muszę przyznać, że uogólniające i ewolucjonistyczne podejście Kurkowskiej nie znajduje potwierdzenia w żywym materiale języka, który potrafi być leniwy, grymaśny – jak widział to Brückner (1913) – ale także rozrzutny i nieprzewidywalny.

w efekcie zmiany znaczeniowej słowo może nabrać znaczenia swojego konwersu, np. *wynajmować* 'komuś' > 'od kogoś'. Ten rodzaj zmian semantycznych odnosi się w zasadzie do czasowników i niektórych konstrukcji przyimkowo-zaimkowych, por. pol. *poza tym*, *mało tego*.

Wskazane wyżej rodzaje zmian znaczeniowych można ująć w kilku ogólnych typach: (a) przeniesienie znaczenia (ogólnego na szczegółowe bądź szczegółowego na ogólne albo przeniesienie adaptacyjno-analogiczne w celu określania nowych desygnatów); (b) elizja, epenteza bądź modyfikacja jakiegoś komponentu znaczeniowego; (c) transpozycja komponentów znaczeniowych, również między przedmiotową a nieprzedmiotową warstwą języka.

Należy jednak mieć na uwadze, że żadna tego rodzaju taksonomia nie pozwala na jakąś choćby tylko zgrubną przewidywalność zmian znaczeniowych, jakiej oczekiwałoby się po ujęciach pretendujących do rangi rozstrzygnięć teoretycznych. Żadne próby stworzenia uniwersalnego (przynajmniej w pewnym zakresie) modelu zmian semantycznych na wzór praw dźwiękowych (częściowo wierzył w istnienie takich wzorców m.in. Bréal, jak o tym była już mowa) jak dotąd się nie powiodły. Takie rozwiązanie miałoby szerokie zastosowanie: z jednej strony umożliwiałoby rekonstrukcję dawnych znaczeń, z drugiej – pozwalałoby przewidzieć możliwe kierunki zmian znaczeń żywych współcześnie. Marzenie, a jednocześnie w wielu wypadkach i przedmiot głębokiej wiary etymologów czy, szerzej, historyków języka reprezentujących nurt semantyczny, próbowała ziścić m.in. grupa kierowana w Moskwie przez Annę Zalizniak (por. Anna Zalizniak, 2008; Zalizniak i in., 2012; Анна Зализняк, 2001). Odkrycie ogólnych parametrów zmian funkcjonalnych kształtów słownych w perspektywie pojęciowej jest zadaniem piekielnie trudnym. Znalezenie bowiem seryjnego mechanizmu prowadzącego z dużą precyzją do powstania jednych znaczeń z innych jest praktycznie niemożliwe (por. Bogusławski & Drzazgowska, 2016, s. 772). Niemniej jednak użyteczne wydaje się chociażby wytyczenie kierunku przesunięć znaczeniowych nawet w ogólnych zarysach. Każda innowacja – twierdził de Saussure (2002, s. 95) – pojawia się w wyniku improwizacji na gruncie użycia języka, skąd przenika albo do duszy (*le trésor intime*) odbiorcy, albo nadawcy. Wydaje się, że myśl ta pozostaje zbieżna z wysuniętą tu propozycją wnioskowania retrodedukcyjnego jako czynnika zmian znaczeniowych. Ponadto na drodze utrudniającej opracowanie satysfakcjonującego inwentarza wzorców zmian znaczeniowych stoi czynnik związany z samą naturą zmian funkcjonalnych. Nie dochodzi do nich gwałtownie, a po zajęciu zmiany stare znaczenie nie jest od razu całkowicie usuwane z systemu. Często wręcz nowe znaczenia przez długi czas nie wykluczają funkcjonowania odpowiednich kształtów w roli wcześniej znanej, nierzadko także dochodzi, w drodze naruszającego przebieg i kierunek zmian uzusu, do kształtującej się spontanicznie regulacji funkcjonalnej (pragmatycznej lub semantycznej) między dawnym a innowacyjnym znaczeniem (por. też przyp. 18 w niniejszym rozdziale).

W perspektywie zaś kategoryjnej czy raczej pojęciowo-kategoryjnej pewnym pozytywnym przykładem stworzenia katalogu zmian semantyczno-składniowych jest opracowanie Tani Kutevej i in. (Kuteva i in., 2019). Trudno przesądzić, czy zaproponowane w tym słowniku wzorce istotnie mają charakter uniwersalny i bezwyjątkowy, jednak nie ulega wątpliwości, że zostały one poparte materiałem językowym wywodzącym się z wielu, czasem całkowicie obcych sobie rodzin. W niniejszej pracy adaptuję częściowo to ujęcie, wskazując na istnienie w obszarze, którego ostatnim ogniwem są wyrażenia synsemantyczne, co najmniej trójelementowych łańcuchów pojęciowo-kategoryjnych, traktowanych przeze mnie jako historyczne jednostki języka w perspektywie dynamicznej (por. niżej). W cytowanej pracy Kutevej i in. autorzy ograniczyli się do dwuogniowych łańcuchów, co oczywiście stanowi znaczne ułatwienie w ich rejestracji jako abstrakcyjnych jednostek pretendujących do miana konstruktów uniwersalnych.

Zmiana semantyczna jest w rozumieniu m.in. Johanna Schmidta (Schmidt, 1865), Baudouina de Courtenay (Бодуэн де Куртене, 1871) czy de Saussure'a (de Saussure, 2002) powiązana z przesunięciem relacji między treścią a formą znaku; innymi słowy zmiany w języku dokonują się w płaszczyźnie formalnej i zarazem treściowej: ani forma, ani znaczenie nie mogą ulec zmianie bez wywołania odpowiedniej zmiany w drugim aspekcie znaku. A zatem przesunięcia formalne bez odpowiednich modyfikacji funkcjonalnych nie mogą być ujmowane w kategorii pełnoznaczej zmiany językowej. Każda zmiana językowa musi mieć jakiś sens, który z czasem może stać się dla nas głęboko ukryty. Praca ta koncentruje się przede wszystkim na rekonstrukcji tego, co zakrył czas, a co można jeszcze – korzystając z narzędzi dostarczanych przez sam język – wydobyć na światło dzienne. Idzie tu zwłaszcza o rekonstrukcję zatartych sensów i funkcji słów oraz czynników, które sprawiły, że uległy one zębowi czasu.

Badanie historycznych jednostek języka jako metoda rekonstrukcji wewnętrznej

Na drodze skutecznej rekonstrukcji etymologicznej, zarówno w aspekcie formalnym, jak i semantycznym, stoją wielorakie przeszkody, spośród których kluczowe wydaje się określenie i niekiedy wyodrębnienie z dawnych przekazów obiektu etymologicznego. W opracowaniach Sobotka (2017), Sobotka i Żabowska (2017) oraz Sobotka (2018b) zaproponowano ściśle związaną z rekonstrukcją wewnętrzną w jej wymiarze funkcjonalnym koncepcję historycznej jednostki języka i metod opisu jej funkcji oraz odtwarzania pola potencjalności, w którym jest ona osadzona. Proponowana procedura wiąże się z wykrywaniem, wyznaczaniem granic i opisem obiektów lingwistycznych spełniających kryteria odniesienia oraz odpowiadających

określonym pojęciom. Chodzi mi zatem o ustalenie relacji między aspektem formalnym a pojęciowym znaków w taki sposób, aby zrekonstruować możliwie jak najdokładniej zasób jednostek jako wykładników określonego sensu. Postępowanie zmierzające do wykrycia historycznych jednostek języka zawsze opiera się na mniej lub bardziej prawdopodobnych hipotezach, bo nigdy chyba nie uzyskamy pewności, czy np. siedemnastowieczny segment *ponieważ*, skoro jego wariantem było słowo *poniewadz* (oba wyrazy należy wywodzić odpowiednio ze śrczes. *poněvadž* i *poněvad*), był zleksykalizowaną jednostką, czy może konstrukcją złożoną z konektora przyimkowo-zaimkowego *ponie* i operatorów *-wa-* oraz *-ž*. Nie ustalimy zatem z całą pewnością, czy oba wyrażenia realizowały zasadę proporcji:

$$\frac{\textit{ponieważ}}{\textit{poniewadz}} = \frac{\textit{R-ž}}{\textit{R-dž}}$$

a co więcej, status *-ž* i *-d'* jako ewentualnych operatorów przywyrazowych w analizowanych przykładach będzie miał charakter jedynie pewnej hipotezy.

Lingwistyka synchroniczna operująca na wartościach możliwych do zaktualizowania i weryfikacji w układach proporcjonalnych dysponuje szeroką gamą metod wyodrębniania rozumianych bilateralnie jednostek leksykalnych stanowiących jej podstawowy inwentarz komunikacyjny¹¹. Inaczej rzecz się przedstawia z językoznawstwem historycznym, które nie ma wglądu do jednostek słownikowych, z konieczności operując wyłącznie na wyrazach tekstowych, niejednokrotnie skażonych, bądź hipotetycznych formach rekonstruowanych. Diachronia funkcjonalna musi się zatem zmierzyć z brakiem możliwości wydzielania jej jednostek lub poszukać metod zastępczych zmierzających do ich częściowego odtworzenia.

W badaniu języka dawnego, nawet jeśli dysponujemy jego zachowanymi śladami materialnymi, możemy być pewni, że materiał ten jest raczej niekompletny i że nie reprezentuje wszystkich rejestrów stylistycznych danego okresu tego języka. Ponadto, pozbawieni dostępu do warstwy suprasegmentalnej, nie potrafimy odtworzyć linii

¹¹ Jedną z metod wydzielania bytów konkretnych języka (*entités concrètes* w ujęciu de Saussure'a (de Saussure, 1916, 2002)) jest procedura zmierzająca do wyznaczania i charakterystyki jednostek języka zaproponowana i rozwijana przez Andrzeja Bogusławskiego (Bogusławski, 1976, 1978, 2008). Zgodnie z tym ujęciem jednostką języka jest ciąg elementów diakrytycznych (z przerwami lub bez nich) wchodzący w skład innych ciągów elementów diakrytycznych. Jednostki języka pozostają zgodnie z zasadą proporcji wzajemnie dwustronnie rozłączne, a pomiędzy poszczególnymi członami proporcji zachodzi symetria formalna i funkcjonalna. Znaczenie jednego z łączących się członów nie może obejmować drugiego. Co więcej, jedna z klas substytucyjnych wchodzących w układ proporcjonalny w sposób konieczny musi pozostawać niezamknięta, tzn. można ją opisać w sposób ogólny, a nie wyłącznie poprzez wyliczenie jej elementów. Koncepcja ta przewiduje, że pozycje składniowe otwierane przez jednostki języka nie są czymś stojącym obok nich, lecz tworzą wraz z nimi nierozdzielalną całość (por. też Zaron, 2009).

intonacyjnej dawnych wypowiedzi, a co za tym idzie, zweryfikować przynależności funkcjonalnej niektórych jednostek języka, dla których kwestia przyjmowania bądź nie przycisku frazowego ma charakter relewantny. Przykładowo w wypowiedzi staroruskiej:

- (3) и скоро скоро же бѣженны(и)
 CONJ szybko.ADV szybko.ADV PTCL błogosławiony.NOM.SG
 приѣде (ЖИТАС)
 przyjsć.AOR.3SG
 'i już-już błogosławiony przyszedł'

nie jesteśmy w stanie poprawnie zinterpretować zredukowanego *skoro*. Nie wiemy, czy mamy tu do czynienia z jedną jednostką, czy może konstrukcją dwóch jednostek, a jeśli tak, to jakie każda z nich pełni funkcje. Z kolei w przykładzie staropolskim:

- (4) ими же лѹкънѣ мало пѣлно
 mieć.APRT.NOM.SG PTCL kosz.ACC.SG mały.ACC.SG pełny.ACC.SG
 соуште сребра (НестЖИТФ)
 być.APRT.NOM.SG srebro.GEN.SG
 'mając więc kosz mały, będący pełen srebra'

trudno z całą pewnością wskazać odniesienie wyrażenia *malo pълno*, podobnie jak nie do końca jest jasne, czy mamy tu do czynienia z przymiotnikami w odmianie prostej, czy może któraś z tych form uległa już adwerbializacji. Problemy tego rodzaju zawsze rodzą wątpliwości interpretacyjne, które udałoby się rozwiązać, gdybyśmy znali możliwy rozkład przycisków frazowych przytoczonych wypowiedzi. Bez dostępu do intonacji zdania i możliwości jej weryfikacji nie potrafimy m.in. odróżnić przysłówków od partykuł, operatorów metapredykatywnych itp.

W wielu wypadkach nie jesteśmy w stanie bez wątpliwości poprawnie delimitować tekstu dawnego, wydzielić jednostek bądź zinterpretować ich pod kątem zależności składniowej. Przykład staropolski

- (5) *Jesus miły dzieciątko widział sie k niem rękę podnosić a przymować ich dary,
 a podniowski swą rękę prawą k niem, jakoby je żegnając, i weźrzał na nie*
 (RozmP 77, 7–11)

może być traktowany jako wykolejenie składniowe lub co najmniej nieporadna fraza, podczas gdy wydaje się, że mamy tu do czynienia ze składnią *nominativus cum*

infinitivo jako wykładnikiem modalności epistemicznego wahania, zawieszenia asercji (por. Wolanin, 2012, ss. 549–550), mimo że – jak twierdzi Krystyna Pisarkowa (1984, ss. 152–153), traktująca chyba składnię n.c.i. jako bliźniaczą z a.c.i., przynajmniej w przytoczonym tu kontekście – tego typu konstrukcje notowane są w polszczyźnie dopiero od XVII wieku. Interpretacja n.c.i. w powyższym zdaniu jest nieoczywista, ponieważ orzeczenia *widział się*, choć spełniającego semantyczne wymogi składni n.c.i., nie można od strony gramatycznej traktować jako bezspornie biernego, jest to bowiem użycie medio-pasywne, a ponadto szyk omawianego zdania nie odpowiada zwyczajowemu szykowi n.c.i., między agensem czynności widzenia się a infinitiwem występuje tu cały szereg innych składników: referencjalne uszczegółowienie agensa, orzeczenie i dopiero fraza infinitywna, ale z wyeksponowanymi na pierwszej i drugiej pozycji składnikami adiunktywnymi. Trudno też powiedzieć, czy pisarz *Rozmyślenia* znał ten łaciński wzorzec składniowy z jego interpretacją modalną. Niemniej jednak, gdyby moja hipoteza była trafna, to w zdaniu Jezus najpierw *z d a j e* się podnosić ręce i przyjmować dary (jakkolwiek było to cudowne dziecko, to zaraz po urodzeniu chyba nie miało tyle siły, aby unieść „złoto, mirrę i kadzidło”), a dopiero potem rzeczywiście podnosi rękę i błogosławi trzem królom¹². Innym przykładem wątpliwości natury składniowej jest użycie podwójnego narzędnika w *Rozmyślaniu przemyskim*, por.

- (6) *Maryja jest czysta dziewica a poczęła Duchem Świętym przez męskiego dotykania, ale już brzemienna jest Duchem synem* (RozmP 55, 6–9)¹³.

Wacław Twardzik w swoim wydaniu zabytku wymienił narzędnik *Duchem* na *bożem*, sądząc zapewne, że mamy tu do czynienia z pomyłką kopisty. Oba narzędniki jednak, tj. *duchem* i *synem*, mogą być w tym kontekście sfunkcjonalizowane, o ile uznamy, że nie mamy tu do czynienia z apozycją (co skądinąd byłoby bardzo dziwne). Pierwszy z nich wskazywałby na pseudonarzędzie poczęcia, Maria wszak wedle wierzeń chrześcijan poczęła za sprawą Ducha Świętego, drugi z kolei realizowałby żywe w staropolszczyźnie połączenie składniowe przymiotnika *brzemienny* z obiektem wyrażonym za pomocą narzędnika, por.

¹² Tę hipotezę wspierają pośrednio dwa fakty. Po pierwsze, w odpowiedniku łacińskim omawianego fragmentu występuje bierna forma czasownika *videbatur*, por. *Iesus puer videbatur manus elevare*, a po drugie, Felix Keller, tłumacząc na niemiecki ten fragment, użył – zapewne zgodnie z sugestiami Wacława Twardzika – czasownika modalnego *scheinen* ‘wydawać się’, por. *Das liebe Jesuskind schien die Hand zu ihnen zu heben und ihre Gaben anzunehmen* (Keller & Twardzik, 1998–2004, ss. 1, 151).

¹³ Za zwrócenie uwagi na to zdanie dziękuję prof. Dorocie Rojszczak-Robińskiej, która przytoczyła je w czasie wystąpienia na konferencji zorganizowanej w Brnie na Uniwersytecie Masaryka 2–3 grudnia 2022 roku. Por. też Rojszczak-Robińska (2022, s. 173), gdzie badaczka przywołuje nie tylko ten przykład, ale i wiele innych, które można uznać za pozorne błędy tekstu.

- (7) *pozdrawiła pokornie ciotkę swą Elżbietę, też brzemienną świętym Janem* (OpecŻyw k B₃ v).

Innym jeszcze zagadnieniem problematycznym w wypadku interpretacji tekstów dawnych jest sposób ich zapisu, a nawet zastosowana przez autora lub kopistę bądź edytora interpunkcja (por. np. Антропов, 2014). Zwracałem już w poprzednim rozdziale uwagę na fakt, że najstarsze dokumenty języka pruskiego nie muszą odzwierciedlać wymowy tego języka, gdyż ich autorzy nie byli jego rodzimymi użytkownikami, a dźwięki obcego nam lektu zazwyczaj interpretujemy z punktu widzenia najbliższego nam systemu fonologicznego. Z reguły widzimy i słyszymy tylko to, co znamy, i to, co chcemy zobaczyć, postrzec lub usłyszeć. Nie inaczej jest z językiem i dokonywaną przez nas obserwacją przejawów jego życia. Czasami drobne pomyłki w zapisie bądź jego odczytaniu mogą być źródłem nieporozumień. Źródło rękopiśmienne czy drukowane może zawierać błędne użycia bądź wyrażenia o cechach idiolektałnych bądź specyficznych. Interpretacja danego faktu językowego winna być skonfrontowana z zamysłem autorskim. Wydawcy *Żywota Pana Jezu Krysta* Baltazara Opeca do wyraźnego *przeżto* z karty Q₅ dodają informację o różnicy między edycją Wietora a edycją Unglera i Sandeckiego, w której w omawianym miejscu występuje dawne i być może składniowo umotywowane *przeto* 'dlatego' (por. cz. *proto*):

- (8) *Tamże odpowiadając, sam mowi: „O, jaciem, miły Jezu, przyczyna twej boleści, jamci zasłużenie twego zabicia i twej niewinnej śmierci”. **Przeżto** [Przeżto – Przeto 1522S] wywoławając, mowi: „O, dziwnego sądu położenie, o niewymownej tajemnicy bożej zrzędzenie! Oto zgrzeszył niesprawiedliwy, a za to skaran sprawiedliwy, przestąpił winny, a ubit jest za to niewinny, obraził niemiłościwy, za to skazan na śmierć lutościwy (OpecŻyw Q₅).*

„Emendacja” Sandeckiego nie ma charakteru czysto formalnego, bowiem *przeto* to spójnik wnioskowania, zleksykalizowana jednostka powstała z połączenia przyimka *per 'przez' i pierwotnie wskazującego zaimka *to. Forma *przeżto*, także w wariantach *przeżtoć*, *przeżtoż*, znana jest też i innym zabytkom, por.

- (9) *Ale on mówił o kościele ciała swego. A **przeżto** gdy powstał od umarłych, wspamiętali są swolenicy jego, iż to mówił, i uwierzyli pismu i mowie, chtorą mówił Jesus (EwZam 7r).*

W języku staropolskim – co zapewne stanowi dziedzictwo prasłowiańskie – rozwijały się dwa niezależne od siebie konektory złożone z przyimka (*prze*), względnie konstrukcji przyimka z końcową partykułą wywodzącą się z psł. *-*zъ* (por. pol. *przez*,

bez, ros. *чезет*), i z zaimka *to*, pierwotnie wskazującego, wtórnie anaforycznego. Oba konektory różniły się zapewne stopniem leksykalizacji, podczas gdy w *przezo* doszło prawdopodobnie do całkowitego zespolenia dawnego przyimka z zaimkiem i gramatykalizacji tej konstrukcji, to w formie *przezo* zaimek mógł być wciąż słyszalny i pełnić właściwą mu funkcję. Postać z końcową partykułą **per-zb* miała zapewne analogiczną wartość na skali determinacji do nieleksykalizowanej jeszcze konstrukcji **per-to* z zaimkiem o funkcji determinująco-anaforycznej. W wyniku leksykalizacji i gramatykalizacji tego ostatniego wyrażenia doszło do wyodrębnienia się sensu bliskiego 'dlatego', 'dlatego, że', za pomocą którego niemożliwe już było wyrażanie relacji opartej na anaforze składniowej, do której forma **per-to* została powołana. W efekcie tego procesu konektor **przez*, który również uległ leksykalizacji, w kontekście zaimka *to* zaczął pełnić zbliżone funkcje do tych, które pierwotnie musiał mieć konektor *prze-to*. W powyższym przykładzie z *Opeca* poprzez wprowadzenie *przezo* w miejsce *przezo* mamy zatem prawdopodobnie do czynienia z próbą wyeksponowania jednego z członów historycznego złożenia jako konstrukcji przyimka i zaimka prosentencjalnego o znaczeniu: 'to, co zostało powiedziane'. Przy czym *przez* pełni tu zapewne funkcję wynikową lub wskazuje na jakiś rodzaj zależności między jednym a drugim wysłowieniem: 'ze względu na [to, co rozgłoszone]'¹⁴.

Zwróćmy uwagę jeszcze na przykład poprawiania tekstu przez współczesnego edytora, w którym zaimek nie pełni swej zwyczajowej funkcji wskazywania obiektu w planie przedmiotowym. I w tym wypadku chodzi o wyodrębnienie wyrażenia stanowiącego od strony historycznej niejako węzeł między składnią zdania a składnią wypowiedzenia. W opracowaniu *Prawdziwego wyobrażenia trojga dzieci barzo strasznych i dziwnych...* przez Jerzego Krocza (Krocza, 2007) czytamy:

- (10) *Kiedy ta zasłona na twarzy leżała, tedy nosa, oczu, ust nie można widzieć i nie można poznać, jeśli <c>o pod tą zasłoną było* (WyobrażTrojga).

Edytor poprawił występującą w oryginale literę *t* na *c*. Emendacja byłaby uzasadniona, gdyby wyraz *to* w sąsiedztwie operatora pytajnego *jeśli* 'czy' miał referencję przedmiotową. Wydaje się jednak, że należy ten zaimek odczytywać jako metatekstowy o znaczeniu 'to, co zostało wyliczone, powiedziane'.

Materiał dawny – jak to pokazują wybrane przykłady – jest zatem zagadką, palimpsestem funkcjonalno-znaczeniowym, w którym nawet zapis może wpłynąć niekorzystnie na rekonstrukcję obiektu opisu i przypisywane mu wartości. W wypadku przeszłych stanów języka rzadko możemy być pewni naszych odczytań, a m.in. na tej

¹⁴ Zauważmy, że tę interpretację wspiera kontekst z konstrukcją pleonastyczną *wywoławając, mowi* (na temat tych konstrukcji por. niżej, rozdz. 4).

przecież podstawie dokonujemy rekonstrukcji etymologicznych. Te zresztą prowadzone są najczęściej w izolacji od innych jednostek wchodzących z nimi w relacje na osi syntagmatyczno-paradygmatycznej, czego skutkiem mogą być daleko idące uogólnienia i uproszczenia proponowanych przez nas hipotez etymologicznych. Niestety nie dysponujemy żadnymi narzędziami skutecznej analizy bytów języka z okresów, poza które wykracza nasza kompetencja językowa (por. Kleszczowa, 2001). W ujęciu historycznojęzykowym system (zwłaszcza w aspekcie semantycznym) i jego elementy mogą być jedynie rekonstruowane (syntetyzowane) na poziomie funkcjonalnym, nie zaś na poziomie pojęciowo-funkcjonalnym, ponieważ nie dysponujemy w tym wypadku metodami seryjnego wydzielania takich kategorii, jak np. agentywność, kauzatywność, następstwo, przyczynowość, współzależność itd. Nie zawsze zyskujemy pewność, czy przeprowadzony przez nas podział na frazy, na grupy składniowe oparte na dependencji, podział morfologiczny itd. (czyli analiza) pozwala na formułowanie satysfakcjonujących wniosków. Nie mamy też pewności, szczególnie w wypadku wyrażen nieodmiennych lub operujących na nieprzedmiotowych piętrach języka, czy wyodrębniony w syntezie obiekt jest nim rzeczywiście. Pomijając wypadki oczywiste niektórych wyrażen autosemantycznych o udokumentowanym dziedzictwie i w miarę stabilnej ciągłości w dziejach języka, wyodrębnianie jednostek opisu języka dawnego wymaga specjalnych procedur obcych językoznawstwu synchronicznemu.

Jednostką opisu historycznojęzykowego nie jest jednostka języka/leksem, lecz w ujęciu statycznym intuicyjnie zakładana realizacja formalno-treściowa pojęcia (jednostka historyczna) – dany (jednosegmentowy bądź wielosegmentowy) kształt służący do wyrażania rekonstruowanej treści. Historyczną jednostką języka w perspektywie statycznej może być zatem – jak już była o tym mowa – wyrażenie dziedziczone (o historycznej ciągłości na gruncie jednego języka) lub zapożyczone albo utworzone w danym języku za pomocą mechanizmów derywacji bądź kompozycji, również jako specyficzne historyczne jednostki języka należy traktować usamodzielniające się dziedziczone bądź zapożyczone elementy znaczące języka umożliwiające takie przekształcenia (afiksy bądź segmenty „odczuwane” jako afiksy).

Poza wymiarem statycznym jednostka historyczna ma również wymiar dynamiczny¹⁵. Na diachroniczne badanie języka składa się zatem nie tylko rekonstrukcja procesów i tendencji językowych (aspekt dynamiczny diachronii), lecz również obserwacja tego, co jest historycznie trwałe i stabilne (aspekt

---

¹⁵ W języku wszystko się zmienia, synchronia jest zjawiskiem pozornym – to „szczególny przypadek ruchu w warunkach minimalnych zmian” (Baudouin de Courtenay, 2016, s. 39). Zdaniem Władimira Plungiana nieustanna zmienność języka jest jedną z istotnych jego cech, dlatego pełen opis języka musi uwzględnić aspekt dynamiczny w całej jego rozciągłości, od pozornego braku zmiany, po procesy w ich najbardziej ogólnym wymiarze (Плунгян, 1998).

statyczny diachronii). Właściwą jednostką języka w perspektywie dynamicznej jest wzorzec zmiany funkcjonalnej (kategorialno-pojęciowej). Wzorce tego typu są dwu-, trój- lub ponadtrójelementowe (por. lokalizacja przestrzenna z wykładnikiem przyimkowym, np. *za, ku* > lokalizacja temporalna uprzedniość/następczość, por. *przystąpić przed sędzię za wezwaniem a za tym rzekł; począł mówić [...] k temu niektorzy iní zwolenicy nadejść* > wprowadzanie przesłanki/wniosku, por. *za tym; k temu słowu*)¹⁶. Ich realizacją są konkretne łańcuchy zmian (np. konkretne łańcuchy leksykalizacyjno-gramatyzacyjne, jak ‘nieokreśloność’ > ‘brak wiedzy’ > ‘aprosymacja’, por. też rozdz. 3), których ogniwą tworzą jednostki języka w sensie statycznym (rzeczownik > przysłówek > przyimek > przyimek dyskursywny, np. *Nie czyni grzechu nieczystego / Procz urzędu małżeńskiego* (Dekalog). Jednostkę dynamiczną buduje pewien efekt synergii między wyrażeniami, a także zachodzącymi między nimi procesami¹⁷.

Ze statycznego punktu widzenia historyczna jednostka języka to jedno- bądź wielosegmentowy kształt tekstowy w jego funkcjonalnym aspekcie – znaku językowego złożonego z formy i z przypisanej jej treści, powiązanej w niektórych wypadkach z zakresem nazw. Od strony dynamicznej jednostka taka ma formę niestabilną, lecz możliwą do umotywowania za pomocą: (a) zmian regularnych, (b) przekształceń analogicznych, (c) kontaminacji, (d) adideacji bądź (e) zmian nieregularnych spowodowanych frekwencją; zawiera ona ponadto potencjalne komponenty semantyczne i gramatyczne, często niewykrywalne w analizie statycznej (zazwyczaj tekstowej), które są z jednej strony dziedziczone od etymonu (w uproszczeniu można je nazwać komponentami etymologicznymi), z drugiej zaś odkrywane jako dziedziczone dopiero w jednostce powstałej z analizowanej jednostki historycznej będącej etymonem dla tego nowego wyrażenia (w uproszczeniu określam je jako komponenty asocjacyjne). Jednostkę historyczną języka obserwujemy zatem w trzech wymiarach: w stanie aktualnym (statycznym), w procesie zmiany, której efektem jest stan aktualny, oraz w procesie zmiany, która doprowadzi do przekształcenia stanu aktualnego w inny stan. Przykładowo w staroczeskim wyrażeniu konkluzywnym *proto*, por.

- (11) *kdyż já v duchu bożiem wypúziem*
 CONJ 1SG PREP duch.LOC.SG boży.LOC.SG wypędząć.PRS.1SG
diábly, proto jest k vám přišlo
 diabeł.ACC.PL CONR być.AUX PREP 2PL.DAT przyjsć.PST.3PL

¹⁶ Przykłady za: Krążyńska (2000, 2001).

¹⁷ Jednostki stabilne, jak na przykład zaimki osobowe pierwszej i drugiej osoby, stanowiące złożone statyczne diachronii, lub uniwersalia leksykalne (jeśli takie istnieją w ujęciu dynamicznym) nie tworzą jednostek dynamicznych, chyba że są podstawą przekształceń, w których dochodzi do przesunięcia relacji między ich aspektem formalnym a treściowym (w tym zatem sensie przekształcenia wyłącznie substancji fonologicznej, niedające się zinterpretować funkcjonalnie, nie są tu brane pod uwagę).

kráľovstvie   *božie* (BiblDrážď Mt 12,28)

królestwo.ACC.SG   boży.ACC.SG

‘jeśli ja w bożym duchu wypędzam diabły, to [dla tego] przyszło do was królestwo boże’)

konkurują m.in. komponenty odziedziczone po konstrukcji przyimkowo-zaimkowej z zaimkiem prosentencjalnym, por.

- (12) *Hriech*   *mój*   *znám*   *sem*   *tobě*   *učinil*
 grzech.ACC.SG   POSS   znać.PRS.1SG   AUX.2SG   2SG.DAT   uczynić.PST
a   *nepravosti*   *mé*   *neskryl*   *sem*.
 CONJ   nieprawość.ACC.PL   POSS   ukryć.NEG.PST   AUX.2SG
Řekl   *sem:*   „*Zpoviedati se budu*
 powiedzieć.PST   AUX.2SG   wyznać.INF   REFL   być.FUT.2SG
proti mně   *nepravosti*   *mé*   *hospodinu*”,   *a*
 PREP   1SG.DAT   nieprawość.ACC.PL   POSS   pan.VOC.SG   CONJ
ty   *otpusťil*   *si*   *nemilost*   *hřícha*
 2SG   odpuścić.PST   AUX.2SG   pobożność.NEG.ACC.SG   grzech.GEN.SG
mého.   **Pro to**   *modliti se*   *bude*   *každý*   *svatý*
 POSS   CONR   modlić.INF.REFL   być.FUT.3SG   INDF   święty.NOM.SG
v   *času*   *potřebném* (ŽaltKlem 33r–33v).
 PREP   czas.LOC.SG   potrzebny.LOC.SG

‘Znam grzech mój, którym [przeciwko] tobie uczynił i nie ukryłem mej nieprawości. Powiedziałem: „Wyznawać będę nieprawości moje przeciwko mnie panu”, a ty odpuściłeś przewinę grzechu mego. Dla tego [to] modlić się będzie każdy święty w potrzebie’;

oraz komponenty nowe, związane z refleksem kauzatywnym, por.

- (13) *Nedělam*   *to*   ***proto, že***   ***by***   *mne*   *to*
 robić.NEG.1SG   DEM   CONR   COMP   COND   1SG.GEN   DEM
těšilo (cyt. za: Bauer, 1960a, s. 283).
 cieszyć.PST.3SG

‘Nie robię tego dlatego, żeby mnie to cieszyło’.

Uwzględnienie w badaniach kontekstów przeszłych i przyszłych pozwala sformułować hipotezę dotyczącą zawartości znaczeniowej i ładunku funkcjonalnego analizowanej jednostki, odtworzyć jej treść na podstawie aktualnych danych tekstowych oraz

danych odnoszących się do tego, skąd się ona wzięła i dokąd zmierza. Procedura ta opiera się na dość podobnych założeniach, które stosuje się w metodzie porównawczej w celu rekonstrukcji znaczenia, przy czym w ujęciu porównawczym uogólnień semantycznych dokonuje się z uwzględnieniem jednostek z różnych języków i dialektów oraz różnych okresów rozwojowych, w tym zaś wypadku w grę wchodzi wyłącznie jeden język w różnych, co najmniej trzech stadiach jego rozwoju¹⁸.

W badaniu należy uwzględnić również tendencje dynamiczne, które są widoczne w jednostkach powstałych z jednostek wyjściowych/aktualnych (np. leksykalizację czy gramatyzację). Podstawowymi metodami wyodrębniania historycznych jednostek języka jest rekonstrukcja wewnętrznójęzykowa, dokonywana przede wszystkim w jej wymiarze funkcjonalnym na podstawie danych jednego języka, i rekonstrukcja historyczno-porównawcza. Wyodrębnianie jednostek historycznych i wyróżnianie klas należą do podstawowych problemów lingwistyki historycznej w jej ujęciu statycznym. Dla ujęcia dynamicznego z kolei zagadnienie klas prawdopodobnie ma zupełnie inne znaczenie; będzie tu raczej chodziło o prawidłowości związane z przechodzeniem takich a takich klas/kategorii w inne, np. *collectivum* w liczbę mnogą, adwerbiów w prepozycje lub w określonych warunkach w partykuły spajające, które z kolei mogą przekształcać się w spójniki (pewne szczegółowe przykłady takich transformacji omawiam w kolejnych partiach książki). Pewna część tych reguł ma – jak się zdaje – charakter panchroniczny.

Lingwistyka historyczna musi widzieć życie opisywanej przez siebie jednostki znaczącej w danej aktualnej przestrzeni o względnie stabilnym wymiarze statycznym (morfemu, wyrazu, kolokatu) pięćdziesiąt, sto, a nawet więcej lat przed momentem aktualnym i pięćdziesiąt, sto i więcej lat po nim. Musi widzieć nie tylko jej krewniaków, lecz również bezpośrednich i pośrednich przodków, jej dzieci, wnuki, wnuki wnuków... Musi widzieć tę jednostkę jeszcze przed jej narodzeniem i po jej śmierci (jeśli po aktualnym momencie obserwacji jej forma i treść na zawsze zamknęły już oczy, nie pozostawiając potomków, w których dałoby się jeszcze dostrzec jej rysy). Dopiero wówczas lingwistyka historyczna, w tym etymologia, zacznie rozumieć, kim lub czym ta jednostka była za życia. Wyjaśni pobudki jej czynów, a gdy zajdzie taka potrzeba – i usprawiedliwi. Zbliżywszy się w ten sposób do prawdy, nie ustanie w jej poszukiwaniach.

---

¹⁸ Prezentowane tu ujęcie, choć nie bezpośrednie, to jednak nawiązuje do koncepcji reanalizy i ekstensji Alice C. Harris i Lyle'a Campbella (Harris & Campbell, 1995). Reanaliza traktowana jest jako główny mechanizm zmian składniowych. W wyniku jego działania dochodzi do zmiany głębokiej struktury wzorca syntaktycznego, co jednak nie wpływa na żadną natychmiastową modyfikację jego powierzchniowej reprezentacji. Z kolei w wyniku ekstensji dochodzi do zmiany powierzchniowej realizacji wzorca składniowego, która jednak nie pociąga za sobą natychmiastowej modyfikacji struktury głębokiej. Z grubsza rzecz biorąc, podejście to bliskie jest przyjmowanej tu trójetapowej ścieżce zmian jednostek funkcyjnych.

Rozdział 3. Gramatyka w badaniach etymologicznych

Wstęp

Między *etymologią* a *gramatyką* w tradycyjnym znaczeniu terminów obserwuje się niewiele podobieństw, obie dziedziny są w zasadzie nieporównywalne, a stosowane przez nie narzędzia badawcze nie tworzą zakresowo wspólnego zestawu. Dla de Saussure'a etymologia wiąże się z czynieniem użytku z naszej wiedzy na temat głosek i ich zmian w perspektywie diachronicznej oraz z wiedzy morfologicznej, natomiast gramatyka jest nauką operującą na kategoriach i regułach (de Saussure, 2002). Inny jest też w zasadzie zakres oddziaływania analiz etymologicznych i gramatycznych. Podczas gdy w wypadku etymologii podstawowym jej obszarem działania jest domena leksykalna (nawet nie „składnia wyrazu”, tj. słowotwórstwo), gdyż etymologia zazwyczaj nie bada istoty wewnętrznych relacji między tematem a morfemem słowotwórczym, a jedynie – jeśli już – znaczenie samego morfemu i znaczenie rdzenia, to dla gramatyki tym obszarem jest składnia zdania, zarówno w jej wymiarze syntagmatycznym, jak i paradygmatycznym, oraz w pewnym zakresie składnia wypowiedzi oparta na konkurencji. Głównym celem etymologii czyni się zatem rekonstrukcję pierwotnej formy danego wyrażenia, ewentualnie jego budowy morfologicznej albo odtworzenie jego morfologicznie niepodzielnego rdzenia, natomiast zadaniem gramatyki, łączonej w sensie ścisłym ze składnią i morfologią kategoryalną, jest opis niejednostkowych, powtarzalnych zjawisk w języku, odtworzenie jego systemowego jądra i – w wymiarze najszerszym – odpowiedź na pytanie o istotę samego języka. W tym aspekcie badania etymologiczne koncentrują się na jednostkowych dziejach pojedynczych i zazwyczaj izolowanych słów (względnie morfemów) danego leksykonu, nawet jeśli przedmiotem obserwacji czyni się jednostki pola pojęciowo-wyrazowego, natomiast gramatyka, uwzględniając również perspektywę porównawczą czy typologiczną i czasową, ma na celu budowanie uogólnień na podstawie powtarzalnych w danym języku faktów (por. Longobardi, 2001, s. 275).

Wydaje się zatem, że etymologia operuje głównie na podsystemie leksykalnym języka, a jedyne jej *stricte* wewnętrznojęzykowe narzędzia służą do analizy zjawisk związanych z leksykalizacją pojęć, natomiast gramatyka musi z konieczności odnosić się zarówno do podsystemu reguł, jak i do słownika, odwołując się w równym stopniu

tak do leksykalizacji, jak i gramatykalizacji. W tym więc sensie etymologia nie może być uznana za poddziedzinę językoznawstwa wewnętrznego, na co wielokrotnie *implicite* zwracał uwagę de Saussure (2002), sytuując etymologię *explicite* „na zewnątrz języka jako takiego” i podchodząc z nieufnością do wniosków formułowanych z etymologicznego punktu widzenia. Mimo tak radykalnego podejścia de Saussure dopuszczał krzyżowanie się w pewnym zakresie etymologii i „refleksji gramatycznej”, a nade wszystko był zdania, że badania etymologiczne opierają się nie tylko na wiedzy fonetycznej (zewnętrznojęzykowej), lecz również – jak już była o tym mowa – morfologicznej (wewnętrznojęzykowej).

Istotnie, do styku między etymologią a gramatyką (dodajmy, że styku raczej przypadkowego) dochodzi najczęściej w wypadku badań z zakresu słowotwórstwa historycznego. Samo zresztą słowotwórstwo, ze względu na brak regularności w tworzeniu derywatów i niesystemowy charakter wykładników służących do kodowania informacji słowotwórczej, sytuowane bywa pomiędzy leksykonem a gramatyką (por. Heinz, 1961). Obie też dziedziny, tzn. etymologia i derywacja historyczna operują w pewnym planie nieweryfikowalnych hipotez opartych na skojarzeniach, co na przykład ilustruje błąd, który popełniłem, wydzielając wśród wyrażen funkcyjnych typu *czes. však, jednak* morfem *-ak-* (por. Sobotka, 2015a), podczas gdy obecnie, o czym mowa w rozdziale 5, widzę tu wtórną semazjologizację związaną z nałożeniem się dawnego przywyrazowego operatora enklitycznego *-kV* na segment tematyczny zaimka i absorpcję przez nowo utworzony sufix funkcji dawnego operatora.

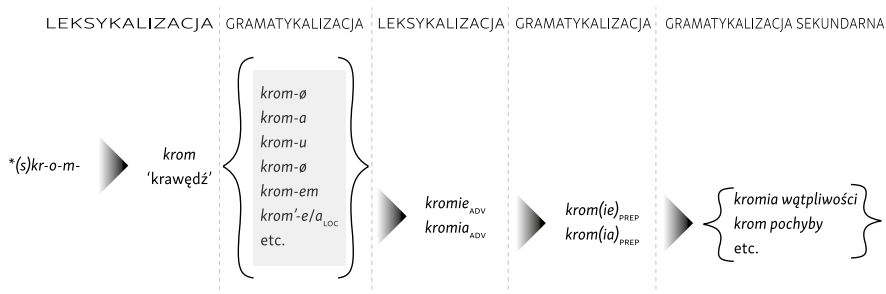
Jednostka języka nie istnieje poza relacjami syntagmatycznymi i paradygmatycznymi, dlatego probierzem etymologii w jej wymiarze językowym, nawet jeżeli ta należy do domeny leksykologii, jest nie tyle słownik, ile kontekst składniowy i gramatyka w szerokim tego słowa znaczeniu. Szczególnie to się uwidacznia w badaniach pochodzenia i rozwoju wyrażen funkcyjnych, głównego przedmiotu badań w niniejszej pracy. Zdekodowanie ich dziejów wymaga odniesienia do wartości kategoryalnych, klas gramatycznych czy struktur syntaktycznych. Wydaje się, że możliwe jest to w ramach działania dwóch procesów – leksykalizacji i gramatykalizacji.

Język – jak przekonuje Zuzanna Topolińska (2018, ss. 389–390) – ma do dyspozycji dwie i tylko dwie metody formalizacji informacji: a) leksykalizację i b) gramatykalizację. Leksykalizacja znaczy bezpośrednie przetwarzanie jednostek semantycznych obecnych w naszym wokabularzu w leksemy. A gramatykalizacja znaczy zapewnianie jednostkom semantycznym o szczególnej wadze dla szczęśliwego przebiegu komunikacji jednoznacznych, przejrzystych i przewidywalnych eksponentów formalnych.

Stanowisko Topolińskiej tylko pozornie ogranicza zakres użycia terminu *gramatykalizacja* do domeny morfosyntaktycznej, związanej z nabywaniem przez elementy leksykalne wartości, które służą hierarchizacji ich treści w obrębie struktury

predykatowo-argumentowej i utrwalaniu przez nie takich cech, jak określoność, przypadek, rodzaj, czas itp. W szerokiej perspektywie bowiem mamy tu do czynienia z wzajemnie warunkującymi się procesami: leksykalizacja koniecznie pociąga za sobą gramatykalizację, dzięki czemu element zleksykalizowany zyskuje wartości będące wykładnikami określonych funkcji składniowych, a następnie ten sam element może ulec kolejnej leksykalizacji, skutkującej zatarciem się przejrzystości morfosyntaktycznej tej jednostki i przeniesieniem jej do leksyki (bardziej) nacechowanej gramatycznie (np. podniesienie przysłówka do funkcji submorfemu). Podczas gdy pierwszy etap procesu zachodzi w obszarze leksykalno-składniowym, to drugi (niekonieczny i wymagający specyficznych warunków) oraz kolejne przebiegają w przestrzeni składniowo-wypowiedzeniowej i dyskursywnej. Formalizacja porcji kategorii semantycznych takich jak np. 'przestrzeń' (por. miejscownik) może w procesie ponownej leksykalizacji (przysłówek lokalny) i gramatykalizacji (przyimek) prowadzić do przeformułowania uprzednio zgramatykalizowanej kategorii oraz do sformalizowania nowej kategorii z wyższego piętra języka, takiej jak np. 'wiedza' lub 'mówienie' (tzw. przyimki dyskursywne), związanej m.in. z wyrażaniem postawy modalnej nadawcy (jego oceny prawdziwości sądu jak w (1)) bądź porządkowaniem przez niego przestrzeni dyskursywnej (dodawaniem informacji parentetycznej do tego, co już zostało powiedziane, jak w (2)), por. ryc. 4.

- (1) *Bo kromia wątpliwości będą z nim królować* (ArtKanc).
- (2) *Żydowie jedno ji użrą tako zabitego a tako umęczonego, kromia aczby byli kamieniem twardości, tożby sie nad nim smiłowali* (RozmP 835).

Ryc. 4. Leksykalizacja i gramatykalizacja jako środki kodowania informacji w języku

Oba procesy, tzn. leksykalizacja i gramatykalizacja, nie przeciwstawiają się sobie, lecz mogą – jak to zobaczymy niżej – wzajemnie się przenikać, a nawet warunkować,

przynajmniej w nieodbiegającym od odstępstw porządku ewolucyjnym zakładającym jednokierunkowość zmian od leksykonu do gramatyki (por. też niżej). W odróżnieniu od pierwotnej leksykalizacji, zgodnej z przywołaną powyżej charakterystyką Z. Topolińskiej, do leksykalizacji wtórnej (tu ilustrowanej powstaniem przysłówków *kromie/kromia*) dochodzi w wypadku jednostek o sformalizowanych eksponentach kategorii gramatyczno-pojęciowych, jest to zatem leksykalizacja eksponentu informacji semantycznej (najczęściej tematu) z wykładnikiem informacji gramatycznej (najczęściej morfemem gramatycznym); w skrócie ten rodzaj leksykalizacji określam jako *leksykalizację informacji gramatycznej*, zob. niżej. Natomiast gramatyzacja wtórnie zleksykalizowanej jednostki, najczęściej pozbawionej już formalnych wykładników kategorii gramatyczno-pojęciowych, zachodzi w przestrzeni relacji składniowych w procesie formalizacji najczęściej sekundarnych funkcji tej jednostki, co na powyższym schemacie ilustruje proces wykształcania się przyimków *krom(ie)/kromia*; w skrócie ten rodzaj gramatyzacji określam *gramatyzacją informacji leksykalnej*, zob. poniżej. Formalnymi wykładnikami tej zmiany są m.in.: unieruchomienie pozycyjne, utrata pierwotnych własności suprasegmentalnych, ograniczenia intonacyjno-frazowe, zerwanie relacji opartych na składni zależności, izolacja paradygmatyczna itp. Tak zgramatyzowana jednostka może oczywiście podlegać kolejnym przekształceniom, co w literaturze przedmiotu bywa utożsamiane z gramatyzacją sekundarną czy postgramatyzacją (por. B. Hansen, 2017; Sobotka & Żabowska, 2020), czego przykładem na schemacie są tzw. przyimki dyskursywne typu *krom pochyby*.

Celem niniejszego rozdziału jest zakreślenie obszaru obserwacji odnoszących się do pochodzenia i rozwoju tych jednostek języka, w wypadku których przesłanki składniowe, w tym również odnoszące się do tak zwanej składni wypowiedzi, opartej na kookurencji, mają charakter relewantny. Zostaną tu omówione na wybranych słowiańskich przykładach komplementarne zjawiska, w wyniku których z jednej strony w procesie leksykalizacji informacji gramatycznej powstają jednostki fundujące wyrażenia funkcyjne, z drugiej zaś na złożu tych jednostek dochodzi w procesie gramatyzacji informacji leksykalnej do wyodrębniania się właściwych wyrażen funkcyjnych.

Podstawą wyrażen funkcyjnych w językach słowiańskich mogą być zaimki, rzeczowniki o prymarnej funkcji konkretnej, wyrażenia przyimkowe o statusie konstrukcji adverbialnych oraz konstrukcje przyimkowo-zaimkowe, traktowane niekiedy w literaturze przedmiotu jako podtyp wyrażen przyimkowych (por. Pisarkowa, 1969), przymiotniki, przysłówki, czasowniki, w tym formy imiesłowowe, a także liczebniki¹.

---

¹ Wykluczam – jak już była o tym mowa we wprowadzeniu do tej książki – możliwość powstawania jednostek języka, w tym parataktów, od wyrażen pozostających poza składnią opartą na regułach

Ponieważ jednak jednym z najczęstszych etapów przejściowych pomiędzy jednostką autosemantyczną a synsemantyczną jest adwerbializacja podstawy łańcucha zmian, to właśnie ten proces posłużył do formułowania spostrzeżeń ogólnych na temat leksykalizacji informacji gramatycznej².

Leksykalizacja informacji gramatycznej

Termin *leksykalizacja* często stosowany jest w odniesieniu do procesu przekształcenia syntagmatycznej struktury wyrazu w morfologicznie niepodzielną jednostkę języka. Jest to jednak zjawisko nieograniczone jedynie do słowotwórstwa, lecz operujące również w przestrzeni fleksji, bowiem leksykalizacji podlegają w równym stopniu niewyraziste strukturalnie derywaty (por. pol. *poczesny* < *cny* ‘cnotliwy’) oraz skostniałe i niefunkcjonalne słowoformy, będące pierwotnie wartościami paradygmatycznymi określonych kategorii fleksyjnych (por. stczes. *zřěmě* ‘widocznie’). Osobnym zaś zjawiskiem jest tworzenie z syntagm wielowyrazowych uniwerbizmów (por. pol. *natomiast*). W obszarze fleksyjnym, na którym przede wszystkim odbywają się interesujące mnie w tej sekcji przekształcenia, leksykalizacja będzie polegała na przeniesieniu jakiejś formy z domeny *g r a m a t y c z n e j* do *k o n k r e t n e j* (por. ros. *из далека* > *изадалека* ‘z daleka’), uniezależnieniu się jej od innych form danej kategorii (por. pol. *mieć problem z przelotem* vs *przelotem odwiedzili rodzinne strony*) i wreszcie usamodzielnieniu się jej jako niezależnej od pierwotnego paradygmatu jednostki (por. czes. *v obec-ø* > *vóbec* > *vůbec* ‘w ogóle’). Leksykalizacji towarzyszy semajologizacja pierwotnie odrębnych elementów struktury morfologicznej w jedną strukturę logiczną o zazwyczaj dwuczłonowej budowie pojęciowej, z warstwą asertoryczną i presupozycyjną.

Literatura poświęcona różnym aspektom leksykalizacji jest olbrzymia, por. np. jej wybór w pracy Laurel J. Brinton i Elizabeth C. Traugott (2005). Niemało miejsca zajmuje w rozważaniach teoretycznych i szczegółowych również zagadnienie ustalenia granic między leksykalizacją a gramatykalizacją w odniesieniu do leksyki funkcyjnej, również na przykładzie języków słowiańskich (por. np. Nomachi i in., 2014). W sekcji tej pomijam dyskusję z różnymi teoretycznymi ustaleniami badaczy, przyjmując, że leksykalizacja, rozumiana jak powyżej, nie jest tożsama z gramatykalizacją (zob. niżej),

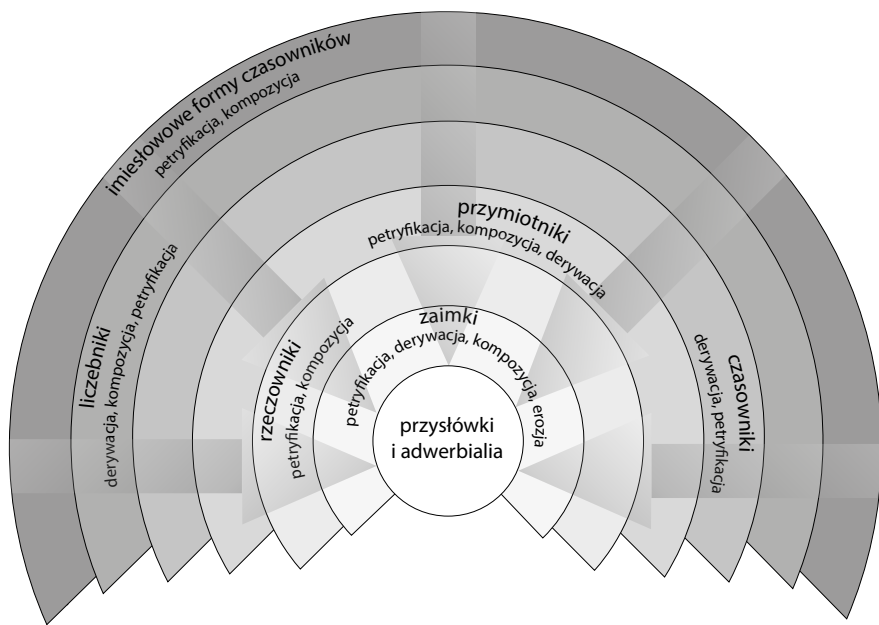
---

zależności lub kookurencji, tzn. od wykrzykników, które Jadwiga Wajszczuk (1999, s. 22) traktuje jako wyrażenia parajęzykowe.

² Trzeba jednak mieć na uwadze fakt, że jest to jedynie niewielki wycinek tego zjawiska, które najczęściej przywoływane jest na podstawie skostniałych form tzw. wyrażań pełnoznaczących, por. np. *grzeczny*, *przytomny* (przykłady za: Pastuchowa, 2008), jak również spetryfikowane i sfunkcjonalizowane wartości kategorii fleksyjnych w rodzaju miejscownika *południe*, być może dawnej liczby podwójnej *plecy*, dawnego collectivum *liście* itp.

choć oba procesy można do pewnego stopnia uznać za komplementarne lub – jak chce tego Christian Lehmann (C. Lehmann, 2004) – ortogonalne, ze wspólną bazą wyjściową. W dużym uproszczeniu można przyjąć, że podczas gdy do leksykalizacji dochodzi przede wszystkim na poziomie leksykalnym, czego skutkiem mogą być zmiany semantyczne, obserwowane w perspektywie składniowej, a wtórnie zmiany składniowe, to obszarem, w którym zachodzi gramatykalizacja, jest głównie poziom składniowy czy szerzej: funkcjonalny języka, a zmiany będące skutkiem tego procesu prowadzą do przeorganizowania podsystemu składniowo-semantycznego i są zwykle obserwowane w szeroko rozumianej domenie semantycznej. Bardzo możliwe zatem, że podstawowa różnica między oboma procesami ma – jeśli można się tak wyrazić – charakter oparty na relacji konwersji. Nie dziwi zatem, że to samo konkretne zjawisko może być interpretowane zarówno z punktu widzenia leksykalizacji, jak i gramatykalizacji. Powstanie na przykład polskiej partykuły *bodaj* to niewątpliwie skutek procesów leksykalizacyjnych, w wyniku których dochodzi do semantycznego scalenia wyrażenia *bog daj* w jedno słowo, jednak do jego przekształceń funkcjonalnych od – powiedzmy – obszaru optatywnego do epistemicznego dochodzi w wyniku działania procesów gramatykalizacyjnych. Między oboma procesami nie zachodzi relacja implikacji, nie jest więc tak, że każde zleksykalizowane wyrażenie będzie nieuchronnie podatne na zgramatykalizowanie (por. uniwerbizacje), co więcej – nie każda zgramatykalizowana jednostka musiała ulec uprzednio leksykalizacji (por. pierwotne zaimki przekształcone w spójniki, jak np. ukr. *ma*). Niemniej w wielu wypadkach, zwłaszcza w przyjmowanym w tej pracy ujęciu dynamicznym, dochodzi do krzyżowania się obu perspektyw ewolucyjnych, o czym zresztą świadczą analizowane przykłady adverbializacji jako podtypu leksykalizacji, w efekcie której powstają „niestabilne” przysłówki, łatwo nasycające się nowymi funkcjami oraz treściami i przenikające do nieprzedmiotowej warstwy języka.

Adverbializacja jest procesem złożonym, dokonującym się w wyniku współdziałania mechanizmów morfologicznych (warunkowanych etymologicznie) i składniowych (warunkujących sens aktualny, co jest szczególnie właściwe tej klasie wyrażen) oraz semantycznych. Proces ten polega na przekształceniu jednostki nieprzysłówkowej w jednostkę o funkcji i statusie przysłówka. W językach słowiańskich podstawą przysłówków mogły być wszystkie autosemantyczne części mowy, a także zaimki. Wyodrębnianie się słowiańskich przysłówków odbywało się najczęściej poprzez petrifikację pierwotnie fleksyjnej formy (por. psł. **gotově*_{LOC.SG.M=N} ‘całkowicie’ < **gotovъ* ‘skończony’, ros. *ympo*_{ACC} ‘rano’), derywację (por. psł. **mi-mo* ‘obok’, pol. *wszê-dzie*, stczes. *dó-stojně* ‘z godnością’), kompozycję (por. psł. *nъ-ně* > *nyně* ‘teraz’, czes. *zkrátka* ‘krótko’, pol. *dosyć*, pol. *gdzieniegdzie*) oraz erozję substancji fonetycznej (por. psł. **skrozě* > pol. *w-skroś*, psł. **pročě*_{LOC.SG} ‘pozostałość’ > strus. *pročb* ‘potem’, stpol. *więce* ‘więcej’ > *więc*). Udział poszczególnych mechanizmów w tworzeniu się przysłówków od odmiennych części mowy ilustruje schemat przedstawiony na ryc. 5.

Ryc. 5. Mechanizmy adverbializacji w językach północnosłowiańskich

Najstarsza grupa przysłówków słowiańskich tworzyła się od rdzeni zaimkowych. Są to wyrazy, które zastępowały okoliczniki przede wszystkim miejsca (np. psł. **sъde* ‘tutaj’, **vъxъde* ‘wszędzie’, **k-ъdu* ‘kędy’), czasu (psł. **kъgdy* ‘kiedy’, **tъgdy* ‘ts.’, **abъje* < **obъ-je* ‘w tym momencie’, **nъnъ* ‘teraz’, por. gr. *vŭn* ‘teraz’), sposobu (psł. **jako* ‘jak’, **tako* ‘tak’), lecz również miary (psł. **je-li* ‘ile’, **koli* ‘ile’ < pie. **k^uo-li*), celu i przyczyny (psł. **sego radi* ‘dlatego’, **togo dѣlja* ‘z tego powodu’). Wykazywały one, zresztą zgodnie z tendencjami poświadczonymi i w innych językach indoeuropejskich, szczególną predylekcję do przechodzenia do nieprzedmiotowej warstwy języka. Wzorec ten nie przestał być produktywny po rozpadzie wspólnoty prasłowiańskiej, o czym świadczą staropolskie *zaty*, *przeto* czy powstające jeszcze w XVI wieku *dlatego*, *nadto* itp., choć działał tu szczególnie mechanizm tworzenia przysłówków i konektorów z konstrukcji przyimkowo-zaimkowych, o czym niżej.

Przysłówki słowiańskie wyodrębniały się także w procesie leksykalizacji izolujących się, głównie syntetycznych, form przypadkowych (co czyni je potencjalnymi formami określeń „przczasownikowych”): loc. sg. (na **-ѣ*, por. pol. *zaiście*), instr. pl.

(na -y, por. stczes. *miesty* 'miejscami, gdziekolwiek'), dat. (czes. *dolů* 'w dół', 'na dół'), a w istocie dat.-loc. (np. pol. (*po*) *prost-u*), acc. (por. ros. *ympo* 'rano', śrczes. *v obec* 'w ogóle', pol. *wobec*) oraz wyrażen z przyimkiem, stąd zakończenia przysłówków typowe dla gen. (np. ros. *uzdaleka* 'daleko' etc.) lub gen.-loc. (dawny ablativus, np. psł. **vbčera* 'wczoraj', ros. *дома* 'w domu', 'do domu')³. W językach słowiańskich procesom tym sprzyjały: defektywizacja paradygmatów, zwłaszcza rzeczowników nijakich, zmiany semantyczne, przesunięcia składniowe i tworzenie się wyrażen analitycznych, a przede wszystkim usamodzielnianie się pierwotnych przypadków w funkcji konkretnej. Przejście od rzeczownika do przysłówka wymaga z funkcjonalnego punktu widzenia z jednej strony osłabienia wiązań rekcyjnych, z drugiej zaś wzmocnienia wiązania kategoriałnego – oba procesy zresztą warunkują się wzajemnie, chociaż w wyniku tych przesunien poszczególne ogniwa tego łańcucha zmian dziedziczą morfosyntaktyczne cechy poprzedników, co też determinuje kierunek zmian i cechy funkcjonalne kolejnych jednostek, por. rozwój od czasownika (dla którego nie odnalazłem zadowalającego przykładu zdaniowego w słowiańszczyźnie, por. (3a, 3b)), poprzez rzeczownik zachowujący rekcję (4), i przysówek otwierający prawostronnie obligatoryjnie niewypełnianą powierzchniowo pozycję dla ablatiwu (5), aż po przyimek z wymaganiem dopełniacza (6):

³ W pracach teoretycznych z zakresu kazualistyki odróżnia się m.in. przypadki czysto logiczne (gramatyczne) od niegramatycznych (konkretnych). Zdaniem Hübschmanna (Hübschmann, 1875, ss. 131–137) nominativus, accusativus, genetivus wyrażają relacje gramatyczne, natomiast locativus, ablativus, instrumentalis – przestrzenne i temporalne. Dativus w tej klasyfikacji nie ma ustalonego miejsca. Podział ten stał się podstawą koncepcji przypadków de Groota (de Groot, 1939, 1956b) i Kuryłowicza (Kuryłowicz, 1949). Podstawowa różnica między propozycją de Groota a Kuryłowicza zasadza się na traktowaniu zwrotów przyimkowych. Podczas gdy Kuryłowicz (1949, s. 21) uznaje przyimek za wyższego rzędu morfem przypadku implikujący końcówkę przypadkową w obrębie morfemu złożonego, to de Groot (1939, s. 121) wprawdzie przyznaje, że przyimki pełnią w niektórych językach tę samą funkcję semantyczną co przypadki, lecz różnią się od nich pod względem składniowym, jak np. w łacinie. Ponadto obaj badacze inaczej operacjonalizują zakładaną przez nich możliwą polifunkcyjność przypadków. Zdaniem de Groota system przypadkowy składa się z dwóch podsystemów, semantycznego i składniowego, które są od siebie mniej lub bardziej niezależne, w pewnych wypadkach się przenikając. Z kolei podział zaproponowany przez Kuryłowicza opiera się na przyjmowanej przez niego hierarchii funkcji. Podobnie jak i elementy znaczące języka, również przypadki mogą pełnić funkcje prymarne i sekundarne. Przykładowo: indoeuropejski akuzativus jako przypadek zależny od czasownika prymarnie jest wykładnikiem relacji składniowej, jednakże w szczególnych kontekstach może on pełnić sekundarną w jego wypadku funkcję semantyczną (konkretną, przysłówkową). Kuryłowicz ze względu na funkcję prymarną przypadków dzieli je – jak już była o tym mowa – na gramatyczne (mianownik, biernik i częściowo dopełniacz, poza tzw. dopełniaczami posiadania i cząstkowymi) oraz konkretne (miejscownik, narzędnik i celownik). Przypadki gramatyczne tworzą system oponujących ze sobą wartości składniowych (podmiotu, dopełnienia, przydawki, orzecznika), natomiast przypadki konkretne, zróżnicowane ze względu na funkcje semantyczne, mają charakter przysłówkowy i służą przede wszystkim jako wykładniki typów okoliczników (miejsca, czasu, sposobu itd.).

- (3a) ide. **(s)ker-* ‘kroić’, por. ukr. dial. *čeryty* ‘zdzierać, obłupywać korę’ (cyt. za: Мельничук i in., 2012, s. 305); por. też gr.
- (3b) πολύν σοι βοστύχων πλόκαμον
wiele.ACC.M PRN pukiel włosów.GEN.PL kosmyk.ACC.SG
κερούμαι (ETr 1183)
odciąć.FUT.IND.MID.1SG
‘odetnę wiele pukli swoich włosów’;
- (4) stros. **ΟΥ** **ΒΟΓΑΤΟΒΑ** **ΓΟСТА** **ΧΛΉΒΑ** **Κρομoy**
PREP bogat.GEN.SG gość.GEN.SG chleb.GEN.SG kromka.ACC.SG
выпрошoy (АвКнТолк 548).
wyprosić.FUT.1SG
‘Od bogatego gościa wyproszę kromkę chleba’;
- (5) strus. и w(т)сѣкъше глагоу отъвѣгоша
CONJ odciąć.PPF.NOM.SG głowa.ACC.SG odrzucić.AOR.3PL
и **кромѣ** (СкБГ 12, 12в)
PRN.ACC.SG daleko od siebie.ADV
‘odciawszy głowę, odrzucili ją precz’;
- (6) strus. и пьютъ по три чаши вина
CONJ pić.PRS.3PL PREP trzy.ACC puchar.ACC.PL wino.GEN.SG
кромѣ недѣльника и сре(д)а и патка (ПНЧ 14, 197в)
PREP niedziela.GEN.SG CONJ środa.GEN.SG CONJ piątek.GEN.SG
‘i piją po trzy puchary wina oprócz niedzieli i środy i piątku’.

Syntetyczny miejscownik prasłowiańskiego rzeczownika **kroma* ‘krawędź, skraj’ w wyniku demorfologizacji ulegał leksykalizacji, przekształcając się w wyrażenie o funkcji adverbialnej⁴, a wreszcie w przysłówkę i przyimek o własnościach rekcyjnych odziedziczonych po czasownikowej podstawie całego procesu derywacji.

⁴ Oba terminy, tj. *demorfologizacja* i *leksykalizacja* odnoszą się w tym wypadku do identycznych w skutkach procesów, choć rozpatrywanych z różnych perspektyw. Demorfologizacja – najprościej mówiąc – jest rodzajem zmiany morfologicznej, w wyniku której dany afiks zostaje zinterpretowany jako integralna część tematu pierwotnej formacji. Z kolei leksykalizację należy pojmować jako redukcję pierwotnie złożonej konstrukcji (słowoformy, derywatu, złożenia, struktury składniowej) w prostą jednostkę leksykalną, czego konsekwencją jest zatarcie się struktury morfologicznej wyrazu bądź jego węzłów morfologicznych albo granic wyrazowych.

Zaprezentowany przykład nie ma charakteru jednostkowego. Podobną bowiem ścieżkę rozwoju można zrekonstruować w wypadku innych odrzeczownikowych przyimków wtórnych, por. strus. *проче*, które wywodzi się z przysłówka strus. *проче* o znaczeniu ‘naprzód; potem’ (por. także stol. *procz*, czes. *proč* ‘dlaczego’, słwn. *pròč* m.in. ‘dalej’). Prasłowiański przysłówek **pročь/pročě*, podstawa tej rodziny wyrazów, określał kierunek ruchu od środka na zewnątrz, por. stros. *прочини* ‘pozostały na zewnątrz’. Przysłówek zapewne jest spetryfikowaną formą miejscownika **pročь* od rzeczownika **pročь* ‘to, co [pozostało] na zewnątrz; reszta’, por. strus. *прокъ* ‘reszta, pozostałość’. Przejściu od rzeczownika w miejscowniku do przysłówka, a następnie przymyka towarzyszą charakterystyczne dla leksykalizacji, a następnie gramatykalizacji przemiany: unieruchomienie fleksyjne i dezintegracja jednostki zleksykalizowanej polegająca na utracie substancji fonetycznej, zmianie własności składniowych, zwłaszcza selekcyjnych, z zachowaniem jednak pewnych wymagań składniowych, jak na przykład rekcji dopełniaczowej, por. V + **pročь* + gen. > **pročь* (+ gen.) + V > *proče* + gen., np.

- (7) strus. *и* *прокъ* *дани* *съберѣте* (ИудВойн)
 CONJ reszta.ACC.SG danina.GEN zebrać.FUT.2PL

‘i resztę daniny zbieracie’;

- (8) stros. *спите* *прочи* *и* *почиванте* (ХТрКороб 41)
 spać.IMM.2PL dalej.ADV CONJ odpoczywać.IMM.2PL

‘śpijcie dalej i odpoczywajcie’

obok:

- (9) stros. *Оу.мъ* *проче* *сыни* (Златостр, 117)
 rozum.NOM.SG dalej.ADV być.APRT.GEN.SG

‘Umysł/rozum poza istniejącym [bogiem]’.

Jednym z najważniejszych mechanizmów tworzenia się przysłówek w słowiańszczyźnie była adverbializacja przymiotników (por. Stieber, 1979, ss. 172–174). Poza najstarszymi tego typu przykładami o charakterze ogólnosłowiańskim (dawne formy przymiotników **-i-* oraz **-u-* tematowych, np. psł. **is-plъnъ* pierwotnie ‘pełny’, a następnie ‘całkowicie’, scs. *близъ*⁵ ‘blisko’; leksykalizacja syntetycznego miejscownika na

⁵ W ten sposób doszło do wyodrębnienia się słowiańskich przysłówek na **-ъ*, por. **pravъ* ‘słusznie’ od rzeczownika **-o-*tematowego czy **prědb* ‘przed’, pierwotnie z sufiksálnym **-d-*.

*-ě, por. psł. *dobrě ‘dobrze’, *zōlē ‘źle’⁶; *positivus*, rzadziej *comparativus* przymiotników nijakich nom.=acc. sg., np. *їєднннчє* ‘jeszcze; jednak’), zachodziła ona częściowo odmiennie w językach południowo- i północnosłowiańskich. Południowosłowiańskie przysłówki, w których zachowały się formy proste przymiotnika, mają najczęściej postać nom.=acc. sg. przymiotników rodzaju nijakiego, por. BSC., słwn. *dobro* ‘dobrze’, spotykamy także przysłówki zakończone na *-e* oraz *-i*, por. bg. *добре* ‘dobrze’, *български* ‘po bułgarsku’, słwn. *nemski* (obok analitycznego *po nemsko*) ‘po niemiecku’, BSC. *hrvatski* ‘po chorwacku’. Specyficzne dla języka bułgarskiego są przysłówki od żeńskich przymiotników złożonych, np. *здравата* ‘zdrowo, silnie’, a dla macedońskiego – przysłówki od instr. sg. m.=n., por. *кромкым* ‘cicho’. Nieco inaczej rzecz się przedstawia w dialektach północnosłowiańskich, w których najbardziej produktywnym wzorcem adwerbializacji jest nom.=acc. sg. n., por. pol., czes. *daleko* ‘daleko’, ukr., ros. *далеко* ‘ts’⁷, obok tego część przysłówków wywodzi się z miejscownika sg. m.=n., por. slc. *zle* ‘źle’, narzędnika sg. m.=n. w języku staroczeskim, np. czes. *brzy* ‘szybko’, w wyrażeniach przymikowych rekonstruuujemy dawną końcówkę dopełniacza, por. pol. z *grubsza*, slc. *skrátka* ‘pokrótce’, cz. *zkrátka* ‘ts’, ukr. *здалека* ‘z daleka’, ale też akuzatiwu, por. czes. *zajisté* ‘oczywiście, na pewno’, i miejscownika, por. pol. *pokrótce*, czes. *potajmu* ‘potajemnie’.

Choć leksykalizację, niezależnie od jej skutków, należy interpretować jako zmianę semantyczną, wtórnie zaś składniową, to wiele procesów opartych na leksykalizacji, zwłaszcza tych, których efektem jest powstanie „niestabilnych” przysłówków, ulegających następnie kolejnym przekształceniom, wymaga określonych warunków składniowych, o czym świadczy m.in. przesunięcie od przymiotnika w odmianie rzeczownikowej w mianowniku-bierniku do przysłówka⁸.

Przymiotniki proste mogły w zdaniu pełnić funkcję zarówno atrybutywną, jak i predykatywną, por. przykłady staroczeskie:

- (10) *vyjdi oheň z něho a sehliti*
 wyjść.FUT.3SG ogień.ACC.SG PREP PRN CONJ strawić.FUT.3G
bydlitele Sichemovy (BiblOl)
 mieszkaniac.ACC.PL Sychemowy.ACC.PL
 ‘wyjdzie z niego ogień i strawi mieszkańców Sychem’;

⁶ Typ ten nie występuje w słowiańszczyźnie powszechnie, np. nie ma go w językach serbskim i chorwackim.

⁷ Wzorec odprzymiotnikowy na *-o*, wyodrębniony z form nom.=acc. sg. n., jest późny w słowiańszczyźnie (mało jest takich przykładów w piśmiennictwie staro-cerkiewno-słowiańskim) i powiązany z zanikaniem form odmiany prostej przymiotnika.

⁸ Prezentowane w tej sekcji spostrzeżenia odwołują się do mojego artykułu opublikowanego w „Pracach Filologicznych” na temat zmian zależności składniowych północnosłowiańskich przymiotników (por. Sobotka, 2018e).

- (11) *byl pilen svého dobrého* (ŠtítKlem 156r)
 BYĆ.PST.3SG gorliwy.NOM.SG PRN dobry.GEN.SG
 ‘zabiegał o swoje dobro’.

Jednak niezłożone formy przymiotnika w funkcji przydawki są w językach północnosłowiańskich zjawiskiem rzadkim i być może wyjątkowym, przeważają tu konteksty z przymiotnikami w funkcji orzecznikowej; natomiast w funkcji atrybutywnej z reguły pojawiają się nawet w najstarszych przekazach piśmiennych przymiotniki tworzone za pomocą sufiksów dzierżawczych *-ov- oraz *-in-, por. pol. *faraonow, oćcow, macierzyn*, czes. *matčín* ‘matczyny’, *bratrův* > *bratrů* ‘braterski’, ros. *о́тцов* ‘ojcowski’, *сестры́н* ‘siostrzany’. Przykłady (10), (11) są w pewnym stopniu reprezentatywne dla całej grupy użyć przymiotników odmieniających się wedle wzoru rzeczownikowego. Świadczą one o tym, że ani przymiotniki w funkcji predykatywnej, ani dzierżawcze przymiotniki w funkcji atrybutywnej nie spełniały warunków syntaktycznych sprzyjających adwerbializacji. Opracowania składni historycznej języków słowiańskich albo pomijają zagadnienie unieruchomienia przydawki przymiotnikowej wyrażonej przymiotnikiem prostym (być może pierwotnie dwustronnie determinującej, jak depiktywy) i zmiany stosunków atrybucyjnych w obrębie zdania słowiańskiego, albo opisują osobno przymiotnik słowiański i jego funkcje oraz istotę słowiańskiego przysłówka odprzymiotnikowego i jego funkcje. Zupełnie tak, jakby były to zagadnienia odrębne, podczas gdy – nawet jeśli w dostępnym nam materiale nie znajdujemy zbyt wielu na to dowodów – należy je rozpatrywać łącznie. Zwrócił na to uwagę m.in. Josef Zubatý (1912a), a po nim zagadnienie to rozwinął m.in. Józef Trypućko (1948, 1951), choć jego badania – inaczej niż przedstawione niżej moje propozycje – koncentrują się głównie na mianowniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego. Stanowi ono również przedmiot zainteresowania współczesnych badań historyczno-funkcjonalnych (por. m.in. Kleszczowa, 2014a; Słoboda, w druku; Sobotka, 2018d).

Przymiotniki proste w funkcji atrybutywnej z reguły zajmowały drugą pozycję w zdaniu, choć w źródłach znajdujemy również przykłady z wyeksponowaną pozycją przymiotnika odmiany rzeczownikowej:

- (12) *Kto zna je moc gniewu twego a prze strach twój gniew twój rozliczyć? Prawicę twoję tako **jawnę** uczyni a nauczone sierca w mądrości* (Fl 89, 13–14);
- (13) *Bo nie ostawisz dusze mojej w piekle i (nie) dasz świętemu twemu widzieć zgnicia. **Jawny** jeś mi uczynił drogi żywota; napełniz mie wiesiela z twojim obliczym, rozkoszy w prawicy twojej aż do końca* (Fl 15, 10–11).

Oba przykłady pochodzą z *Psalterza floriańskiego* (koniec XIV wieku). W obu – jak się zdaje – możliwa czy zaledwie prawdopodobna z naszego punktu widzenia jest podwójna interpretacja, adnominalna i adwerbalna. Przymiotnik *jawn* możemy traktować albo jako determinant rzeczownika: *prawicę* ← *jawnę* oraz *drogi żywota* ← *jawni*, albo jako dopełnienie orzekające *jawnę* → *uczyni* i odpowiednio, *jawni* → *uczynił jeś*⁹. W obu wypadkach konsekwencją odmiennej interpretacji nie będzie jeszcze zmiana kategorialna z przymiotnika w przysłówek, ponieważ, jeśli jako jedno z kryterium adverbializacji potraktujemy unieruchomienie wartości fleksyjnych, to zarówno interpretacja adnominalna, jak i adwerbalna nie wpłynie na fleksyjność omawianej formy i jej niewątpliwą przynależność do klasy nacechowanych fleksyjnie przymiotników, a jedynie na interpretację syntaktyczną przymiotnika jako przydawki orzekającej (*drogi jawni*) bądź jako składnika w p o z y c j i dopełnienia orzekającego (*uczyniłeś [za/ jako] jawni*). Autor tej wypowiedzi nie miał takiego wahania interpretacyjnego, jakie się może pojawić współcześnie przy próbie ustalenia relacji składniowych w zdaniu. Forma *jawni*, choć formalnie uzgodniona z rzeczownikiem *drogi*, mogła też być implikowana przez czasownik przy założeniu, że zdanie realizuje schemat z czasownikiem tranzytywnym [ktoś] *uczyni* [coś] [komuś] [jako jakieś]. W takim układzie składnik *jawni* wraz z niewyrażonym na powierzchni nadrzędnikiem rzeczownikowym spełniałby formalne wymogi nakładane na dopełnienie orzekające występujące po czasownikach przechodnich, wyrażających m.in. sprawienie tego, że przedmiot, którego wykładnikiem jest dopełnienie bliższe (tu: *drogi, żywota*) staje się tym, co zostało orzeczone w dopełnieniu orzekającym (tu: [*drogami*]₂ *jawnymi*). Takie odczytanie wspiera również porównanie przykładu (13) z łacińskim oryginałem, w którym zadiektywizowany imiesłów *notus* ‘znany’ jest raczej uzupełnieniem treści czasownika niż atrybutem rzeczownika, por.

(14) <i>Notas</i>	<i>michi</i>	<i>fecisti</i>	<i>vias</i>
rozpoznawać.PPRT.ACC.PL	PRN	robić.PR.F.2SG	droga.ACC.PL
<i>vite</i> (Fl 15, pisownia oryginalna) ¹⁰ .			
życie.GEN.SG			

‘Jawnymi uczyniłeś mi ścieżki życia.’

⁹ Z formalnego punktu widzenia wyrażenie *jawn* jako przymiotnik nie może być oczywiście dopełnieniem. Niemniej mogłoby ono stanowić jego grupę z elidowanym rzeczownikiem.

¹⁰ W języku łacińskim imiesłów może pełnić funkcję przydawki bądź może zastąpić polski rzeczownik abstrakcyjny połączony z dopełniaczem. Izolowana fraza składniowa z takim imiesłowem bywa traktowana jako dwuznaczna, por. *Caesar occisus* daje się interpretować jako ‘zabity Cezar’ lub ‘zabicie Cezara’. Kontekst jednak ostatecznie rozstrzyga, o które znaczenie chodzi, por. *Caesar occisus humum cecidit* ‘Zamordowany Cezar upadł na ziemię’ i *Caesar occisus cives terruit* ‘Zamordowanie Cezara przerażało obywateli’. Analizowany przykład jest jednak nieco odmienny, ponieważ przydawka w bierniku *notas*, choć formalnie ma status adnominalny, semantycznie ma charakter adwerbalny (por. też Wolanin, 2012, s. 577).

Wydaje się, że interpretacja przymiotnika *jawn* w zdaniu (13), a być może także (12) jako składnika dopełnienia z elidowanym rzeczownikiem, nawet jeśli nie jest ona całkowicie pewna, ilustruje możliwy składniowy mechanizm zmian kategoryalnych w klasie przymiotników. Można założyć, że szczególna pozycja wypowiedzeniowa (dorematyczna i dotematyczna zarazem) oraz siła predykatywna predestynowały niektóre przymiotniki proste do pełnienia funkcji sekundarnych predykatów zdań, z których w odpowiednich warunkach składniowych pierwotne wyrażenia atrybutywne w wyniku ich substantywizacji przekształcały się w składniki implikowane przez czasownik, a te wreszcie, po utracie własności fleksyjnych, mogły przeobrażać się w przysłówki.

Zachowany do naszych czasów materiał dawny języków północnoślowińskich odnotowuje w roli predykatów sekundarnych przeważnie nieulegające adverbializacji formy mianownikowe i biernikowe rodzaju męskiego, choć tę samą funkcję musiały pełnić także przymiotniki nijakie, cechujące się podobnie jak przymiotniki męskie synkretyzmem mianownikowo-biernikowym¹¹. Możliwe zatem, że nijakie przymiotniki jakościowe proste w funkcji atrybutywnej (same w sobie o znacznej sile predykatywnej), z których wykształciły się przysłówki, były w określonych kontekstach wyrażeniami dwumiejscowymi, podwójnie charakteryzującymi, z jednej strony rzeczownik, z drugiej zaś czasownik, co czyniło je określeniami osób czy rzeczy i potencjalnym komentarzami czynności. Zakres tej determinacji mógł być regulowany bądź za pomocą szyku, bądź pozycji rzeczownika względem czasownika (podmiotowej lub dopełnieniowej). W przykładzie:

- (15) *Spasitel*   *sám*   *pěš*   *na*   *dalekú*   *čěstu*
 zbawicie.NOM.SG   PRN   pieszo.ADV   PREP   daleki.ACC.SG   droga.ACC.SG
šel   *a*   ***bos*** (KristA 32v 113).
 iść.PST.3SG   CONJ   bosy.NOM.SG

‘Zbawiciel sam pieszo szedł w daleką drogę i boso/bosy’.

Zbawiciel nie tylko był boso, ale i udał się pieszo w długą podróż boso¹². Wydaje się, że w omawianym zdaniu za pomocą formy *bos* aktualizowane mogą być obie funkcje, adnominalna i adwerbalna, ponieważ z wyraźną funkcją przysłówkową mielibyśmy do czynienia wówczas, gdyby odprzymiotnikowy determinant czasownika pełnił

¹¹ Na szczególną funkcję biernika w procesie wykształcania się przysłówków zwrócili m.in. uwagę Cuzzolin i in. (2006).

¹² Ciekawe, że we współczesnej polszczyźnie w niektórych regionach forma przysłówkowa *boso* nie jest traktowana jako „pełnoznaczny” przysłówek, skoro tworzy się od niej wyraziste przysłówki analityczne typu *!na boso*, z punktu widzenia normy – niepoprawne.

funkcję okolicznika sposobu, czego w przykładzie (15) nie obserwujemy. Zauważmy jednak, że użycie spójnika ‘i’ sugeruje istnienie tożsamości kategoryalnej między wyrazami *pěš* a *bos*. Ten pierwszy – zważywszy na kontekst zdaniowy – został wprawdzie zinterpretowany jako przysłówek, lecz oczywiście istnieje pewna możliwość, że wciąż mamy tu do czynienia z niezadwembializowanym jeszcze przymiotnikiem prostym. Ostateczne rozstrzygnięcie przynależności kategoryalnej formy *bos* nie jest chyba współcześnie możliwe, wydaje się jednak, że istnieją poważne przesłanki, aby uznać ją za predykat sekundarny, klasę w gruncie rzeczy przejściową między wyrażeniami atrybutywnymi a modyfikatorami treści wyrażanej przez główny predykat zdania.

Przymiotniki proste podwójnie determinujące wykazują ponadto tendencję do substantywizacji. Urzeczownikowione formy nijakie najczęściej odsyłały do pojęć abstrakcyjnych cechy określanego pierwotnie przedmiotu, a po substantywizacji także stanu rzeczy, por.

(16) ВЕЛИКИ	ЗЛО	БУДУТЬ	ТАКО	НЕ	МОЧИ
bardzo.ADV	zły.NOM.SG	być.FUT.3SG	CONJ	NEG	móc.INF
МОУЖЮ	ДЪРЖАТИ	ЖЕНЫ (КирНВопр)			
mąż.DAT.SG	trzymać.INF	żona.GEN.SG			

‘stanie się wielkie zło, że mężowi nie da się (mąż nie będzie mógł) utrzymać żony’.

Substantywizowany przymiotnik *zlo* w przytoczonym przykładzie odnosi się tu do stanu rzeczy związanego z niemożnością utrzymania kobiety przez męża. Jego forma motywowana jest jednak nie tyle opisanymi sytuacjami, ile tym, że są one treścią tego, o czym mowa, co zostało aktualnie wypowiedziane.

Zwróćmy ponadto uwagę, że mechanizm substantywizacji jest związany z własnością, o której mowa była powyżej, a czego potwierdzenie znajdujemy w konstrukcjach, w których przymiotniki charakteryzujące cechy ludzkie jako determinanty rzeczownika bądź czasownika – przy elipsie rzeczownika – zastępowały nazwę osoby, por.

- (17) *A jako miły Jesus wyszedł odtąd, naśladowała jego dwa ślepa wołając a rzekąc: Smiłuj się nad nami, synu Dawidow! (RozmP 297).*

W przytoczonym przykładzie przymiotnik prosty *ślep* w mianowniku liczby podwójnej jest jedynym wykładnikiem podmiotu. Pełni zatem podwójną funkcję: charakteryzującą i identyfikująco-referencyjną.

Paradygmat przymiotników prostych jeszcze w czasach przedpiśmiennych ulegał defektywizacji. Dla przykładu: w staroczeskim narzędnik liczby pojedynczej rodzaju męskiego zachował się tylko w wyrażeniach przysłówkowych typu *málem* ‘o mało,

o mało co, niemal', *mnohem* 'znacznie, o wiele', *skorem* 'prawie, niemal, blisko; raczej'. Formy proste, wycofujące się przed złożonymi, zakonserwowały wyrażenia *do cela dobře* 'zupełnie dobrze'. Podobnie rzecz się przedstawia w języku polskim, gdzie celownikowe (czy celownikowo-miejscownikowe) formy utrzymały się w przymiotnikach *po cichu*, *po prostu*, dopełniaczowe w pol. *z cicha*, *z wolna*, *z głupia frant*, por. też czes. *zkrátka* 'krótko', *zčerstva* 'prędko', ros. *издалека* 'z daleka, z oddali', *до чиста* 'do czysta; doszczętnie' itd. W językach zachodniosłowiańskich przykłady inne niż mianownikowe czy mianownikowo-biernikowe – pomijając przymiotniki dzierżawcze, które całkowicie zachowały dawną fleksję – są bardzo rzadkie i w zasadzie ograniczają się do utartych połączeń leksykalnych. Nieco inaczej ewolucja przymiotników przebiegała w języku rosyjskim, w którym istnieją przymiotniki krótkie i długie. Na ogół jednak formy proste używane są w funkcji orzecznika, co wyklucza je jako potencjalne adwerbia.

Materiał północnosłowiański nie rejestruje pewnych przykładów zachodzenia tego procesu, mogą o nim co najwyżej świadczyć „zдания poszlakowe” przytoczone w tej części rozdziału. Użyć z przymiotnikami w rodzaju nijakimi na -o o szczególnie silnych własnościach adverbializacyjnych nie ma w materiale dawnym zupełnie. Jedyne przykłady, jakie odnalazłem w pierwszym latopisie nowogrodzkim, jest bardzo wątpliwy:

- (18) А   НѢМЦИ   РЪЗЪБѢГОША   НА   ДѢТИНЕЦЬ.
 CONJ   Niemiec.NOM.PL   wbiec.AOR.3PL   PREP   dziedziniec.ACC.SG
 БѢШЕ   БѢ   МѢСТО   РЕАМИ   СИЛНО
 być.IMPF.3SG   PTCL   miejsce.NOM.SG   bardzo.ADV   silny.NOM.SG
 ТѢРѢДѢ (НОВ/Іер).
 solidny.NOM.SG

'I Niemcy wbiegli na dziedziniec. Było to bowiem miejsce 'silnie umocnione'.

Przymiotnik *silno* w cytowanym zdaniu pełni być może funkcję podobną do tej, jaką pełnią operatory metapredykatywne, co ostatecznie zweryfikowałyby linia prozodyczna zdania, do której – jak wiadomo – nie mamy dostępu. Zakładam jednak, że wyrażenie *silno* otwiera tu nacechowaną semantycznie pozycję dla przymiotnika *tverdo*, podporządkowanego rzeczownikowi *město*, pełniąc funkcję intensyfikatora tego przymiotnika.

Proces leksykalizacji przymiotników w przysłowki nie odbywał się zatem wyłącznie w przestrzeni semantycznej. Zerwaniu pierwotnego związku zgody między rzeczownikiem a przymiotnikiem sprzyjały bowiem, o czym świadczą przeprowadzone powyżej „badania poszlakowe”: (a) atrybutywna pozycja przymiotnika prostego

(przejście od przymiotników w mianowniku-bierniku do przysłówków możliwe było wówczas, gdy przymiotniki pełniły funkcję atrybutywną); (b) podwójna determinacja (przymiotniki atrybutywne, z których wykształciły się przysłówki, były predykatami sekundarnymi o statusie formalnie adnominalnym, a semantycznie – adwerbalnym); (c) substancywizacja oraz (d) demorfologizacja i unieruchomienie formy przymiotnika – do zerwania kongruencji i zbudowania wiązań konotacyjno-kategorialnych dochodziło w wyniku defektywizacji paradygmatu (unieruchomienia fleksyjnego) przymiotników, czemu mogła sprzyjać ich substancywizacja lub fleksyjne uniezależnienie się od rzeczownikowego nadrzędnika.

Procesom tym towarzyszyło powstawanie złożonej odmiany przymiotnika, służącej m.in. morfologizacji przymiotnika jako atrybutu w grupie imiennej, a sprzyjał im predykatywny charakter przymiotnika prostego (stanowiły one dodatkową predykcję nadbudowaną na zdaniu), który, podobnie jak przydawki predykatywne, określał zarówno wykonawcę czynności, jak i samą czynność (Sobotka, 2018d, s. 322).

Procesy te musiały zajść dość wcześnie, skoro najstarszy materiał słowiański nie zakonserwował przymiotników w rodzaju nijakim w funkcji podwójnie charakteryzujących predykatów sekundarnych, czego przyczyn prawdopodobnie powinniśmy upatrywać w samej semantyce niescharakteryzowanego, neutralnego rodzaju. Nie-wykluczone, że pozycja linearna tych pierwotnych przymiotników była czynnikiem determinującym kolejne przekształcenia funkcjonalne, np. powstanie przysłówków adsentencjalnych i adwerbalnych. Z tych pierwszych wykształciły się niektóre partykuły czy tzw. przysłówki dozdaniowe, drugie natomiast stały się złożem m.in. operatorów metapredykatywnych.

Gramatykalizacja informacji leksykalnej

Ewolucja w szeroko rozumianym obszarze leksykalnym, poza nielicznymi i interpretacyjnie dyskusyjnymi wyjątkami, przebiega zazwyczaj, pominąwszy dowolność i wypadki gry językowej, jednokierunkowo, choć nie zawsze liniowo, to znaczy od jednostek przedmiotowego planu wyrażania do słownictwa synsemantycznego, włączając w to tzw. wyrażenia gramatyczne¹³ (por. Givón, 1975; Hopper & Traugott, 2003; Kuteva i in., 2019; C. Lehmann, 2015; Narrog & Heine, 2021; Vincent, 1980). Ogólnym procesem, w wyniku którego dochodzi do przekształcenia jednostek aut syntagmatycznych (tj. stawiających jakieś wymagania innym wyrażeniom pod względem ich przynależności do takiej a nie innej klasy) w jednostki synsyntagmatyczne

¹³ Możliwy jest również, jak się zdaje, proces odwrotny, określane niekiedy za pomocą terminu *degramatykalizacja*, o czym szerzej np. w: Ramat (1992), van der Auwera (2002), Heine (2003b), Norde (2009).

bądź w takie, które nie stawiają żadnych wymagań wyrażeniom, z którymi wchodzi w kookurencję, jest gramatyzacja oraz procesy pokrewne¹⁴. W wyniku działania tego mechanizmu na płaszczyźnie syntagmatycznej, w przeciwieństwie na przykład do zmian o podłożu analogicznym, dochodzi do reorganizacji istniejącego systemu językowego, czego przejawem jest m.in. powstawanie nie tylko nowych jednostek języka, lecz nawet kategorii gramatycznych, których wykładnikami stają się te jednostki¹⁵ (por. Meillet, 1912, 1982, s. 133). W proponowanym tu ujęciu gramatyzacja nie ogranicza się wyłącznie do powstawania morfemów gramatycznych, lecz wiąże się m.in. z procesem wyodrębniania się jednostek o charakterze funkcyjnym.

Przechodzeniu jednostek autosyntagmatycznych w synsyntagmatyczne towarzyszą: (a) zmiany semantyczne, które w literaturze przedmiotu najczęściej łączone są z desemantyzacją albo redukcją semantyczną („blaknięciem” warstwy znaczeniowej); (b) syntagmatyczne rozszerzenie lub kontekstowe uogólnienie jednostki polegające m.in. na możliwości jej użycia w nowych kontekstach, częstokroć w bardziej abstrakcyjnej funkcji niż w użyciu przed przekształceniem (np. rozszerzenie użycia czasownika wymagającego osobowego podmiotu na konteksty z podmiotami odnoszącymi się do nieożywionych obiektów); (c) dekategorieryzacja związana z utratą własności morfosyntaktycznych charakterystycznych dla form źródłowych, w tym utrata statusu samodzielnego słowa (klitycyzacja, afiksacja); (d) erozja lub redukcja

¹⁴ Chodzi tu m.in. o pragmatyzację (Diewald, 2011; Günthner & Mutz, 2004), postgramatyzację (por. B. Hansen, 2017), dyskursyzację (por. Aijmer, 1997; Arnovick, 1999), subiektywizację (por. Athanasiadou i in., 2006), kooptację (por. Heine, 2013; Heine i in., 2021) i in. Zjawiska językowe będące wynikiem tych procesów, w zależności od przyjmowanych założeń, mogą zakresowo na siebie nachodzić lub mogą być traktowane jako przejaw odmiennych tendencji. Przykładowo: granica między procesami gramatyzacyjnymi a pragmatyzacyjnymi bywa w różnych ujęciach rozmywana. Często na najbardziej ogólnym poziomie przyjmuje się, że podczas gdy w wyniku gramatyzacji ze słów i struktur leksykalnych powstają formy gramatyczne, np. wykładniki kategorii gramatycznych (czasu, relacji przestrzenno-temporalnych itp.), to efektem pragmatyzacji jest przekształcanie jednostek leksykalnych z poziomu przedmiotowego w jednostki z nieprzedmiotowego poziomu języka bezpośrednio, z pominięciem fazy gramatyzacji, czego efektem są jednostki wyrażające stosunek nadawcy do wypowiedzianych przez niego treści, pełniące funkcję wykładników spójności tekstu, operujące na poziomie tekstu, a nie pojedynczego wypowiedzenia (por. Aijmer, 1997, s. 2; Brinton, 2008, ss. 61–66). W proponowanym tu ujęciu wszystkie te procesy – przy całym ich zniuansowaniu – ujmowane są jako należące do szeroko rozumianych zjawisk opartych na gramatyzacji, która – jak już była o tym mowa – zachodzi nawet w płaszczyźnie przedmiotowej języka. Wydaje się, że w odpowiednio kompletnym łańcuchu zmian, z wyłączeniem być może pierwotnych zaimków, raczej żadne przekształcenie jednostki z poziomu przedmiotowego w nieprzedmiotowy nie może się obyć bez fazy gramatyzacji (por. wyżej przykład **krom-*). Sądzę, że te odmiennie terminy służą pokazywaniu zbliżonych funkcjonalnie zjawisk z różnych perspektyw, np. od strony ich nacechowania pragmatycznego, dyskursywnego, ze względu na mechanizm ich wyodrębnienia itd.

¹⁵ Hamida Trabelsi (2016) na przykładzie przekształceń francuskich przyimków dowodzi, że analogia i gramatyzacja są procesami powiązаныmi ze sobą, a różnice między nimi mają charakter komplementarny. Analogia, jej zdaniem, gwarantuje harmoniczną regulację systemu, którego spójność zakłóciły zmiany gramatyzacyjne, zatem standaryzuje ona system poprzez redukcję form dewiacyjnych.

fonetyczna, tj. utrata substancji fonetycznej (por. Heine, 2003a, s. 579). Wyodrębniani się jednostki zgramatyzalizowanej w tym ujęciu towarzyszą zatem: utrata własności kategoryzacyjnych (morfoskładniowych) charakterystycznych dla użyć źródłowych danego wyrażenia, wzrost frekwencji połączony z rozszerzeniem możliwych kontekstów wystąpienia zgramatyzalizowanego wyrażenia, a w konsekwencji redukcje w zakresie substancjalnym, wliczając w to zmiany suprasegmentalne.

Zdaniem Martina Haspelmatha (Haspelmath, 1999, s. 1062) rozszerzenie kontekstowe, dekategoriizacja i erozja fonetyczna są składnikami procesu gramatyzalizacji o tyle, o ile pociągają one za sobą desemantyzację. W myśl interpretacji Haspelmatha zakres gramatyzalizacji ogranicza się zatem do jednostek pozbawionych swojego autonomicznego znaczenia. Istnienie jednak takich jednostek w obszarze semiotycznym języka, obejmującym wyrażenia sytuowane od poziomu morfologicznego po wypowiedzeniowy, jest zjawiskiem całkowicie wyjątkowym¹⁶. Omawiane w niniejszej pracy procesy nie spełniają rzecz jasna tego kryterium, podobnie zresztą jak większość jednostek traktowanych w literaturze przedmiotu jako zgramatyzalizowane, gdyż w efekcie kolejnych przesunięć nie tracą one całkowicie właściwych sobie porcji sensu, a ich ewolucja pociąga za sobą przeobrażenia w domenie gramatycznej.

W literaturze przedmiotu przywołuje się niekiedy tzw. *klinę gramatyzalizacyjną* zaproponowaną w pracy Paula J. Hoppera i Elizabeth C. Traugott (Hopper & Traugott, 2003, s. 7), mającą m.in. ilustrować przebieg „wycierania się” znaczenia towarzyszący procesowi gramatyzalizacji (por. niżej). Takie podejście implikuje asemantyczny charakter na przykład klityk czy końcówek fleksyjnych, co w praktyce badawczej nie znajduje potwierdzenia. Nie tylko bowiem klityki są wykładnikami właściwych sobie sensów, por. na ten temat rozdział 5, ale również końcówki fleksyjne, zwłaszcza w opozycji do elementów współfunkcyjnych. Mogą wszak one być nośnikami specyficznych treści, np. ‘pojedynczość’: ‘mnogość’, ‘agens’: ‘patiens’, ‘męskość’: ‘żeńskość’ itp. (por. m.in. Wierzbicka, 1983, 1988).

¹⁶ Być może do tej grupy wypada zaliczyć przywoływane m.in. przez Kuryłowicza (Kuryłowicz, 1965, 1968) operatory czasu typu ang. *will* + infinitiwus, *have/has* + imiesłów czasu przeszłego, a także niektóre użycia czasowników posilkowych, zwłaszcza o pierwotnym znaczeniu ‘mieć’. Nie odnajdziemy jednak w języku wielu takich przykładów całkowitego wytarcia się aspektu znaczeniowego jakiejś jednostki, o czym też przekonują prowadzone tu obserwacje na materiale słowiańskim. Inne przykłady przywoływane przez Kuryłowicza dotyczą m.in. przesunięcia wykładnika pierwotnego *collectivum* do domeny fleksji, jak pol. *liście*, przy czym synchroniczna relacja *liść-ø*: *liść-e*, niezależnie od dynamicznej zmiany pojęciowo-kategorialnej, wciąż może być sytuowana na płaszczyźnie semantycznej. Kuryłowicz jednak chyba nie postuluje w wypadku procesu gramatyzalizacji blaknięcia semantycznego. W jego bowiem ujęciu „gramatyzalizacja polega na rozszerzeniu zakresu użycia danego morfemu, który przesuwa się z domeny leksykalnej do gramatycznej lub mniej gramatycznej do bardziej gramatycznej” (Kuryłowicz, 1965, s. 69). Proces ten angażuje nie tyle sferę semantyczną znaków, ile ich funkcjonalny status. Ponadto, jak przekonuje Anna Wierzbicka (1988, s. 3), znaczenie w języku może być przekazywane za pomocą środków gramatycznych, zarówno morfologicznych, jak i składniowych.

W przyjętym tutaj ujęciu gramatykalizacja jednostki zleksykalizowanej jest procesem polegającym na formalizacji za pomocą różnych mechanizmów operujących zazwyczaj na strukturze komunikacyjnej zdania informacji funkcjonalnej (lub szerzej: semantyczno-funkcjonalnej) w celu zapewnienia jednostkom zleksykalizowanym o szczególnej wartości dyskursywnej przejrzystych wykładników¹⁷, np.: (a) pozycyjnych, m.in. unieruchomienie jednostki przysłówkowej przy centrum informacyjnym zdania, częściowo krzyżujące się z tzw. prawem Wackernagela (Wackernagel, 1892, 2020); (b) suprasegmentalnych, m.in. blokada nakładana na samodzielne akcentowanie danej jednostki (por. Anderson, 2005; Franks & King, 2000); (c) intonacyjnych, powiązanych ze strukturą informacyjną zdania, m.in. niemożność akcentowania kontrastynego pewnych jednostek zgramatykalizowanych lub powiązanie ich odniesienia do członów struktury tematyczno-rematycznej z funkcją wypowiedzeniową, jak dorematyczność lub dotematyczność (por. Daneš, 1985a); (d) syntagmatycznych, m.in. polegających na konwersji przyłączanych członów składniowych (zob. poniżej przykłady transformacji konektorów wnioskowania w spójniki przyczynowe); (e) kategoryalnych, m.in. utrata części pierwotnych własności morfosyntaktycznych przy jednoczesnym zachowaniu innych, jak w wypadku niektórych przyimków wtórnych (por. Janowska, 2015; Kopečný, 1971) czy (f) segmentalnych, m.in. utrata substancji fonetycznej w wyniku działania takich procesów, jak apokopa (por. Lahiri, 2000), dzięki czemu jednostki adaptują się do określonych warunków wypowiedzeniowych, jak pol. *zaś*, *prócz* itp. W wyniku działania tych procesów w planie syntagmatycznym jednostki gramatykalizowane stają się bardziej nacechowane funkcyjnie niż przed przekształceniami – tzn. jedna z funkcji takiej jednostki, prymarna bądź sekundarna, ulega zmianie w jednej lub w kilku domenach semantycznych; przekształceniu podlegają jej właściwości składniowe, choć pewne funkcje, podobnie jak i własności znaczeniowe, mogą być dziedziczone po jednostce źródłowej (por. Sobotka & Żabowska, 2020). Natomiast w planie paradygmatycznym, m.in. wraz z przeobrażeniami struktury morfo(no)logicznej i własności kategoryalnych, nowe jednostki zyskują dodatkowe komponenty, zazwyczaj odnoszone do wiedzy oraz szeroko rozumianego mówienia (np. do „lokalizacji” dyskursywnej, aktualizacji, modusu wypowiedzi, hierarchizacji jej struktury), wynikające z działania na jednostkach źródłowych i plasujące nowe jednostki w strukturze informacyjnej przekazu oraz w obszarze działań mownych lub działań na mówieniu.

¹⁷ Część z przywoływanych przeze mnie wykładników informacji zgramatykalizowanej pokrywa się z mechanizmami przywoływanymi przez Topolińską (Topolińska, 2012), inne zaś, jak np. hierarchizację faworyzującą konkretne wielkości semantyczne, o których pisze ta autorka, a których nie wymieniam w proponowanym przeze mnie zestawie, można uznać za kategorię podporządkowaną ogólnym środkiem przekształcania struktury informacyjnej wypowiedzi, m.in. linearyzacji elementów tekstowych, dystrybucji akcentów frazowych itp.

Na gramatyzację informacji leksykalnej rozumianej jako stopniowy proces składa się wiele przenikających się mikroprocesów¹⁸. Do zmian, w efekcie których powstają jednostki gramatyczne, dochodzi – jak była o tym mowa wyżej – w wyniku działania różnych sił, zwłaszcza leksykalizacji opartej na mechanizmach derywacji niewłaściwej, przekształceń morfosyntaktycznych, zmian kategorialnych, reduplikacji, stabilizacji pozycyjnej, erozji substancji fonetycznej, zarówno w warstwie segmentalnej, jak i suprasegmentalnej, por. pol. *on **jeden** to rozumie*; czes. *Cestovat letadlem **nemusím*** ‘Nie cierpię podróżować samolotem’ (dosł. ‘Podróżować samolotem nie muszę’); strus. *оѣразъ въ ѣтъыхъ цѣквахъ не пишють* [łacinnicy], *проче єдинаго, пропнѣтаго* [łacinnicy nie malują w świętych cerkwiach [tj. świątyniach – P.S.] ikon, prócz jednego obrazu [Chrystusa] ukrzyżowanego; pol. ***chciał nie chciał***; pol. ***zaś** < za się* itd. Przekształcenia, o których mowa, nie mają charakteru linearnego, jak zazwyczaj ilustruje się gramatyzację, lecz linearno-radiacyjny wraz ze ślepych zaułkami ewolucji, pozornymi powrotami do stanów przejściowych, oddziaływaniem jednych jednostek na inne itp. Omawiane w tej pracy pod kątem pochodzenia i rozwoju wyrażenia traktowane w literaturze przedmiotu jako jednostki zgramatyzowane, jak np. wykładniki komplementacji, nie pozwalają na utrzymanie tezy o „blaknięciu” ich warstwy znaczeniowej czy jej całkowitej utracie. Jednostki te bowiem, jak również kolejne ogniwa ich łańcucha derywacyjnego, mogą z powodzeniem być charakteryzowane nie tylko na płaszczyźnie pragmatyczno-syntaktycznej lub czysto funkcjonalnej, lecz przede wszystkim semantyczno-syntaktycznej (w ewolucji języka w istocie rzadko obserwujemy całkowity zanik aspektu znaczeniowego znaku). Niewątpliwie jednak powstawanie leksyki gramatycznej prowadzi nie tyle do „odnowienia” systemu języka, ile do przebudowy sieci relacji w nim zachodzących, tak w wymiarze syntagmatycznym, jak i paradygmatycznym (por. pol. *prawie*).

Już przykłady przytaczane w poprzednich sekcjach rozdziału, por. (1), (2), (6), ilustrują efekty procesów gramatyzacyjnych, o których tu mowa. W tym miejscu chciałbym zwrócić uwagę na ścieżki rozwojowe, w wyniku których wyodrębniły się w języku polskim spójnik koniunkcji *oraz*, jak też spójnik alternatywy *lub*. Ich powstanie, mimo że spójniki traktuje się niewątpliwie jako wyrażenia zgramatyzowane, można paradoksalnie wiązać, po pierwsze, nie z procesem gramatyzacji, lecz pragmatyzacji (por. przyp. 14 w niniejszym rozdziale), rozumianym jako przesunięcie jednostki z planu przedmiotowego (np. od przysłówka) do nieprzedmiotowego (np. do partykuły), a następnie – zgodnie z postulowaną tu hipotezą – gramatyzacji

¹⁸ Prowadzone tu obserwacje nad gramatyzacją przyjmują, podobnie jak inne analizy w tej pracy, perspektywę dynamiczną, a tym samym wpisują się w tzw. nurt etymologiczny badań gramatyzacji (por. Hopper, 1996). Ich celem zatem jest rekonstrukcja ścieżek zmian, identyfikacja warunków początkowych i końcowych procesu oraz ogólna pojęciowa interpretacja tych przekształceń, np. od ‘nieokreśloności’ do pojęcia ‘aprosymacji’, ‘limitacji’ lub ‘gradacji’ (por. Perissutti, 2003; Sobotka, 2021).

(np. do spójnika) lub, po drugie, wyłącznie pragmatyzacji (od przysłówka do spójnika). Rekonstruowany poniżej przebieg zmian składniowo-semantycznych świadczy jednak nie tyle o gramatyzacji zachodzącej na złożu jednostek uprzednio spragmatyzowanych, ile o jednym i jednokierunkowym – jak się zdaje – łańcuchu zmian gramatyzacyjnych opartym na mechanizmach aktualizujących hierarchicznie różne komponenty funkcjonalne badanych wyrazów.

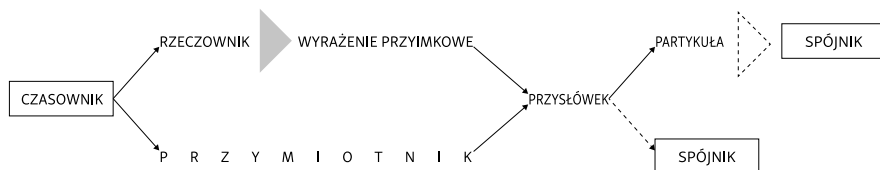
Oba analizowane przeze mnie wyrażenia mają swoje źródło w podsystemie jednostek autosemantycznych, odpowiednio w przysłówku utworzonym od wyrażania przyimkowego z rzeczownikiem odczasownikowym *raz* i w przysłówku utworzonym na bazie odczasownikowego przymiotnika *lubb ‘miły, przyjemny, kochany’. Na temat ich rozwoju obszernie wypowiedział się już m.in. Leszek Bednarczuk w monografii poświęconej spójnikom parataktycznym (por. Bednarczuk, 1967, ss. 23–24, 39–42). W tym miejscu proponuję uzupełnienie jego spostrzeżeń o postulaty płynące z najnowszych badań nad pochodzeniem i rozwojem jednostek nieprzedmiotowego planu wypowiedzi. Formułowane przeze mnie hipotezy uwzględniają w równym stopniu dane etymologiczne czy raczej etymologiczno-strukturalne, analizę kontekstów składniowych i panchroniczne tendencje związane z powstawaniem leksyki funkcyjnej.

Obie analizowane tu jednostki mają rodzime pochodzenie; spójnik *oraz* jest typowo polską innowacją, co znaczy, że nie ma on odpowiedników w innych językach słowiańskich. Natomiast spójnik *lub* jest wprawdzie formalnie zbliżony do innych słów słowiańskich, por. stczes. *lubo/lubo*, *lib(o)* _ *lib(o)* _, strus. *любо*, scs. *любо* itp., lecz jego powstanie, jak i pozostałych tych wyrażen wiąże się z zachodzeniem, niezależnie w poszczególnych językach słowiańskich, pewnych tendencji panchronicznych, a nie z ogólnosłowiańskim rozwojem, np. ros. *люб* jest złożeniem *лу* oraz *бо*¹⁹, a rozwój staropolskiego *lubo* nie jest efektem wyłącznie ewolucji od czasownika poprzez wyrażenie o funkcji adverbialnej aż po spójnik, lecz również wpływów innych wykładników alternatywy, np. etymologicznie umotywowanego spójnika *alibo*.

Rozpatrywana tu jednostka polska reprezentuje wyjątkową ścieżkę rozwoju, ponieważ zamiast oczekiwanego przyimka wtórnego, tworzącego się z reguły na pierwotnym złożu czasownikowym, powstał spójnik, choć być może nie bezpośrednio od przysłówka, lecz za pośrednictwem medium leksykalnego o funkcji bliskiej partykuły spajającej, co wydaje się interesującym interpretacyjnie zjawiskiem ze względu na warunki składniowe, które doprowadziły do tych przekształceń. Możliwe również, że znaczenia spójnikowe i partykułowe wyodrębniły się niezależnie od siebie od podstaw przysłówkowych. Ścieżka ta – niezależnie od tego, jak przebiegała ewolucja jej ostatnich ogniw – świadczy również o tym, że do gramatyzacji (nie tylko jednostek już

¹⁹ Szerzej na temat słowiańskich spójników utworzonych poprzez złożenie partykuły, względnie spójnika, ze spójnikiem *bo*, pochodnym od partykuły, por. Bauer (1958b).

zleksykalizowanych) dochodzi przede wszystkim na gruncie składniowym i poprzez działanie mechanizmów syntaktycznych, zaś zmiany semantyczne towarzyszące temu procesowi mają charakter wtórny²⁰.

Ryc. 6. Schemat gramatyzacji spójników *oraz* i *lub*

Oba spójniki są we współczesnym języku polskim jednoznaczne, *oraz* to wykładnik koniunkcji, w pewnym zakresie podstawialny ze spójnikiem *i*, z kolei *lub*, którego quasi-synonimem jest spójnik alternatywy *albo*, to wykładnik wyboru²¹, por.

- (19) [...] *usiadłem przy nim i podsuwając mu dłoń z pokruszonym chlebem oraz miskę ze świeżo nalany mlekem, namawiałem go [...], no, jedz, jedz, nikt cię tu nie chce skrzywdzić, jedz, wszyscy to samo jemy* (MyślWidn);
- (20) [...] *to, co opowiedziane, nie odwrotnie, ustanawia to, jak było, jest czy będzie, nadaje temu wymiar, skazuje na nicość lub na zmartwychwstanie* (MyślTrakt).

Analizowane spójniki mają charakter interpozycyjny, nie mogą wystąpić na pierwszej pozycji, przyłączają z reguły wyrażenia funkcjonalnie jednorodne, ponadto *lub*, w przeciwieństwie do *oraz*, może tworzyć struktury wyliczeniowe w rodzaju „*lub* „*lub* „, co prawdopodobnie jest echem jego dziedzictwa, strukturą funkcjonalną,

²⁰ Przysłówki to obok zaimków i verbów *dicendi* oraz *sentiendi* najczęstsze podstawy procesów wyodrębniania się partykuł. Zdaniem K. Kleszczowej (Kleszczowa, 2015, ss. 87–105) do zerwania więzi z planem przedmiotowym dochodzi w wyniku działania mechanizmów fonetycznych, fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych i leksykalnych. Autorka jednak w tym kontekście koncentruje się na skutkach powierzchniowych przeobrażeń funkcjonalnych (petryfikacja formy, unieruchomienie dawnej końcówki, zachowanie starego modelu itp.), dokonujących się w określonym momencie rozwoju języka. Czynniki zaś funkcjonalnymi, wymienianymi przez Kleszczową w innym miejscu, są m.in. zerowanie składników autoreferującej parentezi, zerowanie dublowanej predykcji, zerowanie struktur bezpodmiotowych.

²¹ Między spójnikami *oraz*, *i*, podobnie jak między spójnikami *lub*, *albo* nie można mówić o pełnej synonimiczności (por. m.in. Wajszczuk, 1987). Wyrażenia te nie są podstawialne w każdym możliwym kontekście, należą częściowo do odmiennych rejestrów, charakteryzują się różnymi własnościami pozycyjnymi.

dzięki której możliwa stała się gramatyzacja *lub* jako wykładnika alternatywy, a nie na przykład poprawności wnioskowania z odcieniem koncesywności²².

Jak przekonuje Leszek Bednarczuk (1967, s. 23), wyraz *oraz* powstał w drugiej połowie XVI wieku z połączenia przyimka i rzeczownika odczasownikowego *raz* na wzór wywodzących się również z wyrażen przyimkowych *naraz*, *zaraz*, *wraz*. Miał on pierwotnie zasięg regionalny, był używany w funkcji przysłówka o znaczeniu temporalnym, por.

- (21) *Niemiecka ziemia vpáść niemože / ážby iednym rufzeniem **oraz** Poljká vpádlá?*
(OrzJan 82),

który prawdopodobnie dość szybko zaczął się przekształcać w partykułę spajającą lub partykułę analogii, będącą nośnikiem sensu 'zarazem, równocześnie', por.

- (22) *on ieft **oraz** y Synem Bożym y Synem człowieczym: á iż iednáz ieft perfoná Syná Bożego y Syná człowieczego* (WujNT 346).

O partykułowym charakterze *oraz* świadczy m.in. jego kookurencja ze spójnikiem *i*, jak w przykładzie (22) czy w układzie *i oraz*, jak odnotowuje to Troc (1764, s. 1257). Słowniki etymologiczne Andrzeja Bańkowskiego (Bańkowski, 2000a, s. 426) i Wiesława Borysia (Boryś, 2005, s. 394) zgodnie przyznają, że funkcja koniunktywna średniopolskiego *oraz*, wyodrębniająca się stopniowo od XVII wieku, rozwinęła się w wyniku elizji członu koniunktywnego w takich właśnie szeregach. Hipoteza ta – poza tym, że ma luki i brak jej funkcjonalnego umocowania – wydaje się jednak tylko częściowo tłumaczyć mechanizm powstania wykładnika koniunkcji z wyrazu *oraz*. Nie wyjaśnia ona bowiem powodów możliwego usuwania członu spójnikowego w konstrukcjach *i oraz*, a poza tym nie wskazuje mechanizmu, zgodnie z którym modyfikacja szeregu o średniej randze wypowiedzeniowej (korpus tekstów XVII i XVIII wieku odnotowuje zaledwie 115 jego użyc) uległa uogólnieniu we wszystkich kontekstach z *oraz*, w wyniku czego miało dojść do wyodrębnienia się spójnika. Zakładam, że obaj autorzy dalecy są od powoływania się na zmiany oparte na analogii, gdyż te rzadko prowadzą do przeorganizowania całego systemu języka, jak to ma miejsce w wypadku przejścia *oraz* z klasy przysłówek lub raczej partykuł do klasy spójników.

Jest zgoła odwrotnie niż sugerują to Bańkowski i Boryś. Szeregi typu *i oraz*, również ze względów prozodycznych, konserwowały i podtrzymywały funkcję

²² Tym samym interpretuję średniopolskie *lubo* – inaczej niż *Słownik zapomnianych wyrażen funkcyjnych* (por. Pawelec, 2015, ss. 89–90) – nie jako partykułę limitatywną, lecz jako spójnik niewłaściwy (konektor) będący komentarzem do całej struktury tematyczno-rematycznej (por. odpowiednie przykłady poniżej).

partykułową *oraz*, stopniowo zanikającą pod wpływem odmiennych kontekstów, w których *oraz* spajało wyrażenia funkcjonalnie jednorodne, jak w siedemnastowiecznym przykładzie (23):

- (23) *Y tá to iedyna skála, o ktorą się rozbiły wszystkie moje ku Oyczynie*
oraz [‘zarazem’ – P.S.] *Pánu zasługi, žem nie ták nierozmyslnie, áni ták*
nieślusznymi (iáko potrzebowano) šrodkámi nánie pozwolić chciał (LubJMan).

Dużo bardziej zatem prawdopodobnym mechanizmem gramatykalizacji (czy może wtórnej gramatykalizacji) niż elizja członu w utartych konstrukcjach szeregowych wydaje się stopniowa degradacja wypowiedzeniowa partykuły spajającej analogii *oraz*, operującej na całych strukturach tematyczno-rematycznych, a następnie jej uogólnienie w kontekstach szeregowych i usztywnienie pozycji syntaktycznej (por. Kleszczowa & Terminińska, 2015, s. 84). Wyraz *oraz* stopniowo zaczął implikować nie jeden, a dwa funkcjonalnie jednorodne człony, między którymi występował, jako przyłączane przez siebie, komentując je jednocześnie w ich wzajemnej relacji. Funkcja ta ostatecznie uogólniła się we wszystkich innych kontekstach dość późno, bo w pierwszej połowie XX wieku. Przy czym procesy gramatykalizacyjne skutecznie zatęrzyły wszelkie ślady analogicznego *oraz*, tak że współcześnie konteksty typu (21), (22) są w istocie nieprzejryste.

Istotą partykuł analogii jest komentowanie aktualnej treści jako takiej, która zakresowo odpowiada nie tylko temu, o czym mowa w komentowanej strukturze, ale i temu, co zdaniem mówiącego należy dodać do tego, co już zostało powiedziane, aby wiedzieć wszystko o danym stanie rzeczy. Różnica zatem między przyrematycznymi wykładnikami analogii a eksponentami koniunkcji wiąże się z ich usytuowaniem w strukturze wypowiedzi i zakresem oddziaływania. Podczas gdy partykuła analogii implikuje koniecznie jeden człon tej struktury, drugi traktując jako dany, to spójnik nie hierarchizuje w ten sposób żadnego z członów, przyłączając oba na zasadzie obustronnej implikacji. Mechanizmowi usamodzielnienia się *oraz* w funkcji spójnika sprzyjała jego stabilizacja jako konektora interpozycyjnego, pierwotnie przyłączającego zapewne „argumenty” niezdarzeniowe. W ten sposób zrekonstruowana ścieżka wyklucza bezpośrednie pochodzenie spójnika od przysłówka, choć, rzecz jasna, etap przysłówkowy odgrywa tu rolę zasadniczą, wpływając na dalszy przebieg zmian²³.

²³ Uwagi wymaga w tym miejscu struktura, na której bezpośrednio doszło do adwerbializacji – kluczowego procesu dla przebiegu kolejnych przekształceń. To bowiem w wyniku uogólnienia sensu opartego na równoczesności możliwe stało się wykształcenie funkcji analogicznej. Wyrażenia przyimkowe, takie jak m.in. o *raz*, mogą być w pewnym zakresie traktowane jako analityczne odpowiedniki przypadków konkretnych, a więc słowoform o charakterze adwerbialnym i z reguły adwerbialnym, stanowiących podstawę dla wyrażań przysłówkowych. Zgodnie z ujęciem Jerzego Kuryłowicza często oznaczają one stosunki

Z innymi procesami, choć realizującymi podobny schemat zmian, mamy do czynienia w wypadku spójnika *lub*. Współcześnie – jak była o tym mowa wyżej – jest to jedynie wykładnik wyboru, jednak w okresie średniopolskim funkcyjne *lub(o)* fundowało nie tylko alternatywę, choć „mniej dobitnie niż *albo*” (Bednarczuk, 1967, s. 40), lecz również przyzwolenie z odcieniem przeciwstawienia (Bańkowski, 2000a, s. 69; Bednarczuk, 1967, s. 40; Pawelec, 2015, ss. 90–90; Sławski, 1989, ss. 357–358). W tym drugim wypadku *lub(o)*, mimo że funkcjonalnie podobne do spójnika, było w istocie partykulą spajającą, strukturalnie przynależącą do jednego z członów wypowiedzenia, komentującą ten człon poprzez odniesienie do drugiego członu struktury, por.

- (24) *A **lubo** wszyscy byli apostoły / wszakoż Piotrowi dano jest od pana [...] aby on wszystkim innym apostołom przełożonym był* (KromRozm 246).

Dodatkowo w zabytkach staropolskich można również odnaleźć kilka użyć *lubo* w funkcji wykładnika ekwiwalencji, por.

- (25) *Zatym biskup albo jego namiestnik słoży zapowiedź **lubo** interdycht prawem położony* (Sul 4).

Sens ten jednak w przykładach staropolskich zbudowany jest nie na relacji wynikania, lecz na synonimii opartej w gruncie rzeczy na alternatywie o najczęściej intertekstowym podłożu (por. też uwagi o spójnikowych sygnałach informacji włączanej w tekst, w tym o *albo/alibo* o tej samej funkcji, co *lubo* w: W. Twardzik (1994) czy Mika i Słoboda (2015, s. 31)). Spójnik *lubo* jest m.in. w przekazach głosowanych

---

przestrzenne spoczynku lub ruchu oraz inne stosunki konkretne między przedmiotami i są zazwyczaj wprowadzane do języka w celu odnowienia stosunków przestrzennych. Według Kurylowicza sygnalizowanie relacji składniowych między członami zdania w wypadku zwrotów przymikowych jest efektem ich przesunięcia od pierwotnej dla nich domeny konkretnej do gramatycznej (Kurylowicz, 1936, 1949, 1968). O funkcjonalnym podobieństwie między przypadkami konkretnymi a wyrażeniami przymiłowymi świadczą m.in. paralelle do pewnego stopnia przykłady: *Krystus [...] usta swa otworzył, bojim jich nigdy **darmie** nie otwarz(a)ł*. (Kśw 378, 32) vs [...] *i zginie **na darmo** usile wasze, nie wyda ziemia płodu swego* (BZ 55ra, 8–9); ***Omackiem** przychodzą na teatr zaciemniony* (SJPLin) vs *Czy **po omacku** karty grać możecie?* (SJPLin); *Wynalazł **omackiem** zapadnię*. (ŻerWier 51) vs *Ich **po omacku** w nocy szukałem*. (Ham V,2). W kontekście właśnie leksykalizacji wyrażen przymikowych, względnie redundantnych zwrotów przymikowo-przysłówkowych (por. pol. reg. *Ina pieszo*), i ich uprzysłówkowania należy interpretować pewne słowiańskie wyrażenia traktowane chyba na wyrost jako powstałe przez leksykalizację form czasownikowych z konwercjami, por. czes. *vleže* ‘w pozycji leżącej’, *vstoję* ‘w pozycji stojącej’, *vkleče* ‘w pozycji kłęczącej’ (por. Bauer, 1986, ss. 358–359). Praktyka badawcza pokazuje, że w interesującym mnie obszarze przysłówki (jako podstawa łańcucha gramatyzacji) wraz z ich funkcjonalnymi własnościami oraz mechanizmy adwerbializacji stanowią kluczowe wartości, pozwalające do pewnego stopnia przewidzieć kierunek i efekt zmian gramatyzacyjnych.

eksponentem możliwości dokonania wyboru przez odbiorcę wielowarstwowego tekstu między jednym a drugim wyrażeniem, sygnałem objaśniania najczęściej wyrazu mniej znanego lub mniej używanego albo z jakiegoś powodu nieoczywistego w danym kontekście przez słowo prawostronnie przyłączane przez spójnik, por.

- (26) *aż do dziewiątej godziny **lubo** do południa* (Sul 25) vs *aż do dziewiątej godziny, **to jest** do południa* (Dział 6v).

Staro- i średniopolskie użycia *lubo* w funkcji łączącej sprowadzają się zatem do dwóch typów, do wykładnika wnioskowania, jak w (24), oraz szeroko rozumianego wykładnika alternatywy, zwłaszcza w strukturach wyliczeniowych opartych na tych samych spójnikach bądź spójnikach funkcjonalnie równoważnych, por.

- (27) *Kaifasz sądził Jesukrysta i pokusił **lubo** w domu Annaszowem **lubo** w swem* (RozmP 709);

- (28) *Gdzie są twoi zwolnicy? Czemu je zbirasz albo kędy są, **lubo** wieleli ich masz albo skąd są?* (RozmP 677).

W literaturze przedmiotu (por. m.in. Bańkowski, 2000b; Bednarczuk, 1967; Sławski, 1989) obie funkcje konektorów, tzn. koncesywno-inferencyjna i alternatywna wywodzone są wprost z użycia przysłówkowego *lubo* 'miło, przyjemnie' powstałego z odczasownikowego przymiotnika w rodzaju nijakim, por.

- (29) *ja, co jest jemu **lubo**, to czynię zawsze* (RozmP 473).

Zdaniem Leszka Bednarczuka i Franciszka Sławskiego sens alternatywny musiał wyodrębnić się z jakiegoś komponentu semantycznego przysłówka *lubo*, skoro obaj autorzy sytuują go nie tylko wśród predykatów uczuć, ale również w polu dowolności. Z kolei Andrzej Bańkowski funkcję konektora koncesywnego wyprowadza z układów przeciwstawnych z przysłówkiem *lubo* w rodzaju *lubo mi tu jeszcze zamieszkać, ale już mi jechać pora* po elipsie wskaźnika adwersatywnego (*a, ale, jednak, wszak*). O pochodzeniu funkcji alternatywnej (lub – jego zdaniem – koniunkcyjnej, a pozornie tylko alternatywnej 'zarówno X, jak Y') nie wypowiada się wprost, choć można wnioskować na podstawie przytaczanych przez niego przykładów, że wyprowadza ją z układów zespolonych *lubo* _ *lubo* _.

Nie przekonuje mnie żadne z tych objaśnień; nie odmawiam wprowadzić jakiegoś refleksu dowolności pewnym użyciom *lubo*, lecz uważam, że miał on charakter wtórny i etymologicznie nieumotywowany, natomiast oparcie etymologii na mechanizmie

elizji, po który Bańkowski sięga dość często w swoich objaśnieniach pochodzenia słów funkcyjnych, wymaga mocnych argumentów składniowych ilustrujących proces usuwania członu adwersatywnego, czego przykłady dawne nie potwierdzają.

Do gramatyzacji spójnika alternatywy z przysłówka *lubo* mogło dojść w repetycyjnym układzie składniowym *lubo p, lubo q* 'miłe mi *p*, miłe mi *q*', w którym pierwotne przysłówki w pozycji predykatywnej współwystępowały ze stanami rzeczy należącymi do tej samej kategorii funkcjonalno-pojęciowej. Przysłówek *lubo*, jak o tym świadczy chociażby przykład (29), pełnił przeważnie funkcję predykatywną przy nieagentywnym podmiocie, co sprzyjało jego przechodzeniu w kontekście repetycyjnym do zespolonego spójnika kontrastującego przyłączane przez siebie argumenty, por. hipotetyczną transformację z substytucją imiesłowu biernego na nieagentywny subiekt:

(30) *lubo sprawnie, lubo niesprawnie zakład będzie wzięt* (Dział 5r) < ?*lubo komuś sprawnie, lubo komuś niesprawnie zakład będzie wziąć*.

Przegląd danych staro- i średniopolskich świadczy, że parataktyczny wykładnik alternatywy *lubo* wyodrębnił się przed hipotaktycznym (zazwyczaj) wykładnikiem koncesywności *lubo*. Ten ostatni sens został bowiem poświadczony dopiero w polszczyźnie XVI wieku, ponadto brak jego śladu w piśmiennictwie czeskim²⁴. Powstanie tej funkcji nie jest – jak sądzę – efektem elipsy, lecz bliskości funkcjonalnej między wypowiedzią koncesywną, w której strukturę wpisana jest pewna warunkowość oparta na wyborze między oponującymi ze sobą stanami rzeczy a alternatywą²⁵. Przy czym sensem motywującym może być w tym wypadku albo bezpośrednio przysłówek, co raczej bardziej prawdopodobne, albo spójnik alternatywy. Struktura motywująca mogłaby w odniesieniu do zdania (24) zostać zrekonstruowana następująco: 'lubo komuś *p*, że niezależnie od *q* [wszyscy są apostołami], *p* [Piotrowi dano pierwszeństwo]'. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że zmienna zdaniowa *q* może odpowiadać wypowiedziom, w które wpisany jest wybór, o czym świadczy równoważność układów

²⁴ Materiał staroczeski dla porównania nie odnotowuje w ogóle użyc koncesywnych, przysłówek *lubo* jest w nim, co etymologicznie uzasadnione, podstawą sensu optatywnego o przybliżonej wartości 'oby, by', *lubo by sě vzvedly česty mé* (ŽWittb 118, 5) 'oby się moje ścieżki powiodły', natomiast funkcja alternatywna wykształciła się w układzie repetycyjnym *lubo* ..., *lubo* ..., z czego z kolei stczes. *lib(o)* — *lib(o)* 'albo ..., albo ...; czy ..., czy ...', por. (o rzeźniku kupującym bydło) *lib kup lib nekúpi* [...] *vždy škodu učini* (HradSat 136r) 'czy kupi, czy nie kupi, zawsze szkodę ci zrobi'.

²⁵ W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na powinowactwo między przyzwoleniem a przeciwnieństwem (por. Grochowski, 1976; Misz, 1960; Pisarkowa, 1974; Wojtasiewicz, 1972). Jest ona możliwa do zrekonstruowania również w wypadku zdań dawnych. Różnica między przyzwoleniem a adwersatywnością wiąże się z przekształceniami opartymi na konwersji argumentów zdaniowych, mechanizmie, za pomocą którego często dochodzi do przekształceń semantyczno-składniowych wyrażen funkcyjnych, por. niżej oraz równoważne parafrazy przykładu (24), por. (24a) *Lubo* 'choć' *wszyscy byli apostołami, wszak Piotrowi dano pierwszeństwo*; (24b) [Wprowadzie] *Piotrowi dano pierwszeństwo, ale wszyscy byli apostołami*.

chociażby p, q ze zdaniai zawierającymi wyrażenia typu *tak czy owak; tak czy inaczej; czy tak, czy siak; w każdym razie* (por. Grochowski, 1976, s. 235). Zdania z wykładnikiem koncesywnym zakładają bowiem wybór między dwoma stanami rzeczy, które dodatkowo mogą być charakteryzowane jako oponujące ze sobą, lecz ostatecznie komunikują, że zachodzi ten a ten stan rzeczy niezależnie od innych warunków.

Zrekonstruowane tu ścieżki rozwoju świadczą o tym, że główną przestrzenią gramatykalizacji informacji leksykalnej są struktury tematyczno-rematyczne przekazu. Porządkowanie wiedzy i hierarchizacja członów wypowiedzeniowych na tym poziomie odbywa się za pomocą mechanizmów składniowych – czy szerzej – wypowiedzeniowych. Wykładnikami zmian mogą być: kontur intonacyjny, linearyzacja tekstu, dystrybucja akcentów retorycznych, zmiana argumentów składniowych, generalizacja odniesienia (jak w wypadku *oraz*) itp.

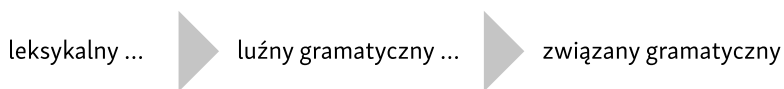
Łańcuch leksykalizacyjno-gramatykalizacyjny: północnosłowiańskie konstrukcje przymkowo-zaimkowe

Do gramatykalizacji nie dochodzi w próżni. Już przytaczane powyżej przykłady świadczą po pierwsze o tym, że gramatykalizacja jest procesem przebiegającym stopniowo, w którym jeden typ przesunięć umożliwia, a nawet wywołuje inne, a po drugie, gramatykalizacja zachodzi w przestrzeni systemu języka rozumianego, zgodnie z ujęciem Louisa Hjelmsleva (Hjelmslev, 1942) jako *s c h e m a t* – przykłady zmian gramatykalizacyjnych tworzą rodzaj ogólnych wzorów przesunięć pojęciowo-kategorialnych o niejednostkowym charakterze, które nie są ograniczone tylko do jednego języka, lecz zachodzą w podobnych warunkach w wielu językach, nie tylko indoeuropejskich, jak np. przesunięcie od zaimka do wykładnika aproksymacji, por. *ê* w seszelskim kreolskim, *(na)be* w języku buang (przykłady za: Kuteva i in., 2019), *gdzieś, coś* w języku polskim itp. Koncepcja łańcucha zmian jest do pewnego stopnia paralelna z badaniami etymologii opartymi na odtwarzaniu związków motywacyjnych i podstaw nominacji między kolejnymi elementami leksykalnymi tworzącymi wspólne ścieżki ewolucyjne, w pewnym sensie utrwalone w umysłach rodzimych użytkowników języka i należące tym samym do jego systemu (por. Херберман, 1999).

Wiele jednostkowych procesów gramatykalizacji realizuje systemowe i typologicznie relewantne wzorce, które w literaturze przedmiotu nazywane są *łańcuchem gramatykalizacyjnym* (Claudi & Heine, 1986; Craig, 1991; Heine, 1992) lub *kliną gramatyczności/gramatykalizacji* (Hopper & Traugott, 2003). Oba terminy nie są równoważne, choć częściowo się krzyżują. Odnoszą się one do kolejnych i ujmowanych gradacyjnie przekształceń prowadzących do gramatykalizacji jakiejś jednostki.

Gramatykalizacja jest procesem ewolucyjnym zmierzającym do przekształcania jednostki poziomu przedmiotowego, poprzez jednostkę nieprzedmiotową,

w wykładnik informacji czysto gramatycznej. Zdaniem Colette Craig (1991, s. 455), która jako jedna z pierwszych uczonych wprowadziła do obiegu naukowego termin *łańcuch gramatyzacyjny*, adaptując przejęte z pracy Ulrike Claudi i Berndta Heinego (Claudi & Heine, 1986) terminy *skala gramatyzacji* i *łańcuch metaforyczny*, gramatyzacja przebiega stopniowo, stąd odwołanie do metafory łańcucha, od elementu leksykalnego, poprzez morfem luźny (*free*), np. przyimek lub poimek, aż po morfem związany (*bound*), np. dołączany do tematu czasownika wykładnik czasu lub aspektu powstały z czasownika posiłkowego. Przebieg tego procesu w uproszczonym ujęciu ilustruje według niego schemat na ryc. 7.

PIERWSZY TYPI GRAMATYZACJI   DRUGI TYPI GRAMATYZACJI

Ryc. 7. Łańcuch gramatyzacyjny wg C. Craig (1991, s. 455)

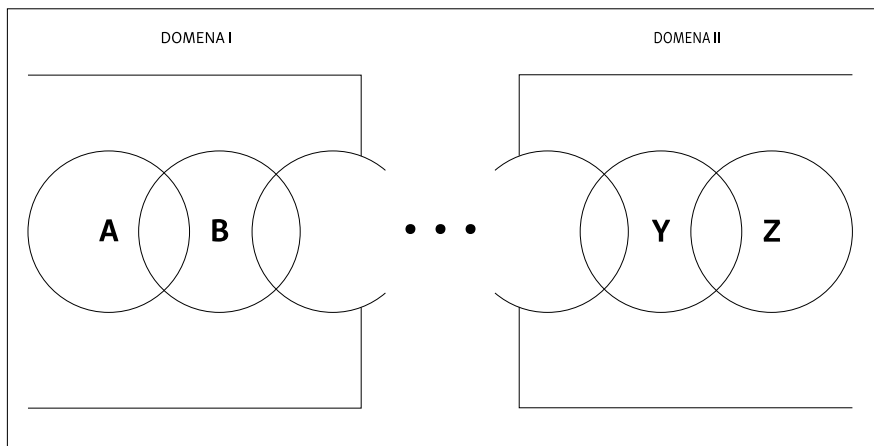
Łańcuchowy charakter gramatyzacji polega na tym, że rezultat jednego ogniwa zmian jest jednocześnie źródłem innego ogniwa, przy czym pojęcie źródła ma w tej koncepcji charakter względny, por. ryc. 8.

ŹRÓDŁO	ścieżka zmian	REZULTAT /	ŹRÓDŁO	ścieżka zmian	REZULTAT /	ŹRÓDŁO	ścieżka zmian	REZULTAT

Ryc. 8. Łańcuchowy charakter gramatyzacji wg C. Craig (1991, s. 456)

Termin *łańcuch gramatyzacyjny* w ujęciu Heinego (Heine, 1992; Heine i in., 1991) rozumiany jest jako niedyskretna kategoria językowa mająca postać specyficznej ciągłej struktury opartej na rodzinnym podobieństwie, por. schemat na ryc. 9, przytaczany w: Heine, Claudi i Hünemeyer (Heine i in., 1991, s. 229).

Według Heinego (Heine, 1992, s. 361) łańcuch gramatyzacyjny można zdefiniować w odniesieniu do jego punktów skrajnych, różniących się między sobą względnym stopniem gramatyzacji w takim sensie, że końcowy człon łańcucha (oznaczony literą Z na schemacie) jest zgramatyzowaną formą jego początkowego członu (oznaczonego literą A na schemacie). Każdy natomiast człon takiego łańcucha może być scharakteryzowany w odniesieniu do tych punktów skrajnych: im bliżej jest położony na skali gramatyzacji członu początkowego, tym jest mniej

Ryc. 9. Łańcuch gramatyzacyjny wg G. Heinego, U. Claudi i F. Hünemeyera (Heine i in., 1991, s. 229)

zgramatyzowaną jednostką. Człony tego łańcucha mogą być również charakteryzowane w odniesieniu do siebie nawzajem: człon po lewej stronie jednego z ogniw łańcucha jest mniej zgramatyzowany niż jakikolwiek człon po jego prawej stronie, a im bliżej siebie znajdują się te dwa człony, tym mniej różnią się względem stopniem zgramatyzowania i tym bardziej są do siebie podobne pod względem semantyczno-funkcyjnym. Jednostki jednego łańcucha gramatyzacyjnego tworzą klasy oparte na kategoriach podobieństwa rodzinnego.

Koncepcję *kliny* Hopper i Traugott (2003, ss. 6–7) zapożyczili z pracy M.A.K. Hallidaya (Halliday, 1961), który za pomocą tego terminu, stosowanego w naukach biologicznych, próbował zobrazować stopniowy przebieg i kierunek zmian zachodzących w języku. Proces gramatyzacji odbywa się na drodze przekształceń jednej kategorii w drugą poprzez serię drobnych przesunięć, które zwykle przebiegają podobnie w różnych językach. Metafora kliny gramatyczności sugeruje, że formy wywodzące się z różnych języków ulegają (czy mają tendencję do ulegania) tym samym rodzajom zmian lub wchodzą (mają tendencję do wchodzenia) w relacje podobnego typu i w podobnej kolejności. W perspektywie dynamicznej klina jest porównywana do ścieżki rozwoju określonych form, na której skrajne pozycje zajmują element leksykalny i element zredukowany oraz, być może, zgramatyzowany (por. ryc. 10).

Obraz prezentowanego na ryc. 7–10 linearnego rozwoju związanego z procesem gramatyzacji zaburzają nie tyle zjawisko poligramatyzacji (gdy dana forma

element treści   ►   słowo gramatyczne   ►   klityka   ►   morfem fleksyjny

Ryc. 10. Klina gramatyzacyjna wg P.J. Hoppera i E.C. Traugott (Hopper & Traugott, 2003, s. 7)

jest podstawą dwóch różnych łańcuchów gramatyzacyjnych), ile – żeby pozostać przy przytaczanych wyżej metaforach drogi i szeregu powiązań – ślepych zaułków gramatyzacji, nieoczekiwanych zwrotów w przeciwnym kierunku, przerwanych łańcuchów czy dzikich ścieżek, wnoszących tu i tam do głównego nurtu dodatkowy materiał. W tej perspektywie gramatyzacja w ujęciu dynamicznym to zjawisko o charakterze linearno-gradacyjnym (co chociażby ilustrują omówione wyżej przykłady rozwoju *oraz* i *lub*). Pewne aspekty tego złożonego procesu ujawniają konstrukcje przymkowo-zaimkowe i ich rozwój w językach północnosłowiańskich. Omawiając je, szczególną uwagę poświęcę opozycyjności jako mechanizmowi gramatyzacji. Przytaczany poniżej materiał świadczy również o tym, że na kształt łańcucha gramatyzacyjnego wpływają efekt i warunki uprzedniej leksykalizacji, dlatego w wypadku tych specyficznych konstrukcji mamy do czynienia nie tyle z łańcuchem gramatyzacyjnym, ile leksykalizacyjno-gramatyzacyjnym.

Wynikiem połączenia przymka z zaimkiem lub zaimka z przymkiem są we współczesnych językach północnosłowiańskich wyrażenia funkcyjne należące do różnych klas funkcjonalnych. W interesującym nas obszarze tworzą się m.in. partykuły rezultatywne (31), przymki wtórne (32), operatory gradacji (33), zaimki względne (34), przysłówki (35), spójniki (36), konektory (37), szeroko rozumiane komentarze metatekstowe, w tym tzw. „markery dyskursywne” (38):

(31) – *Wiem, jakie to imię. – Wymów je **zatem*** (cyt. za: Grochowski i in., 2014, s. 217);

(32) ches.	<i>Užití</i>	<i>obou</i>	<i>slovních</i>	<i>druhů</i>
	užycie.NOM.SG	oba.GEN	wyrazowy.GEN.PL	typ.GEN.PL
	<i>je</i>	<i>co do</i>	<i>výskytu</i>	
	być.PRS.3SG	PREP	występowanie.GEN.SG	

shodné (cyt. za: Kroupová, 1985, s. 31).
identyczny.NOM.SG

‘Użycie obu typów wyrazowych jest pod względem ich dystrybucji identyczne’;

(33) *Piotr oddał cały dług, co do grosza* (cyt. za: Sulich, 2011, s. 14);

(34) ros. И когда я сообразил, какая от него
 CONJ INT 1SG zrozumieć.PST.1SG REL PREP PRN
 могла быть польза – я говорю о
 móc.AUX być.INF korzyść.ACC.SG 1SG mówić.PRS.1SG PREP
 счастье для всех людей, сколько их
 szczęście.LOC.SG PREP PRN człowiek.GEN.PL REL 3PL.GEN
 есть, – я уже забыл, куда же я
 być.INF 1SG już.ADV zapomnieć.PST.3SG REL PTCL 1SG
 ego wmontировал (cyt. za: Холодилова, 2014).
 3SG.GEN wmontować.PST.3SG

'I kiedy uświadomiłem sobie, jaki z niego mógł być pożytek – mówię o szczęściu dla wszystkich ludzi, jak wielu by ich nie było – już zapomniałem, w co go wkręciłem';

(35) *Siostry zabrały stąd wreszcie tego swojego ulubieńca* (cyt. za: Grochowski, 1997, s. 89);

(36) czes. Bijte si mě, mučte si mě
 bić.IMM.2PL ENCL 1SG.ACC męczyćc.IMM.2PL ENCL 1SG.ACC
 chlebovou polívkou, přece jsem nejšťastnější
 chlebowy.INS.SG zupa.INS.SG CONJ być.PRS.1SG szczęśliwy.SUP.ACC.SG
 chlapec (cyt. za: Nekula, 1996, s. 135).
 chłopiec.ACC.SG

'Bijcie mnie, męczcie mnie zupą chlebową, przecież jestem najszczęśliwszym chłopcem';

(37) ros. При том что правящая лейбористская
 CONR rządzący.NOM.SG laburzystowski.NOM.SG
 партия обладает большинством в
 partia.NOM.SG posiadać.PRS.3SG większość.INS.SG PREP
 парламенте, принять соответствующий закон
 parlament.LOC.SG przyjąć.INF odpowiedni.ACC.SG prawo.ACC.SG
 не составило бы труда (cyt. za: Inkova, 2018, s. 180).
 NEG ułożyć.PST.3SG CND trudność.GEN.SG

'Ponieważ rządząca Partia Pracy ma większość w parlamencie, uchwalenie odpowiedniej ustawy nie byłoby trudne';

- (38) ros. Тайна и двойственность зыбкого
 tajemnica.NOM.SG CONJ dwoistość.NOM.SG chwiejny.GEN.SG
 времени выражалась прежде всего в том,
 czas.GEN.SG wyrażać się.PST.3SG.REFL DISC PREP PRN
 что был человек в кресле **вовсе**
 COMP być.PST.3SG człowiek.ACC.SG PREP fotel.LOC.SG DISC
 не Василий Иванович Лисович, а
 NEG NP NP NP NP CONJ
 Василиса... (cyt. za: Баранов i in., 1993, s. 146)
 NP

‘Tajemnica i dwoistość niepewnego czasu wyrażała się przede wszystkim w tym, że człowiekiem w fotelu nie był wcale Wasilij Iwanowicz Lisowicz, lecz Wasilisa.’

Wyjątkowy status wśród konstrukcji przyimkowo-zaimkowych zajmują przyimki (por. czes. *co do*) i operatory metapredykatywne (por. pol. *co do*_, *co za*_) tworzone według nieco odmiennego wzoru niż pozostałe wyrażenia. W ich bowiem wypadku zaimek zajmuje pierwszą pozycję, co prawdopodobnie predestynuje je do pełnienia funkcji tematyzatorów (por. Sulich, 2008) choć głuź. *čeho dla* – zbudowane podobnie do tych wymienionych wyżej – ma wartość raczej spójnika niż tematyzatora, skoro uznaje się to wyrażenie za quasisynonim *přečo*.

Poniżej pokrótce omówię wyrażenia, które tworzone są poprzez połączenie przyimka w antepozycji z zaimkiem, choć niektóre z nich pierwotnie miały postać z przyimkiem w postpozycji, jak na przykład staro- i średniopolskie *togo dla*, *czegodla*, *ciebie dla*. Przy czym wykazywały one tendencję, podyktowaną być może względami analogicznymi, do zmiany szyku, stąd już w XVI wieku forma *togodla* i pochodne (por. *tego dla* *moja nauka nie jest podeźrzana ani fałszywa, ale prawdziwa* (OpecŻyw 109)) zastępowana jest przez formę *dlatiego*.

W językach północnośląńskich wzorców z antepozycyjnym przyimkiem realizowany jest przez większość przyimków prostych, poza *u*, i niektóre przyimki wtórne, por. m.in. przyimki pochodzące od psł. *bez(ъ), *do, *jbz, *k(ъ), *kromě, *međi/u, *mimo, *nad(ъ), *ot, *po, *o, **(o)pročb*, *per, *pri, *sъ, *zъ, *za, jak też *dla – z zastrzeżeniem, że pierwotnie zajmował on pozycję za zaimkiem. Człon zaimkowy konstrukcji może być realizowany przez pierwotne zaimki pytajne (psł. *č- ‘co’; *čb-to ‘co-PTCL’; *kъ/q-d- ‘kto/gdzie-PTCL’; *kolik- ‘ile’), w tym zaprzeczone (por. psł. *ni-, *ne-), zaimki wskazujące (psł. *t- ‘ten’; *ov- ‘tamten’; *s- ‘ten tu’), nieokreślone uogólniające (psł. *vъχ- ‘wszyscy’), anaforyczne (psł. *j-), zaimek zwrotny (psł. *sę) oraz wyjątkowo w języku czeskim zaimek afirmatywny ‘tak’, por. tab. 2.

Tab. 2. Północnosłowiańskie konektory powstałe z konstrukcji przyimkowo-zaimkowych

Konektory pochodne od					
zaimków pytajnych	zaimków wskazujących	zaimków uogólniających	zaimków zaprzeczonych	zaimków anaforycznych	innych zaimków
pol. <i>dłaczego, po co, za co, po czemu, przy czym</i> czes. <i>proč(ež), přičemž</i> ros. <i>почему, почему, зачем</i> pol. <i>odkąd, skąd, dokąd</i> czes. <i>dokud, pokud, odkud</i> ros. <i>откуда</i> ros. <i>поскольку, сколько</i>	pol. <i>dlatego, do tego, mimo tego, natego, oprócz tego, przytego, roztego, wobec tego, oto, po to, za to, (po)mimo to, (po) nadto, przede, potem, przedtem, wtem, zatem, na tym, poza tym, przy tym, odtąd, dotąd, potąd, stąd, na tedy, z tedy, zowąd</i> czes. <i>přece, proto, zato, kromě toho, k tomu, potom, zatímco</i> ros. <i>почему, поэтому, потому (что), зато, притом, кроме того</i>	pol. <i>nade wszystko, przede wszystkim, owszem, zawsze</i> czes. <i>především, ovšem</i> ros. <i>вовсе, совсем, навсегда</i>	pol. <i>do niczego</i> czes. <i>k ničemu, něčeho</i> ros. <i>ни к чему, ни при чем</i> pol. <i>donikąd, poniekąd</i> czes. <i>poněkud</i> ros. <i>ни откуда</i> pol. <i>między innymi, zinnąd</i>	pol. <i>ponieważ, zanim</i> czes. <i>poněvadž</i> arch. ros. <i>понеже</i>	pol. <i>zaś, zes. zas(e)</i> czes. <i>beztak</i>

Konstrukcje przyimkowo-zaimkowe nie były do tej pory przedmiotem szczególnej uwagi jako wydzielona klasa w pracach naukowych zorientowanych na procesy dynamiczne w języku. Wspomina się o nich wprawdzie przy okazji kształtowania się różnych klas wyrażen synsyntagmatycznych (por. np. Bauer, 1960a), lecz dopiero prace Sobotki (Соботка, 2019) oraz Anny Kisiel i Sobotki (Kisiel & Sobotka, 2022) podejmują na wybranych przykładach próbę opisu ich pochodzenia i historycznie umotywowanych różnic funkcjonalnych, zwracając przy tym uwagę na specyficzne

własności formalne i funkcjonalne tych wyrażeń pozwalające zaliczyć je do osobnej kategorii. Również w wymiarze synchronicznym nie poświęcono im wiele miejsca jako typowi formalno-semantycznemu (por. Danlos i in., 2018; Inkova, 2018; Rysová, 2017; Rysová & Rysová, 2018; Пекелис, 2008), chociaż poszczególne wyrażenia powstałe na bazie przyimka i zaimka były oczywiście włączane do opisu zaimków względnych (por. Ulitzka, 2010), spójników (por. Санников, 1989; Урысон, 2011), partykuł (por. Баранов i in., 1993; Киселева & Пайяр, 1998) itp., lecz bez systemowego ich ujęcia jako wydzielonej podgrupy w obrębie tych jednostek funkcjonalnych.

Ze względów częściowo formalnych konstrukcje przyimkowo-zaimkowe traktowane są jak podtyp wyrażeń przyimkowych (por. Pisarkowa, 1969, s. 86). Zasadnicza jednak różnica z perspektywy funkcjonalnej między wyrażeniami przyimkowymi a konstrukcjami przyimkowo-zaimkowymi leży w odniesieniu tych struktur. Podczas gdy wyrażenia przyimkowe z reguły pełnią funkcję okolicznikowo-przysłowną i jako takie wchodzi w relację z formą czasownika w granicach frazy werbalnej, to specyfiką konstrukcji przyimkowo-zaimkowych jest ich względnie odległa referencja często do całych fragmentów tekstu. Zasięg wyrażeń przyimkowych jest zatem ograniczony albo do tego zdania, w którym występują, albo, w wyjątkowych wypadkach i za pomocą wyspecjalizowanych do tego celu mechanizmów, dodatkowo do sąsiadującej wypowiedzi, por.

(39) *za wiernąć teraz **prawdę** to **powiadam** panie / Iściem ja miała wdzięcznie przyjąć to karanie* (HistLan D2);

(40) *pokojoyé,   kteříž   byli   nad   sklepem,   v*
       pokój.NOM.PL   REL   być.PST.3PL   PREP   piwnica.INS.SG   PREP
       kterémž   byly   dsky (HájPřih 1541)
       REL   być.PST.3PL   deska.ACC.PL

‘pokoje, które były nad piwnicą, w której to były deski’.

Konstrukcje przyimkowo-zaimkowe różnią się ze względu na typ odniesienia. W pewnym uproszczeniu można je podzielić na struktury o referencji *de re*, jak w przykładzie (41), oraz *de dicto*, jak w przykładzie (42)²⁶, por.

²⁶ Willard Quine (1956) różnicę między interpretacją *de dicto* a *de re* ilustruje za pomocą zdania *Ralph believes that someone is a spy*, które może znaczyć albo że ‘Ralph wierzy w istnienie (przynajmniej jednego) szpiega’, albo że ‘istnieje ktoś, o kim Ralph sądzi, że jest szpiegiem’. Pierwsze odczytanie jest zwykle określane jako *de dicto*. Orzekanie o *istnieniu jakiegoś szpiega* jest w tym wypadku zakresowo podporządkowane predykatowi wyrażającemu postawę epistemiczną Ralpha. Innymi słowy, informację tę w całości należy interpretować jako intensjonalne dopełnienie propozycjonalne. Natomiast drugie odczytanie, określane zwykle jako *de re*, podporządkowuje postawę epistemiczną Ralpha stwierdzeniu

- (41) *Kobieta ma brodę, dla tego jest dziwniejsza niż inne* (GlabGad);
- (42) *pan jego rzekł jemu: „Sługo zły a leniwy!” [...] A za tym rzekł swym sługom: „Weźmiecie od niego funt mojej ...”* (RozmP 490).

W pierwszym z powyższych przykładów wyjątkowość kobiety, o której mowa, wynika z faktu posiadania przez nią brody, do której odsyła zaimek *ten*. Broda w tym wypadku może być interpretowana jako obiektywnie istniejąca rzecz w świecie realnym. W drugim z kolei przykładzie zaimek *ten* wskazuje nie na żaden konkretny element zdania, lecz na ujętą w formę wypowiedzi niezależnej treść w prepozycji. Konstrukcja przymkowo-zaimkowa nie ma tu jeszcze wartości wykładnika spajającego oba człony wypowiedzi, ale niewątpliwie jest rodzajem zwornika między jednym przekazem niezależnym a drugim.

W zależności od stopnia leksykalizacji przymka z zaimkiem oraz głębokości procesu gramatykalizacji takiej konstrukcji tworzą się w językach słowiańskich na bazie konstrukcji przymkowo-zaimkowych konektory bliskie partykułom niewłaściwym, określane również w literaturze partykułami spajającymi lub spójnikami niewłaściwymi (por. Kisiel, 2012; Wajszczuk, 2005), spajające dwie struktury tematyczno-rematyczne, jak w przykładzie (43), por.

(43) <i>jeho</i>	<i>Bóh</i>	<i>ze</i>	<i>všeho</i>	<i>toho</i>	
ON.ACC.SG	bóg.NOM.SG	PREP	cały.GEN.SG	PRN.GEN.SG	
<i>vysvobodil,</i>	<i>a</i>	<i>nadto</i>	<i>pánem</i>	<i>nade</i>	<i>všim</i>
wyswobodzić.PST.3SG	CONJ	CONN	pan.INS.SG	PREP	cały.INS.SG
<i>královstvem</i>	<i>jej</i>	<i>ustavil</i>	<i>pro</i>	<i>jeho</i>	
królestwo.INS.SG	ON.ACC.SG.M	ustawić.PST.3SG	PREP	ON.GEN.SG	
<i>vieru</i> (ŠtítKlem 64r)					
wiara.ACC.SG					

‘bóg wyswobodził go z tego wszystkiego, a ponadto dla jego wiary ustanowił panem nad całym swoim królestwem’.

Cechą zatem takich konstrukcji jest skłonność zaimków do stapiania się z przymkami w jedną jednostkę leksykalną o własnościach bliskich przysłówkom, które następnie przekształcają się w partykuły i wskaźniki nawiązania między elementami

---

istnienia kogoś. Wedle tej interpretacji kwantyfikator egzystencjalny jest zakresowo szerszy niż predykat ‘wierzy, że’. Na gruncie językoznawczym, niezależnie od sporów i stanowisk filozoficznych, elementy odnoszące się do mówienia określane są jako *de dicto*, a elementy powiązane ze światem realnym jako *de re* (por. Frajzyngier, 1991).

treści wypowiedzeniowych. Właściwości zleksykalizowanych konstrukcji i ich dalszy rozwój uzależnione są od typu odniesienia zaimków, które – przenosząc na grunt językoznawczy rozróżnienie domen *de re* i *de dicto* oraz uwzględniając kierunek odniesienia zaimka – pełnią odpowiednio funkcje wykładników anafory nominalnej (tj. w domenie *de re*) lub anafory składniowej (tj. w domenie *de dicto*). Wraz z postępującą gramatykalizacją pierwotne stosunki referencji ulegają zatarciu lub przekształceniu, łącznie z kierunkiem odniesienia, jak zobaczymy niżej. Jednak na podstawie najstarszych przekazów można wnioskować, że przysłówki, w tym zaimki przysłówne, zaimki pytajne, przyimki wtórne, zaimki względne i częściowo spójniki, powstały z konstrukcji przyimkowo-zaimkowych, w których zaimek był wykładnikiem anafory nominalnej, natomiast część spójników, konektory i szeroko rozumiane komentarze metatekstowe, w tym partykuły, są pierwotnymi konstrukcjami przyimka z zaimkiem prosentencjalnym (wykładnikiem anafory składniowej), które uległy leksykalizacji i następnie kolejnym przeobrażeniom.

Ryc. 11. Ewolucja konstrukcji przyimkowo-zaimkowych w zależności od typu odniesienia zaimka

Przyimek w tych konstrukcjach pełnił funkcję nie tylko lokalizatora relacji odniesienia, lecz również quasi-spajającego wykładnika wskazującego na sam sposób odniesienia (w tył, w górę, w przód), natomiast zaimek pełni funkcję referencjalną, oznaczając element w wypowiedzi, do którego się odnosił (por. Kisiel & Sobotka, 2022).

Zgodnie z przyjętym założeniem warunki procesu leksykalizacji prowadzącego do adverbializacji konstrukcji przyimkowo-zaimkowych wpływają na dalsze przekształcenia tych struktur. W domenie *de re* rozwój tych konstrukcji jest w pewnym sensie ograniczony. W wyniku zachodzenia procesów gramatykalizacyjnych w tej grupie nie dochodzi do całkowitego zatarcia się relacji odniesienia pierwotnych zaimków, jak w podanych niżej przykładach, w których pierwszy (staroruski) reprezentuje jeszcze konstrukcję przyimkowo-zaimkową o funkcji przyczynowej, drugi (starorosyjski) – być może już operator pytania uzupełnienia, będący, podobnie jak wyrażenie źródłowe, wykładnikiem relacji przyczynowo-skutkowej, natomiast trzeci (również starorosyjski) – rodzaj operatora wprowadzającego zdanie zależne:

- (44) По чему нареказъ есть х̣с̣ъ (ЖиАнЮр).
 PREP PRN.DAT nazywać.PST.3SG być.PRS.3SG Chrystus.NP.NOM
 ‘Z jakiego [powodu] nazwany jest *Chrystus*’;
- (45) Почему же ты называешь тоу землю? (АрхСтр I 228)
 INT PTCL 2SG nazywać.PRS.3SG DEM земля.ACC.SG
 ‘Dlaczego to ty nazywałeś tę ziemię?’;
- (46) они люди не думные, почему имъ
 3PL człowiek.NOM.PL NEG myślący.NOM.PL INT 3PL.DAT
 госоударскне дѣла вѣдати (ПольскД III, 195)
 państwowy.ACC.PL sprawa.ACC.PL wiedzieć.INF
 ‘oni nie [są] ludźmi myślącymi & członkami Dumy, dlaczego [więc] mają
 wiedzieć o sprawach państwowych.’

Różnica między dwiema pierwszymi z powyższych wypowiedzi jest wprowadzie nakreślona delikatną kreską, a jednak są one całkowicie odmienne. Podczas gdy *datum questionis* pytania (44) czyni się niejako semantyczno-etymologiczne, a przynajmniej zakresowe powody nominacji, jest to zatem świadectwo refleksji nad znaczeniem nazwy *χρισος* i warunkami związanymi z fortunnym jej odniesieniem, to w wypowiedzi (45) nadawca nie dąży do konfrontacji użycia takiego a takiego wyrażenia w odniesieniu do jakiegoś obiektu zgodnie z prawdą, lecz pyta o przyczynę tego, co jest wypowiedziane w zdaniu. Wydaje się, że partykuła *же* pełni tu funkcję rematyzatora, można więc przypuścić, że jest to pytanie nie tyle o sam akt nominacji, ile o powody, dla których dokonuje go ta, a nie inna osoba. Natomiast w wypowiedzi (46) obserwujemy transformację zdania pytajnego w zależne o funkcji bliskiej *apodosis*. Jest to ostatni etap gramatyzacji pierwotnej konstrukcji przyimka *po* z zaimkiem pytajnym *č*-, na co po części wpływ ma fakt, że elementem formatywnym konstrukcji jest wykładnik nieokreślony obiektu, o który trzeba dopiero zapytać. Nie znaczy to oczywiście, że na takim złożu nie mogą powstawać jednostki z wyższych pięter wypowiedzeniowych, por. polski komentarz dozdaniowy *przy czym*, za pomocą którego nadawca wprowadza do wypowiedzi dodatkowe warunki odnoszące się do tego, o czym była już mowa, lub pewne zastrzeżenia do tego, co zostało powiedziane:

- (47) Zgodnie z normą, największe rozcieńczenie próbki badanego gazu powinno być większe od najmniejszego co najmniej 213 razy, *przy czym* dolna granica tego przedziału nie powinna być większa niż 27 (cyt. za: Grochowski i in., 2014, s. 296).

Przypuszczam, że przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać nie tylko wśród właściwości zaimka, lecz również w pewnych ograniczeniach związanych z przyimkowym wykładnikiem lokalizacji odniesienia oraz – co chyba najistotniejsze – stopniem leksykalizacji konstrukcji. Paradoksalnie, im mniejszy jest jej stopień leksykalizacji w określonej funkcji interrogatywnej, tym bardziej wzrasta elastyczność konstrukcji i jej podatność na przekształcenia gramatyzacyjne.

Inaczej rzecz się przedstawia w zbliżonej formalnie grupie wyrazów, lecz sformowanej na o k r e ś l o n y m wykładniku obiektu *to*, por. przykłady starorusyjskie:

- (48) **король** **в** **тоу** **пороу** **съ** **паны**
 król.NOM.SG PREP DEM pora.ACC.SG PREP pan.INS.PL
раднаѣ, **и** **емоу** **не** **сказали,** **что**
 radzić.PRS.3SG CONJ 3SG.DAT NEG powiedzieć.PST.3PL COMP
ты идешь, **и** **потомоу** **тобѣ** **встрѣчи** **не**
 2SG iść.PRS.2SG CONJ CONR 2SG.DAT spotkanie.GEN.SG NEG
было (ПольскД II, 60)
 być.PST.3SG

‘król w tym czasie naradzał się z panami i nie powiedzieli mu, że idziesz, dlatego do twojego spotkania nie doszło’;

- (49) **ѿ** **тѣхъ** **оугоден [...]** **оброчныхъ**
 PREP dem.GEN.PL grunt rolny.GEN.PL czynszowy.GEN.PL
денегъ **взѣтъ** **не** **на** **комъ,** **потомоу [...]**
 pieniądz.GEN.PL wziąć.INF NEG PREP PRN.GEN CONR
крѣстьяне [...] **разверелись** **врознь** **отъ**
 chłop.NOM.PL rozejść się.PST.3PL osobno.ADV PREP
зборуу (ГрДв I, 799).
 pobór.GEN.SG

‘Z tych gruntów nie ma od kogo zebrać podatków czynszowych, ponieważ chłopci, każdy z osobna, uciekli w różne strony przed poborem’.

W obu powyższych przykładach funkcję konektora pełni ten sam kształt *poto-mu*, jednak w zdaniu (48) jest on wykładnikiem wnioskowania, natomiast w zdaniu (49) uzasadnienia. We współczesnym języku rosyjskim konektorowi ze zdania (49) odpowiada spójnik *потому что*. Niewątpliwie mamy w tym wypadku do czynienia z dwoma odrębnymi ogniwami gramatyzacji zleksykalizowanej konstrukcji przyimkowo-zaimkowej. W przykładzie (48) wciąż możliwe są do zrekonstruowania funkcje przyimka i zaimka, ten pierwszy jest wykładnikiem relacji quasi-spajającej

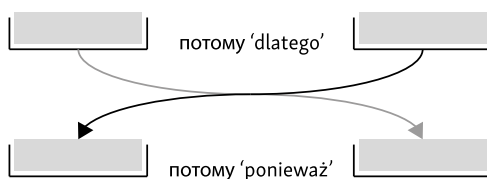
i lokalizującej, wskazując szeroko rozumianą przestrzeń, w której zachodzi relacja referencji oraz sposób jej zachodzenia, natomiast zaimek pełni funkcję anaforyczną, odsyłając do stanu rzeczy, który można oznaczyć jako bezpośrednią przyczynę (*protasis*) innego stanu rzeczy, „przyłączonego” za pomocą pierwotnego przyimka – fakt, że do spotkania nie doszło (swoisty *apodosis*).

Kolejny przykład reprezentuje całkowicie odmienne relacje. Za pomocą konektora **потому** nadawca wskazuje powód, dla którego zaszedł stan rzeczy, o którym właśnie orzekł. Pierwotna struktura przyimkowo-zaimkowa uległa w tym wypadku niemal całkowitemu zatarciu, a relacje odniesienia z anaforycznych przekształciły się w kataforyczne. Zrekonstruowany zaimek w tym przykładzie odsyłałby nie do poprzedzającego go stanu rzeczy, jak to miało miejsce w przykładzie (48), lecz do faktu następującego po nim, to znaczy do rozbiegnięcia się chłopów jako przyczyny niemożności zebrania podatków. Konektor w przykładzie (49) można interpretować ze stanowiska dynamicznego jako kolejne ogniwo łańcucha leksykalizacyjno-gramatykalizacyjnego, natomiast w perspektywie statycznej jako przykład gramatykalizacji wtórnej (por. B. Hansen, 2017).

Do zmiany sensu związanej z wnioskowaniem w sens przyczynowy dochodzi w wyniku swoistej konwersji²⁷ argumentów składniowych (czy lepiej: struktur wypowiedzeniowych) spajanych przez konektory, por.

(48a) nie powiedzieli mu, że idziesz   ‘dlatego’   do spotkania nie doszło

(48b) do spotkania nie doszło,   ‘ponieważ’   nie powiedzieli mu, że idziesz

Ryc. 12. Konwersja argumentów zdaniowych jako mechanizm gramatykalizacji konektora *потому*

²⁷ Konwersję rozumiem jako rodzaj relacji przeciwieństwa. W języku każda lub niemal każda – jeżeli uwzględnić fakty idiosynkratyczne – jednostka języka w jednolitej przestrzeni synchronicznej wywołuje swoje przeciwieństwo. Zdaniem Josta Triera (Trier, 1931) w akcie komunikacji przeciwieństwo obecne jest w pewnym stopniu w umyśle zarówno nadawcy, jak i odbiorcy. Podstawowe relacje przeciwieństwa w języku to antonimia, konwersja i komplementarność. Terminy te rozumiem w podobny sposób, co John Lyons (1977).

Podobny mechanizm oparty na relacji opozycji zachodzi w wypadku innych północnosłowiańskich wyrażen będących pierwotnie konstrukcjami przyimkowo-zaimkowymi, por. pol. *ponieważ*, czes. *přece* ‘jednakże; przecież’. Był on produktywny nie tylko w grupie języków słowiańskich. Wzorzec zatem wydaje się typologicznie relewantny, przykładowo zmiany niemieckiego *dabei* (dosłownie ‘tutaj’ + ‘w’) świadczą o podobnym do **ПОТОМ** kierunku ewolucji od zaimka przysłównego do konektora, który wprawdzie nie wyraża następstwa, lecz współczesność, niemniej proces gramatyzacji opiera się na zmianach relacji odniesienia (por. Breindl i in., 2014; Pasch i in., 2003), por.

- (50) *Brauchst*   *du*   *Hilfe*   *dabei?*
 potrzebować.PRS.2SG   2SG   pomoc.ACC.SG   ADV
 ‘Mogę ci w tym pomóc?’;

- (51) *muss*   *Sie*   *über*   *ihre*   *Rolle [...]*,   *dabei*   *aber*
 musieć.PRS.3G   3SG   PREP   POSS.HON   rola.ACC.SG   CONR   CONJ
zugleich   *deutlich*   *innerhalb*   *der*   *Grenzen*   *Ihres*
 zarazem.ADV   wyraźny.ADV   PREP   ART   granica.ACC.SG   POSS.HON
Mandats   *bleiben* (TinagliBericht)
 mandat.GEN.SG   pozostać.PRS.3SG.HON
 ‘musi on przemyśleć swoją rolę, pozostając przy tym wyraźnie w granicach swojego mandatu.’

Konstrukcje przyimkowo-zaimkowe gramatyzują się nie tylko w procesie konwersji struktur wypowiedzeniowych. W niektórych wypadkach może dochodzić do zmiany ich funkcji na przeciwną w aspekcie semantycznym, czego śladem w płaszczyźnie formalnej są zmiany suprasegmentalne²⁸. W grupie tzw. przyimków wyłączających z dołączonym do nich zaimkiem lub bez zaimka (por. pol. *bez, prze(z)*²⁹; *prócz/procz/procza, oprócz, poza; z(a) wyjątkiem, z pominięciem, z wyłączeniem; pomijając, wyłączając, nie licząc, pominiwszy, wyjąwszy, krom, kromia, kromie, okrom,*

²⁸ Na przykład wyrażenie *poza tym* jest akcentowane na drugą lub trzecią sylabę od końca, nie dopuszcza także pauzy przed segmentem *tym*, por. *pozatym* (więcej testów transformacyjno-substytucyjnych dla wyrażen, których część stanowią zaimki *to, tak, tyle*, zob. w: Grochowski, Kisiel i Żabowska (Grochowski i in., 2011)).

²⁹ Przynależność tych przyimków do omawianej klasy semantycznej jest dyskusyjna. Sytuują się one pomiędzy przyimkami wykluczania a wyłączania, dzieląc częściowo cechy obu tych kategorii pojęciowych. Niektóre konteksty ich użycia przemawiają za przynależnością do kategorii przyimków wyłączających, oponują one m.in. z przyimkami *razem (z), łącznie* z w tych samych typach kontekstów z uzupełnieniem przedmiotowym.

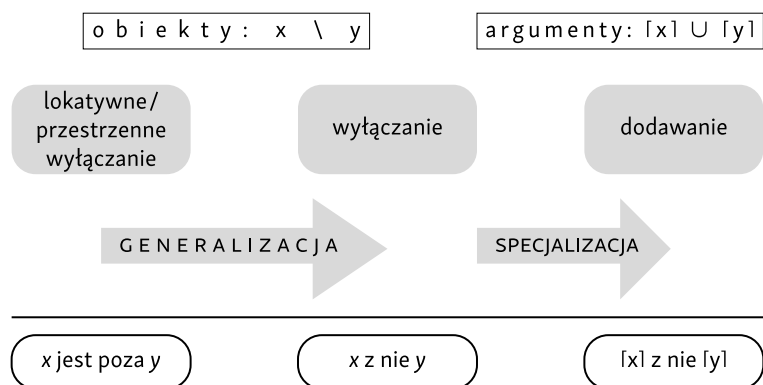
okromia; ros. *кроме* ‘poza’ > ‘ponadto’, *исключая* ‘z wyjątkiem’ > ‘poza tym’, *помимо* ‘oprócz’ > ‘ponadto’; czes. *kromě* ‘oprócz’ > ‘ponadto’, *krom* ‘poza’ > ‘ponadto’, *s výjimkou* ‘z wyjątkiem’ itd.) częstym sygnałem kolejnego etapu gramatyzacji jest zmiana funkcji zaimka z wyłączającej na włączającą i dalsze przekształcenia, w efekcie których wyodrębniają się w tym obszarze parataktemy w rodzaju *poza tym*, *ponadto*, *przy tym*, *mimo tego* o takim samym lub zmodyfikowanym zgodnie z zasadami ogólnymi kształcie, co wyrażenia wyłączające, lecz w nowej funkcji przyrematycznego komentarza będącego wykładnikiem dodawania (por. Sobotka & Żabowska, 2020; Wójcikowska, 1977, 1978), por.

- (52) *W dole, polana ginie w lesie, schodzącym gdzieś w parowy, z których sterczą strzaskane od piorunów pnie jodeł i bielą się wielkie, nagie, obumarłe świerki; poza tem, skrawek jasnego, pogodnego nieba północy* (WitkNaPrzeł, npol.).

W łańcuchu leksykalizacyjno-gramatyzacyjnym, w efekcie którego powstanie współczesny kontekstualizator *poza tym*, wyłączany przez przyimek *poza* obiekt wychodzi niejako z cienia, z bliżej nieokreślonej przestrzeni, zostaje dodany do aktualnego przekazu jako coś, co wydaje się ważne, aby o tym powiedzieć ponad to, co już zostało powiedziane. Złożenia typu *poza i tym* (pierwotnie *tém*) nie są efektem regularnych połączeń syntaktycznych, nie jest bowiem możliwe dokonanie w tej funkcji substytucji *to* za pomocą konwersywnego do niego zaimka *co*, por. **_, poza czym _* vs *_, przez co _*; *_, przy czym _* itd.³⁰ Dziedzictwem pierwotnego przyimka wyłączającego kontekstualizatora *poza tym* jest wymaganie dwóch zestawianych elementów, przy czym, w wyniku zmiany funkcji wyrażen, miejsce pierwotnych części branego pod uwagę zbioru zajęły dwie części tego, co na dany temat mówi nadawca. W nowej funkcji argumenty kontekstualizatora nie mają już charakteru obiektowo-zdarzeniowego, ale treściowo-mowny, por. ‘to, co powiedziałem’ i ‘to, co mówię’. W wyniku przekształceń pierwotna konstrukcja przyimkowo-zaimkowa może zająć inicjalną pozycję w wypowiedzeniu, funkcjonując *poza* strukturą zdaniową jako fakultatywny element wypowiedzenia (por. Brinton, 1996). Minimalny łańcuch zmian w perspektywie konceptualnej realizowany m.in. przez jednostkę *poza tym* wymaga przestrzennego wyłączania, rozszerzenia wyłączenia na inne obiekty, także stany rzeczy i wreszcie dołączania, co obrazuje schemat na ryc. 13.

W badanym obszarze konstrukcji przyimkowo-zaimkowych, jakkolwiek szczególnie podatnym na tworzenie się na tym złożu konektorów, znajdują się również

³⁰ Oczywiście nie mam tu na myśli użycia *poza czym* z odniesieniem doobiektywnym, które – rzecz jasna – są w języku polskim możliwe, lecz chodzi mi o użycia konstrukcji przyimkowo-zaimkowej w funkcji komentarza przyrematycznego, jak np. *przy tym* (nie: *przy czym*), *nadto*, *ponadto*, *mało tego* itd.

Ryc. 13. Rozwój wykładników dodawania od wykładników wyłączenia wg P. Sobotki i M. Żabowskiej (Sobotka & Żabowska, 2020, s. 475)

wrażenia nie tylko niezgramatyzalizowane, ale i nawet niezleksyzalizowane lub o niskim stopniu leksyzalizacji, które nie weszły jeszcze (?) do zasobu jednostek słownikowych. Interesujący ponadto wydaje się fakt, że na bazie tych samych przyimków i zaimków powstają inne jakościowo wyrazy i wyrażenia, należące do odmiennych kategorii (jak omawiane wyżej przykłady *nomomy*), co świadczy o tym, że zarówno leksyzalizacja, jak i gramatyzalizacja wymagają szczególnych warunków funkcjonalnych. Obok bowiem sfunkcjonalizowanych jednostek leksykalnych istnieją w języku wciąż żywe wyrażenia przyimkowe, por.

(53) *Wyczuwałem z ich strony niepewność, czy nie powinny mówić o nim, pan Paweł, jak pan Piotr. Ponadto każde z pytań było najstaranniej dobrane* (MyślWidn);

(54) *Nie umiał wymyślić niczego mądrzejszego ponad to porównanie* (Zaremba).

Warunkiem koniecznym procesów leksyzalizacyjnych i kolejnych przekształceń konstrukcji przyimkowo-zaimkowych jest anaforyczny charakter zaimka. Nie może on być determinantem adnominalnym, chociaż może się odnosić do wyrażenia nominalnego, lecz chyba zawsze użytego w funkcji predykatywnej. Powstanie konektorów należy zatem wiązać z operacjami albo na argumentach propozycjonalnych, albo generalnie na mówieniu.

Podsumowanie

Dynamika zmian w badanym obszarze przebiega co najmniej trójetapowo tak w aspekcie pojęciowym, jak i kategoryalnym. U źródeł zmian leżą wyrażenia auto- bądź synsemantyczne, o określonych cechach i wymaganiach składniowych (np. zaimki, czasowniki lub rzeczowniki odczasownikowe, z których mogą wyodrębnić się np. przyimki wtórne). W wyniku leksykalizacji, a następnie gramatykalizacji, przy czym oba procesy należy w perspektywie dynamicznej traktować jako skalarne i gradacyjne, dochodzi do kolejnych zmian prowadzących do wyodrębnienia się wyrażen pomostowych między przestrzenią przedmiotową a wyrażeniami funkcyjnymi, tj. najczęściej „niestabilnych” przysłówków łatwo nasycających się nowymi treściami, następnie konektorów (partykuł spajających) i spójników, a wreszcie różnego rodzaju komentarzy metatekstowych. Wyrażenia łańcucha leksykalizacyjno-gramatykalizacyjnego na kolejnych etapach tracą różne cechy w stosunku do swoich podstaw, m.in. kategorii czasu, przypadku, zmienia się ich diateza. Spoiwem tych łańcuchów kategoryalnych są określone i dziedziczone z jednostki na jednostkę właściwości (np. cechy walencyjne, jak w wypadku ulegających dyskursyzacji przyimków), choć i w tym zakresie możliwe są pewne przesunięcia (np. zmiana z wymagania biernika na dopełniacz).

Zmiana w ujęciu dynamicznym jest procesem, w który zaangażowane są co najmniej trzy wzajemnie uwarunkowane i współzależne ogniwa. Funkcja i znaczenie jednostki leksykalnej z danej przestrzeni synchronicznej – z wyjątkiem tych nielicznych wyrażen, które nie podlegają zmianom (w pewnym zakresie zaimki pierwszej osoby i może uniwersalia leksykalne) – determinowane są przez funkcję i znaczenie jej bezpośredniego przodka i dalszych poprzedników. Do transformacji dochodzi najczęściej w określonym otoczeniu składniowym, w wyniku czego jednostka wyjściowa utrwalona w niespecyficznym dla siebie typie kontekstów użycia staje się jednostką nową. Jednym z takich mechanizmów może być rozluźnienie lub usztywnienie pozycji syntaktycznej, w wyniku czego wyodrębniają się odpowiednio: modyfikatory deklaratywności utworzone ze spójników (np. *Ale* _) bądź spójniki pochodne od partykuł (np. _ *bo* _). Pomiędzy etapem początkowym zmiany a jej etapem docelowym jednostki, nie tracąc jeszcze dawnych własności, nabywają powoli nowych cech, czego skutkiem jest istnienie, jak to pokazują m.in. przykłady omawiane w tym rozdziale, wyrażen „przejściowych”, np. już nie konstrukcji przyimkowo-zaimkowych z odniesieniem przedmiotowym, a jeszcze nie partykuł czy spójników (por. stpol. *togo dla* i śrpol. *dla tego*). W procesie zmiany często obie jednostki (dawna i nowa) współistnieją obok siebie przez jakiś czas, aż do rozejścia się ich dróg (zaniku jednej z tych jednostek bądź ich specjalizacji w odmiennych funkcjach).

Omawiane w tym rozdziale łańcuchy leksykalizacyjno-gramatykalizacyjne można uznać za wyodrębniony ze względu na mechanizmy przekształceń t y p

jednostek języka w ujęciu dynamicznym, to jest typ łańcuchów pojęciowo-kategorialnych – uogólnionych wzorców zmian, które winny stać się rzeczywistym obiektem badań językoznawstwa diachronicznego, por. ‘wyznaczanie’ > ‘wnioskowanie’ > ‘uzasadnienie’, jak na przykładzie stros. *пото́мъ*, zachsłow. *že* itd.

W wielu wypadkach trudno wytyczyć ostre granice między leksykalizacją informacji gramatycznej a gramatykalizacją informacji leksykalnej. Leksykalizacja bowiem może niekiedy skutkować – w wyniku utrwalenia się określonej funkcji składniowej i wzorca składniowego – równoległe postępującą gramatykalizacją, co prowadzi na przykład do formowania się w ramach jednego procesu zleksykalizowanych przysłówków i zgramatykalizowanych przyimków reprezentujących określoną kategorię gramatyczną (por. np. **kromě*). Leksykalizacja wprawdzie wpływa na gramatykalizację czy jej efekt, ale decydujący jednak w tym procesie przekształceń jest kontekst składniowy, w którym dochodzi do gramatykalizacji. Procesy leksykalizacyjne stanowią rodzaj impulsu dla kolejnych ogniw łańcucha. W wyniku gramatykalizacji – jak o tym świadczą przeprowadzone analizy – dochodzi nie tyle do redukcji semantycznych, ile do zacierania się procesu leksykalizacji. Słowa jednak, zmieniając się w perspektywie formalnej i treściowej, zachowują pamięć o swojej przeszłości, ona zaś odciska się na ich teraźniejszości (por. też Анна Зализняк, 2001, s. 14). Nawet w perspektywie statycznej – wbrew temu, co postulował de Saussure (2002) – można do pewnego stopnia odnaleźć relewantne z punktu widzenia odniesienia syntagmatycznego i paradygmatycznego ślady uprzednich etapów rozwoju danej jednostki języka (por. Ziff, 1961; Виноградов, 1999). Dynamicznie ujęta teraźniejszość zawsze stanowi impuls dla przyszłości. Korelacja znaczeń w aktualnym użyciu słowa, ich hierarchia, uwarunkowania syntagmatyczne, ocena ekspresywna zawsze zawierają diachroniczne depozyty minionych epok.

Rozdział 4. Badania etymologiczne w aspekcie funkcjonalnym: Semici, Indoeuropejczycy, Słowianie wobec ‘prawdy’

Wstęp

W badaniach etymologii spokrewnionych ze sobą wyrazów, wśród których znajdują się jednostki zgramatyzalizowane lub spragmatyzalizowane, uwzględnienie w podejściu prospektywnym ostatniego ogniwa ich ewolucji, z poziomu nieprzedmiotowego języka i związanych z wyłanianiem się takich wyrażen mechanizmów oraz tendencji, pozwala rozszerzyć zakres eksploracji struktury znaczeniowej etymonów o hipotezy odnoszące się do ich transformacji w wyrażenia funkcyjne. Innymi słowy, chodzi o dotarcie w rekonstrukcji etymologicznej do tych elementów znaczeniowo-funkcjonalnych, które mogły sprzyjać procesom gramatyzalizacyjnym lub pragmatyzalizacyjnym bądź je wywoływać. Choć głównym narzędziem służącym do odtworzenia zarówno formy, w tym też struktury, jak i treści etymonów pozostają analizy historyczno-porównawcze, to ich zastosowanie jest z reguły ograniczone do wyrażen regularnych i tzw. pełnoznanicznych. W pewnych wypadkach możliwe jest również sięganie po metody rekonstrukcji wewnętrznej (por. Kuryłowicz, 1962–1963, 1964b), w tym także po rekonstrukcję uwzględniającą tendencje rozwojowe określonej leksyki. Szczególnie w opisie etymologii wyrazów funkcyjnych, w których wypadku ograniczone jest stosowanie metod porównawczych (por. rozdz. 2, 4–6), winno się brać pod uwagę czynniki związane ze zmianami kategorialnymi, syntagmatycznymi i (supra)segmentalnymi umożliwiającymi m.in. ich gramatyzalizację bądź pragmatyzalizację (por. Hopper, 1996; Kopečný, 1973; Kopečný i in., 1980; Vykypl, 2013), por. kontynuanty psł. **jbst-*, **pъvbn-*, *pravě o trudnej do wyjaśnienia – z porównawczego punktu widzenia – etymologii. Korzystanie z tych narzędzi bywa niekiedy żmudne, niemniej jednak metody te pozwalają w ograniczonej przestrzeni na rekonstrukcję ścieżek motywacyjnych od form ostensywno-symbolicznych, poprzez komunikacyjne (propozycjonalne), aż po słownictwo nacechowane dyskursywnie i wreszcie leksykę czysto ekspresywną (por. Traugott, 1982, 1989). Szczególnie interesującym przypadkiem realizacji takich łańcuchów są jednostki przechodzące do nieprzedmiotowego planu wypowiedzi, a zwłaszcza parataktemy. Proces ten, zachodzący

w obszarze morfoskładniowym i składniowym, wiąże się z szeregiem zmian semantyczno-pragmatycznych, z reguły identyfikowanych w literaturze przedmiotu z szeroko rozumianą pragmatyzacją.

Wyrażenia nieprzedmiotowego planu wypowiedzi w perspektywie dynamicznej wymagają opisu funkcjonalno-etymologicznego. Ponieważ tworzą inwentarz podstawowych narzędzi działań na języku, to obecne w ich strukturze komponenty odsyłające do komentowania aktualnego mówienia, stanowią – jak się zdaje – dzieło ich rozwoju w obu obszarach, paradygmatycznym i syntagmatycznym, a być może również należy wywodzić je wprost z pewnych własności sekundarnych struktury funkcjonalno-znaczeniowej etymonów. Spośród różnych grup leksyki do klas parataktów przechodzą najczęściej wyrażenia mowne i epistemiczne. Ze względu na fakt, że przedmiotem rozważań w tym rozdziale jest próba odkrycia czynników umożliwiających przechodzenie do planu nieprzedmiotowego operującego przede wszystkim na tkance mowy w możliwie najstarszych jednostkach, to jako materiał ilustracyjny – aby w analizach wyeliminować ewentualne pokrywanie się komponentów związanych z mówieniem – posłuży pole leksyki epistemicznej, a nie wyrażenia z pola czynności mownych. Konkretnie zaś w soczewce opisu szczegółowego znajdują się wyrazy powiązane z pojęciem ‘prawdy’ w języku starohebrajskim na tle innych języków semickich oraz w językach indoeuropejskich, ze szczególnym uwzględnieniem języków słowiańskich. Celem badań jest próba weryfikacji hipotezy postulującej zależność między strukturą znaczeniowo-funkcjonalną etymonu a metatekstowym charakterem jego kontynuantów. Weryfikacja tego rodzaju wymaga koncentracji nie tylko na etymologii wyrazów, lecz również na ich rozwoju semantyczno-funkcjonalnym i rekonstruowaniu motywacji semantycznych łączących poszczególne ogniwa łańcucha etymologicznego.

Pojęcie prawdy pełni kluczową rolę zarówno w tradycji żydowskiej, jak i chrześcijańskiej. Legło ono u podstaw judeochrześcijańskiego paradygmatu kultury Zachodu. Według traktatu *Avot Rabbiego Natana* w powstanie świata zaangażowana była na różnych poziomach wiedza i inne przymioty:

	ברא	דברים	בז' (1)
	<i>bārā'</i>	<i>dāvārīm</i>	<i>be-zayin</i>
	tworzyć.PRF.3SG.M	rzecz/mowa.M.PL	z-7
את			הקב"ה
'et-			<i>ha-qādōš bārûkh hū</i>
DOM	święty-jedyny-niech-błogosławiony-będzie-on.ABR.NP.M.SG		
	בדיעה	הן	עולמו
	<i>be-dēy'ā</i>	<i>hēn</i>	<i>'ōlāmō</i>
z-wiedza.F.SG.ABS	DM	ten.M/F.PL	świat.M.SG.ABS-jego.3SG.M

בדין <i>be-din</i>	בגערה <i>be-gə'ārā</i>	ובגבורה <i>we-be-gəvûrā</i>	בבינה <i>be-binā</i>
z-prawo.M.SG	z-nagana.F.SG	i-z-potęga.F.SG.ABS	z-mądrość.F.SG.ABS
(Avot 37,6) וברחמים ¹ <i>we-be-rahāmîm</i>			
i-z-miłosierdzie.M.PL.ABS		z-miłująca dobroć.M.SG.ABS	

'Z siedmiu rzeczy Święty-Jedyny-niech-błogosławiony-będzie-On stworzył swój świat, a mianowicie: z wiedzy, z mądrości i z potęgi (z przygany, z prawa), z łaski i z miłosierdzia'.

Prawda (תמא – *ēmet*), będąca treścią wiedzy, składową mądrości, prawa, a także podstawą łaski oraz miłosierdzia, z której bóg stworzył świat, jest według tego samego tekstu jedną z siedmiu cnót służących przed tronem chwały:

		מדות <i>midôt</i>	שבע (2) <i>ševa'</i>
		miara.F.PL.ABS	siedem.SG.F.ABS
כסא <i>kisē'</i>	לפני <i>liphānēy</i>	שמשמות <i>ša-məšaməšôt</i>	
tron.M.SG.CNS	PREP	CONJ-pełnić obowiązki.APRT.3PL.F	
חכמה <i>hokhāmā</i>	הן <i>hēn</i>	אלו <i>'ēlū</i>	הכבוד <i>-ha-kāvôd</i>
mądrość.F.SG.ABS	DM	ten.M/F.PL	ART-chwała.M/F.SG.CNS
חסד <i>hesed</i>	ומשפט <i>we-mišəpāṭ</i>	צדק <i>sedeq</i>	
miłość.M.SG.ABS	i-prawo.M.SG.ABS	sprawiedliwość.M.SG.ABS	
(Avot 37,8) ושלום <i>we-šālôm</i>	אמת <i>'ēmet</i>	ורחמים <i>we-rahāmîm</i>	
i-pokój.M.SG.ABS	prawda.F.SG.ABS	i-miłosierdzie.M.PL.ABS	

'Siedem przymiotów służy przed tronem chwały, a mianowicie: mądrość, sprawiedliwość i prawo, miłość i miłosierdzie, prawda i pokój'.

Z kolei doktryna chrześcijańska z jednej strony łączy prawdę z wiarą pojmowaną jako jej świadomość, z drugiej zaś początkowo utożsamia prawdę ontyczną (*verum*) z bytem, a pod wpływem Kartezjusza i Kanta ogranicza możliwości poznawcze człowieka do jego wytworów, natomiast prawdę epistemiczną wyprowadza z tożsamości

¹ Romanizacja przykładów hebrajskich ma charakter kombinowany, zasadniczo opiera się na transliteracji proponowanej w: Alexander i in. (1999), lecz zawiera modyfikacje własne.

intelektu i rzeczy (por. Ratzinger, 2006, ss. 55–66). Obie wizje prawdy (żydowska i chrześcijańska, a w perspektywie językowej: semicka i indoeuropejska) są nie tylko wewnętrznie niejednorodne, ale i nie odpowiadają sobie zakresowo, a jednak w tekstach kultury, jak chociażby Biblia, utożsamia się je ze sobą. Jeszcze inna koncepcja prawdy wyłania się z pism hinduskich i buddyjskich, co sugeruje z jednej strony wieloaspektowość prawdy, z drugiej zaś fakt, że osiągnięta jest ona – dzięki wielości jako cesze koniecznej wpisanej w rzeczywistość – różnymi drogami.

‘Prawda’ w językach semickich

Pojmowanie prawdy w kategoriach intelektualistycznych stanowi dziedzictwo indoeuropejskie, choć już we wczesnochrześcijańskim kontekście teologiczno-filozoficznym następują próby pogodzenia koncepcji „rodzimej” z tradycją biblijną, wyrastającą z korzeni semickich. Mamy tu do czynienia raczej z wpływami i próbą dostosowania bądź adaptacji na grunt chrześcijański obcych wzorów niż ze zbieżnością obu wizji prawdy. Nie dzieje się tak jednak pod wpływem bezpośredniej transmisji pojęcia, jak sądzę, lecz poprzez oddziaływanie pism Pawłowych, w których, bardziej niż gdziekolwiek indziej w Nowym Testamencie, pojęcie prawdy (ἀλήθεια) charakteryzuje się tyłoma aspektami znaczeniowymi, co w Septuagincie (por. de La Potterie, 1999), czego śladem są m.in. pierwotne semityzmy typu ‘mówić prawdę’ czy ‘prawda czyjaś’ (np. boża).

Punktem wyjścia szczegółowych analiz nie będą wykładniki ‘prawdy’ we wszystkich językach semickich, ponieważ nie chodzi tu o nakreślenie całościowej porównawczej panoramy prawdy w tych systemach, lecz o odpowiedź na pytanie o ewentualny wpływ koncepcji semickiej na indoeuropejską za pośrednictwem przekazów religijnych, dlatego środek ciężkości zostanie położony na starohebrajskie pole prawdy. Pozostałe języki semickie będą stanowiły tło koniecznych odwołań w analizach etymologiczno-historycznojęzykowych.

Obszar hebrajskiej prawdy buduje pięć rdzeni, które konstituują konkretne, aktualizowane wyrażenia², oraz kilka innych wyrazów kontekstowo (por. *tôv* – טוב ‘dobry’, *yāšār* – יָשָׁר ‘prosty’) lub kontekstowo-symbolicznie (por. *lev* – לֵב ‘serce’) powiązanych z prawdą. Wśród podstawowych rdzeni hebrajszczyzny biblijnej kojarzonych

---

² Por. „Jednym z wyróżników języków semickich, do których należy biblijna hebrajszczyzna, jest niezwoalizowany, zatem niemożliwy do wymówienia, trójspółgłoskowy zazwyczaj rdzeń, z którego, przy odpowiedniej wokalizacji i wzbogaceniu o morfemy gramatyczne, wywiedzione są powierzchniowe wyrażenia języka – aktualizacje rdzenia. Rdzeń mieści w sobie całą potencję semantyczną kontekstualnie konkretyzowaną, co dla tłumacza jest zjawiskiem wysoce deprymującym, gdyż, wybierając jedno ze znaczeń, zmuszony jest do usunięcia w cień pozostałych. Oprócz znaczenia słownikowego rdzeń buduje swój symboliczny obraz, posługując się znakowością swych grafemów” (Terminińska, 2015, s. 13).

z prawdą można wskazać: 'MN (אמן), QŠT (קשט), ŠDQ (צדק), TMM (תמם), KWN (כון). Zostaną one szerzej omówione poniżej.

Figuratywnie „całą prawdę”, jak też i inne przymioty człowieka nieodłącznie z nim związane (uczucia, rozum, wolę, sumienie), autorzy biblijni wyrażają za pomocą słowa *lev* (לב) o podstawowym znaczeniu ‘serce’ czy szerzej: ‘wnętrze’, por. fragment odnoszący się do wypowiedzi Samsona, w którym ten wyznał Dalili prawdę o źródle swojej siły:

כָּל־	אֶת־	לָהּ	וַיֵּגֶד־	(3)
- <i>kāl-</i>	' <i>et-</i>	- <i>lā</i>	<i>wayyagged-</i>	
całość.M.SG.CNS	DOM	ona.3SG.F	i-powiedzieć.CONS.IMPF.3SG.M	
	(Idc ³ 16,17)	וַיֹּאמֶר	לְבִי	
		<i>wayō 'mer</i>	- <i>libbō</i>	
	i-mówić.CONS.IMPF.3SG.M	serce.M.SG.CNS-jego.3SG.M		

‘i powiedział jej [Samson] całą prawdę o sobie (*kāl-libbu*) [lit. całe jego serce] i rzekł’.

Ponadto w pewnych kontekstach niektóre przymiotniki⁴ o wartości ogólnojakobologicznej, jak na przykład *tōv* (טוב) ‘dobry’, mogą być interpretowane jako wykładniki sensu zbliżającego się do znaczenia ‘prawdziwy, zgodny z prawdą’, por.

הַדֶּרֶךְ	אֶת־	תּוֹרֵם	(4)
- <i>ha-derek^h</i>	' <i>et-</i>	<i>tōrēm</i>	
ART-droga.M/F.SG.ABS	DOM	nauczyć.IMPF.2SG.M-PRN.3PL.M	
(3Rg 8,36)	וַיְלַכּוּ	אֶשֶׁר	הַטּוֹבָה
- <i>vā</i>	<i>yēlākū-</i>	' <i>āšer</i>	<i>ha-tōvā</i>
PREP	iść.IMPF.3PL.M	REL	ART-dobry.SG.F.ABS

‘Możesz nauczyć ich prawdziwej drogi, po której powinni iść’.

³ Sigla biblijne podaję w ogólnie przyjętej abreviaturze łacińskiej (np. Idc to księga to Księga Sędziów, a 3Rg to 1 Księga Królewska). Hebrajskie przykłady z Biblii podaję za Stutt, greckie za LXX i N-A.NT, łacińskie za Vulg, a gockie za Arg.

⁴ Hebrajskie przymiotniki są klasą bliską rzeczownikom, odróżnianą od rzeczowników głównie za pomocą kryteriów syntaktycznych, choć istnieją morfologiczne wyznaczniki przymiotników – przyłączają one sufigowane zaimki tylko wówczas, gdy są substantywizowane, a struktura ich rdzeni z reguły jest bardziej zwokalizowana niż rdzeni rzeczownikowych. Na marginesie warto dodać, że w hebrajszczyźnie biblijnej wyróżnianie innych klas, poza czasownikami, rzeczownikami i tylko częściowo przymiotnikami, odbywa się za pomocą kryteriów funkcjonalno-syntaktycznych, dystrybucyjnych i znaczeniowych (por. Blau, 2010, s. 157).

Wskazane wyżej kontekstowe strategie wyrażania ‘prawdy’ są marginalne dla prowadzonych w tym rozdziale rozważań, dlatego w dalszej części nacisk zostanie położony na jednostki konstituowane przez pięć rdzeni wymienionych powyżej, charakterystykę funkcjonalno-znaczeniową aktualizowanych na ich podstawie wyrazów, ich etymologię, wreszcie możliwość pełnienia przez nie funkcji metatekstowych bądź brak takiej możliwości.

Niewątpliwie najbardziej produktywny ze względu na zdolność przechodzenia do warstwy nieprzedmiotowej języka jest rdzeń ¹MN (alef-mem-nun), konkretyzowany w funkcji rzeczownika, przymiotnika, przysłówka, a nawet w nielicznych użyciach przysłówka dozdaniewego oraz komentarza metatekstowego. Pozostałe rdzenie są znacznie słabiej reprezentowane w polu ‘prawdy’, tworzą je z reguły izolowane, względnie wariantywne słowoformy w funkcji rzeczowników (por. *qōšāʔ*), przymiotników (por. *šedeq, kēn*) i przymiotników substantywizowanych (por. *šedeq, tāmīm*), co ilustruje tab. 3, do sporządzenia której zastosowano oprócz kryterium formalnego również kryterium semantyczne w celu wykluczenia (o tyle, o ile to możliwe) wypadków wzajemnej podstawialności czy zastępowalności sensów, np. ‘prawdziwy’ – ‘właściwy’ – ‘prawy’ itp.

Tab. 3. Podstawowe hebrajskie wyrażenia związane z ‘prawdą’

¹ MN (אמן)	QŠT (קשט)	ŠDQ (צדק)	TMM (תמים)	KWN (כון)
¹ <i>ōmen</i> (אָמֵן) ‘prawda, pewność’	<i>qōšāʔ</i> (קֹשֶׁאִי) ‘prawda, pewność’	<i>šedeq</i> (שֶׁדֶק) ‘coś słusznego/ sprawiedliwego/ właściwego / prawdziwego’	<i>diber tāmīm</i> (דִּבֶּר תָּמִים) ‘po- wiedział prawdę’	<i>kēn</i> (כֵּן) ‘tak; słuszność, racja, rzeczywistość, dobro; słuszny, prawy; słusznie, rzeczywiście’
¹ <i>ēmūnā</i> (אֱמוּנָה) ‘stałość, wier- ność’				
¹ <i>omēnā</i> (אִמְנָה) ‘naprawdę, rzeczywiście’				
¹ <i>umēnām</i> (אִמְנָמִים) ‘napraw- dę?, rzeczywi- ście?’				
¹ <i>ēmet</i> (אֱמֶת) ‘trwałość, wier- ność, pewność, prawda’				

Hebrajskie wyrażenia z pola prawdy fundowane na rdzeniu ¹MN uderzająco różnią się od indoeuropejskich odpowiedników traktowanych jako ich ekwiwalenty,

łączą bowiem w sobie komponenty ‘wiary’ (nieprzeciwstawianej ‘wiedzy’) i ‘prawdy’, wyrażając oba nierozłączne pojęcia jednocześnie (por. Terminińska, 2015, s. 40). Ten rodzaj prawdy w literaturze starohebrajskiej utożsamiany bywa również z dobrocią oraz czynieniem tego, co właściwe, i łączony z wiernością (częsty w Tanachu szereg *hesed wa-’emet* (חסד ואמת) należy rozumieć nie jako ‘miłosierdzie i prawda’, lecz ‘wierność i prawda’, por. Gen 24,27). Wykładowcy tej prawdy w hebrajszczyźnie biblijnej w większości wypadków nie są relatywizowane, nie podlegają też pluralizacji⁵. To z reguły nieweryfikowana prawda absolutna związana z absolutną rzeczywistością, jest ona niezależna od działań mownych, choć można o niej mówić, głosić ją i – w przeciwieństwie do wyrażen związanych z prawdą konstituowanych na innych rdzeniach – komentować za jej pomocą czyjeś wypowiedzi, dialogować z wypowiadanymi sądami.

Rdzeń ‘MN funduje kilkadziesiąt abstrakcyjnych formacji o różnych funkcjach składniowo-znaczeniowych, spośród których najwięcej uwagi badaczy przykuwają wyrażenia autosyntagmatyczne w rodzaju *’emet*, *’emûnâ*, *’ômen*, czasem zaś rozszerza się tę refleksję o słowo *’âmen*, traktowane jako eksklamatyw. To pierwsze wyrażenie, z wygłosowym *tav*, zdaniem Ernesta Kleina (Klein, 1987, s. 37) pochodzi od *’emûnâ*, które z kolei jest żeńską formacją dewerbalną utworzoną bezpośrednio z rdzenia za pomocą sufiksu rodzajowo-liczbowego *-â(h)*. W języku hebrajskim jednak pochodność jednego wyrażenia nominalnego od innego dotyczy sporadycznych wypadków. W omawianej parze (*’emûnâ* – *’emet*) wydaje się, że obie nazwy są niezależne od siebie wywiedzione wprost z potrójnie nieregularnego rdzenia, o czym świadczą następujące fakty: po pierwsze, wszystkie jego spółgłoski pełnią swoiste funkcje morfonologiczne, co sprzyja powstawaniu węzłów, po drugie, pierwsza należy do zestawu *matres lectionis*, a po trzecie, ostatnia spółgłoska charakteryzuje się łatwością do zaniku-upodobnienia do następnej, co w określonych kontekstach fonologicznych skutkuje jej geminacją. Poza tym żeńska końcówka *-â(h)*, jak w *’emûnâ*, jest na gruncie semickim hebrajską innowacją pochodzącą z sufiksu *-at*. Pierwotny sufiks feminatywów oparty na spółgłosce *t* zachował się w pozycji niewygłosowej (por. *malākātû* ‘jego królowa’), w *status constructus* (*malakat-šavâ* ‘królowa Szeba’), pojawia się ponadto jako prefiks bądź sufiks w fundowanych na rdzeniach słabych wyrażeniach, w których pełni m.in. funkcję wykładnika abstrakcyjności, jak *p r a w d o p o d o b n i e w d y s k u t o w a n y m p r z y k ł a d z i e*. Inne formy oparte na rdzeniu ‘MN mają postać prefigowaną (por. *be ’emet* בְּאֵמֶת ‘naprawdę’) lub sufigowaną (por. *’āmānām* אֱמָנָם ‘rzeczywiście’, gdzie *-ām* jest wykładnikiem adverbialnym).

⁵ Przykładowo podstawowy rzeczownik *’emet* nie pojawia się w ogóle w Biblii w formie *’āimtôt* אֵימֹת ‘prawdy’, a *’emûnôt* אֱמֻנוֹת, utworzony od *’emûnâ*, ma tylko jedno poświadczenie w Księdze Przysłów 28:20, lecz nie w funkcji rzeczownika w liczbie mnogiej, a przymiotnika predykatywnego ‘wierny’, który jest wierny’ przy rzeczowniku w liczbie pojedynczej *’iš* אִישׁ ‘człowiek’.

Zespolony zakres prawdy–wiary motywowany jest podstawowym znaczeniem rdzenia 'MN – 'bycia silnym, godnym zaufania, pewnym. Pojęciowy zasób jego pola – zdaniem Kamilli Terminińskiej (Terminińska, 2015, s. 66) – odnosi się do bezgranicznej pewności „istnienia trwałej, absolutnej, niezawodnej rzeczywistości, co do której nie można się mylić i której można z całą ufnością zawierzyć”.

Ten rodzaj prawdy z pozoru nie przystaje do rzeczywistości ludzkiej, która naznaczona jest fałszem. W niezwykłym rabinicznym midraszu aniołowie podczas aktu kreacji prowadzą ze sobą dyskusję nad zamiarem stworzenia człowieka przez boga. Anioł łaski argumentuje, że bóg powinien stworzyć Adama i Ewę, ponieważ ludzie przyniosą na świat dobro. Z kolei anioł prawdy przekonuje, że bóg nie powinien stwarzać ludzkości, ponieważ „ludzie są fałszywi” (GenRabb 8,5). Słowa anioła prawdy są surowe, ale przekonujące. Jeśli prawda miałaby być wartością absolutną, nie byłoby powodu do stworzenia przez boga istoty skłonnej do kłamstwa. Bóg jednak – również w przytaczanym midraszu – decyduje się na stworzenie ludzkości i zmusza prawdę do życia w relacji z niedoskonałymi ludźmi. Prawda nie istnieje bez innych wartości, a na pewno bez swojego oponenta. Charles Hockett (1979) na liście uniwersaliów umieszcza m.in. możliwość fałszu i nonsensu. Wydaje się, że jedną z najbardziej ludzkich cech jest możliwość mówienia o fikcyjnych stanach rzeczy i wierzenia w zjawiska, które nie mogą się urzeczywistnić. Prawda nie istnieje bez legend, religii, panteonu wymyślonych postaci, łącznie z bogami. Zarówno prawda, jak i fałsz są budulcem ludzkich struktur poznawczych. Język wprawdzie opiera się na konwencji językowej (być może lokalnej), że mówi się to, co jest prawdą, ale konwencja ta zawiera swoją logiczną negację – do istoty języka zatem należy również kłamstwo, mówienie nieprawdy. Jednak prawda–'emet, budując relację z fałszem, kieruje wzrok człowieka na jej niezniszczalne źródło, jej absolutny charakter w całej jej wieloaspektowości:

וְדֹר	לְדֹר	[...] יְהוָה (5)
<i>wā-dōr</i>	<i>lādōr</i>	YHWH
i-pokolenie.M.SG.ABS	do-pokolenie.M.SG.ABS	TO-IMIE
		(Ps 119,89–90) אֱמֻנָתְךָ
		<i>'ēmūnātekā</i>
		prawda.F.SG.CNS-twój.2SG.M

‘Panie, twoja wierność/prawda z pokolenia na pokolenie’.

Z dyskursywnego punktu widzenia, ze względu m.in. na przygodny charakter człowieka i jego skłonność do zafałszowywania rzeczywistości, nadawcy komunikatów stosują rozmaite strategie asertoryczne, jak na przykład komentowanie treści za pomocą specjalnych wyrażen epistemicznych. Do rodziny rdzenia 'MN należą nie

tylko jednostki z przedmiotowego planu wypowiedzi, lecz również wyrazy (m.in. *'oməṇām*⁶, *'oməṇā*, *'ēmet*, *'uməṇām*, *ve'ēmet*), za pomocą których:

- komentowane jest całe zdanie z wysuniętą pozycją epistemicznego przysłówka dozdaniewego:

אֶת-	אֲשׁוּר	מֶלֶךְ	הַחֲרִיבוּ	[...] אֲמָנָם (6)
'et-	'aššūr	malək ^h ē	heḥērīvū	'āməṇām
DOM	Asyria.NP	król.M.PL.CNS	zrujnować.PRF.3PLM/F	prawda.ADV
		(4Rg 19,17) אֲרָצָם	וְאֶת-	הַגּוֹיִם
		-ārāṣām	wə-et-	-ha-ggō'im
	ziemia.M/F.SG.CNS-jego.3PL.M	i-DOM	ART-naród.M.PL.ABS	

'Istotnie, królowie asyryjscy wyniszczyli narody i ich ziemię';

(Gen 20,12) אֲחֹתִי	אֲמָנָה	וְגַם- (7)
'āḥōtī	- 'āməṇā	ve-gam-
siostra.F.SG.CNS-mój.1SG.M/f	prawda.ADV	i-CONF

'I istotnie-ż, [to] moja siostra';

- komentowany jest remat o postaci zdania z poprzedzającego kontekstu z parentetyczną pozycją rzeczownika epistemicznego w funkcji partykuły⁷:

הוּא-	אֱמֶת	אֱלֹהִים	יְהוָה (8)
hū-	'ēmet	'ēlōhīm	YHWH
3SG.M	prawda.F.SG.ABS	elohim/bóg.M.PL.ABS	PTCL-TO-IMIĘ
		(Ier 10,10) אֱלֹהִים	
		- 'ēlōhīm	
		elohim/bóg.M.PL.ABS	

'JHWH natomiast [jest] Elochim – naprawdę – On [jest] Elochim';

- komentowany jest remat poprzedzającej wypowiedzi w zdaniach pytajnych, jak w przykładzie, w którym bóg pod postacią trzech ludzi objawia się Abrahamowi

⁶ Przysłówek ten, poza użyciami w wypowiedziach (często oświadczeniach) o charakterze uroczystym (por. wypowiedź o królach asyryjskich z przykładu (6)), bywa używany w kontekście ironicznym, np. Iob 19,2, 12,2.

⁷ Szerzej na temat znaczenia i funkcji wyrażen epistemicznych w parentezie por. Tamar Zevi (2007). Autorka poza wskazanym w przykładzie rzeczownikiem *'ēmet* w funkcji metakomentarza wymienia wiele innych wyrażen, które w jej ujęciu traktowane są jako przysłówki modalne, m.in. *'ākēn* 'zaprawdę, *kēn* 'tak/prawda, *'āmēn* 'tak jest, zaprawdę, *'āməṇā* 'naprawdę, rzeczywistość' i in.

i przepowiada Sarze, że urodzi syna. Ta jednak śmieje się z powątpiewaniem, nie wierząc bogu, bo starzejąc się, przeszła już ze stanu płodnego w bezpłodny. Bóg w reakcji na jej śmiech i wątpliwości pyta Abrahama o przyczynę zachowania Sary, relacjonując w formie pytania jej myśli:

לֹא־מֹר	שָׂרָה	צָחָקָהּ	זֶה	לָמָּהּ (9)
<i>lā-mōr</i>	<i>šārā</i>	<i>ṣāḥāqā</i>	<i>zeh</i>	<i>lāmā</i>
do-mówić.INF.CNS	Sara.np	śmiać się.PRF.3SG.F	tu/teraz.M.SG	do-co
וְאֲנִי	אֵלֶּד	אֱמֹנָם	הָאֵף	
<i>wa-ʾānī</i>	<i>ʾēlēd</i>	<i>ʾuməṇām</i>	<i>haʾap^h</i>	
CONJ-1SG.M/F	płodzić.IMPF.1SG.M/F	prawda.ADV	INT.EMPH	
		(Gen 18,13)	זָקַנְתִּי	
			<i>zāqanəti</i>	
			być starym.PRF.1SG.M/F	

‘Dlaczego więc Sara się śmieje, mówiąc: „Czyż rzeczywiście porodzę, skoro się zestarzałam?”’;

- komentowany jest remat za pomocą rzeczownika w funkcji konkretnej (z przyimkiem) o wartości zbliżonej do zleksykalizowanego przysłówka dozdaniowego, względnie partykuły:

עֲלֵיכֶם	יְהוָה	שְׁלַחְנִי	בְּאֵמֶת	כִּי (10)
<i>ʾālēk^hem</i>	<i>YHWH</i>	<i>šəlāḥanī</i>	<i>ve-ʾēmet</i>	<i>kī</i>
do- 2PL.M	TO-IMIEŻ	posłać.PRF.3SG.M	w-prawda.F.SG.ABS	bowiem-CONJ
	כָּל-	אֵת	בְּאֵזְנֵיכֶם	לְדָבָר
	<i>kāl-</i>	<i>ʾēt</i>	<i>bə-ʾāzənēk^hem</i>	<i>lədabēr</i>
	całość.M.SG.CNS	DOM	w-ucho.F.DU.CNS-twój.PL.M	do-mówić.INF.CNS
			(Ier 26,15)	הָאֵלֶּה
			<i>hā-ʾēleh</i>	<i>-ha-dəvārīm</i>
			ART-ten.M/F.PL	ART-słowo.M.PL.ABS

‘Naprawdę bowiem posłał mnie JHWH do was, aby sącyć w wasze uszy wszystkie te słowa.’

Osobne miejsce wśród wyrażen metatekstowych związanych z prawdą zajmuje życzeniowy operator asercji *ʾāmen* (אָמֵן). Poza kontekstem religijnym może on być użyty jako komentarz wypowiedzi kogoś innego i wówczas nie tylko ją potwierdza, ale i aprobejuje jej treść (por. 3 Rg 1,36, Ier 11,5). Stosowany bywa również w funkcji niejako sprawczej, np. po wypowiedzianym złorzeczeniu (por. Num 5,22).

Przedstawione przykłady pokazują, że tworzenie się jednostek metatekstowych należących do rodzaju 'MN odbywa się przede wszystkim za pomocą operacji składniowych związanych z wyeksponowaniem składnika metatekstowego (z reguły antepozycja, sporadycznie interpozycja, bardzo rzadko postpozycja, jak w wypadku 'ēmet z 3 Rg 17,24), wspieranych przez dostępne klasycznemu hebrajskiemu mechanizmy adwerbializacji polegające bądź na tworzeniu form sufigowanych z morfemami -āh i -ām, bądź na tworzeniu wyrażeń z przyimkiem oraz ich leksykalizacji w funkcji konkretnej (adwerbialnej). Nie wydaje się jednak, aby jedynie składnia brała udział w powstawaniu komentarzy mownych w analizowanej grupie wyrażeń. Istnieje etymologiczny związek między potencjałem semantycznym analizowanego rdzenia a mówieniem. Użyty w Pierwszej Księdze Samuela (3,20) imiesłów czynny *ne 'ēmān* 'być wiernym, utwierdzonym' można łączyć również z pojęciem powołania, które – jak opisuje księga – odbyło się za pomocą słów: bóg kilkakrotnie wołał Samuela, przemawiając do niego i przekazując mu swoje plany, a Samuel nie pozwalał upaść żadnemu słowu boga, co dla jego otoczenia było widocznym znakiem umocnienia- wezwania go przez boga:

כִּי	[...] יִשְׁרָאֵל	כָּל־	וַיֵּדַע	(11)
<i>kī</i>	<i>-yiśrā'ēl</i>	<i>kāl-</i>	<i>wayyēda'</i>	
CONJ	Izrael.NP	całość.M.SG.CNS	CONJ-zobaczyć.IMM.SEQ.3SG.	
	לְנָבִיא	שְׁמוּאֵל	נִמְאָן	
	<i>lā-nāvi</i>	<i>šmū'ēl</i>	<i>ne'ēmān</i>	
PREP-prorok.M.SG.ABS	Samuel.NP	być ustanowionym.APRT.SG.M.ABS		
		(Sm 3,20 1)	לִיהוָה	
			<i>la-YHWH</i>	
			PREP-TO IMIĘ	

'I poznali wszyscy Izraelici, że Samuel został powołany jako prorok JHWH'.

Możliwe zatem, że wierność, siła, prawda, trwałość mają swoje źródło w słowie boga, a etymologiczny zakres pojęcia prawdy konstytuowanej przez rdzeń 'MN wymaga poszerzenia o komponent mówienia. Prawda ta nie podlega relatywizacji i nie wymaga weryfikacji, stąd zapewne niemal performatywne eksklamatywy kończące uroczyste przysięgi i inne tego typu wypowiedzi. Tej prawdy nie sposób też osłabić modalnie – słowa, całe wypowiedzi czy rzeczywistość charakteryzowane przez wyrazy fundowane na 'MN, nie mogą być *ch y b a p r a w d z i w e*, *p o c z ę ś c i p r a w d z i w e* itd. Komentarze epistemiczne omawianego pola stanowią inwentarz wykładników, za pomocą których są zatem realizowane nie tyle strategie asertoryczne wzmacniające wartość logiczną sądów, ile sposoby atrybucji sądu jako przedmiotu

czyjeś mówienia i czyjeś wiedzy. W tym więc sensie nie są one wykładnikiem modalności epistemicznej *sensu stricto*, lecz operują na całych aktach mowy. Są wydobywanym na powierzchnię funktorem „powagi” komunikacyjnej.

Rdzeń QŠT ma w hebrajszczyźnie biblijnej dwa warianty, jeden stanowiący historyczną podstawę rzeczownika *qōšəṭ* ‘prawda’, drugi natomiast łączony jest ze znaczeniem ‘zrobić coś właściwie/prawdziwie’. Rzeczownik *qōšəṭ* jest być może biblijnym *hapaks legomenon*, bowiem jedyne pewne jego użycie zawiera Księga Przysłów:

לְהוֹדִיָּךְ <i>lə-hôdî ‘ākḥā</i>	[...] לָךְ <i>ləkḥā</i>	כְּתַבְתִּי <i>kḥātavəti</i>	לֹא-לֹ (12) <i>hā-lō</i>
do-znac. INF.CNS- 2SG.M	do-2SG.M	pisać. PRF. 1SG.M/F	ART.-NEG
(Prv 22,20–21)	אֱמֶת <i>‘emet</i>	אִמְרֵי <i>‘imərē</i>	קֹשֶׁט <i>qōšəṭ</i>
prawda.F.SG.ABS	słowo.PL.M.CNS	prawda.M.SCG.CNS	

‘Czy nie pisałem do ciebie [...] aby dać ci poznać prawdę/pewność słów prawdy’.

Pozostałe dwa wystąpienia mają status niepewny, w Psalmie 60 wers czwarty został zrekonstruowany na podstawie Septuaginty, przy czym znaczenie użytego w nim rzeczownika *qōšəṭ* (קֹשֶׁט) jest niepewne, a w apokryficznej, nienależącej do żydowskiego kanonu Biblii Księdze Daniela (4,37) występuje jego odpowiednik aramejski (*qōšōt* – קֹשֶׁט). W zacytowanym powyżej fragmencie Księgi Przysłów w dość bliskim kontekście pojawiają się dwa rzeczowniki odnoszone do prawdy, które formalnie różnią się tym, że podczas gdy pierwszy występuje w *status constructus*, to drugi – w *status absolutus*⁸. Klucz do zrozumienia ‘prawdy słów prawdy’ leży w zestawieniu dwóch odmiennych aspektów semickiego pojęcia prawdy. Podczas gdy ‘prawda–’*‘emet*’ mówi, to ‘prawda–*qōšəṭ*’ o cenie, eksponuje, charakteryzuje. Ta jej cecha ma charakter zarówno ewolucyjnie, jak i etymologicznie uzasadniony – *qōšəṭ* jest derywatem rdzenia o podstawowym zakresie związanym ze znaczeniami ‘prosto-wać’, lecz również ‘urządzać’, z czego ewoluowały kolejne sensy ‘ozdabiać, przystrajać’, natomiast pokrewny mu aramejski czasownik *‘akašīt*’ znaczy m.in. ‘był oceniony/doceniony’. Prawda w tym jej wymiarze ma zapewne konotacje estetyczne, przynajmniej w związku z bliską językowi hebrajskiemu zależnością ‘piękny’–‘dobry’, czego dalekim echem może być wyznanie Nabuchodonozora z Księgi Daniela, w którym król przyporządkowuje wszystkim boskim dziełom status prawdy.

⁸ Nomina hebrajskie w zależności od pozycji w zdaniu mogą występować w dwóch różnych stanach wpływających na zmiany ich struktury wokalicznej. Imionom występującym samodzielnie w normalnej pozycji i w pełni rozwiniętej formie przysługuje *status absolutus*. *Status constructus* określa pozycję imienia wchodzącego w ścisły związek składniowy z innym imieniem, czego formalnym wyróżnikiem jest przesunięcie akcentu głównego na człon określany i skrócenie samogłosek.

Substantywowany przymiotnik *šedeq* w znaczeniu ‘prawda’ najczęściej pojawia się w Tanachu w kontekście oceny moralnej treści przekazu, choć jest także swoistym wykładnikiem asercji, por.

(Ps 52,3) צֶדֶק	מִדְבָּר	שֶׁקֶר	[...] אֶהְבֵּת (13)
<i>šedeq</i>	<i>middabēr</i>	<i>šeqer</i>	<i>’āhavētā</i>
prawda.M.SG.ABS	od-mówić.INF.CNS	kłamstwo.M.SG.ABS	kochać.PRF.2SG.M

‘Pożądasz/miłujesz [...] bardziej kłamstwo niż mówienie prawdy’.

Jego podstawowe znaczenie odsyła do ‘sprawiedliwości’, lecz także ‘słuszności’, na co wskazują również przypisywane rdzeniowi *ŠDQ* sensy. O związku z mową – czy raczej z jej oceną (głównie potwierdzeniem) – świadczą także inne wyrażenia semickie wyrosłe z prardzenia *š-d-q, por. syr. *zādēq* ‘to racja/prawda’, ugar. *šdq* ‘wiarygodność’, arab. *šadaqa* ‘powiedział prawdę’. Etymologiczna kookurencja prawdy i mówienia nie skutkuje jednak powstawaniem sensów metatekstowych, co być może wynika z dwóch faktów: urzeczownienia przymiotnika *šedeq* i – co jest chyba tego konsekwencją – wzmocnienia jego relacji przynależnościowych z wyrażeniami z pola mówienia. W efekcie nie dochodzi do jego usamodzielnienia w funkcji komentarza metatekstowego z wyzerowanym semantycznie określającym go składnikiem mownym, np. *verbum dicendi*.

Przymiotnik *tāmīm* w jednym ze swych znaczeń, w kontekście czasownika ‘mówić’, wskazuje na fakt, że to, co zostało powiedziane, jest pełne, kompletne i pod tym też względem prawdziwe, por.

(Am 5,10) תָּמִים	וְדֹבֶר	[...] שָׁנְאוּ (14)
<i>tāmīm</i>	<i>wə-dōvēr</i>	<i>šānə’ū</i>
prawdziwy.ADJ.SG.M.ABS	i-mówić.APRT.SG.M.ABS	nienawidzić.PRF.3PL.M/F

‘Nienawidzą [...] i tego, co mówi prawdę’.

Sam rdzeń hebrajski TMM pierwotnie wskazywał m.in. na bycie doskonałym, pełnym. Podobne też znaczenia mają słowa pokrewne do hebrajskiego, por. arab. *tamām* ‘całkowity, pełny’, ‘doskonały’, ‘niezależny’, syr. *tamīmā* ‘doskonały’, ‘niewinny’. Za arabskie zapożyczenia należy uznać zbliżone znaczeniowo formy w językach gruzińskim (por. *t^hamami* ‘śmiały, zuchwały’), perskim (por. *tamām* ‘całkowity’), serbskim i chorwackim (por. *tāmān* ‘dokładnie, ściśle, w sam raz’) i innych. Możliwe, że pierwotny semicki rdzeń *t-m-m miał sens ‘być zakończonym’, ‘dobiegać końca’, skoro fenickie *tam* znaczyło ‘zostało rozwiązane’. Nic nie świadczy o bezpośrednim związku hebrajskiego rdzenia i jego derywatów z mówieniem – łączliwość *diber tāmīm* nie wskazuje na żadną możliwą

redundancję któregoś z komponentów. Nie dysponujemy również poświadczonymi przykładami użycia któregoś z wyrażań powstałych z tego rdzenia w funkcji metatekstowej.

Przymiotnik *kēn* (por. Num 36,5: *kēn dōvārīm* ‘prawdziwie mówiący’) to derywat rdzenia KWN o znaczeniu ‘być umocnionym, być ustanowionym, być mocnym, niezachwianym’. Tanach notuje właściwie tylko jedno użycie zadwerbializowanego przymiotnika w znaczeniu ‘prawdziwie’, choć i to można uznać za dyskusyjne:

(Ier 8,6) יְדַבְּרוּ	כֵּן	לֹא- (15)
<i>yəḏabbərū</i>	- <i>k^hēn</i>	<i>lō’-</i>
mówić.IMPF.3PL.M	prawdziwy.SG.M.ABS	NEG

‘Nie mówią prawdziwie/właściwie’.

Podobną semantyką, co hebrajskie *kēn*, charakteryzują się też formy mu pokrewne w innych językach semickich, por. akad. *kēnu* ‘mocny, silny’. Kierunek motywacji jednak nie przebiegał od siły do prawdy, lecz – jak przypuszczam – odwrotnie: akad. *kānu* to nie tylko ‘być mocnym’, ale także ‘być prawdziwym’ i właśnie to ostatnie znaczenie jest derywacyjnie bardziej produktywnie niż to pierwsze, por. akad. *kettu* ‘prawda’; sens ‘prawda’ potwierdza również syryjski przymiotnik *kanā* (כַּנָּא) ‘prawdziwy, właściwy’. Orel i Stolbova (1995, s. 307) przypuszczają nawet, że słowa tej rodziny wywodzą się z chamito-semickiego rdzenia **kaʿVn-* o znaczeniu ‘być prawdziwym’. Niezależnie od tej hipotezy o pierwotnym epistemicznym charakterze rdzenia świadczy również jego związek z wyrazami semickimi oznaczającymi istnienie (por. ugar. *kn* ‘być’, arab. *kāna* ‘istniał, był’, stpdarab. *k-w-n* ‘występować, istnieć’, etiop. *kōna* ‘był istniejący’). Relacja między istnieniem a prawdą znajduje potwierdzenie typologiczne, bywa ona rekonstruowana również w innych językach, także indoeuropejskich (por. wed. *satyāḥ* ‘prawdziwy, rzeczywisty’ (por. Mayrhofer, 1976, s. 422), goc. *sunjis ‘prawdomówny, prawdziwy’ (por. W.P. Lehmann i in., 1986, s. 329), zob. niżej). Od strony motywacyjnej zatem wydaje się, że sens ‘prawdziwy–istniejący’ poprzedzał znaczenie ‘potwierdzony–utwierdzony’ – ‘silny’. Co ważne dla naszych rozważań, hebrajska prawda równoważna istnieniu, skorelowana z mocą i zakorzeniona w rzeczywistości, nie wymaga żadnych uzasadnień, deklaracji czy innych czynności mownych, nie wymaga *nomen omen* potwierdzenia (por. niżej rozważania o *kēn* afirmatywnym), co odróżnia ją od zbliżonego pojęciowo wyrażenia gockiego. Nie zawiera ona w swojej strukturze semantycznej i etymologicznej żadnego komponentu wiążącego ją z mówieniem (por. niesprzeczne połączenia z czasownikami mówienia), a jej rozwój nie wskazuje na to, aby na tej podstawie wykształciły się jakieś specyficznie nieprzedmiotowe sensory, poza niejasnym funkcjonalnie użyciem ich jako dozdaniowych operatorów asercji, umieszczanych na wyeksponowanej,

pierwszej pozycji w zdaniu. W takich jednak wypadkach przymiotnik uniezależnia się składniowo, funkcjonując jako samodzielne wypowiedzenie, niewchodzące w związki syntaktyczne z innymi elementami tekstu (por. Num 36,5). Temu usamodzielnieniu zaś sprzyja homonimia przymiotnika ‘prawdziwy, słuszny’ z operatorem afirmacji *kēn* o pierwotnym znaczeniu ‘tak, tak oto’ wywodzonym z prasemickiego zaimka wskazującego *kā, którego dalekim refleksem są formacje w rodzaju *kāk^hā* ‘w ten sposób, ponieważ; bez powodu’, i nakładanie się obu funkcji na siebie⁹. Relacje między jednym a drugim wyrażeniem są bardzo silne, wręcz nierozzerwalne, por.

(Ex 10,29) דִּבְרַתְּ	כֵּן	מֹשֶׁה	וַיֹּאמֶר (16)
<i>dibbarətā</i>	<i>kēn</i>	<i>mōšeh</i>	<i>wayō ’mer</i>
mówić.2SG.M.PRF	prawdziwy/tak	Mojżesz.NP	CONJ-mówić.3SG.M.SEQ.IMPF

‘I powiedział Mojżesz: prawdziwie/tak powiedziałeś’.

Powyższy przykład sprawia niemałe trudności interpretacyjne, gdyż w gruncie rzeczy trudno przesądzić, czy mamy tu do czynienia z użyciem *kēn* jako operatora afirmacji czy może z przymiotnikiem o znaczeniu ‘prawdziwy’, ‘słuszny’, co wynika ze zbieżności sensu ‘utwierdzić/umocnić’, powiązanego z przymiotnikowym *kēn*, i ‘potwierdzić’ przypisanego do operatora afirmacji, który może być użyty w funkcji samodzielnego wypowiedzenia kontekstowo zależnego od przedtekstu. Samodzielne użycia *kēn* na pierwszej pozycji również wymagają wcześniejszego kontekstu, jednak stanowią one sygnał zmiany perspektywy mówienia i odnoszą się do wypowiedzi następującej po przymiotniku-operatorze, stanowiąc jej asertoryczny komentarz.

Autorzy biblijni jedynie na rdzeniu ‘MN fundowali wyrażenia metatekstowe z pola prawdy. Pozostałe rdzenie pozbawione były warunku koniecznego przejścia z planu przedmiotowego w nieprzedmiotowy – to znaczy nie zawierały w swojej strukturze komponentu znaczeniowego związanego z mówieniem. Biblijny system środków służących komentowaniu epistemicznego wahania czy pewności nie był jednak ubogi. Hebrajski klasyczny zna wiele dyskursywnych wykładników wyrażania hipotetyczności, pewności, afirmacji, lecz tworzone one były nie na podstawie formacji z pola ‘prawdy’, lecz zazwyczaj za pomocą wyrazów zaliczanych do klasy przysłówków lub spójników¹⁰ (por. Arnold & Choi, 2018, ss. 139–166).

⁹ Zdaniem niektórych badaczy operator afirmacji *kēn* wywodzi się z rdzenia KWN, a jego funkcja ma być efektem działania na znaczeniu ‘ustalony, potwierdzony’ (por. Klein, 1987, s. 280). Wydaje się to dość mało prawdopodobne w świetle porównawczego materiału semickiego i reliktywów pierwotnego *kā w języku hebrajskim. Niemniej jednak wzajemne przenikanie się *kēn* ‘tak’ z *kēn* ‘prawdziwy, właściwy’ nie ulega wątpliwości, o czym mowa wyżej.

¹⁰ Są to, przykładowo, przysłówki asercji ‘*ap^h*’ (אֲפֹה), por. np. Ps 18,48; *raq* (רַק), wyrażający przekonanie co do prawdziwości pewnych spostrzeżeń, por. Gen 20,11; pierwotny spójnik *kī* (כִּי) w funkcji asertorycznej,

Interesująca wydaje się korelacja o charakterze typologicznym między pojęciem siły i pojęciami pokrewnymi a pojęciem prawdy i pojęciami pokrewnymi. W języku starohebrajskim o związku etymologicznym ‘siły’, ‘mocy’ z ‘prawdą’ świadczą być może rozwój rdzenia ‘MN o podstawowym znaczeniu łączonym z siłą (por. Is 20,23: *bā-māqôm ne’ēmān* ‘na miejscu będącym bezpiecznym/umocnionym’ > ‘na pewnym miejscu’) i zbudowanych na nim wartościach epistemicznych oraz, zapewne, o odwrotnym kierunku motywacyjnym (od ‘prawdy’ do ‘siły’), rdzenia KWN (por. Is 62,7: ‘*ad-yəḥ^hônēn ’et-yərûššālam* ‘aż umocni Jerozolimę’) i jego realizacjach odnoszonych do ‘prawdy’. Z podobną zależnością mamy być może do czynienia w wypadku pragermańskiego rdzenia **treww-a-* ‘wierny’ i jego derywatów, wśród których są m.in. nang. *true* ‘prawdziwy’ i *truth* ‘prawda’ oraz wyrazy należące do ich rodziny. Sens ‘prawda’ jest w tym wypadku, jak się zdaje, sekundarny, por. goc. *triggrs*, *triggwaba* ‘wierny, wiarygodny, pewny’, zachnord. *tryggr* ‘ts., stang. *triēwe* ‘ts., fryz. *triūwe* ‘ts.’ itd. (por. Heidermanns, 1993, s. 603). Guus Kroonen (2013, s. 523) sądzi, że wyrażenia te wywodzą się z pie. **dreuH-u-* i łączy je ze prus. *druwit* ‘wierzyć’ czy stirl. *derb* ‘pewny’. Niektórzy jednak etymolodzy – podążając za intuicją Hermanna Osthoffa (Osthoff, 1901, s. 117 i nast.) – doszukują się związków tej rodziny z wyrazami pochodnymi z rdzenia **deru-/dreu-*, z którego wywodzą się m.in. słowiańskie słowa o sensie ‘drzewo’ (por. **deru-o-*), motywowane znaczeniem ‘silny’ (por. gr. *δρῶν* ‘silny, potężny’ według Hezychiusza z Aleksandrii). Relacja między ‘siłą’ a ‘wiarygodnością’, ‘wiarą’ i wreszcie ‘prawdą’ (której wykładnikami są wyrazy angielskie) jest dość prawdopodobna. Potwierdza ją m.in. spokrewniona z wymienionym przez Kroonena czasownikiem staropruskim forma litewska *drūtas* ‘gruby; mocny, twardy’, również wal. *drūd* ‘silny’. Ciekawy w tym kontekście jest także rozwój wyrażenia psł. *sъ dorvbъ (por. pol. *zdrowy*) ‘z dobrego drzewa’ *ǫ* ‘mocny’ > ‘zdrowy’. Możliwe zatem, że istnieje jakaś typologiczna koincydencja między mocą a prawdą, skoro została ona utrwalona zarówno w języku hebrajskim (i to w wypadku wyrażeń fundowanych na dwóch różnych rdzeniach), jak i germańskim, w którym ścieżka motywacyjna dla przymiotnika *true* przebiegała najprawdopodobniej od pojęcia siły, poprzez umocowaną na jakichś podstawach pewność i wiarygodność, aż do pojęcia prawdy.

---

por. 2Sm 12,5, która prawdopodobnie wyewoluowała ze znaczenia ‘tak, tak samo’; konstrukcja spójników *kī* z ‘*im* (𐤀𐤎) o znaczeniu ‘z pewnością’, rozwiniętym z operatora komentującego działanie, do którego nie dojdzie czy czynność, do której ktoś zobowiązuje się nie dopuścić; konstrukcja spójników ‘*im lo* o dosłownym znaczeniu ‘jeśli nie’, która służy wprowadzeniu informacji na temat stopnia pewności realizacji jakiejś czynności, do której ktoś się zobowiązał. Ten krótki przegląd nie wyczerpuje „partykułowych” biblijnych operatorów asercji. Nie ma tu jednak miejsca na rozwinięcie tego zagadnienia. Jeszcze innym, nienależącym do wskazanych klas, wyrażeniem asertorycznym jest idiom *yād layād*, dosłownie ‘z ręki do ręki’ lub ‘ręka na rękę’, por. Prov 11,21, 16,5.

Źródła indoeuropejskiej ‘prawdy’

Przedmiotem rozważań tego podrozdziału będą wybrane, w pewnym stopniu reprezentatywne dla kultury Indoeuropejczyków, wyrażenia związane z prawdą. Szczegółowym obserwacjom poddane zostaną greckie wykładniki prawdy (zwłaszcza z rodziny ἐτέος i ἀληθής), poświadczone w kilku językach wyrazy utworzone z prardzenia **ueh₁-ro-/*uērH-o-*¹¹ oraz – jak to już zostało powiedziane wyżej – epistemiczne jednostki indoeuropejskie o etymologicznym związku z ‘istnieniem’.

Wyrażenia wed. *ṛtá-* ‘kosmiczny porządek; prawda, prawdziwy’ czy aw. *aša-* ‘porządek, ład; prawda’, stpers. *artācā* ‘zgodnie z porządkiem (kosmicznym i rytualnym)’, wywodzące się z pie. **h₂r-tó-* o znaczeniu ‘złączone’, nie będą brane tu pod uwagę z dwóch powodów. Po pierwsze, związany z nimi sens odnoszony do prawdy wydaje się wtórny wobec sensu związanego z porządkiem, ładem, por.

- (17) *martiya haya [...] Auramazdām yadataiy artācā bārzmaniya hauv utā jīva šiyāta bavatiy utā mārta artāvā bavatiy* (XPh 51–56, cyt. za: Skjærvø, 2002, s. 46).

‘Człowiek, który [...] składa Ahuramazdzie ofiarę zgodnie z **Porządkiem** na wysokości, ten zarówno staje się szczęśliwy za życia, jak i staje się „wyznawcą **Porządku**” po śmierci’.

Na rozwój tych wyrażeń jako wykładników pojęć epistemicznych silnie wpłynął zespół specyficznie wschodnich poglądów filozoficzno-religijnych, które nie przedostały się do innych niż indo-irańskie grup indoeuropejskich, choć może za pośrednictwem poglądów dualistycznych czy wprost zoroastryzmu wpłynęły w pewien sposób na kształtowanie się hebrajskiej koncepcji ‘prawdy’ (możliwe, że poprzez rdzeń QŠT), ale z pewnością nie w jej centralnym wymiarze¹². A po drugie, z punktu widzenia prowadzonych tu obserwacji, dla których wyrażenia z pola prawdy stanowią tylko punkt wyjścia do testowania obecności komponentu mownego w strukturze etymonu tych jednostek, z których rozwinęły się sensy nieprzedmiotowe, opis rdzenia **h₂r-* i jego derywatów nie przynosi istotnych spostrzeżeń.

¹¹ Na temat problemu ustalenia węzła morfologicznego tego rdzenia por. dyskusję niżej.

¹² Wpływy irańskie na judaizm były na przełomie er znaczne. Świadczą o nich także przypadki prozelityzmu na judaizm z zoroastryzmu. Myśl irańska mogła oddziaływać również na wspólnotę z Qumran, czego śladem miałyby być m.in. poglądy dualistyczne zawarte w rękopisach znad Morza Martwego (por. Heger, 2010). Interesujące dla rozważań na temat rozwoju pojęcia prawdy w języku hebrajskim wydają się sposoby użycia rzeczownika hbr. אמת ‘prawda’ w zwoju 1QS (*Reguła Zrzeszenia*) w *Traktacie o Dwóch Duchach*. Wyrażenie to oponuje nie z hbr. כזב lub שקר ‘kłamstwo’, lecz z hbr. עול ‘nieprawość, niesprawiedliwość’, co ma związek z szerokim zakresem hebrajskiej prawdy, której wykładnikiem jest אמת.

Osobno natomiast, w oddzielnym podrozdziale, zostaną omówione specyficznie słowiańskie wyrazy należące do pola ‘prawdy’. Podobnie jak w wypadku leksyki hebrajskiej, analizy koncentrować się będą na funkcjonalno-semantycznym opisie wyrazów tworzących pole, ich etymologii oraz możliwości fundowania na ich podstawie jednostek wyższego, nieprzedmiotowego, poziomu języka.

Pole leksykalne związane z pojęciem prawdy w języku greckim było przedmiotem badań prowadzonych z różnych stanowisk (por. m.in. Cole, 1983; Frisk, 1936; Heitsch, 1962; Knight, 1993; Komornicka, 1979; Krischer, 1965; Levet, 1976; Luther, 1935; Park, 2013; Snell, 1975; Sobotka, 2009, 2015b; Woleński, 2004)¹³. Etymologia jego wykładników zajmuje poczesne miejsce zarówno w słownikach etymologicznych klasycznej greki, jak i opracowaniach przedmiotowych nie tylko z zakresu językoznawstwa, lecz również filozofii, literaturoznawstwa i innych dziedzin. W klasie przymiotników reprezentują je: ἀληθής ‘prawdziwy, nie ukryty’, ἀληθινός ‘prawdomówny, prawdziwy’, ἐτέος ‘prawdziwy’, ἔτυμος ‘prawdziwy, naturalny’, ἐπίτυμος ‘prawdziwy, istotny, rzeczywisty’, νημερτής ‘prawdomówny, prawdziwy’, ἀτρεκής ‘ściśły, pewny, prawdziwy’, ὀρθός ‘słuszny, prawdomówny’, ἀψεudής ‘prawdomówny, niekłamający, prawdziwy’, σαφής ‘pewny, prawdziwy’, γνήσιος ‘autentyczny’, ἀκίβδηλος ‘niefałszowany’, a także ἄδολος ‘szczerzy, rzetelny’. Wśród nich za podstawowe dla rozumienia ‘prawdy’ i najczęściej wykorzystywane do orzekania prawdy w grece klasycznej uznaje się ἐτέος i jego derywat ἔτυμος, a także ἀληθής. Pozostałe mają wtórny charakter, bywają nacechowane stylistycznie (por. ἐπίτυμος), używano ich w kontekstach aksjologicznie nieobojętnych (ὀρθός, νημερτής i ἀτρεκής) itd.

Rzeczownik ἀλήθεια ‘prawda’ łączony był przede wszystkim z *verbami dicendi*, a jego przymiotnikowy odpowiednik określał cechę mówienia przeciwstawianą zazwyczaj mówieniu, o którym orzekano za pomocą przymiotnika ψευδής ‘fałszywy, nieprawdziwy, zmyślony, nierzeczywisty’. Zdania z tymi wyrażeniami miały w grece homeryckiej, co być może jest po części dalekim refleksem pierwotnej oralności archaicznych tekstów greckich, charakter konkretny i aktualny, w najstarszych przekazach były formułowane w czasie teraźniejszym, a dopiero potem w przeszłym (i w dalszej perspektywie rozwojowej greki w przyszłym). Ich przedmiotem było coś, co zazwyczaj wiązano z bezpośrednim doświadczeniem mówiącego, z jego obserwacją i zarazem z jego aktualnym stanem epistemicznym. W świadomości Greków ἀληθής – prawdopodobnie ze względu na nieumotywowany etymologicznie, jak sądzę, wpływ ἀ- *privativum* i rzeczownika *λήθοος ‘zapominanie’ (por. niżej) – określało szczególną ludzką cechę konsekwentnie łączoną z działalnością mowną – wiązało się z orzekaniem o kimś cechy niezapominania. W późniejszych użyciach przymiotnik ten nabrał sensu

¹³ W opracowaniu pola prawdy w języku greckim korzystam z niektórych spostrzeżeń poczynionych w: Sobotka (2015b, ss. 28–37).

‘rzetelny w przekazywaniu informacji, będący w stanie kontrolować ścisłość przekazywanej przez siebie relacji’ (por. APers 513–514). W efekcie zmian nazwa ἀλήθεια jako określenie wartości zdań czy sądów stała się wykładnikiem abstrakcyjnego ujmowania istoty rzeczy wyrażanej w przekazach mownych, określeniem mówienia, co do którego wymagane jest zajęcie stanowiska odnośnie do jego wartości logicznej:

δηλον δὲ πρῶτον μὲν ὁρισμένους τί τὸ ἀληθές καὶ ψεῦδος. τὸ μὲν γὰρ λέγειν τὸ ὄν μὴ εἶναι ἢ τὸ μὴ ὄν εἶναι ψεῦδος, τὸ δὲ τὸ ὄν εἶναι καὶ τὸ μὴ ὄν μὴ εἶναι ἀληθές, ὥστε καὶ ὁ λέγων εἶναι ἢ μὴ ἀληθεύσει ἢ ψεύσεται (Aristoteles, 1970, s. 1011b, 1025–1028)

Stanie się to widoczne (oczywiste), jeśli najpierw oddzielimy **prawdę** od fałszu. Mówić, że byt nie jest i że nie byt jest, to jest fałsz, a mówić, że byt jest i że nie byt nie jest, to jest **prawda**. Zatem (ktoś) mówiący to, że rzecz jest albo nie jest, będzie mówił albo **prawdziwie**, albo fałszywie.

Zakres ἀληθής jest zasadniczo ograniczony do relacji mówiącego świadka jakichś zdarzeń czy stanów rzeczy, tj. do tych sytuacji, o których mówiący ma dokładną wiedzę, co jest warunkiem wystarczającym do tego, aby uznać, że do opisu dokonywanego przez mówiącego nie wkradł się żaden błąd, że jest on prawdziwy.

W grece archaicznej przymiotnik ἔτυμος i wyrażenia z jego rodziny wydają się mieć podobny zakres znaczeniowy do tego, który przymiotnik ἀληθής nabył w IV wieku p.n.e. Wyrazy te mogą być określeniami komunikatów aktualnych w stosunku do zdarzeń czy stanów rzeczy zgodnych z faktami (por. HomIl 10, 533–534) lub komunikatów uprzedzających zdarzenia, związanych z myśleniem życzeniowym lub niemożliwymi do zweryfikowania hipotezami (por. HomIl 2, 300). Prawda, której wykładnikiem jest ἔτυμος, odnosi się do niebudzącej wątpliwości rzeczywistości, przy czym rzeczywiste-prawdziwe mogą być nawet przepowiednie czy marzenia (por. HomOd 19, 566–567). ‘Prawdziwy’ w tym kontekście ma związek z realizacją, a nie ze źródłem wiedzy o danych stanach rzeczy. Prawdziwe (ἔτυμος) jest to, co zakorzenia się nie tyle w mówieniu i własnym doświadczeniu, ile w odniesieniu sensu do rzeczywistości, szczególnie jeśli opiera się ono na zasadzie relacji podobieństwa:

(18) ταῦτα	δεδοξάσθω	μὲν	εἰοκίτα
ten.PL.N.ACC	myśleć.3SG.PRF.IMM.MP	PTCL	wyglądać jak.PPA.PL.N.ACC
τοῖς	ἐτύμοισι ... (Xenoph 35,2)		
ART.PL.N.DAT	prawdziwy.PL.N.DAT		

‘Niech przynajmniej się myśli o tych [rzeczach] jak o przypominających prawdziwe’.

W tym sensie orzeczenie o kimś lub o czymś prawdy nie musi implikować prawdziwości przekazu i prawdziwości nadawcy danej wypowiedzi. Przykładowo, mowa wieszczą w *Agamemnonie*, która jest prawdziwa – ἔτυμος, jest w istocie zwykłą plotką pochodzącą z drugiej ręki, którą się przekazuje bez potwierdzenia jej wiarygodności:

- (19) πυρὸς δ' ὑπ' εὐαγγέλου
 ogień.N.SG.GEN PTCL PREP przynoszący dobre wieści.SG.N.GEN
 πόλιν διήκει θοὰ
 miasto.F.SG.ACC przebyć.3SG.PRS.IND.ACT szybki.SG.F.NOM
 βάζει· εἰ δ' ἔτήτυμος, τίς
 wieść.F.SG.NOM CONJ PTCL prawdziwy.SG.NOM ktoś.M.SG.NOM
 οἶδεν, ἢ τι θεῖόν
 wiedzieć.3SG.PRF.IND.ACT czy.CONJ jakiś.SG.N.NOM bóstwo.M.SG.ACC
 ἐστὶ πῃ ψύθος (AAg 475-477)
 być.3SG.PRS.IND.ACT PTCL kłamstwo.NOM.SG.M

‘Ogniem zaś zwiastującym dobre nowiny biegnie przez miasto wieść: czy jednak jest prawdziwa? – któż wie? – czy jest jakimś tam bóstwa kłamstwem?’.

Różnice między oboma analizowanymi pojęciami dotyczą – jak się zdaje – źródła wiedzy czy sposobu jej weryfikacji przez podmiot, który, orzekając o czymś, że jest prawdziwe, dokonuje wyboru między ἀληθής a ἔτυμος, nie stosując obu określeń zamiennie. Przymiotniki ἔτυμος i ἀληθής określają słowa czy w ogóle mówienie z punktu widzenia zgodności z prawdą słów lub sądów. Przy czym prawdziwość czegoś, co określimy ἔτυμος i prawdziwość czegoś, czemu przyporządkujemy ἀληθής, są weryfikowane w odmiennych układach odniesienia. W wypadku ἔτυμος orzekana o jakimś obiekcie prawda musi być umocowana w rzeczywistości pozajęzykowej – ostatecznie będzie się chyba sprowadzała do odpowiedniości słowa i nazywanej przez nie rzeczy. Natomiast weryfikacja ἀληθής następuje w samym akcie mowy. Innymi słowy, za pomocą przymiotnika ἀληθής informujemy, że to, co orzeka się o kimś/ czymś, jest prawdziwe, z kolei za pomocą ἔτυμος sygnalizujemy, że to, co zostało powiedziane o świecie (o kimś/ czymś), jest prawdziwe. Oba wyrażenia kontrastują z odmiennymi wykładnikami fałszu. W wypadku ἔτυμος ten wykładnik będzie odsyłał do jakiegoś bytu niespełniającego warunków nakładanych na ἔτυμος – odpowiedniość (w relacji odniesienia), a z kolei negacja ἀληθής będzie dotyczyła sądu sprzecznego z tym, który został określony jako ἀληθής – rzeczywisty (weryfikowalny poprzez akt mowy).

W paradygmatach ἔτυμος i ἀληθής z reguły forma akuzatiwu *singularis neutrum* tego pierwszego ulega adverbializacji, pełniąc w różnych kontekstach funkcję komentarza epistemicznego do aktualnego mówienia¹⁴:

(20) εἰπέ	μοι	εἰ	ἐτεόν
powiedzieć.2SG.AOR.IMM	1SG.M/F.DAT	czy.CONJ	prawdziwie.ADV
γε	φίλην	ἐς	πατρίδ'
przynajmniej	ukochany.SG.F.ACC	PREP	ojczyzna.SG.F.DAT
ἰκάνω (HomOd 13, 328)			
przybyć.PRS.1SG.IND.ACT			

'Powiedz mi chociaż, czy naprawdę dotarłem do mojej ukochanej ojczyzny'.

Przyczyn takiego stanu rzeczy upatruję nie tylko w możliwej adverbializacji tej formy (por. Cuzzolin i in., 2006), lecz również odziedziczonej relacji z mówieniem. Przysmiotnik ἐτεός > ἔτυμος ma najprawdopodobniej korzenie indoeuropejskie, choć trudno wskazać wyrazy z nim spokrewnione w innych językach. De Lamberterie (1997, s. 160, cyt. za: Beekes & van Beek, 2010, s. 475) zakłada istnienie związku etymologicznego między gr. ἐτεός a orm. *stoyg* 'rzeczywisty'. Robert S.P. Beekes i Lucien van Beek (2010, s. 474) wywodzą oba te wyrażenia z praindoeuropejskiego rdzenia *set- o rekonstruowanym przez nich znaczeniu (?) 'stały, prawdziwy, autentyczny'¹⁵.

Istotny dla zrozumienia warstwy znaczeniowej wyrażeń bywa stosunek między słowem określającym a określanym. Nierzadko dawne komponenty znaczeń kostnieją w derywatach i złożeniach, które – ze względu na to, że nie ewoluują w ten sam sposób, co ich podstawy – krystalizują sensy z okresu swojego powstania, np. pierwotne znaczenie 'mądry' przysmiotnika *chytry* wciąż można odtworzyć na podstawie wyrażeń *lisek chytrusek czy przechytryć*. Podobnie rzecz ma się z formacjami utworzonymi od przysmiotnika ἐτεός/ἔτυμος. Przykładowo nazwy Ἐτεό-κρητες 'prawdziwy Kreteńczyk' = 'Kreteńczyk w ścisłym sensie tego słowa' czy ἐτεό-κριθος 'dobry/prawdziwy jęczmień' = 'jęczmień w pełnym tego słowa znaczeniu' świadczą o tym, że przysmiotnik 'prawdziwy', odnoszony do nazw, od początku miał zdolność reagowania na znaczenia określanego przez siebie wyrazu, był wrażliwy przede wszystkim na jego sens, a nie na

¹⁴ Greka klasyczna dysponuje jeszcze innymi środkami wyrażania stopnia pewności nadawcy względem wypowiedzianych przez niego treści. Są to m.in. partykuły μὲν 'rzeczywiście, prawdziwie', μὴν 'zaiste, naprawdę', οὐν 'oczywiście, w istocie', przysłowki dozdaniowe δὴθεν 'w rzeczy samej', ὅντως 'rzeczywiście, istotnie, prawdziwie' itd. (por. Sobotka, 2014b).

¹⁵ Dawne słowniki etymologiczne i gramatyki języka greckiego (por. Boisacq, 1938, s. 1155; Hofmann, 1949, s. 433; podobnie też Pokorny, 1959, s. 1183) łączyły ten przysmiotnik z czasownikiem εἶναι 'jestem' i przypisywały mu znaczenie 'czegoś, co jest rzeczywiste w odróżnieniu od czegoś nierzeczywistego'. Ten związek jest jednak nieprawdopodobny.

aktualną relację w akcie mowy. Z wyrazem, do którego był dodawany, wchodził w hierarchiczną zależność, sytuując się niejako nad nim jako swoisty komentarz do jego treści. Wprawdzie wprzęgnięty był w reguły składniowe zdań, w których się pojawiał, lecz nie miał charakteru przedmiotowej przydawki, a określnika wyższego rzędu¹⁶. Wydaje się, że ta jego cecha może być wartością etymologicznie umotywowaną, czego jednak – z braku wystarczającego materiału – nie sposób z całą pewnością dowieść.

Schyłkowy okres greki archaicznej (dramaty Ajschylosa) i greka klasyczna znają również przysłówki ἀληθώς, ἀληθέως, utworzony od ἀληθής, używany w funkcji komentowania tego, co zostało powiedziane:

(21) οὐκων	δὴ	ἔπειθε,		
z pewnością nie.ADV	PTCL	przekonać.IMPF.IND.ACT. 3SG		
ἀλλ'	ὥρα	ἀναγκαίην		
przynajmniej.ADV	widzieć.IMPF.IND.ACT. 3SG	konieczność.F.SG.ACC		
ἀληθέως	προκειμένην	ἢ	τὸν	
naprawdę.ADV	stojący przed.APRT.SG.F.ACC	lub.CONJ	ART	
δεσπότεα	ἀπολλύναι	ἢ	αὐτὸν	ὕπ'
pan.M.SG.ACC	zgładzić.PRS.INF.ACT	lub.CONJ	sam.M.SG.ACC	PREP
ἄλλων	ἀπόλλυσθαι:	αἰρέεται		
inni.F.PL.GEN	zgładzić.PRF.INF.ACT	wybrać.3SG.PRS.IND.MP		
αὐτὸς	περιεῖναι (Hdt 1, 11, 4)			
swój.M.SG.NOM	ocalić.PRS.INF.ACT			

‘Skoro istotnie nie mógł jej przekonać i zobaczył, że naprawdę ma przed sobą konieczność, że albo zgładzi swego pana, albo sam przez innych zostanie zgładzony, wybrał własne ocalenie’.

Wydaje się jednak, że mamy tu do czynienia z dość późną innowacją – podobnych przykładów nie znajdziemy wiele w grece archaicznej, a użycia z tragedii Ajschylosa¹⁷ wskazują nie tyle na przejście do planu nieprzedmiotowego, ile substantywizację przysłówka. Rzecz jasna zarówno w grece klasycznej, jak i *koiné* spotykamy formy ἀληθέως o funkcji komentarza metatekstowego. Jedną z najbardziej prawdopodobnych przyczyn przejścia tej formy do klasy parataktów jest adideacja wynikająca

¹⁶ Tego rodzaju wyrażenia bywają kwalifikowane jako metaprzymiotnikowe *linguistic hedges* (por. Lakoff, 1973) zawierające w swojej strukturze znaczeniowej porównanie: „X (to, o czym mówię) nie jest Y, jest tylko do niego pod jakimiś (ważnymi) względami podobne. Mówiący nie jest więc gotowy orzec o X, że to Y bez *o(d)gródek*” (Doboszyńska-Markiewicz, 2018, s. 91). Przymiotniki tego rodzaju nie tyle wzmacniają asercję, ile charakteryzują wahania epistemiczne mówiącego co do właściwego doboru predykatu.

¹⁷ Trzy wystąpienia w *Blagalicach* (86, 315, 585), po jednym w *Agamemnonie* (1244) i *Eumenidach* (796) oraz trzy w zachowanych fragmentach.

z reinterpretacji tej jednostki jako formacji powstałej poprzez zbliżenie operatora negacji (ἀ-) i wyrażenia z pola epistemicznego powiązanego częściowo z mówieniem (λήθ- ‘zapomnieć’). Zdecydowana większość etymologów uważa, że grecki przymiotnik ἀληθής powstał właśnie poprzez dodanie prefiksu negacji ἀ- do podstawy rzeczownikowej lub czasownikowej. Zresztą już najstarsze z dochowanych do naszych czasów analizy ἀληθής, m.in. Sekstusa Empiryka, Plutarcha czy Olimpiodora Młodszego, interpretują ἀ- właśnie jako wykładnik negacji.

W propozycjach pochodzenia ἀ- w ἀληθής jako *privativum* zasadniczo można wyróżnić dwa podejścia: „podmiotowe” (por. Cole, 1983; Snell, 1975) i „przedmiotowe” (por. Krischer, 1965). W ujęciu podmiotowym jako podstawę derywacji przymiotnika ἀληθής traktuje się rzeczownik λήθη (Hom.) ‘zapominanie, zapomnienie’ (lub *λήθος, por. dor. λᾶθος), a powstałym poprzez dodanie operatora negacji derywatem orzeka się pierwotnie o ludziach przechowujących w pamięci fakty bez żadnych luk, które λήθη mogłoby spowodować, nie zaś o niezakrytych, niezapomnianych, niezatartych w pamięci rzeczach, jak w wypadku interpretacji przedmiotowej, w której za podstawę formacji przyjmuje się formę imiesłowową λανθάνων, por. λήθω, λαθ- ‘być zakrytym, niewidocznym, być nieznanym’¹⁸.

Paul Friedländer (1964, ss. 233–242) sugeruje, że niemal powszechnie akceptowane pochodzenie ἀληθής od λαθ- można zakwestionować, ponieważ ἀ- w innych wyrażeniach pola semantycznego, do którego należy ἀληθής (ἀτρεκής ‘ściśły, dokładny, pewny, prawdziwy’, ἀκριβής ‘ściśły, skrupulatny, dokładny’, ἀπάτη ‘ułuda, fałsz, oszustwo’) nie może być uznane za prefiks negacji¹⁹. W tekstach archaicznych zaledwie jedno użycie analizowanego przymiotnika ma bez wątpienia charakter prywatywny – w *Teogonii* Hezjoda (233), gdzie Nereus jest opisywany jako ἀ-ψευδής i być może właśnie jako ἀ-ληθής²⁰ a i to użycie można interpretować jako świadomą grę językową Hezjoda. Możliwe zatem, że odczytanie analizowanego przymiotnika jako ἀ-ληθής to reinterpretacja. Wprawdzie wydaje się, że nie sposób wskazać całkowicie przekonujących argumentów przemawiających za niegreckim rodowodem ἀληθής, to jednak brak etymologicznych związków z mówieniem tłumaczyłby fakt niefundowania na temacie ἀληθ- wyrażen metatekstowych w początkowym okresie rozwoju greki, a z kolei ich pojawienie się w okresie klasycznym i poklasycznym można by wyjaśniać

¹⁸ Zasięg prefiksu ἀ(v)- był pierwotnie ograniczony do przymiotników odczasownikowych i bahuwrihiów (tj. złożen egzocentrycznych, w których jeden element modyfikuje lub ogranicza drugi, a całość złożenia denotuje desygnat będący hiponimem semantycznie niewyrażonego nadrzędnika). Jeżeli zatem przymiotnik ἀληθής ma istotnie być wyrażeniem prywatywnym, to musiał jednak być utworzony od czasownika λήθω, co przemawiałoby za interpretacją jego pierwotnego znaczenia jako ‘nie zakryty, nie niezany’.

¹⁹ Zdaniem Friedländera ἀτρεκής, ἀκριβής i ἀπάτη są prawdopodobnie wyrażeniami nieindoeuropejskimi.

²⁰ W dziele tym przymiotnik ἀληθής pojawia się zaledwie dwa razy, w omawianym kontekście w HesTh 233 i w HesTh 28.

właśnie za pomocą wtórnego związania tego pola z rodziną wyrażeń mownych jako efekt przyswojenia obcej jednostki do zasobu leksykalnego języka greckiego.

Bardzo szeroki zasięg w językach indoeuropejskich mają wykładniki ‘prawdy’ fundowane na praindoeuropejskiej formacji tradycyjnie rekonstruowanej jako **ueh₁-ro-* z sufiksem przymiotnikowym i nieznanym poza analizowaną rodziną rdzeniem. W związku z brakiem poświadczeń pierwiastkowego **ueh₁* - Miguel Villanueva Svensson (2011, s. 29) proponuje, uwzględniając pomijane w rekonstrukcji **ueh₁-ro-* dane anatolijskie, por. het. *warri-* ‘pomocny; pomoc’ i *warrišša^{-bhi}* ‘przybyć z pomocą’, klinowy luv. *warrahit-* ‘pomoc’, hierogl. luv. *wariya-* ‘ts.’, przyjąć istnienie w prajęzyku rdzenia **uerH-* o znaczeniu ‘sprzyjać, dawać pierwszeństwo’, z którego morfonologicznej postaci na stopniu wzdlużonym z sufiksem **-o-* wywodzi on wyrażenia indoeuropejskie odnoszone do prawdy. Wyjaśnienie to wydaje się niezwykle obiecujące, również w kontekście interpretacji znaczeń epistemicznych. Stwarza bowiem możliwość założenia pozwiązania rdzenia z mówieniem dzięki działaniom na zbiorze (‘dawać komuś, nie komuś, pierwszeństwo’) i wpisanym w te działania kontrastowaniu.

Z praindoeuropejskiego wyrażenia **uērH-o-* wywodzą się formacje z obszaru epistemicznego, które odnajdziemy w języku łacińskim (*vērus* ‘prawdziwy’) i w pochodzących z niego językach romańskich (por. wł. *vero* ‘prawdziwy’, fr. *vrai* ‘ts.’ rum. *adevăr* ‘ts.’ itd.), w językach celtyckich (por. stirl. *fir* ‘prawdziwy’, śrwal. *gwir* ‘ts.’ < pcelt. *wi-ro-* ‘prawdziwy’), germańskich (por. stwniem. *wār* ‘prawdziwy, rzeczywisty’, stang. *wær* ‘świadomy’, stnord. *varr* ‘świadomy’, goc. **wars* ‘rozważny’ < pgerm. **wara* ‘świadomy’, wreszcie nang. *very* ‘bardzo; naprawdę’ pochodne z anglo-norm. *verrai* ‘prawdziwy’) i słowiańskich (por. ros. *верный* ‘wierny’, pol. *wiara*, czes. *víra* ‘wiera’, scs. *věra* ‘ts.’, BSC. *věran/vjěran* ‘wierny’ < psł. **věr-*). Odniesienie tych nazw do pojęcia prawdy nie rodzi większych zastrzeżeń, por. znany cytat z *Andrii* Terencjusza:

(22) <i>verum</i>	<i>illud</i>	<i>verbum</i>	
prawdziwy.SG.M.ACC	ten.N.SG.NOM	słowo.N.SG.NOM	
<i>est,</i>	<i>vulgo</i>	<i>quod</i>	
być.PRS.IND.ACT.3SG	powszechnie.ADV	który.N.SG.NOM	
<i>dici</i>	<i>solet,</i>	<i>omnes</i>	
mówić.PRS.INF.PASS	zwykło się.PRS.IND.IMP. 3SG	wszyscy.M.PL.NOM	
<i>sibi</i>	<i>malle</i>	<i>melius</i>	<i>esse</i>
sobie.M.SG.DAT	woleć.PRS.INF.ACT	lepiej.ADV	być.PRS.INF.ACT
<i>quam</i>	<i>alteri</i> (TerAndr 426f)		
niż.PREP	inny.M.PL.DAT		

‘Jest to prawdziwe przysłowie, które niechętnie powszechnie jest cytowane, [które głosi] że „wszyscy woleliby, aby było lepiej dla nich samych niż dla innych”.

Jedynie nazwy słowiańskie i nowoangielska forma *very*, z reguły używana w funkcji intensyfikatora, nie są nośnikiem ładunku znaczeniowego odpowiadającego ‘prawdzie’. Intensyfikator *very* wyewoluował ze znaczenia ‘prawdziwy’ w okresie średnioangielskim²¹, nie jest on kontynuantem formy staroangielskiej *wær*, lecz anglo-normandzkiej *verrai*, pochodzącej ze starofrancuskiego *verai* ‘prawdziwy’. Najstarsze tekstowe poświadczenia w funkcji tzw. adwerbialnej i intensyfikującej datowane są na koniec XIV wieku. Ścieżka motywacyjna formy *very* przebiegała od znaczenia ‘prawdziwy’, poprzez ‘rzeczywisty’, ‘rzeczywiście’, ‘naprawdę’ aż m.in. do sensu ‘w dużym stopniu’. W wersji 72. *Prologu ogólnego Opowieści kanterberyjskich* Chaucera konkurują jeszcze sensy adwerbialny i metatekstowy z przewagą tego drugiego:

- (23) *He was a verray, parfit gentil knight* (Chauc).
 on być prawdziwie/naprawdę doskonały szlachetny rycerz
 ‘Był prawdziwie/naprawdę doskonałym, szlachetnym rycerzem,’

jednak już w XV wieku funkcyjne *very* zaczyna być powszechnie używane jako składnik subiunktywny²² przed wszystkimi rodzajami przymiotników i przed przysłówkami, a z czasem staje się w języku angielskim podstawowym intensyfikatorem, zastępując w tej funkcji *full* i *right* (por. Jespersen, 1940–1949, t. 2, s. 367), por.

- (24) *This is the blynde man which yster daie / Asked our almes, as we came this waie: / It is the vereye same* (Glov).

‘To ślepiec, który wczoraj / Poprosił o jałmużnę, kiedy przechodziliśmy tą drogą: / To **dokładnie** to samo.’

Z kolei nazwy słowiańskie, choć są spokrewnione etymologicznie z przymiotnikami o znaczeniu ‘prawdziwy, rzeczywisty’ w innych językach indoeuropejskich, odnoszą się do stanów rzeczy niedostatecznej wiedzy, połączonej z aktywnością zmierzającą do porządkowania i uspołnieniu otaczającej nas rzeczywistości, nawet na przekór logice (por. Danielewiczowa, 2002, s. 254). Wiara bywa traktowana jako równorzędna wiedzy w wypadku niemożności zweryfikowania jej przedmiotu i zdania się na wiedzę jakiegoś autorytetu. W tym ostatnim sensie wiara jest stanem

²¹ Breban i Davidse (2016) wyróżniają wiele funkcji *very* w języku angielskim, m.in.: stałego kolokatu typu *choice verri* ‘prawdziwy krzyż’; modyfikatora deskryptywnego *your very Servant* ‘twój prawdziwy sługa; rzeczownika-intensyfikatora *the very truth* ‘sama prawda’, operatora dorematycznego *the verray hogges* ‘prawdziwe wieprze’; intensyfikatora *veray ffeizthefull* ‘bardzo wierny’.

²² Termin *subiunct* stosowany jest w odniesieniu do przysłówków o funkcji orzekania większego bądź mniejszego stopnia nasilenia jakiejś cechy, pełniących w zdaniu rolę podrzędników, por. *adiunct*.

epistemicznym, u którego podstaw leży prawda sytuowana poza podmiotem poznającym. Jan Rozwadowski (1913) dostrzega jednak znaczenie ‘prawdziwy’ w czeskich, rosyjskich czy staropolskich przymiotnikach utworzonych z rdzenia **věr-* (por. stpol. *boga wiernego, wierny człowiek*). Ślad pojęciowy jeszcze współcześnie jest możliwy do uchwycenia w żywym wciąż złożeniu *wiarygodny* ‘niebudzący wątpliwości’ oraz w jednostkach dawnych: w komentującym złożeniu metatekstowym *zawierne* ‘zaprawdę’, w dawnym wyrażeniu *na mą wierę* służącym eksklamatywnemu potwierdzeniu prawdziwości jakichś sądów czy w parentetycznym *wierę*.

To ostatnie słowo budzi niemało wątpliwości wśród badaczy staropolszczyzny. Ścierają się w istocie dwie koncepcje, wedle jednej, przywoływanej m.in. przez Jana Łośia (Łoś, 1925a, s. 133) i Aleksandra Brücknera (Brückner, 1927, s. 611), postać *wierę* jest – co mało prawdopodobne – zadwerbializowanym biernikiem, wedle drugiej, postulowanej m.in. przez Mańczaka (Mańczak, 1977a), mamy tu do czynienia z formą czasownika wywodzącą się z pierwszej osoby liczby pojedynczej *věrjo, przy czym *wierę* ma być formą regularną, podczas gdy postać *wierę* tłumaczy się nieregularnym rozwojem fonetycznym spowodowanym frekwencją. Krystyna Kleszczowa (2015, ss. 75–78) rekonstruuje znaczenie tego wyrażenia jako ‘mówię prawdę, co – jak się zdaje – zbliża jej interpretację do postulatu Mańczaka. Od strony funkcjonalnej mielibyśmy w takim układzie do czynienia nie tyle z odprzysłówkowym, utworzonym na bazie biernika komentarzem metatekstowym, ile z tak zwanym czasownikiem parentetycznym (por. Urmson, 1952) komentującym aktualną treść. Takie odczytanie wspiera pośrednio proces, który zaszedł w wypadku pierwszoosobowej formy w liczbie pojedynczej *wiem*, która już w okresie staropolskim pełniła funkcję bliską partykułom uzasadniającym typu *przecież, wszak*, por.

- (25) *Naleźli ji, prawi, p(ieluszkami...) ogarnienego a w jastłkach położonego. Toć **wiem** wielikie u(bostwo krola) tako csnego, iż jeść tako śmierne przyście i tako śmierne narodzenie Syna Bożego* (Kśw cr).

Ze stanowiska funkcjonalnego nie da się również wykluczyć interpretacji *wierę* jako regularnej²³ formy odimiesłowowej (por. *participium praesentis activi* *věre), tworzącej pierwotnie konstrukcję epegegetyczną z wyzerowanym w większości kontekstów czasownikiem mówienia²⁴.

²³ Lub analogicznej w wypadku dyspalatalizacji *r*, co wręcz niemożliwe, a co najwyżej bardzo mało prawdopodobne.

²⁴ W literaturze przedmiotu tego rodzaju struktury ze względu na ich greckie, a następnie łacińskie realizacje nazywane są konstrukcjami pleonastycznymi, tautologicznymi lub redundantnymi z pleonastycznymi imiesłowami (por. λέγων, *dicens*) użytymi z czasownikami, które same w sobie wyrażają jakiś akt mowy (por. Boyer, 1984; Kavčič, 2005; Moszyński, 1990). Spośród różnych możliwych określeń tego

Możliwe właśnie, choć taka interpretacja nie jest bezdyskusyjna, o czym niżej, że przykład użycia z *Dialogu mistrza Polikarpa ze Śmiercią* należy rozumieć jako pełną strukturę epegegetyczną o znaczeniu ‘mówię, mówiąc prawdę [sc. wierząc]: _’, wprowadzającą wypowiedź cytacyjną z kataforycznym zaimkiem prosentencjalnym *to*, por.

- (26) *A wždy za niem [sc. złym mnichem] biegać muszę, / Aż z niego wypędzę duszę.
/ Mówię to przez kłamu **wierę**, / Dam ji czartom na ofierę* (De morte 275va, 465–467).

Konstrukcje epegegetyczne w językach indoeuropejskich są najprawdopodobniej semityzmami, które za pośrednictwem różnych mediów (nie tylko biblijnego) przedostały się do języków indoeuropejskich. W języku hebrajskim struktury te zbudowane są najczęściej z finitywnej bądź – rzadziej – imiesłownej formy czasownika – z reguły mówienia lub myślenia – i infinitiwu zależnego (*infinitivus constructus*) czasownika *’amar* (אמר) z przyimkiem *la* (por. Meier, 1992; Miller, 2003):

(Num 36,5) כֵּן	לֵאמֹר	[...] מֹשֶׁה	וַיֹּאמֶר (27)
<i>kēn</i>	<i>lēmōr</i>	<i>mōšeh</i>	<i>wayə-šaw</i>
prawdziwy.M.SG	mówić.INF	Mojżesz.NP	CONJ-rozkazać.SEQ.IMP.F.3SG.M

‘I rozkazał Mojżesz [...], mówiąc: prawdziwe [jest to, co]’.

Bezokolicznik z powyższego przykładu bywa najczęściej interpretowany jako operator przytoczenia, a niekiedy wręcz jako znak równoważny dwukropkowi. Z formalnego i funkcjonalnego punktu widzenia nie różni się on jednak od innych bezokoliczników epegegetycznych (specyfikacji), tworzonych nie tylko od czasowników mówienia, por. 3 Rg 14,8: *dāwīd hālak^h ’aḥāray la ’āšōt* ‘Dawid postępował za mną, czyniąc’ czy 1 Rg 14,33: *hā ’ām ḥōṭi ’im le ’ēk^hōl* ‘ludzie grzeszą, jedząc’. Służyły one wyjaśnianiu lub doprecyzowaniu poprzedzającej czynności, która mogłaby bez nich uchodzić za wskazaną zbyt ogólnie bądź za określoną niejednoznacznie. Przyimek *la* dodawany do bezokolicznika o funkcji przypominającej powierzchniowo dopełnienie czasownika był pierwotnie nośnikiem sensu celowego (por. Gen 11,5: *wayyēred lirā ’ōt* ‘i zstąpił, aby zobaczyć’), z czasem zaś stał się wykładnikiem środka czynności. Układy z czasownikami mówienia (‘mówić za pomocą mówienia’) poprzedzały treść przytaczanego sądu, który – inaczej niż w wypadku cytatów w językach indoeuropejskich – miał wartość logiczną. Bezokolicznik לֵאמֹר ‘mówić’ wraz ze

rodzaju struktur wybieram termin *konstrukcja epegegetyczna* w nawiązaniu do gr. ἐπεξηγησις, derywowanego od czasownika ἐπεξηγέομαι ‘wyjaśniam, tłumaczę szczegółowo’. *Epegegesis* to w retoryce m.in. ‘dodanie słowa do innego w celu jego objaśnienia’.

zleksykalizowanym z nim pierwotnym przymikiem przestał pełnić funkcję jedynie narzędziową, a nabrał cech operatora asercji – był sygnałem tego, że nadawca mówi serio, że bierze pełną odpowiedzialność za treść przekazu i że można do tego, co mówi, przyłożyć warunki prawdziwościowe. Innymi słowy, pełnił funkcję operatora komplementacji i jako taki umożliwiał interpretację cytatu *de dicto*, a nie tylko *de re*, przy zachowaniu niezależności składniowej bezokolicznika od przytoczenia. Podobnie inne tego typu bezokoliczniki wyrażały nie tylko sens ‘w jaki sposób’, ale również ‘że’.

W językach indoeuropejskich upowszechniły się głównie konstrukcje odpowiadające hebrajskim układom z *lē mōr*. Składnia tego rodzaju pojawia się m.in. już u Herodota i Demostenesa, więc wzorzec musiał być nie tyle biblijny, ile zapewne północno-zachodnio-semicki (choć oczywiście w hebrajszczyźnie biblijnej jest on dominujący). W układach indoeuropejskich funkcję bezokolicznika specyfikacji (tzw. gerundivum bezokolicznikowego) przejęły imiesłowy czynne czasu teraźniejszego, por. scs. *glagolę* ‘mówiąc’, a nadrzędny czasownik odpowiadał różnym aktom mowy, por. scs. *vъzъpiti* ‘wrzasnąć’, *moliti* ‘prosić’, *rъpъtati* ‘narzekać’ itd. (por. przykłady polskie typu *począł mówić rzekąc*). Wzorzec hebrajski zakładał jednak nie tylko struktury typowo pleonastyczne, możliwe były bowiem wypowiedzi, w których bądź czasownik główny bądź gerundiv wnosił dodatkowy sens. Sądzę, że w tym kontekście należy spojrzeć na powyższy przykład z *De morte prologus*, w którym forma *wierę* (odpowiadająca łac. *vērāns* ‘mówiąc prawdę’) mogłaby być interpretowana jako część gerundywna konstrukcji epegegetycznej – operator asercji służący niekiedy do wprowadzania mowy niezależnej, użyty – co nie bez znaczenia – w pozycji rymowej ze względu na formę *oferę*²⁵. Niemniej wydaje się również możliwe odczytanie tego wyrazu już jako zgramatykalizowanego komentarza prawdziwościowego do tego, co zostało powiedziane: ‘mówię to na prawdę, nie kłamię’. Ostateczna interpretacja przy-

²⁵ Zdaniem Tomasza Miki (wypowiedź w dyskusji) możliwa jest interpretacja *wierę* jako quasi-synonimu frazy *mówię to przez kłamu* lub wręcz wyrażenia *przez kłamu*, tj. ‘bez fałszu’ czy nawet ‘bez szyderstwa’. Nie da się – rzecz jasna – wykluczyć takiego odczytania, którego ostateczną weryfikację przyniosłby dopiero wgląd w suprasegmentalną warstwę przytaczanej wypowiedzi z *De morte prologus*. Zgodnie z propozycją T. Miki wyraz *wierę* musiałby otwierać lewostronnie pauzę i charakteryzować się względną samodzielnością bądź labilnością składniową. Przyjęcie interpretacji synonimicznej między frazą *mówię to przez kłamu* a formą *wierę* wspierałoby w gruncie rzeczy odczytanie Witolda Mańczaka, natomiast uznanie synonimiczności konstrukcji konkretnej (wyrażenia przymikowego *przez kłamu*) o funkcji adwerbialnej z wyrażeniem *wierę* pozwalałoby wprawdzie utrzymać odczytanie analizowanego słowa jako wyrażenia odimiesłowowego (a nawet po części wspierałoby to odczytanie), jednak zakładałoby jego adwerbializację i nawiązanie relacji opartej na konotacji kategoryalnej z *verbum*. Zważywszy na okres powstania *Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, byłby to dość wczesny przykład emancypowania się imiesłowu w funkcji przysłówkowej (por. Grybosiova, 1975, ss. 16–27; Łoś, 1915, 1927b, s. 160; Taszycki, 1924). W interpretacji zaproponowanej powyżej mamy tu do czynienia wciąż z imiesłowem, jednak w takim kontekście składniowym (‘mówię, mówiąc prawdę: ...’), który sprzyjał gramatyzacji imiesłowu, czego efektem będzie już w XVI wieku (por. przykłady poniżej) wyodrębnienie się z niego operatora metatekstowego.

kładu będzie zależeć od tego, czy uzna się operator *wierę* za składnik interpozycyjny (wówczas będzie on pełnił funkcję asertorycznego wykładnika mowy niezależnej), czy może postpozycyjny (wówczas musiałby być uznany za komentarz przyrematyczny).

W szesnastowiecznej prozie *wierę* można już raczej bez wątpliwości uznać za przyrematyczny komentarz będący wykładnikiem postawy nadawcy, który za jego pomocą sygnalizuje, że to, co mówi, jest prawdą, por.

(28a) *A Białobocki odpowiedział / **wierę** niewiem złali / dobrali byłą [sc. wodą] / bo ná ten czas vrwał sie był wnię / chłop iákiś szalony / s kofzem / y zámącił wŹytkę* (GórńDworz Qv 11–14);

(28b) *Przeto iefli było wdowie wolno / tknąć młokosá około dobrej sławy / **wierę** niewiem czemu też iemu niemiáło być wolno / tákowáz iey dáć odpowiedź* (GórńDworz T8 3–6).

W obu przykładach niemożliwa wydaje się interpretacja *wierę* jako formy pierwszej osoby, chyba że autor zdecydował się na użycie obok siebie dwóch czasowników epistemicznych o różnych zakresach. Sposób zapisu sugeruje natomiast, że *wierę*, nieotwierające tu prawdopodobnie prawostronnej pauzy, wywodzi się nie z paratetycznego czasownika, jak chciał tego m.in. Mańczak, lecz z wyrażenia dopuszczającego prawostronny kontekst, a nawet otwierającego prawostronną pozycję nacechowaną semantycznie. Pierwotnie mogło ono być wykładnikiem środka czynności mownej, a zarazem operatorem asercji, z czasem zaś w kontekstach wyizolowanych, powstających poprzez usamodzielnienie się adwerbializującego się imiesłowu od nadrzędnego czasownika, stawało się komentarzem asertorycznym aktualnej wypowiedzi i podlegało kolejnym przekształceniom funkcjonalnym. Mechanizm usuwania czasownika mówienia przy imiesłowie lub przysłówku charakteryzującym specyfikację tej czynności jest dość powszechny dla komentarzy metatekstowych (por. Birzer, 2015; Żabowska, 2020). Model zatem wydaje się uniwersalny, choć wartość przedstawionej tu argumentacji ma charakter zaledwie poszlakowy²⁶. Zgodnie z proponowanym odczytaniem struktura funkcjonalno-znaczeniowa staropolskiego _ *wierę* _, rekonstruowanego tutaj jako ‘mówię: tak jest: _’, a derywowanego z konstrukcji epegegetycznej o ogólnym znaczeniu ‘mówię, mówiąc prawdę: _’, spajałyby elementy mówienia cytacyjnego ze zgramatyzalizowanym wykładnikiem asercji, której wszak brakuje przytoczeniu w mowie niezależnej (por. Bogusławski, 2007, 2021; Li,

²⁶ Niewykluczone również, że w języku staropolskim istniały dwie jednostki o postaci *wierę*, jedna odbiernikowa (*mówić* ← *wierę*, jak np. *snuć opowieść*), następnie zadwerbializowana, a druga odczasownikowa, otwierająca co najmniej prawostronną pauzę, której forma wynikałaby z upodobnienia do jednostki odbiernikowej.

1986). Zaproponowana zatem – odwołująca się do przyjętej tu koncepcji jednostki historycznej – interpretacja imiesłowowa *wierę* znajduje potwierdzenie nie tylko na płaszczyźnie składniowej jako formy współtworzącej w przeszłości konstrukcje epegezytyczne o wartości asertyorycznej (komponent etymologiczny), lecz również wypowiedzeniowej jako podstawy późniejszego metakomentarza prawdziwościowego (komponent asocjacyjny).

Z funkcjonalnego punktu widzenia jednostki tworzone od **uērH-o-* z pola prawdy pełnią w planie przedmiotowym funkcje przymiotników, rzeczowników, przysłówków, a nawet czasowników, por.

- (29) *satin* *vates* *verant*
 wystarczająco.ADV wróżbita.M.PL.NOM mówić prawdę.PRS.IND.ACT.3.PL
aetate *in* *agunda?* (EnnAnn)
 okres życia.F.SG.ABL PREP iść.GER.SG.F.ABL

‘Czy wróżbici wystarczająco mówią prawdę o wieku, który ma nadejść?’

Wyrazy fundowane na analizowanym rdzeniu, zwłaszcza przysłówki, łatwo nasycają się nowymi sensami i zaczynają komentować bądź treść określanego przez siebie słowa, bądź aktualne mówienie, por. łac. *magnifica vēō vox* ‘bez wątplenia wspaniałe słowa’, śrpol. *zawždy za wierne mi krzyż naśladować musi*, śrang. *very nature hir selfe createth and shapeth men apt to expresse pleasantly* ‘sama natura tworzy i kształtuje ludzi zdolnych do wyrażenia się w sposób przyjemny’, fr. *Mais vraiment j'ai des raisons de croire que celle-ci m'a aimé* ‘Ale naprawdę mam powody sądzić, że ten mnie kochał’ itd. Refleksy metatekstowe analizowanej osnowy muszą być dawne, skoro już w łacińskich przekładach tekstów nowotestamentowych greckim partykułom epistemicznym odpowiada partykuła *vero*, por.

- (30) *vvvī* *δὲ* *ἐλευθερωθέντες* *ἀπὸ* *τῆς* *ἀμαρτίας* [...] *grzech.GEN.SG.F*
teraz.ADV *PTCL* *uwolnić.PPP.PL. M.NOM* *PREP* *ART*
ἔχετε *τὸν* *καρπὸν* *ὑμῶν* *εἰς*
mieć.PRS.IND.ACT.2PL *ART* *OWOC.ACC.SG.F* *twój.GEN.PL.M* *PREP*
ἁγιασμὸν [...] (Rom 6,22)
świętość.ACC.SG.M

‘Oto zatem, uwolnieni z grzechu, macie owoc wasz ku świętości’

i odpowiednik łaciński:

- (31) *Nunc*   *vero*   *liberati*   *a*
 teraz.ADV   prawdziwie.ADV/PTCL   uwolnić.PPP.PL.M   PREP
peccato [...]   *habetis*   *fructum*
 grzech.ABL.SG.N   mieć.PRES.IND.ACT.2PL   owoc.ACC.SG.M
vestrum   *in*   *sanctificationem* [...] (Rom 6,22)
 twój.GEN.PL.M   PREP   uświęcenie.ACC.SG.f
 ‘Oto istotnie, uwolnieni od grzechu, macie owoc wasz w uświęceniu.’

Twórca Wulgaty, stanąwszy przed koniecznością przełożenia partykuły greckiej δὲ ‘zaś, natomiast, ale’, sięgnął po partykułę derywowaną od przysłowka należącego do pola ‘prawdy’. Bezspornie świadczy to o nadbudowywaniu na sensach epistemicznych – za pomocą operacji na aktualnej strukturze zdań – funkcji polegającej na komentowaniu tego, co zostało powiedziane w wypowiedzeniu. Nie zaskakuje jednak łatwość przechodzenia wyrażen tej rodziny do obszaru nieprzedmiotowego za pomocą różnych mechanizmów morfosyntaktycznych, gdyż ich związek z mówieniem, choć nieuwzględniany w słownikowych opisach etymologicznych, można zrekonstruować w mniejszym bądź większym stopniu na podstawie łączliwości i analizy znaczeniowej jednostek powstałych z omawianej podstawy, por. łac. *vēra virtus* ‘prawdziwe męstwo’ = ‘męstwo w prawdziwym tego słowa znaczeniu’, *testes vēri* ‘wiarygodni/prawdomówni świadkowie’, przytaczane powyżej stpol. *wierę*, stnord. *varna* ‘ostrzegać’, a z datiwem także ‘błagać kogoś’ (por. Heidermanns, 1993, s. 658) itd.

Pewną grupę indoeuropejskich wyrażen związanych z prawdą łączy z istnieniem motywacyjna relacja etymologiczna (por. wyżej podobny związek postulowany dla hebr. *kēn*). Taką zależność obserwujemy w części języków germańskich (por. goc. *sunja*_{NOM.SG.F} ‘prawdziwy’, *sunjaba* ‘zgodny z prawdą’, stnord. *sannr* ‘prawdziwy, winny’, *saðr* ‘ts.’, far. *sannur* ‘prawdziwy, autentyczny’, stang. *sōð* ‘prawdziwy, rzeczywisty’, stwniem. *sand* ‘prawdziwy’) i indo-irańskich (por. wed. *satyāḥ* ‘prawdziwy’, aw. *ha’pya-* ‘ts.’, stpers. *hašiyam* ‘ts.’). W obu wypadkach etymonem ma być praindoeuropejski rdzeń **h₁es-* identyfikowany z sensem ‘być, istnieć’. Dla wyrażen germańskich podstawą było słowo pgerm. **sanþa* ‘prawdziwy’ (por. też ogsłow. *sōšta*) pochodne z rdzenia pie. **syt-*, a słowa indo-irańskie wywodzą się z rdzenia pie. **sytjō*. Oczywiście rozwój w poszczególnych grupach przebiegał nieco odmiennymi drogami, jednak znaczenie ‘prawdziwy’ jest w nich bezdyskusyjne, jak w przykładzie gockim:

- (32) *sunja*   *IST*   *SX*
sunja   *ist*   *so*
 prawdziwy.F.SG.NOM   być.PRS.IND.ACT.3SG   dem.F.SG.NOM

ΥΕΙΤΥΞΔΙΨΑ	ΜΕΙΝΑ (Io 8:14)
<i>weitwodiḡa</i>	<i>meina</i>
świadectwo.F.SG.NOM	mój.F.SG.NOM

‘Prawdziwe jest moje świadectwo’.

Wprawdzie w obu grupach odnajdujemy użycia zadwerbializowanego przymiotnika, lecz materiał gocki, jedyny prawdopodobnie spośród języków germańskich rejestrujący interesujące nas tutaj przykłady transformacji syntaktarów w parataktemy (por. Heidermanns, 1993, s. 469–470), nosi wyraźne ślady wpływu tekstu greckiego, również w warstwie strukturalnej, skoro zmiana planu wypowiedzi w obu tekstach zachodzi dzięki operacji parentetyzującej.

(33) ΠΝΤΕ	ΝΙΜΑΝΔΑΝΣ	ΑΤ	ΟΝΣ	ΥΑΠΡΑ
<i>unte</i>	<i>nimandans</i>	<i>at</i>	<i>uns</i>	<i>waurd</i>
kiedy.CONJ	wziąć.PP.M.PL.NOM	PREP	1PL.ACC	słowo.N.ACC.SG
ΗΑΝΣΕΙΝΑΙΣ	ΓΝΔΙΣ		ΑΝΔΝΕΜΠΨ	
<i>hauseinaiś</i>	<i>gudis</i>		<i>andnemup</i>	
słuch/kazanie.F.SG.GEN	bóg.M.SG.GEN		przyjąć.PRET.IND.ACT.2PL	
ΝΙ	ΣΥΛΣΥΕ	ΥΑΠΡΑ	ΜΑΝΕ,	ΑΚ
<i>ni</i>	<i>swaswe</i>	<i>waurd</i>	<i>manne</i>	<i>ak</i>
NEG	jak.ADV	słowo.N.ACC.SG	człowiek.M.PL.GEN	ale.CONJ
ΣΥΛΣΥΕ	ΙΣΤ	ΣΟΝΙΜΒΑ	ΥΑΠΡΑ	
<i>swaswe</i>	<i>ist</i>	<i>sunjaba</i>	<i>waurd</i>	
jak.ADV	być.PRS.IND.ACT.3SG	prawdziwie.ADV	słowo.N.ACC.SG	
ΓΝΔΙΣ ²⁷	(1 Thess 2,13)			
<i>gudis</i>				
bóg.M.SG.GEN				

‘Kiedy przyjęliście od nas słowo boże, któreście od nas słyszeli, przyjęliście je nie jako słowo ludzi, lecz – jak jest naprawdę – słowo boga’.

Nie odnotowałem natomiast żadnych bezdyskusyjnych przykładów sanskryckich wywodzących się z rdzenia **śnt-jó-*, które miałyby charakter jednostek metatekstowych. Nieliczne wyizolowane składniowo użycia rzeczowników w funkcji komentującej wartość logiczną kontekstowo powiązanego z nimi zdania (por. np. *satyam*) należy uznać raczej za operacje wypowiedzeniowótórcze, służące wzmocnieniu lub potwierdzeniu

²⁷ Por. ὅτι παραλαβόντες λόγον ἀκοῆς παρ’ ἡμῶν τοῦ θεοῦ ἐδέξασθε οὐ λόγον ἀνθρώπων ἀλλὰ καθὼς ἐστὶν ἀληθῶς λόγον θεοῦ.

togo, co zostało powiedziane. Podobną rolę mogą pełnić i inne rzeczowniki epistemiczne użyte w funkcji eksklamatywnej bądź dopowiedzeniowej i to prawdopodobnie wyłącznie dzięki nim dochodzi do przesunięcia ich do klasy parataktów.

Zebrany materiał pokazuje, że określenia prawdy motywowane pojęciem istnienia (pozbawione komponentów mownych) w językach indoeuropejskich, nie wchodząc w relację z mówieniem, wyjątkowo przechodzą do klas reprezentujących nieprzedmiotowy plan wypowiedzi i zazwyczaj tylko w określonych warunkach składniowych. Mechanizm ten jest zresztą powszechny we wszystkich językach indoeuropejskich i polega na sygnalizowaniu stopnia przekonania komentującego o prawdziwości wygłaszanego komunikatu za pomocą nominalizacji struktury zdaniowej z funkcorem w rodzaju 'to prawda, że_' z wyzerowanym argumentem nieprzedmiotowym, eksplicitnie wskazanym w poprzedniku lub następniku.

W przeciwieństwie do języka hebrajskiego 'prawda' indoeuropejska – zważywszy nawet na wielość i niejednorodność jej wykładników – nie ma charakteru absolutnego, a przynajmniej w znacznej mierze jest on zachwiany, ponadto może być osłabiana modalnie, bywa pluralizowana (por. gr. ἀλήθεια_{NOM.PL} 'prawda') i relatywizowana (por. niem. *wahrer* 'dosł. prawdziwszy'). Prawda ta zależy od punktu odniesienia, domaga się zapewnień i dowodów, czy na pewno prawdą jest to, co zostało powiedziane, czego skutkiem w skrajnych wypadkach może być regres nieskończony takich zabiegów weryfikacyjnych. Na koncepcję prawdy w kulturze indoeuropejskiej przemożny wpływ wywarł fakt jej związania z aktami retycznymi, spośród których część może spełniać kryteria prawdziwości, część zaś nie, a jeszcze inne są asertorycznie nierelevantne. Wielość możliwych stanów świadomości nawet w odniesieniu do jednego stanu rzeczy subiektywizuje ocenę wartości logicznej wypowiedzi. Część indoeuropejskich jednostek z pola prawdy ulega transformacji nieprzedmiotowej w wyniku współdziałania mechanizmów morfologiczno-syntaktycznych, zwłaszcza demorfologizacji, petryfikacji danej formy i jej dekategoriacji, oraz operacji składniowych zarówno w zakresie składni szyku, jak i składni zależności – jednostki przechodzące do nieprzedmiotowej warstwy języka rozluźniają, a ostatecznie tracą swoje relacje z otoczeniem składniowym. Tego typu transformacje dokonywane są na jednostkach, które albo odziedziczyły komponenty związane z mówieniem po swoich przodkach, albo tego rodzaju komponenty zostały im przydane w wyniku reinterpretacji.

Etymologia i rozwój słowiańskich wykładników 'prawdy'

Zasób leksykalny słowiańszczyzny w obszarze 'prawdy' oparty jest na trzech podstawowych pierwiastkach: **rěsn-*, **jbst-* oraz **prav-bd-*. Kontynuanty tego pierwszego zachowały się w języku słoweńskim i sporadycznie w chorwackim, por. słwn. (za)rěs 'naprawdę, rzeczywiście, w istocie rzeczy' czy czakawski komentarz metatekstowy

rěska o podobnym znaczeniu. Na ogół traktuje się je jako wyrażenia pochodne od lit. *ráiškus/raiškùs* ‘jasny, widoczny, oczywisty’, *rėikšti* ‘objawić, uwidocznicić’ (por. Bezłaj, 1995; Snoj, 2003). Formy litewskie nie mają jasnej indoeuropejskiej etymologii (por. Ostrowski, 2004), jednak ścieżka motywacyjna słowiańskich wyrażen epistemicznych jej nie wymaga. Najprawdopodobniej z litewskiego znaczenia ‘jasny, widoczny, jawny’ powstało słowiańskie znaczenie ‘możliwy do zobaczenia’ > ‘możliwy do poznania’ > ‘realny’, ‘rzeczywisty’, a stąd dopiero sens ‘prawdziwy’. Z punktu widzenia prowadzonych tu rozważań rdzeń **rěsn-* i jego derywat **rěsnota* ‘prawda’ z sufiksem tworzącym *abstracta* nominalne mają z dwóch powodów znaczenie wtórne. Po pierwsze, ustąpił on miejsca późniejszym formacjom o podobnej funkcji znaczeniowej – w pewnym uproszczeniu – w słowiańszczyźnie południowej wyrażeniom fundowanym na podstawie **jbst-*, a w północnej – **pravbd-*. A po drugie, nie dysponujemy wystarczającym materiałem cerkiewnosłowiańskim, który mógłby posłużyć do budowania hipotez na temat dróg tworzenia się sensów nieprzedmiotowych i do formułowania na ich podstawie wniosków natury etymologicznej. Z tego także powodu głównym przedmiotem tej sekcji będą kontynuanty psł. **jbst-*. Na koniec zaś zostaną również zgłoszone pewne postulaty etymologiczne oparte na analogii do innych gniazd etymologicznych, a odnoszące się do wyrażenia **pravbd-* i jego kontynuantów w funkcji wykładników operatorów asertorycznych.

Słowiańska rodzina wyrazów fundowana na pierwiastku **jbst-*²⁸ tworzy bardzo rozbudowany i niejednorodny tak pod względem kategoryalnym, jak

²⁸ W sekcji poświęconej funkcjonalno-etymologicznej analizie rdzenia **jbst-* nawiązując do niektórych argumentów i wniosków zawartych w Sobotka (2018a). Postać analizowanego tu rdzenia może budzić wątpliwości. Zbigniew Babik (2009, s. 74) postuluje miast nagłosowego **jb-* umotywowane ze względu na intonację nowoakutową **i-*. Błędnosci rekonstrukcji **jbstə* dowodzi – według Babika – „etymologia (odpowiedniki pozasłowiańskie) i refleksy nieruchomego akutu, nie występującego na etymologicznych krótkich”. Rekonstrukcję **ist-* potwierdzałyby m.in. postulowane przez Jana Baudouina de Courtenay (Baudouin de Courtenay, 1927) i Christiana S. Stanga (Stang, 1949) wpływy germańskie (pgerm. **aihti-* ‘własność’), z uwzględnieniem danych indo-irańskich czy tocharskich, por. wed. *īše* ‘posiadać’, aw. *īsti-* ‘majątek, bogactwo’, toch. B *aik-* ‘wiedzieć’. Jedynym możliwym i pewnym śladem tej ścieżki etymologicznej w językach słowiańskich są słowa odnoszące się do kapitału lub pewnej, zazwyczaj głównej, sumy pieniędzy bądź długu itp. Hipoteza ta nie wyjaśnia jednak pochodności funkcji deiktycznej czy anaforycznej od posesywnej. W przeciwną natomiast stronę – czyniąc jako punkt wyjścia sens wynikający ze złożenia zaimków pie. **īd* oraz **tō* – można za pomocą regularnych przesunąć semantycznych objaśnić ewolucję od funkcji deiktyczno-emfatycznej do posesywnej, o czym obszernie w: Sobotka (2018a). W kilku opracowaniach wskazuje się ponadto na bałtosłowiańskie dziedzictwo omawianego wyrażenia, wykazując jego związek z lot. *īsts* ‘prawdziwy, rzeczywisty’ (Kuryłowicz, 1958), a także lit. *yšcias* ‘wyraźny, widoczny’ (Trautmann, 1970). Z jednej zatem strony postulowana jest motywacja oparta na komponencie ‘prawda, rzeczywistość’ dla wyrażen bałtosłowiańskich, z drugiej zaś wyraźny związek tej motywacji z rozwojem ‘taki, który da się zobaczyć w całości’ (‘widoczny, wyraźny’) > ‘taki, który można poznać, pojąć’ (‘jasny, oczywisty’) – tak też m.in. u Toporowa (Tonopow, 1980), gdzie odnotowany jest hipotetyczny rdzeń pruski **ist-* o niejasnym pochodzeniu i znaczeniu, lecz z wyraźnym odniesieniem do lot. *īsts* i słowiańskiego *istə*,

i funkcjonalno-semantycznym obszar (por. scs. истъ, BSC. *īstī*, słwn. *īsti*, czes. *jistý*, dłuż. arch. *jisty*, stpol. *isty*, łemk. *істний, існий*, ros. *истый* o podstawowym znaczeniu ‘prawdziwy’; ros. *истина*, ukr. *істина*, bg. *истина*, chorw. *īstina* ‘prawda’; czes. *jistota* ‘wiarygodność, przeświadczenie’; czes. *jistina* ‘kapitał, główna suma zobowiązania’; pol. *istnieć*; ros. *учтеу* ‘powód, skarżący’; czes. *jistý* ‘pewny’, czes. *jistě* ‘na pewno’, *zajisté* ‘niewątpliwie’; pol. *istotnie, w istocie*, chorw. *īstī* ‘taki właśnie; jednakowy, identyczny’ itd.). Słowa, o których mowa, przynależą do różnych klas wyrazowych, są wśród nich jednostki zarówno tzw. autosemantyczne (czasowniki, rzeczowniki, przymiotniki, przysłówki, zaimki), jak i tzw. synsemantyczne (m.in. partykuły, zapewne utworzone od odpowiednich przysłówków lub zaimków). Ponadto zgramatyzalizowane przymiotniki (a następnie przysłówki) stanowiące pierwotnie człony złożzeń (por. np. stpol. *wiekuisty*, *wiekuście*, *wiekuist(n)ość*, *wiekuisto*, z *wiekuista*). Tego rodzaju różnorodność, a przede wszystkim zdolność tworzenia w tym obszarze sensów metatekstowych może być – zgodnie z poczynionymi już tutaj obserwacjami – motywowana etymologicznie.

Pochodzenie i pierwotne znaczenie pierwiastka **jbst-* było już kilkakrotnie, niezależnie od opisów w słownikach etymologicznych, przedmiotem refleksji językoznawców (por. Baudouin de Courtenay, 1927, ss. 16–17; Kuryłowicz, 1958, s. 193; Machek, 1955, 2011, t. 1, ss. 1028–1047; Meillet, 1902–1905, s. 300–301; Milenković, 2020; Sobotka, 2018a; Stang, 1949; Журавлев, 2006, 2016, ss. 247–259; Топоров, 1958; Шапошников, 2018, s. 261–262). Opracowania te przynoszą niekiedy zupełnie odmienne propozycje etymologiczne, w których jako sens motywujący podaje się ‘być’ (Meillet), ‘własny’ (Baudouin de Courtenay i Stang), ‘widzieć’ (Machek), ‘ten sam; właśnie ten’ (Toporow, Żurawlow), ‘jasny, wyraźny’ (Fraenkel, 1962; Trautmann, 1970). Etymologię zaproponowaną przez Toporowa, z różnymi modyfikacjami, przyjmują w mniejszym lub większym stopniu także słowiańskie etymologiczne słowniki

---

a także u Karulisa (Karulis, 1992), gdzie forma łotewska łączona jest z litewskimi regionalizmami *įškus*, *iščias* ‘jasny, zrozumiały; piękny, przyjemny’. Forma litewska służąca uzasadnieniu bałtyckiego pochodzenia formy łotewskiej jest niepewna. Możliwe, że jest to jakiś wariant lit. *aiškus* ‘jasny, wyraźny, zrozumiały’; por. psł. **jasnъ*, jednak *Alllitauisches etymologisches Wörterbuch* (W. Hock i in., 2015) nie odnotowuje takiej postaci, z kolei przysłówków od *įškus* (por. *įškeis žodžeis* ‘wyraźnymi słowami’) mógł mieć nagłos *išč-*, por. *įchkei įfakysu apie Tiewa mana* ‘jasno opowiem o moim Ojcu’. Niemniej związki bałtyckie i słowiańskie, zarówno ze względów znaczeniowych, jak i formalnych, wydają się bardzo niepewne. Wedle tej hipotezy rdzeń prasłowiański musiałby mieć postać **ist-*, a jego indoeuropejskim wyrażeniem motywującym byłby archetyp **aisk-* < **h₁eisk-* ‘jasny, wyraźny, odrębny, wyodrębniony’. Z argumentów przywoływanych przez Babiką pozostaje najpoważniejszy, a mianowicie refleksy nieruchomego akutu. Aljoša Milenković (2020) postuluje, podobnie jak Babik, praformę psł. **jistrъ* i objaśnia długość prawem Wintera. Rekonstrukcja z nagłosowym **jb-* wynika z kontaminacji pie. acc. sg. **ī-d* z neonominativu **ī-s* oraz atrakcji istniejącego już w zasobie słowiańskim zaimka o funkcji anaforycznej **jb*, czego dowodzą najstarsze przykłady użycia, w których funkcja anaforyzowania struktury składniowej jest prymarna. Sądząc zatem, że prawo Wintera nie musiało zająć w tym wypadku ze względu na procesy kontaminacyjne.

referencyjne (por. Derksen, 2008; Havlová, 1995a; Sławski, 1952–1956; Георгиев, 1979; Мартынаў, 1985; Мельничук i in., 1985; Трубочев, 1981)²⁹.

Rdzeń prasłowiański wydaje się być oparty na formacji indoeuropejskiej. W literaturze przedmiotu wykazywano niekiedy bezpośrednie lub pośrednie podobieństwa z gr. ἴσθι ‘(ty) bądź’, łac. *esse* ‘być, istnieć’, pgerm. **aih-* ‘posiada’, wed. *īše* ‘posiada’, łac. *iustus* ‘sprawiedliwy’, z łot. *īsts* ‘prawdziwy, rzeczywisty’, lit. *ysčias* ‘wyraźny, widoczny’ itd. (por. przyp. 28 w niniejszym rozdziale). Wszystkie te tropy są jednak mniej lub bardziej nieprawdopodobne (o czym szerzej w Sobotka (2018a)).

Własności kategoriałne rdzenia sytuują go albo w klasie przymiotników – jak sądził m.in. Meillet (1902–1905, t. 2, s. 300, 1924, s. 315) – bądź zaimków, co postulował m.in. Toporow (Топоров, 1958). W wysuniętej przeze mnie propozycji dowodzę pierwotnego zaimkowo-partykułowego, względnie zaimkowo-emfatycznego charakteru słowiańskiej formacji utworzonej na bazie dwóch zaimków indoeuropejskich o funkcjach wskazującej i kontrastywnej.

Najstarsze poświadczone w słowiańszczyźnie przykłady użycia wyrażenia kontynuujących kształt **jbstō* dowodzą dość wczesnego rozdzielenia się znaczeń zaimkowego i przymiotnikowego:

- (34) *za istaŋa dъla* (Sav 25a 7) vs *истою*
 PREP ten.N.PL.ACC rzecz.N.PL.ACC prawdziwy.F.SG.ACC
любырь (Bes 27 176aa 17)
 miłość.F.SG.ACC
 ‘za te rzeczy’ vs ‘prawdziwą miłość’

czy

- (35) *są ta ista* [‘te to’ – P.S.] *słowa zmowiona oćcem świętym* (Kśw dv 3) vs
nazywając ji istym *zdradnym prorokiem* (RozmP 715/6–9).

W najstarszych tekstach słowiańskich użycia deiktyczne przeważają nad epistemicznymi. Ponadto materiał średniopolski daje świadectwo nieredundantnych połączeń w rodzaju *za istą prawdę chcemy mieć* (Mącz 465c), *za istą prawdę powiadam* (Leop Matth 5/18) oraz niewątpliwie zaimkowych użycia *isty*, czego dowodzą szesnastowieczne konteksty paralelne:

²⁹ Niektóre jednak słowniki, po prezentacji odmiennych propozycji etymologicznych, ostatecznie rezygnują z podania jedynej pewnej etymologii słowa. Tak np. w słowniku etymologicznym języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, gdzie m.in. czytamy: „Niejasne, niezależnie od istnienia wielu interpretacji” (Havlová, 1995a, s. 254).

- (36a) *Ale coście byli wyszli widzieć? Proroka-li? **tak** ci jest powiadám wám i zácniejszého niż proroka* (MurzNT, Mt 11,9, 1551, cyt. za: EwXVI);
- (36b) *Ale coście wyszli widzieć? Prorokáli? **iście** powiedam wam i więcej niż proroká* (CzechNT, Mt 11,9, 1577, cyt. za: EwXVI).

Porównanie obu powyższych przykładów pokazuje, że zaimkowi *tak* o funkcji nie tyle anaforycznej, ile prosentencjalnej w jednym przekładzie (36a) odpowiada w innym (36b) zaimek *iście* o tej samej funkcji³⁰. Jest to dość solidny argument przemawiający za prymarną pronominalną funkcją **jbstb* – ze znaczenia epistemicznego z jego wykładnikiem atrybutywnym nie mógłby się bowiem rozwinąć operator anafory zdaniowej. Po wtórnej adiektywizacji zaimka i jego przejściu do pola 'prawdy', o czym niżej, pierwotne formy lokatiwu *singularis neutrum* na **-ě* oraz akuzatiwu *singularis neutrum* na **-o* zaimka **jbst-* ulegały jeszcze w epoce wspólnoty prasłowiańskiej leksykalizacji, przechodząc najpierw do klasy zaimków przysłownych czy przysłówków, a następnie do klasy wyrażen metatekstowych, por. czes. *to jsem jistě nechal doma* 'prawdopodobnie zostawiłem to w domu', chorw. *isto jest moja mati is Troje* 'na pewno moja matka jest z Troi' czy chorw. *pomilujte mene istom vi, prijatelji moji* 'mieście przynajmniej nade mną litość, moi przyjaciele'. Pierwiastek **jbst-* miał też zdolność do łączenia się z przyimkami, w efekcie czego dochodziło do anaforyzacji lub prosentencjalizacji powstałych w ten sposób konstrukcji, co nadawało złożeniu wartość lokatywno-metatekstową ('jisty' = 'ten/wzmiankowany, o którym była mowa do/za/na...'), z której następnie powstawały przysłówki dozdaniowe lub odzaimkowe partykuły:

- (37) *Bieše některaký císař, jenž mějšíe jeden háj, v kterémžto biše jednorožec, k kterémuž ižádný nesměl se přiblížiti. Uslyšev to císař, na přirození jednorožcovo tázáše se. A oni jemu řekli **za jisté**, že jednorožec nahé panny a čisté velmě miluje a v zpívání jich velmě se veselí* (Gesta, 1473, 114r).

'Był pewien cesarz, który miał gaj, w którym to był jednorożec, do którego nikt nie śmiał się zbliżyć. Usłyszawszy to, cesarz wypytał o zwyczaj [naturę] jednorożca. A oni **za tym** powiedzieli mu, że jednorożec panny nagie i czyste bardzo kocha i ich śpiewem wielce się raduje';

- (38) *Tent' [Eusebius] mi jest často pravil a **za jisté** tvrdil, jestliže pojede syn váš Paris do řečské země, aby od nich lúpežným aneb únosným obyčejem přivedl ženu*

³⁰ Można to tłumaczyć większą predylekcją Czechowica, aniżeli pozostałych tłumaczy szesnastowiecznych, do form pierwotnych w języku polskim, nawet jeśli były w danym okresie już regresywne (por. Winiarska-Górska, 2009, s. 74).

sem, žeť toto vaše ušlechtilé město a převeliké, Troja, bude z kořen vyvráceno od Řekuov a vy všichni budete ukrutně zbiti (TrojK, 1469, 98v).

‘Ten ci to często mi mówił, a **za tym** **ø** **zaprawdę** twierdził [tj. po tym mówieniu zapewniał, twierdząc], że jeśli syn twój Parys pojedzie do ziemi greckiej, żeby od nich grabieżą albo porwaniem sprowadzić żonę, to Troja zostanie przez Greków z korzeniami wyrwana, a wszyscy jej mieszkańcy okrutnie wybici’.

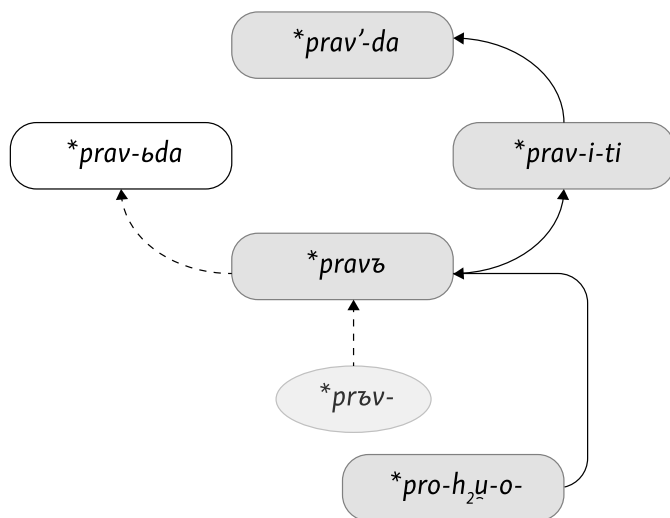
Pierwotne znaczenie **jbst-* odnosi się przede wszystkim do relacji między ‘tym, co właśnie/dokładnie/aktualnie jest (tym, co rzeczywiście)’ a ‘tym, co (dokładnie) można pokazać, wyodrębnić z szeregu obiektów’ oraz ‘tym, co zostało powiedziane o przedmiocie poznania’. Prasłowiański rdzeń lub jego bezpośredni poprzednik miał z jednej strony wartość ostensywną, z drugiej zaś – wartość wiążącą ostensję z działaniem na zbiorze, z wyszczególnianiem i w dalszej kolejności z mówieniem. Pierwotny sens tego złożenia można zrekonstruować jako ‘ten właśnie (o którym mowa)’. W tym kontekście znaczenia ‘prawdziwy’ i inne należałoby uznać za innowacyjne – użycie wyrażenia **jbst-* w mowie, przy proponowanej tu interpretacji, wymaga porównania jednego obiektu z drugim (co najmniej jednym) lub – ostatecznie – z tym, co zostało powiedziane na temat tego obiektu. W ten właśnie sposób wypowiadamy się nie tylko o samym świecie, lecz również o tym, co o nim w jakikolwiek sposób mówimy. Złożenie **jbst-* należy zatem rozumieć jako połączenie *deixis* i elementu emfatycznego oraz związanego z nim kontrastywnego komponentu mówienia.

Praindoeuropejską prapostać analizowanego rdzenia można zrekonstruować jako **íd-tó-* o globalnym znaczeniu ‘to oto/to właśnie/to szczególnie (o czym mówię)’. Zaimek pie. *tó* w złożeniu nie nastręcza trudności interpretacyjnych. Jest to typowy *deixis*, z którego w języku prasłowiańskim rozwinął się zaimek **tǫ* ‘ten’. Natomiast jeżeli pie. **íd* ‘właśnie, dokładnie’ (wyraz powstały z nom.-acc. sg. n. od **í-*, zaimka o ogólnym znaczeniu w rodzaju nijakim ‘to, to wspomniane’, por. Dunkel, 2014b) jest m.in. poświadczony w osk. *ísídum* = εἰσεῖδομ ‘ten sam’, por. łac. *idem*, wed. *íd* ‘właśnie’, gr. ἵκταρ ‘obok, blisko (przy)’ itd., to prasłowiańska postać z **-s-* jest trudna do wytłumaczenia. Wprawdzie od strony formalnej możliwa byłaby asymilacja **-d-t-* > **-tt-*, a następnie dysymilacja **-tt-* > **-st-* i prejotacja **i-*, lecz czynniki natury formalno-treściowej skłaniają do przyjęcia hipotezy o skrzyżowaniu się **íd-to-* z **i-s-*. Zakładam dość wczesną kontaminację w tym złożeniu pie. **íd* z anaforycznym **i-s* o wartości neonominatiwu, formy prawdopodobnie synonimicznej do starszej **éi-Ø* i analogicznej do acc. sg. **i-m* i do nom.-acc. sg. n. **i-d*. Zaletą tej nowej formy był jej wyraźny związek z rdzeniem **í-*, a nie **é-* oraz to, że posiadała ona jednoznaczny wykładnik przypadku. Jej kontynuantem w języku prasłowiańskim był prawdopodobnie

zaimek anaforyczny **-jb*, odnajdziemy ją również w łac. *is*, por. łac. *iste* ‘ten jeden’, anaforycznym goc. *is*, lit. *jis* ‘on, ona’ itp. Uważam zatem, że prasłowiańska postać **jbs-* powstała w wyniku kontaminacji formy **id*, homonimicznej do akuzatiwu **i-d*, równokształtnego z pierwotnym nominatiwem, z formą nowego nominatiwu **i-s*. Łańcuch motywacyjny, z którego wyodrębniła się formacja **jbst-*, można zrekonstruować następująco: ‘ten właściwy, co wyodrębniam z jakiegoś zbioru / o czym mówię’, następnie: ‘ten oto właściwy spośród innych, o którym mówię’, z tego zaś sensu wyewoluowały zarówno znaczenie ‘ten właśnie’, jak i ‘prawdziwy’, czyli taki, o którym mowa, a który ma odpowiednik w rzeczywistości, jego prawdziwość można potwierdzić np. ostensywnie. Zbudowane na takich podstawach pojęcie prawdy charakterystyczne jest dla wielu języków indoeuropejskich, stało się ono również w wyniku oddziaływania myśli Arystotelesa łączącej sąd ze stanem rzeczy, którego ten sąd dotyczy, podstawą koncepcji epistemologicznych świata wyrosłego na tradycji grecko-rzymskiej.

Rekonstrukcja etymologii psł. **jbst-*, przeprowadzona z uwzględnieniem warunków umożliwiających transformację jednostki z przedmiotowego do nieprzedmiotowego planu, pokazała, że jest to pierwiastek zaimkowy, a w jego znaczeniu, stanowiącym jeszcze dziedzictwo indoeuropejskie, można odtworzyć komponenty ostensywno-deiktyczne, emfacyjne, a także odwołujące się do aktu retycznego. Założenie, że przechodzenie wyrażen do klasy parataktów wymaga działania określonych narzędzi językowych w specyficznych warunkach leksykalnych stawia w nowym świetle etymologię kolejnego słowiańskiego wykładnika ‘prawdy’, praformy rekonstruowanej zazwyczaj jako **prav-bd-*. Ma ona charakter ogólnosłowiański, stanowi budulec rzeczownika, który w różnych znaczeniach obecny jest we wszystkich językach słowiańskich (poza połabskim). Rdzeń **prav-* jest podstawą dla czasowników mówienia, por. **praviti*, **opravbdi* itd, oraz wielu innych jednostek leksykalnych reprezentujących różne kategorie morfosyntaktyczne, na nim również zostały zbudowane wyrażenia z nieprzedmiotowego planu wypowiedzi, na przykład stpol. *zaprawdę*, ros. *no nprawde* ‘tak naprawdę, szczerze mówiąc’, *npravdy goворя* ‘prawdę mówiąc’, cz. *opravdu* ‘naprawdę’ itp.

Wiesław Boryś (2005, s. 480) pisze: „psł. **pravbda* ‘słuszność, sprawiedliwość; prawdziwość, szczerowość, rzeczywistość’ od psł. przym. **pravb* ‘prosty; sprawny, właściwy, odpowiedni, stosowny’ z przyr. **-bda* (co do budowy por. *krzywda*)”. Boryś nie jest odosobniony w takim ujmowaniu etymologii rzeczownika **pravbda*, podobnie sądzili m.in. Max Vasmer (1953–1958, t. 2, s. 423), André Vaillant (1974, s. 493), Sławski (2011, s. 35), Bańkowski (2000b, s. 761). Mimo umocowania tej etymologii w tak wielu autorytetach, wydaje się ona mało prawdopodobna, a przynajmniej mniej niż ta, która zakłada, że aby mogły rozwinąć się jednostki metatekstowe, wymagany jest udział komponentu znaczeniowego związanego z mówieniem, co zapewnia rozwój rzeczownika od przymiotnika **pravb* przez czasownik **praviti*. Zgodnie z tym ujęciem

Ryc. 14. Ścieżki rozwoju prasłowiańskiego **prav-bda* / **prav'-da*

zmiękczenie wargowo-zębowej **-v'-* byłoby pozostałością po podstawie czasownikowej, a za formatyw konstrukcji należałoby uznać sufixs rzeczowników dwerbalnych **-da*, por. **kolda* 'kłoda' od **kolti* 'kłuć', **stǫgda* 'ścieżka' od **stignŏti* 'dojść', *uzda* (por. stpol. *uździenica*) od **uti* 'wkladać, odziewać'. W tym ujęciu **praviti* nie znaczyło po prostu 'mówić', lecz 'mówić' z zaangażowaniem asertorycznym, uczciwie (jedno ze znaczeń przymiotnika **pravъ*). Proponowana przeze mnie ścieżka motywacyjna przedstawia się następująco: 'prosty, właściwy' > 'mówić właściwie, zgodnie z tym, co odpowiada rzeczywistości' > 'zgodność tego, co zostało powiedziane, z rzeczywistością' > 'to, co jest zgodne z rzeczywistością'³¹. Etymologiczny związek z *verbum dicendi* stanowił w tym wypadku budulec dla mechanizmów, głównie składniowych, które ułatwiły wykształcenie się z rzeczownika **pravda* i jego przedmiotowych derywatów wyrażen pełniących funkcje najróżniejszych komentarzy aktualnego mówienia bądź treści określanych przez siebie wyrażen.

³¹ W tym kontekście interesująca wydaje się wariantowość w zabytkach cerkiewnosłowiańskich wyrażen o funkcji eksklamatywnej *аминь/аминѣ* 'amen' oraz *правѣ/правѣ* 'amen' (por. Čajka, 2017). Cerkiewnosłowiańskie *правѣ/правѣ* o znaczeniu 'amen' należy wywodzić w tym kontekście zapewne od 'właściwie', czyli w zgodzie z tym, co zostało powiedziane. Mamy zatem do czynienia w tym wypadku z argumentem filologicznym wspierającym rekonstrukcję komponentu mownego dla słowiańskich wyrażen fundowanych na rdzeniu **prav-*.

Czasownik, stanowiący podstawę dla rzeczownika epistemicznego, został utworzony od przymiotnika **pravъ* ‘prosty; prawidłowy, właściwy’, który nie ma bałtyckich odpowiedników (lit. *pravà* ‘prawo’, łot. *prāva* ‘sprawa sądowa’ są prawdopodobnie pożyczkami słowiańskimi), a który Claire Le Feuvre (2010, s. 129–131) wywodzi z pie. **pro-h₂u-o-* w znaczeniu ‘patrzący przed siebie’. Możliwe, że sens słowiański motywowany jest właśnie kierunkiem tego patrzenia, aktualnym z aktem mowy, co następnie wpłynęło na semantykę czasownika **praviti* rozumianego jako ‘mówić prosto’, sc. ‘mówić patrząc przed siebie – w domyśle – prosto w oczy, nie opuszczając wzroku’ lub ‘mówić niezawile’, ‘mówić właściwie’. Sens ‘mówić’ wyodrębnił się przy czasowniku na podobnej zasadzie, co w wypadku pary łacińskiej *verus* : *verō*. Komponent wskazujący na mówienie musiał być zatem zawarty już w przymiotniku słowiańskim, a może nawet w jego praindoeuropejskiej podstawie. Bardzo możliwe, że już **pravъ* znaczył nie tyle ‘prosty; właściwy’, ile ‘taki, o którym orzeka się, że jest prosty; właściwy’. Z braku jednak wystarczającego materiału nie da się tej hipotezy zweryfikować.

Oba stanowiska związane z rekonstrukcją możliwych ścieżek powstania sensu ‘prawda’ z przymiotnika **pravъ* ilustruje ryc. 14.

Prawda w językach słowiańskich skojarzona jest z mówieniem, relatywizuje fenomeny świata, dzieląc je na realnie istniejące i fikcyjne, zgodne z jakąś doktryną, religią, prawomysłne i wiarołomne, sprawiedliwe, moralnie słuszne i niegodziwe, szczerze i dwulicowe, prawe i szemrane. Jest zatem prawda słowiańska uwikłana w świat wartości religijnych, etycznych, a także jest wyznacznikiem intensywności. Słowiańskie wyrażenia odnoszące się do ‘prawdy’ mogą być negowane, ujmowane aspektualnie, pluralizowane oraz być etykietą różnych zjawisk kulturowych, prądów filozoficznych i ideologicznych (por. Terminińska, 2015, s. 40).

Podsumowanie

Semickie i indoeuropejskie wizje prawdy są ze sobą nieporównywalne, co skutkuje komunikacyjnymi niedopowiedzeniami i nieporozumieniami na styku tych światów, czego dobitnym przykładem jest ewangeliczna rozmowa myślącego kategoriami semickimi Jezusa z zanurzonym w indoeuropejską rachubę świata Piłatem³².

³² Wskazane różnice (nie tyle pojmowane historycznie, ile językowo) pozostają bez związku z wyjątkowym charakterem Ewangelii Jana, która jako jedyna spośród pism tzw. kanonicznych rejestruje rozmowę między Piłatem a Jezusem o prawdzie. Czwarta Ewangelia powstała na przełomie I i II wieku n.e., jej autor (wbrew świadectwu tzw. Drugiego epilogu, późnego dopisku, nie był nim bez wątpienia *niepiśmienny* (ἄγραμματος ἰδιώτης) Jan, syn Zebedeusza) dobrze znał kulturę grecką, zapożyczał się w hellenistycznym mistycyzmie, był świadkiem rozłamu między judaizmem a chrześcijaństwem. Ewangelia ta jest bardziej wykładem wysoko rozwiniętej teologii emancypującego się z judaizmu chrześcijaństwa, śladem sporów między jego gminami, w tym także o nachyleniu gnostycyzm, niż przekazem o oryginalnym przesłaniu

Miedzy Jezusem a Piłatem nie dochodzi do porozumienia, gdyż obaj, nawet jeśli ich rozmowa toczy się w jednym języku, posługują się innym kodowaniem semantycznym i pragmatycznym. Użyty przez Piłata rzeczownik ἀλήθεια bez rodzajnika ma w przekazie Janowym znaczenie prawdy ogólnej (np. ujmowania rzeczywistości), dyspozycji prawdy, nieoponującej z żadnym konkretnym kłamstwem. Jezus zaś wypowiada prawdy konkretne, jednostkowe, które wprawdzie zakorzeniają się w prawdzie ogólnej, lecz identyfikowanej nie z konkretną rzeczywistością czy wręcz z tym, co się o niej mówi, ale z bogiem. Wiele wskazuje więc na to, że Jezus jest męczennikiem semantyki i myślenia teleologicznego, które ugięło się pod butem myślenia abstrakcyjnego, bowiem w ustach Piłata rzeczownik ἀλήθεια nie należał do języka przedmiotowego, a jego pytanie miało charakter definicyjny: τί ἐστιν ἀλήθεια – ‘co rozumiesz pod pojęciem prawdy?’ (por. Sobotka, 2009). Prawda indoeuropejska nigdy nie jest absolutna, zawsze pozostawia niedosyt, rodzi wątpliwości najczęściej odnoszone do źródła prawdy (np. brewiarz katolicki uczy, że prawdy trzeba szukać, a znalazłszy ją, nie ustawać w jej poszukiwaniach). Prawda ta wymaga uzasadnienia dla niej samej, modalnego umocnienia, a jej hierarchiczne i wieloaspektowe relacje z mówieniem stają się impulsem do tworzenia jednostek z nieprzedmiotowego planu wypowiedzi, karmiących się prawdą, a jednocześnie naszą niepewnością, ludzkim „jeszcze nie”, epistemicznym wahaniem.

Proces, w wyniku którego z jednostek autosemantycznych powstają synsemantyczne, zwłaszcza operatory metatekstowe, wymaga jednak dodatkowych działań na jednostkach w obszarze syntagmatycznym. Jest to podstawowe narzędzie tej transformacji, której początkiem zawsze staje się defektywizacja morfologiczna, petryfikacja formy, która, zastygając, poddaje się najróżniejszym przekształceniom składniowym: w językach, które utraciły fleksję – unieruchomieniu linearnemu w jakiejś wyizolowanej pozycji (może to być ante-, inter- lub postpozycja), w pozostałych językach – stałemu odniesieniu do tej części wypowiedzi, z którą semantycznie reaguje, rozluźnieniu więzów składni zależności i, generalnie, pewnej wybredności składniowej, sygnalizowaniu centrum informacyjnego wypowiedzi itd.

Szczegółowa analiza materiału omówionego w tym rozdziale pokazuje, że procesy powstawania parataktów wspiera, lecz ich nie determinuje, obecność komponentu mownego w strukturze semantycznej jednostek. Zwykle jest to wartość odziedziczona i etymologicznie umotywowana, której źródła tkwią niekiedy w tak trudno uchwytnych wykładnikach, jak chociażby kontrast frazowy. Założenie, że ta własność ułatwia działania na języku, wspiera dociekania etymologiczne w badaniu łańcuchów leksykalno-pojęciowych, których ostatnim ogniwem jest wyrażenie o szeroko

---

Jezusa. Najbardziej prawdopodobny jej rys historyczny wiąże się z opisem męki Jezusa. Szerzej na ten temat por. Géza Vermès (Vermès 2013, ss. 115–133).

rozumianym statusie gramatycznym. Celem takich obserwacji jest uwzględnienie w opisie etymologicznym zarówno ogólnych kierunków zmian, jak i szczegółowych warunków, które doprowadziły do gramatykalizacji lub pragmatykalizacji. W wielu wypadkach prowadzi to do rewizji bądź uzupełnienia istniejących etymologii albo co najmniej pozwala na krytyczne spojrzenie na dotychczasowe propozycje. W badanej przestrzeni rzadko możliwa jest całkowita pewność, lecz powinniśmy przynajmniej się starać, aby opisy etymologiczne uwzględniały hierarchiczną strukturę języka, płaszczyznę paradygmatyczną i syntagmatyczną oraz jego osadzenie w planie przedmiotowym i nieprzedmiotowym. Dzięki temu dołożymy starań do zapewnienia spójności proponowanych przez nas etymologii. W sposób szczególny tyczy się to wyrazów nacechowanych gramatycznie i wypowiedzeniowo.

Rozdział 5. Etymologia i rozwój wyrażeń o funkcji gramatycznej: północnośląskie operatory przywyrazowe *-kV* i *-ž(e)*

Wstęp

Zdaniem Krystyny Kleszczowej (Kleszczowa, 2015) zbiór wyrażeń funkcyjnych tworzą w perspektywie ewolucyjnej dwa typy leksyki: jednostki o tradycji ciągłej oraz wyrażenia nowe, które bądź to powstały w wyniku przeobrażeń wewnątrzsystemowych, bądź zostały zapożyczone z innych języków. Leksyka funkcyjna nieustannie się przeobraża, jej zasób to się kurczy, to rośnie, jedne jednostki wychodzą z użycia, inne zaś zajmują ich miejsce w systemie. Zmienia się również funkcja wyrażeń odziedziczonych z przeszłości językowej. Tworzą one najróżniejsze konfiguracje z innymi wyrażeniami, wpływając na przeobrażenia tak w domenie składniowej, jak i semantycznej.

W badaniach etymologicznych jednak zazwyczaj pomija się aspekt składniowy, podczas gdy szczególnie w obszarze leksyki funkcyjnej nieuwzględnienie analiz składniowych może prowadzić do pominięcia pewnych istotnych komponentów znaczeniowych, bez których hipotezy etymologiczne pozostaną w sferze mniej lub bardziej prawdopodobnych spekulacji. Zorientowane składniowo podejście etymologiczne napotyka na zasadnicze trudności związane z faktem, że składnia i etymologia operują zazwyczaj na innych piętach hierarchicznej struktury języka. Obie dyscypliny ponadto zakorzeniają się w odmiennych tradycjach badawczych i stosują różne, często wykluczające się wzajemnie, metody analizy (por. Longobardi, 2001). Podczas gdy celem obserwacji składniowych jest budowanie uogólnień i teorii języka, to badania etymologiczne koncentrują się na śledzeniu dziejów pojedynczych wyrazów, często bez uprzedniej jej charakterystyki funkcjonalnej, co nieuchronnie prowadzi do pomijania w tym nurcie rzeczywistych bytów języka (*entités concrètes*) jako przedmiotu badania. Paradoksalnie zatem etymologia jest tą subdyscypliną językoznawstwa, która najwyraźniej najmniej zakorzenia się w samym języku w jego wymiarze funkcjonalnym.

Pewnych procesów rozwojowych leksyki funkcyjnej nie da się jednak prześledzić w całej ich rozciągłości bez uwzględnienia kontekstu składniowego i wyników płynących z analizy syntaktycznej. Syntaktyczno-etymologiczne ujęcie posłuży tu do prześledzenia

rozwoju wyrażenń północnosłowiańskich wywodzących się od prasłowiańskich, pierwotnie przywyrazowych operatorów $*-kV$ i $*-ž(e)$, charakterystycznych dla wypowiedzi niedeklaratywnych. Zwróć także uwagę na samo pochodzenie tych form źródłowych, choć akcent położyć nie tyle na samą etymologię, ile na dynamikę ich obszaru rozwojowego, zgodnie z postulowanym tu ujęciem linearno-radiacyjnym. Ponieważ jednostki te wiążą się z szeroko rozumianą problematyką wypowiedzi niedeklaratywnych, to szczegółowe rozważania na ich temat poprzedzę syntetycznym wprowadzeniem na temat wykładników ustanawiających charakterystykę modalną dla otwieranych przez nie zdań.

Zakładana w tym rozdziale perspektywa obserwacji daje pierwszeństwo argumentacji opartej na wyjaśnieniach teoretycznych, nie zaś historycznych lub genetycznych. Innymi słowy, za podstawową strukturę formułowania hipotez badawczych przyjmuję uniwersalność pewnych zasad rządzących językiem, a nie zakładane i zawsze oparte na mniej lub bardziej prawdopodobnych spekulacjach warunki początkowe. Perspektywa genetyczna, typowa dla zjawisk ewolucyjnych, korzystająca z metod rekonstrukcji leksykalnej, jest w proponowanym przeze mnie ujęciu podporządkowana perspektywie aktualnej, opierającej się na rekonstrukcji wypowiedzeniowych struktur informacyjnych i wzorców składniowych z uwzględnieniem pewnych uniwersalnych zasad rządzących formułowaniem każdego wypowiadanego serio przekazu, w którym nadawca mówi coś (centrum informacyjne zdania) o czymś (temat wypowiedzi) do odbiorcy. Stosowana tu wewnętrzna rekonstrukcja tych wzorców ostatecznie odsyłających do pewnej struktury wiedzy nie tylko jest możliwa, ale dostarcza również nietrywialnych wyjaśnień służących odtworzeniu jednostek historycznych, ich funkcji oraz znaczenia.

Dopuszczenie danych morfoskładniowych w celu zbudowania hipotez etymologicznych i skonstruowania modelu przypuszczalnych ścieżek rozwoju wyrażenń funkcyjnych służy na ogół rekonstrukcji w miarę kompletnego, a przynajmniej spójnego zestawu komponentów semantycznych oraz funkcji badanego słowa. Rzadko bowiem dzieje się tak, aby wyrazy pozbywały się wszystkich śladów swojego uprzedniego życia. Zawsze istnieje szansa ich odsłonięcia, gdy osadzimy dane słowo w kontekście składniowym, bo to w nim przecież wyrazy ujawniają właściwe sobie znaczenie i funkcje. Nierzadko również tradycyjnie opracowana etymologia słowa nacechowanego gramatycznie nie rzuca żadnego światła na jego aktualne znaczenie, podczas gdy etymologia oparta na przesłankach funkcjonalnych ogląda to słowo od momentu jego powstania po moment aktualny, dostrzegając w tym procesie szereg warunkujących się wzajemnie przesunięć czy zmian syntaktyczno-znaczeniowych.

Modyfikatory deklaratywności w dawnej polszczyźnie

Wyrażenia należące do klasy funkcjonalno-znaczeniowej *modyfikatorów deklaratywności* tradycyjnie traktowane są jako partykuły bądź spójniki albo zaimki, co

może mieć związek zarówno z ich pochodzeniem, jak i z ich formalnym podobieństwem do jednostek charakteryzowanych właśnie jako spójniki (por. pol. *aby*), partykuły (por. pol. *bodaj*), częściowo zaimki (por. *co* z [kogoś] *za* [ktoś]; *co* *za* _). Maciej Grochowski (1984, ss. 88–89, 1997, ss. 26–27) wyodrębnił tę klasę na podstawie kryteriów negatywnych, włączając do niej jednostki nieodmienne, niesamodzielne, niełączące, niemające rekcji, niewystępujące w zdaniach oznajmujących i nieimplikujące określonych form czasownika, co ma odróżniać je od operatorów trybu, jednostek – zdaniem Grochowskiego – zbliżonych funkcjonalnie do modyfikatorów, lecz wchodzących w relację z określonymi formami gramatycznymi czasownika. W praktyce leksykologicznej jednak nie wprowadza się zazwyczaj ostrych podziałów między modyfikatorami deklaratywności, operatorami quasi-spójnikowymi a operatorami trybu. Zresztą sam Grochowski w kolejnej publikacji poświęconej modyfikatorom deklaratywności i partykułom uznał implikację formy czasownika za cechę nierelevantną dla podziału leksemów (por. Grochowski, 2019, s. 17). Badacz zwrócił ponadto uwagę na ustabilizowaną pozycję linearną modyfikatorów deklaratywności (Grochowski, 2003), które w zależności od ich rodzaju zazwyczaj są usytuowane w antepozycji względem wypowiedzenia, zajmując pozycję na absolutnym jego początku (operatory quasi-spójnikowe) bądź z reguły na początku (operatory trybu).

W opisie Jadwigi Wajszczuk (2005, ss. 73–104), mimo że badaczka nie wyodrębnia wydzielonej zgodnie z założeniami M. Grochowskiego klasy modyfikatorów deklaratywności, omawia się jednostki o zbliżonych do nich cechach funkcjonalnych jako: (a) wewnątrz- i ponadzdaniowe operatory strefy zdania wiążące się z formą orzeczenia (*-by*, *niech*, *oby*, *aby* itd.); (b) zewnętrzne operatory strefy wypowiedzenia, niewchodzące w związki z orzeczeniem (operator wypowiedzeń pytajnych, np. *czyż*) oraz (c) specyficzny operator – jednostka emfaticzna *-ż(e/eż)*, której ewentualna przynależność do klasy modyfikatorów deklaratywności wymaga osobnego komentarza, o czym niżej. J. Wajszczuk wyróżnia również ze względu na kryterium odnoszące się do stopnia samodzielności trzy poziomy, na których uporządkowane są te wyrażenia: operatory przywyrazowe – aglutynaty (np. *-że*), operatory związane z formą czasownika (np. *niechaj*) oraz operatory niewłączone w składnię (np. *czy*). Wykładniki trybu, modyfikatory deklaratywności *sensu stricto* oraz operatory przywyrazowe można w ramach ujęcia operacyjnego (por. Bogusławski, 1978) pod pewnym względem interpretować jako wyrażenia stanowiące efekt działań nadawcy na wyrażeniach, które podstawowo pełnią inne funkcje, jak np. *ależ*, *gdzież*, *oby* (por. Sobotka, 2022b; Sobotka & Żabowska, 2017, s. 128).

W proponowanym tu opracowaniu – częściowo zgodnie z założeniami gramatyki operacyjnej – przyjmuję, że grupę modyfikatorów deklaratywności tworzą jednostki językowe występujące w wypowiedzeniach niedeklaratywnych. Otwierają one miejsce

dla zdania lub wypowiedzenia i wraz z nim tworzą właśnie zdanie niedeklaratywne, służą bowiem kształtowaniu perspektywy mówienia poprzez wprowadzanie do wypowiedzenia nowej ramy modalnej, na przykład konturu optatywności poprzez przekształcenie zdania zanurzonego, wprowadzanego operatorem komplementacji o ładunku celowym (*aby, żeby*), w wypowiedź samodzielną z faktywnym modyfikatorem, por. *Chciałbym, żeby skończył.* > *Żeby skończył!* (szerzej na ten temat por. Sobotka (2022b)). Modyfikator tego typu jest niekwestionowalny, co w pewnym sensie zbliża tę klasę do partykuł właściwych. W przytoczonym zdaniu możemy wprawdzie zakwestionować 'skończył', ale już nie 'żeby skończył' (por. Bogusławski, 2009, s. 89). Wyrażeniami do pewnego stopnia zbliżonymi do klasy modyfikatorów deklaratywności są operatory przywyrazowe (jak np. *-że, -li*), które wprawdzie nie są wykładnikami ustanawiającymi charakterystykę modalną dla zdania ani nie otwierają dla niego prawostronnej pozycji, lecz ich pośredni (a może nawet więcej niż pośredni) związek z właściwymi modyfikatorami deklaratywności polega na tym, że mogą one wystąpić tylko w zdaniach niedeklaratywnych o określonej wartości, np. w rozkazach czy pytaniach, w tym także zbliżonych do pytań retorycznych. Ponadto nie bez znaczenia dla włączenia takich wyrażen do szeroko rozumianej klasy modyfikatorów deklaratywności pozostaje fakt, że z reguły w praktyce leksykograficznej zalicza się przywyrazowe operatory pytań typu *li* do grupy wykładników zmiany ramy modalnej wypowiedzenia.

Podział zdań na deklaratywne i niedeklaratywne był już znany (w pewnych zarysach) myśli starożytnej. Protagoras odróżniał wypowiedzi „opowiadające” od życzących, pytających i rozkazujących, względnie: narracyjne i oznajmienia od pytań, odpowiedzi, rozkazów, życzeń i wezwań (por. Diogenes Laertius, 1966, ss. 9, 53–54). Podstawową funkcją zdania deklaratywnego jest informowanie o czymś – w przeciwieństwie do pytań czy rozkazów służących odpowiednio skonfrontowaniu się nadawcy z wiedzą innych oraz intencjonalnemu wywołaniu przez nadawcę w odbiorcy pewnej reakcji. Można założyć, że każde zdanie oznajmujące ma potencjonalnego nadawcę, który je wypowiada lub może je wypowiedzieć, przyjmując względem wyrażanych treści określoną postawę asertoryczną ([ktoś] *wie o* [czymś], *że p*, *nie: ~p*, gdzie *p* jest zmienną propozycjonalną oznajmienia). Dla każdego takiego zdania możliwa jest transformacja performatywna typu: *Ceny rosną* → *Mówię, że ceny rosną* (por. Ross, 1970). Deklaratywność jest prymarną cechą sądów, a z kolei niedeklaratywność (pytanie, prośba, życzenie, zakaz itd.) jest ich cechą sekundarną (por. Grochowski, 2019, s. 17). Dzięki tej własności z konstrukcji deklaratywnych za pomocą odpowiednich leksykalnych i/lub prozodycznych wykładników tworzone są konstrukcje niedeklaratywne.

Celem tego podrozdziału jest związła i ogólna prezentacja repertuaru wybranych środków leksykalnych służących w dawnej polszczyźnie modyfikowaniu ramy

modalnej wypowiedzeń pierwotnie oznajmujących¹ lub wzmacnianiu ładunku nie-deklaratywności², co ma przygotować grunt dla rozważań szczegółowych przedstawionych w kolejnych częściach rozdziału. Wszystkie wnioski formułowane w tym zakresie w odniesieniu do języka dawnego muszą, z konieczności, być rozpatrywane na pewnej skali prawdopodobieństwa, ponieważ nie mamy dostępu do konturu intonacyjnego tych wypowiedzi, dzięki któremu możliwa byłaby ostateczna weryfikacja ich profilu modalnego.

Zmiana konturu intonacyjnego jest jednym z najbardziej podstawowych sposobów przekształcenia konstrukcji deklaratywnej w niedeklaratywną. Jest ona niekiedy wspierana zmianą szyku wyrazów, co wiąże się również ze zmianą treści presuponowanej przez tę konstrukcję, a czego sygnałem w rejestrze pisanym języka dawnego mogą być znaki interpunkcyjne (wykrzykniki, znaki zapytania) lub inne znaki graficzne wprowadzane do tekstu przez autora, kopistę bądź edytora, jak np. znaki akapitu (¶) i punkty-kropki (·) w *Kazaniach świętokrzyskich* o funkcji cezur retorycznych, intonacyjnych i składniowych (por. Mika, 2012, ss. 142–169). Najstarsze teksty rękopiśmienne zazwyczaj takich sygnałów zmiany modalności nie zawierają. Ich analiza zatem opierałaby się na daleko idących przypuszczeniach, dlatego też pomijam w tym przeglądzie przykłady zmian ramy modalnej wypowiedzeń bez językowo-powierzchniowych wykładników takiej operacji, tj. bez *modyfikatorów deklaratywności* w ścisłym znaczeniu tego terminu. Wymagałoby to bowiem jednostkowej interpretacji każdego możliwego użycia zdania w sekundarnej funkcji niedeklaratywnej, co wykracza poza ramy niniejszego opracowania. Skoncentruję się natomiast na omówieniu przekształceń w domenie asertywnej, interogatywnej i deontycznej.

¹ Problematyka będąca przedmiotem tego podrozdziału częściowo krzyżuje się z zagadnieniem związanym z tworzeniem struktur eksklamacyjnych. Ich przekrojowe omówienie dla współczesnego języka polskiego przynosi praca Magdaleny Danielewiczowej (Danielewiczowa, 2014). Autorka – mimo że nie posługuje się terminem *modyfikator deklaratywności* – omawia m.in. konstrukcje eksklamatywne wprowadzane za pomocą różnych operatorów o statusie właśnie modyfikatorów deklaratywności, por. *co za* – NP[!], *Ileż (to)* – VP / NP[!], *Taki* – Adj / NP[!], *Ale* – VP / Adv / NP / Adj[!] itd. Oczywiście konstrukcje wykrzyknikowe nie wyczerpują obszaru, na którym operują modyfikatory deklaratywności. Tworzą go także pytania, pytania retoryczne, konstrukcje życzeniowe, wypowiedzi wartościujące i in. Dietmar Zaefferer (1983, s. 475) do zdań niedeklaratywnych włącza zdania pytajne, optatywne, jussywne i eksklamatywne. Topolińska (2021) część z opisywanych tu dewerbalnych środków zmiany deklaratywności nazywa partykułami werbalnymi o ładunkach m.in. imperatywnym, hortatywnym, imperceptywnym.

² Materiał staropolski pokazuje, że nie da się niekiedy wytyczyć ostrej funkcjonalnej granicy między modyfikatorami deklaratywności otwierającymi pozycję wypowiedzeniową a operatorami przywyrazowymi, które uznalibyśmy współcześnie nie tyle za modyfikatory, ile za wyrażenia o funkcji emfaticznej. Operatory przywyrazowe mogły bowiem być, podobnie jak modyfikatory deklaratywności, jedynymi wykładnikami konstruowania wypowiedzeń nacechowanych modalnie z wypowiedzeń neutralnych, por. np. -li w funkcji operatora pytania rozstrzygnięcia: *Jezus [...] spytał jego: „Widziszli co”?* (RozmP 361, 17–20) ‘Czy widzisz (coś)?’.

Wykładniki zmiany ramy modalnej wypowiedzeń oznajmujących³

Konstrukcje oznajmujące są pod względem zaangażowania modalnego nienacechowane, mówiący za ich pomocą orzeka istnienie bądź nieistnienie stanów rzeczy, o których mowa, biorąc pełną odpowiedzialność za prawdziwość wypowiadanych treści. W polszczyźnie, również w dawnej polszczyźnie, stanowią one podstawowe złoża tworzenia – dzięki różnym mechanizmom – wypowiedzi w domenie deontycznej i epistemicznej, m.in. pytań rozstrzygnięcia, eksklamatywów i wypowiedzeń optatywnych. Poniżej prezentowane są najczęstsze strategie służące zmianie ramy modalnej oznajmień.

Dawny język polski charakteryzował się znaczną różnorodnością modyfikatorów deklaratywności w funkcji operatorów pytań rozstrzygnięcia dodawanych do wypowiedzi oznajmujących. Wśród nich można wyróżnić operator wewnątrzdzaniowy *-li* oraz zewnętrzne operatory strefy wypowiedzenia *acz(le)*, *albo*, *aza(li/liż/ż)*, *czy(li/liż/ż)*, *iza(li/liż)*, *jeśli(by)*, *za(li)* itd.⁴, por.

(1) *Ty-li jeś, któryś przyszedł, czy-li inego czekamy?* (RozmP 314, 19–20);

³ Zmodyfikowana wersja tego podrozdziału została przygotowana jako artykuł do książki upamiętniającej prof. Zdzisławę Krączyńską (por. Sobotka, 2022a).

⁴ Szczegółowe omówienie operatorów pytań rozstrzygnięcia w dziejach polszczyzny przynoszą prace m.in. Pisarkowej (Pisarkowa, 1972, 1984), Taras (2000), Kępińskiej (Kępińska, 2014, 2015, ss. 167–184). Ze względu na przeglądowy charakter tego fragmentu nie rozwijam zagadnienia powstania wymienianych w literaturze przedmiotu operatorów pytań rozstrzygnięcia, stopnia ich zleksykalizowania, ich funkcjonalnej charakterystyki ani semantycznych zależności między nimi. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że – w dużym uproszczeniu – można w tej klasie wyróżnić wyrażenia niemotywowane, jak interrogatywne *li* czy *za*, oraz wyrażenia motywowane, złożone z partykuł, spójników, a nawet czasownika i operatora pytajnego z reflekssem emfatycznym, por. *a+li(i)+bo*, *a+za*, *jeś(ć)+li*. Przykładów użyć *za* w funkcji operatora pytania nie znajdziemy w staropolszczyźnie wiele, por. *Zaś co złego uczynili?* (De morte 148) ‘Czy uczynili ci coś złego?’. Najczęściej pojawia się ono w złożeniach, podobnie zresztą jak jego odpowiedniki w innych językach słowiańskich, por. scs. *ѣз*, ches. *zda*, ros. dial. *zanu*. Jego etymologia nastręcza wiele problemów i rodzi więcej pytań niż odpowiedzi (por. Kopečný i in., 1980, ss. 750–752). Przykładowo Machek (1968, s. 713) w drugim wydaniu swojego słownika proponuje wywodzić pochodzenie staroczeskiego *za* od *zda* < *azda* < *asnad*, co ze względów formalnych jest mało prawdopodobne. Słowiańskie **za* jest być może pokrewne partykule gr. *ye* i germ. *-k* (por. goc. *amen auk qīpa izwis* ‘zaprawdę czyli/mianowicie powiadam wam’). Wydaje się, że wyrażenia te wywodzą się z indoeuropejskiego **gō* (por. też Dunkel, 2014b, s. 279) i są spokrewnione ze słowiańskim **-že*. Również etymologia *li* jest niejasna. Najczęściej uważa się, że jest ono ze względów semantycznych spokrewnione z **lē* < **le*. Sławski (1989, s. 216) interpretuje jego postać jako pierwotny lokatiwus na **-ei* zaimka *l*-owego. Z kolei zdaniem Kopečnego i wsp. przyjęcie tej hipotezy wykluczałoby zakładane pokrewieństwo **lē* z lit. *lai* ‘niech’, imperatywem od **laid* ‘puść’ (por. Kopečný i in., 1980, s. 413; Smoczyński, 2007, s. 332). Brugmann (1903, s. 339) uważa **li* za formę wywodzącą się z optatywu **ulit*, utworzonego z rdzenia pie. **uel-* ‘chcieć’. Część etymologów traktuje to wyrażenie jako słowo wywodzące się z języka dziecięcego. Rekonstrukcja etymologii tego operatora za pomocą metod językoznawstwa historyczno-porównawczego wydaje mi się niemożliwa.

- (2) ***Azaliś** ty więtszy a lepszy ocsa Abrama naszego, ktory jest umarł i prorocy smarli?* (RozmP 476, 10–12).

Wiele z tych operatorów stosowano wymiennie jeszcze w XVI wieku, por. różne tłumaczenia wersetu Ewangelii według Łukasza (24,32) z odpowiadającymi sobie *za-ż, za-li, i-za-ż, i-za-li, li*:

- (3a) ***záz** serce nasze nie gorzało w nás [...]*? (MurzNT, 1553);
 (3b) ***Zali** serce násze nie było gorájące w nas [...]*? (SzarffNT, 1556);
 (3c) ***Izaż** serce násze nie gorzało w nas [...]*? (Leop 1561);
 (3d) ***Izali** serce násze nie paláło w nas [...]*? (BibRadz, 1563);
 (3e) *Nie było **li** serce násze gorájące w nás [...]*? (BudNT, 1570).

Rozwój modyfikatorów deklaratywności pytań rozstrzygnięcia w dziejach polszczyzny wiąże się przede wszystkim z usamodzielnianiem się operatorów wypowiedzeniowych od wewnątrzdanowego *-li*, służącego niekiedy wzmocnieniu zewnętrznego operatora pytania (por. *Za po polsku nie rozumiesz?* (De morte 80) vs *Zali chcesz oczy nasze wylupić?* (BZ 61vb)), a ponadto z ich specjalizacją, czego jednym z efektów jest we współczesnym języku polskim redukcja sposobów wprowadzania pytania do w zasadzie jednego wzorca z neutralnym i nacechowanym operatorem pytania, odpowiednio *czy* i *czyż*. Część zaś najstarszych operatorów pytań rozstrzygnięcia wyszła z użycia bądź zaczęła pełnić inne funkcje, osadzone w innych niż pytajne typach kontekstów, jak to się stało ze spójnikiem alternatywy *albo*, spójnikiem warunkowym *jeśli* czy, wprawdzie przestarzałym, ale wciąż używanym w rejestrze nacechowanym, wyrażeniem *li* zarówno w funkcji modyfikatora deklaratywności (por. *Wieszli ty, co to krucjata?* (NKJP)), jak i partykuły restryktywnej (por. *nie ogranicza wszakże swych zainteresowań li tylko do Redanii* (NKJP)).

W wypadku *jeśli* materiał porównawczy słowiański nie pozwala na jednoznaczną rekonstrukcję ścieżki wyodrębnienia się funkcji warunkowej (por. Safarewiczowa, 1937). Zdaniem Łosia (Łoś, 1923, s. 402) wypowiedzenia warunkowe musiały rozwinąć się z układów pytania i odpowiedzi, skoro „do dziś jeszcze w takich zwrotach postrzegamy pewien odcień pytania i odpowiedzi, istotnie też dzisiejszy spójnik, którego zwykle używamy w zdaniach warunkowych, jest złożony z partykuły pytajnej *li* oraz trzeciej osoby *jest*”. Wyrażenie *jestli* w funkcji spójnikowej pojawia się późno, bo dopiero w *Biblii Królowej Zofii*, por.

- (4) *jesli wdowa albo zagnana byłaby a przez dzieci, nawroci się w dom otca swego, jako dziewczka obykła jest, karmiona będzie karmiami otca swego* (BZ50va).

W przytoczonym zdaniu poprzednik nosi wyraźne dziedzictwo pytania rozstrzygnięcia ('czy jest wdową?'), natomiast następnik nie jest bynajmniej – jak rekonstruował genezę zdań warunkowych Łoś – odpowiedzią na zadane pytanie, lecz pozostaje w stosunku wynikowym do niewyrażonej na powierzchni odpowiedzi na to pytanie: 'tak, jest wdową i w związku z tym będzie karmiona jedzeniem jej ojca' (por. Safarewiczowa, 1937, s. 90). Bez względu jednak na pierwotny związek następnika z poprzednikiem nie ulega wątpliwości, że z punktu widzenia rekonstrukcji wewnętrznej spójnik warunkowy 'jeśli' trzeba uznać za dziedzictwo operatora pytania rozstrzygnięcia 'jeśli?'. Podobnie rzecz się przedstawia ze spójnikiem alternatywy. W zachowanym do dziś materiale staropolskim modyfikator interrogatywny *abo/ albo* należy do rzadkości⁵, por.

- (5) *A on im odpowiedział: „Ja mam karmie używać, kterejże wy nie wiecie”. A oni poczęli mi<e>dzy sobą mówić: „Albo jemu kto przyniosł jedzenie?”* (RozmP 248, 16–19).

Tak znaczący brak przykładów etymologicznie umotywowanego użycia *albo* świadczy o tym, że proces gramatyzacji *albo* jako wykładnika alternatywy w zasadzie już w staropolszczyźnie się zakończył, poza nielicznymi wyjątkami (por. przyp. 4 w niniejszym rozdziale). Pytanie rozstrzygnięcia zawsze presuponuje zbiór dwóch przeciwstawnych odpowiedzi (na *t a k l u b n i e*), co w szerszej perspektywie implikuje kontradiktoryczne stany rzeczy (*p*, $\sim p$), spośród których i tylko spośród nich mówiący dokonuje wyboru, jeśli dąży do konfrontacji ze zdaniem i prawdą, jak to się dzieje w wypadku serio zadanych pytań. Zależność operatora pytania rozstrzygnięcia i wykładnika alternatywy nie jest zresztą cechą wyłącznie języka polskiego, podobne procesy gramatyzacji odnajdujemy w innych językach słowiańskich, por. np. ros. *unu*, chorw. *ili*, a nawet w egzotycznych z perspektywy indoeuropejskiej językach Afryki Zachodniej⁶.

⁵ Z kolei zaś średniopolskie przykłady użycia *abo/albo* w funkcji operatora pytania mają najczęściej charakter nacechowany. Pojawiają się m.in. w kontekstach o zabarwieniu potocznym. Por. też przykłady: *alboć w nie dyjałel wstąpił?* (RozmP 753, 11–12); *abo niewiecie Zydowie że ia ięstem wieśczech?* (BielKron 17v).

⁶ W językach mande, more, hausa operatory pytania rozstrzygnięcia, por. odpowiednio *fó*, *bi*, *kô*, powstały w wyniku gramatyzacji wykładników alternatywy (por. Kuteva i in., 2019, s. 307). Proces jest zatem odwrotny w stosunku do tego, który obserwujemy w języku polskim, niemniej opiera się na tych samych zależnościach semantycznych między pytaniem rozstrzygnięcia a alternatywą.

Wypowiedzi o modusie neutralnym (indykatywy) w interesującym nas obszarze stanowią przede wszystkim podstawy fundujące eksklamatywy, czyli składniowe struktury wykrzyknikowe o charakterze ekspresywnym, które swoją formą mogą przypominać wypowiedzenia o funkcji ostensywnej, pytania rozstrzygnięcia, pytania uzupełnienia, a nawet wypowiedzi nienacechowane oznajmujące. Częstym sposobem przekształcenia zdań oznajmujących w eksklamatywne w języku mówionym jest „utrwalenie” zmiany intonacyjnej (głównego mechanizmu transformacji wypowiedzi deklaracyjnych w niedeklaratywne) poprzez wprowadzenie do zdania wyrażenia *to* w funkcji bądź wzmocnienia elementu nominalnego (często zaimkowego) w użyciu inherentnie tematycznym, bądź wykładnika quasi-ostensywnego, często współwystępującego z partykułami, por.

- (6) *Ta to kutwa, niech Bóg broni* (Krasz);
- (7) *A coż gdy iuż w s[prawy] y postępk[ie] tych weyźrzymy / ktorzy [...] onego [Jezusa Mesjasza] poznaw[ie]zy / w[ie]rzyli / y c[ie]le się nań spuścili: **tożci dopiero** morze w[ie]zego złego n[ie] na sobie odnośli* (CzechEp 24).

Cechą tego rodzaju zdań jest ich niezamknięta do pewnego stopnia struktura. Wypowiedzi typu (6) charakteryzują się specyficzną linią intonacyjną, a ich element tematyczny nie może być przeciwstawiony niczemu innemu, jak to się dzieje w analogicznych zdaniach deklaracyjnych (por. *Ach ci bogacze. Tym to się wie* (a nie tam-tym)! vs *Tym ludziom, a nie tamtym się wie*). Możliwe, że jest to jakiś odległy refleks konstrukcji staropolskich z partykułą *to* służącą referencjalnemu uszczegółowieniu i wzmocnieniu składnika tematycznego wypowiedzi, które to konstrukcje – zapewne ze względu na ich retoryczne zaangażowanie – również nie są neutralne pod względem stopnia deklaracyjności (innymi słowy, nie są to przekazy czysto asertoryczne):

- (8) ***ten to** krol israhelski [...] na prośbę swe krolewe [...] kazałci jest on barzo wiele prorokow pościnać był* (Gn 11r 27–31).

Niewątpliwie partykuła *to* w powyższym przykładzie nie reaguje na składnię zależności, choć od strony genetycznej pozostaje w związku z zaimkiem⁷. Zdaniem

⁷ Przejęcie zaimka do klasy wyrażań reprezentujących nieprzedmiotowy poziom języka nie jest niczym zaskakującym. Zdaniem Jadwigi Wajszczuk (2005, s. 75) „cała klasa zaimków jest [...] podsystemem przenikniętym metatekstem na wskroś”. Systematyczne przechodzenie indoeuropejskich zaimków do parataktów (partykuł, spójników) ilustrują m.in. wyniki badań George’a E. Dunkela (por. Dunkel, 2014a). Świadczą także o tym badania polskich i słowiańskich parataktów wywodzących się ze złoża pronominalnego (por. m.in. Kleszczowa, 2014b; Sobotka, 2014a; Co6otka, 2019).

Czesława Bartuli (Bartula, 1957, s. 33) pełni ona funkcję wzmacniającą lub wprowadzającą. Jej zakres oddziaływania nie ogranicza się jednak do emfazy. Ma ona po pierwsze charakter wykładnika metainformacyjnego elementów stematyzowanych, a po drugie odgrywa – przynajmniej jeszcze w okresie staropolskim – rolę „wzmacniacza indykatywności” (termin za: Андрей Зализняк, 2008), co wykluczałoby ten typ zdań z obszaru konstrukcji niedeklaratywnych⁸. Powstaną one dopiero na podstawie tego wzorca w wyniku wyparcia rozważanego tu mechanizmu retorycznego z układów nienacechowanych i w konsekwencji skostnienia operandu zaimka z partykułą odzaimkową w funkcji modyfikatora deklaratywności.

Sygnałem zmiany deklaratywności z wypowiedzi oznajmujących na eksklamatywne mogą być również tak w języku dawnym, jak i współcześnie antepozycyjne operatory odzaimkowe quasi-wskazujące, zwłaszcza w układach szeregowych, i quasi-anaforyczne:

- (9) *Ten krzyk, ten gwar, ten cud, / Tak sobie wyobrażam, Boże mój!* (Włast 1932);
- (10) *Co dla braci — to kielbasy, To bigosy, to frykasy! My-ć nie zazdrościmy tego Wam bigosu hultajskiego, Takim takich przysmaków!* (MelScholBar II);
- (11) *To mi myśliwy, to mi strzelec gładki* (DrużZbiór);
- (12) *Gospodarz gwałtu woła; chłopstwo zewsząd bieży; Nie wiem, czego się wprzód bać, ognia czy kradzieży. Przecież wozy wytoczą i konie wywiodą. Aż cię, rękę, zabiją, i z taką gospodą!* (PotFraszKuk);
- (13) *Tyle hałasu o nic!* (Drewn).

Operatory użyte w tego rodzaju zdaniach nie pełnią swoich prymarnych funkcji referencjalnych. Kontur intonacyjny przykładów quasi-ostensywnych być może realizował wzorzec bliski antykadencji, w wyniku czego pojawiał się charakterystyczny dla tych konstrukcji efekt niedopowiedzenia czy prozodycznego zawieszenia. Z kolei

---

⁸ Zbliżona pod względem funkcjonalnym do omawianej tu partykuły *to* jest północnorosyjska postpozytywna odzaimkowa deklinowalna enklityka wzmacniająca *-to/-ot/-ti/-ət < tō* rematyzująca nominalny składnik wypowiedzi, por. *vot źat'-ət był u mien'a* 'zięcia to ja miałem' (Rieger, 1998, s. 48). Dla północnych gwar właściwy jest akcent syntagmatyczny i bardziej rygorystyczny szyk niż w wypadku ogólnego języka rosyjskiego. Różnicowanie informacji nowej i znanej nie odbywa się w nich za pomocą środków intonacyjnych, lecz poprzez linearne uszeregowanie wypowiedzi. W gwarach tych informacje nowe podawane są na przed znanymi, a postpozytywna enklityka *-to*, zastępując środki prozodyczne, pełni funkcję zarówno emfaticzną, jak i determinującą grupę imienną (niektórzy badacze traktują ją jako quasi-rodzajnik). Możliwe, że na wykształcenie się tego operatora wywarł wpływ substrat ugrofiński (por. Stadnik-Holzer, 2006; Касаткина, 2007).

operatory quasi-anaforyczne pod względem prozodycznym nie przyjmowały zapewne na siebie akcentu kontrastowego, ponieważ ich rolą nie jest odsyłanie do konkretnego desygnatu i wyodrębnienie go spośród innych, lecz modyfikacja ramy modalnej wypowiedzi. Nie oponują one zatem z żadnymi innymi określeniami, nie można też w gruncie rzeczy skonstruować adekwatnego do sytuacji pytania o te elementy wypowiedzi, por. **z jaką gospodą?*, **ile hałasu?*, **jakich przysmaków?*, gdyż nie reagują one z przedmiotowym kontekstem na podobnych zasadach, co odpowiadające im kształtem wyrażenia indeksowe⁹. Gdyby jednak takie pytania padły, musiałyby one zapewne naruszać Grice'owską maksymę odniesienia (por. Grice, 1975, 1977).

Wydaje się, że mechanizm, na podstawie którego powstają quasi-zaimkowe modyfikatory deklaratywności, opiera się na niedopowiedzeniu, najczęściej realizowanym poprzez niewypełnienie pozycji przeznaczonej dla prymarnej predykcji. Wypowiedzi niedeklaratywne oparte na operatorach quasi-wskazujących i quasi-anaforycznych wydają się niepełne w porównaniu z wypowiedziami, w których realizowane są prymarne funkcje wskazujące i anaforyzujące zaimków. Funkcje predykatów prymarnych przejmują w nich zazwyczaj inne wyrażenia w użyciu predykatywnym, np. potencjalne orzeczniki. Dzięki „semantycznej nieokreśloności” analizowanych operatorów stają się one szczególnie podatne na wpisywanie w nie treści o większym nasyceniu niż w wypadku ich zaimkowych odpowiedników o prymarnej funkcji przydawkowej realizowanej zarówno wewnątrz grupy syntaktycznej, jak i poza grupą i poza wypowiedzeniem. Bardzo możliwe, że jednym z czynników ułatwiających transformację zaimka w modyfikator jest zdolność tego pierwszego do substantywizacji.

Adwersatywne, zawierające być może komponent zaprzeczenia, konstrukcje parataktyczne stanowią wzorzec dla eksklamatywów wprowadzanych za pomocą zazwyczaj inicjalnych operatorów quasi-spójnikowych *ale* _, *a* _¹⁰, które można uznać za fundowane na modyfikatorach deklaratywności pod warunkiem, że realizują one wzorzec strukturalny układów złożonych z pauzą (symbol ||) oddzielającą eksklamatywny poprzednik od następnika:

(14) *Aleś wesoł || áno we łbie y w mieřku nic nie mářz* (RejZwierc 61v);

(15) *A zły człowiecze || (práwi) wnet się tobie ten lás da znác* (GórńRozm F2).

⁹ Krystyna Pisarkowa (1969) uważa, że tego typu użycia charakteryzuje m.in. nieokreśloność semantyczna, co tłumaczy blokadę nakładaną na możliwość zadania pytania o zaimki, czyli w gruncie rzeczy dookreślenia tych elementów wypowiedzi.

¹⁰ We współczesnym języku polskim możliwe są również w tej funkcji operatory oparte na spójniku kopulatywnym *i*, por. *I daj takiej 500 plus!* Sądzę, że retoryczna adwersatywność lub ukryta negacja jest już w takich wypadkach komponentem możliwego do zrekonstruowania poprzednika, por. [jeśli chcesz, żeby pieniądze zostały źle spożytkowane, to] *daj takiej 500 plus*.

Modyfikatory quasi-spójnikowe najczęściej używane są w rejestrze mówionym języka, towarzysząc zwykle przekazom w mowie niezależnej, dlatego też trudno wskazać ich bezdyskusyjne przykłady w piśmiennictwie dawnym. Współcześnie przylączają one zarówno całe zdania, jak i pozbawione argumentów predykaty czasownikowe, przymiotnikowe, rzeczownikowe i przysłówkowe, por. *ale ładny!*, *a łajdak!* itp. Wyrażenia te są wykładnikami postawy emocjonalnej nadawcy, dzięki nim uzyskiwany jest niekiedy pragmatyczny efekt zadziwienia czy zaskoczenia, co po części wynika z semantyki adwersatywów operujących na dwóch kontrastowanych ze sobą argumentach. Zasadniczą jednak ich rolę jest wiązanie przylączanych przez nie wypowiedzi z poprzedzającym kontekstem, względnie również konsytuacją, na które stanowią swego rodzaju odnadawczy respons lub komentarz. Mechanizm powstawania tego rodzaju konstrukcji związany jest zapewne z przesuwaniem spójnika na pozycję inicjalną i – co jest procesem komplementarnym – z uniezależnianiem go od poprzedzającego kontekstu, w wyniku czego traci on swoje własności wykładnika relacji syntaktycznej, w jaką wchodzi znaczenia wyrażen traktowanych jako jednostki danego typu wypowiedzenia.

W staropolskich tekstach przygotowywanych do ich wymówienia (zazwyczaj kazaniach) dość częstym zabiegiem jest rozrywanie parataktycznego konturu intonacyjnego, co skutkuje przekształceniem pierwotnego spójnika w międzywypowiedzeniowy operator nawiązania wprowadzający zarówno zdania oznajmujące, jak i pytające, por.

(16) *Ten rex przerzeczony dał a polecił swa dobra i krolewstwo cuidam amico dilecto, a poleciwszy uczynił się sam barzo ubogim. A k temu jego ubóstw<u> i on syn jedyny jego umarł est jemu na jego więtszy smętek [...]* (KazAug, cyt. za: Maslej, 2020, s. 211);

(17) *ten krolík szedł do Jesusa, nie jał, ale szedł piechotą [...]. Ale kako daleko Jesus był od niego?* (KazAug, cyt. za: Maslej, 2020, s. 213).

Oba powyższe przykłady ilustrują bardzo charakterystyczne dla piśmiennictwa staropolskiego zjawisko będące być może echem łacińskich lub grecko-łacińskich wzorów pochodzących z tekstów sakralnych i homiletycznych (por. gr. *kai* czy łac. *et*, a nawet *verum*). Zdzisława Krążyńska i Tomasz Mika (Krążyńska & Mika, 2018, s. 60) uważają, że z perspektywy historycznej spajające tekst wyrażenia *a*, *i*, *bo*, *ale* itd. są partykułami lub się z nich wywodzą¹¹. Niewątpliwie to z takich użyć rozwinęły się modyfikatory deklaratywności, choć trudno całkowicie przesądzić, czy już

¹¹ Choć wymienione jednostki mają od strony genetycznej partykułową przeszłość, to w okresie staropolskim – a jeśli rację ma Bauer (1960b), to nawet znacznie wcześniej – są już w zasadzie konektorami.

w pismach staropolskich pełniły taką właśnie rolę. Niemniej, ze względu na fakt, że ich pozycja przyrematyczna jest co najmniej dyskusyjna, to należy je uznać raczej za quasi-spójnikowe operatory nawiązania, a nie za partykuły, za pomocą których mówiący wprowadzał treść retorycznie wyeksponowaną o różnych funkcjach. Ponadto dość charakterystyczne dla składni staropolskiej jest ich występowanie w pozycji inicjalnej z wyrażeniami o trudnym do ustalenia statusie kategoryalnym, jak w poniższym przykładzie:

- (18) *Odpowiedziaw Jesus i rzekł: „A wszako dziesięćich jest oczyszczonych; a dziewięć gdzie są oczyszczonych? [...]”. A **zatym** jemu rzekł: „Wstań, idź, wiara twoja zdrowego cięuczyniła”* (RozmP 399–400),

w którym konektor *zatym* powinno się – jak się zdaje – traktować jako konstrukcję przyimka z zaimkiem prosentencjalnym z jednej strony, z drugiej zaś jako nie w pełni jeszcze zleksykalizowane wyrażenie o statusie bliskim partykule spajającej. Jeśli mamy tu faktycznie do czynienia z konstrukcją pośrednią między anaforą składniową a partykułą, to konektor *a* również nie ma jednoznacznej interpretacji spójnikowej¹². W tym więc sensie może on, jak również mu podobne użycia, być uznany za modyfikator *in statu nascendi*, pozostający wciąż wykładnikiem spójności retorycznej tekstu, wskaźnikiem cezur intonacyjnych, śladem interferencyjnych związków treściowych w kompozycji łańcuchowej.

Szczególnym przykładem transformacji oznajmienia w zdanie o modusie eksklamatywnym jest przekształcenie pierwotnie niezależnej wypowiedzi z wykładnikiem komplementacji – „zapowiednikiem” mówienia ‘że’ (szerzej na ten temat zob. niżej oraz Coǒortka (2020) i Sobotka (2022b)) w zdanie faktywne z wysuniętym na pozycję inicjalną operatorem zmiany deklaratywności, formalnie tożsamym z wykładnikiem komplementacji, por. odpowiednio przykłady z mową niezależną wprowadzaną operatorem *ize* oraz eksklamatywy:

- (19a) *Pożądali są wierni krześcijani przyścia jego a rzekąc tako, **ize** przydzi ty **k nam**, nasz miły Panie Boże* (Gn 2a, 7–9);
- (19b) *I poznał a nie zaprzął, **ize** ja nie jestem Krystus, ktoż jawnie o nim mniemanie miano* (RozmP 184/13–15);

¹² Zbliżona do omawianej konstrukcja *ale wszak* jest – jak sądzę – pożyczką czeską (por. Sobotka, 2015c, 2018c). W czeszczyźnie konstrukcja *ale* z *však* uległa leksykalizacji (por. Kosek, 2013).

- (20a) *bogaż* ['że boga' – P.S.] *się to nie boisz chociaż jesteś w tymże potępieniu?*
(MurzNT, Lc 23:40, cyt. za: EwXVI);
- (20b) *Więc || że ty ná tym stoisz Żebym BOGA niesłuchał?* (JawJon 5);
- (21) *a mój Boże, || że też mi serce tego nie powiedziało* (BlizMąż 1888).

Piąty z powyższych cytatów jest późny, trudno bowiem wskazać w tekstach staro- i średniopolskich bezdyskusyjne przykłady użycia faktywnego (*i*)*że* _, jak być może w wypowiedzeniach (20a, b), co może wynikać z faktu, że albo ten typ wypowiedzeń charakterystyczny jest bardziej dla języka mówionego niż pisanego i nie został lub został szczątkowo zarejestrowany w tekstach dawnych, albo jest to konstrukcja eksklamatywna, która wykształciła się w języku polskim stosunkowo późno, czego zdaje się nie potwierdzać przykłady (20a, b), jeśli uznamy aglutynat -*ż* w (20a) za zredukowany i przyłączony do rzeczownika operator deklaratywności o wartości faktywnej, a z kolei wyrażenie *że ty* z (20b) za prepozycyjne w stosunku do prawostronnego kontekstu i niezależne od inicjalnej partykuły *więc*. Niewątpliwie w zdaniach typu (21) przesądza się na zasadzie implikacji dwie kwestie: po pierwsze, niekwestionowalność stanu rzeczy wprowadzanego operatorem (w analizowanym przykładzie serce faktycznie mówiącemu czegoś nie odpowiedziało, choć może były ku temu jakieś przesłanki), a po drugie, usytuowanie tej konstrukcji w akcie aktualnego mówienia jako użycia niemal cytacyjnego z wyzerowanym na powierzchni funkcтором *mówię*: _¹³ (czego możliwą konsekwencją jest niefalsyfikowalność wypowiedzi wprowadzanych funkcțorem cytacyjnym). Wydaje się, że klucz do zrozumienia takich struktur mogą stanowić przykłady poświadczane już w staropolszczyźnie, w których po 'że' pojawia się mowa niezależna, jak w przykładach (19a, b). Tego rodzaju wypowiedzi nie należą w piśmiennictwie dawnym do rzadkości. Dorota Rojszczak-Robińska (2021) dostrzega podobieństwo między polskim *iż* wprowadzającym mowę niezależną a łac. *quia* o podobnej funkcji. Autorka nie formułuje jednak żadnej funkcjonalnej interpretacji takich użyc, poprzestaje na przypomnieniu tradycyjnego sposobu traktowania *iż(e)* jako substytutu dwukropka lub – dla przykładów w rodzaju (19b) za Jadwigą i Wacławem Twardzikami (J. Twardzik & Twardzik, 1979) – jako partykuły rozpoczynającej zdania wykrzyknikowe, choć bardzo możliwe, że przytaczana fraza

¹³ Na niesprowadzalność dwóch typów mówienia, cytacyjnego (mówienia z dwukropkiem) i powiązanego z aktem retycznym zwracają uwagę m.in. Austin (1962) i Bogusławski (2005, 2007). Zdaniem tego ostatniego funkctor *mówi, że* _, choć ma węższy zakres użycia od funkctora *mówi*: _, to trzeba go uznać za prymarny i bardziej podstawowy niż funkctor cytacyjny, który może być użyty do wprowadzania wypowiedzi objętych funkcțorem retycznym. W tym właśnie – zdaniem Bogusławskiego – tkwi źródło nierównoległości obu struktur językowych i dwóch rodzajów użycia języka.

ja nie jestem Krystus nie ma statusu wykrzyknikowego, lecz jest oznajmieniem, skoro nadawca zdania twierdzi, że ktoś, o kim mówi właśnie *nie powiedział: ja nie jestem Krystus*.

Rozwój psł. *že (por. niżej) wskazuje, że w językach zachodniosłowiańskich w wyniku fuzji z zaimkiem anaforycznym stał się on wykładnikiem służącym do wprowadzania w układzie nadrzędno-podrzędym nie tylko struktur zależnych, lecz również mowy niezależnej, jak w przykładach (19a, b). Główną funkcją takiego operatora, jak się zdaje, było, obok sygnalizowania mówienia, informowanie o stopniu przekonania mówiącego o prawdziwości wypowiedzianych przez niego treści. Zgodnie zatem z zaproponowaną tu interpretacją w przykładach typu:

(22) *Ale Piotr począł się przysięgać, iż nie znam tego człowieka, jako wy mówicie*
(RozmD 100/28-30)

iż jest raczej wykładnikiem asercji niż operatorem wprowadzającym dopełnienie propozycjonalne, a zarazem wykładnikiem markującym akt mówienia. Autor przytoczonej wypowiedzi sygnalizuje, że słowa przysięgi Piotra zostały przez niego w taki sposób *wypowiedziane*, jak to przytacza tekst i że należy je traktować z epistemiczną powagą, której brakuje wypowiedziom cytacyjnym (por. całkowicie bezdyskusyjne *Zenon powiedział: Dusze mędrców giną dopiero po pożarze świata.*). Zauważmy, że te same funkcje (sygnał aktu mówienia, asertoryczna faktywność) są aktualizowane w przykładach (19a, b), choć ze względu na elizję czasownika mówienia zmienia się ich kontur intonacyjny. Jednostka '*že*' służy w nich kształtowaniu wypowiedzi o charakterze faktywnym, implikującym prawdziwość danego stanu rzeczy, z wyzerowanym powierzchniowym predykatem oceniającym związanym z nieakceptowalnością stanów rzeczy realizowanych przez jego wydobyty na powierzchnię „argument propozycjonalny”. Dodatkowo ten typ '*že*'-zdań może wyrażać zdumienie nadawcy zaistniałym stanem rzeczy i ujawniać jego oburzenie, które to komponenty treści mają niewątpliwie charakter pragmatyczny. Podobną funkcję może pełnić także pochodny od *že* operator *žeby* _ bez presupozycji postawy wolitywnej, por. *Od razu wiedziałam, że coś jest z tobą nie w porządku, ale || żeby aż tak upaść?*¹⁴ (NKJP), natomiast wydaje się, że na wariant *že* (jeśli to faktycznie wariant *iż*) nakładana jest w tym wypadku blokada. Raczej nie użyjemy go jako operatora niedeklaratywności w zdaniach eksklamatywnych.

¹⁴ Interpretacja dawnych przykładów z *žeby* jako operatorów eksklamatywów z presupozycją prawdziwościową jest raczej niemożliwa ze względu na krzyżowanie się operatorów faktywnego i optatywnego. Bez wglądu w kontur intonacyjny wypowiedzi raczej nie uda się nam przesądzić, czy mamy do czynienia z wykrzyknikami, czy prośbami.

Zdania oznajmujące stanowią również swego rodzaju matrycę dla zdań optatywnych¹⁵ tworzonych za pomocą specyficznych leksykalnych wykładników otwierających miejsce dla propozycji, np. *niech*, *oby*, *bodaj*, *byle*, *żeby* itd. oraz ich wariantów (por. Żabowska, 2014a). Treści życzeniowe są ponadto poprzedzane wyspecjalizowanymi w tym zakresie jednostkami *może by*, *pozwól że* i innymi, których pełnego zestawienia – jak się zdaje – jeszcze nie sporządzono.

Wprawdzie w językach słowiańskich morfologicznie nacechowany indoeuropejski optatyw (podobnie zresztą jak imperatyw) jako kategoria gramatyczna zanikł, przekształcając się w inną kategorię, o czym jeszcze niżej, można jednak niebezzasadnie mówić o jego ewentualnej leksykalizacji i/lub gramatykalizacji w określonych kontekstach. W dawnej polszczyźnie zasób operatorów semantycznie rozumianego trybu życzeniowego różnił się tak pod względem ilościowym, jak i jakościowym od ich współczesnego inwentarza (por. Bešta, 1975; Latusek, 2016; Szczepanek, 2014). Wśród nich można wymienić m.in. *bych*, *daj*, *iżby*, jak w zdaniach:

(23) *Bychom* byli zmarli prz(e)z rękę bożą w ziemi ejipskiej (BZ 34va–34vb Ex 16,3);

(24) *Daj* wama należeć pokój w domiech tych mężow (BZ 99ra, Ruth 9);

(25) *Aby* mocni w wierze nie gárdzili mdłymi / *á iżby* mdli nie sądzili mocnych (BibRadz Rom 14 arg).

Ten ostatni przykład daje się interpretować jako użycie wyekspozowanego na pierwszą pozycję quasi-spójnika z elipsą nadrzędnego predykatu zawierającego komponent semantyczny ‘chcę’, por. ‘chcę, aby/żeby’ > (...) *aby* _ / (...) *iżby* _ . Operacja tego rodzaju zachodzi dzięki temu, że sam operator komplementacji ze względu na swoje etymologicznie umotywowane cechy semantyczne (implikację wolitywną), częściowo pokrywające się z cechami predykatu, przejmując funkcję wykładnika pierwotnej ramy modalnej, wzmacniając woluntatywny charakter całej wypowiedzi i nadając jej ton zsubiektywizowany (szerzej na ten temat zob. Sobotka (2022b)), por.

¹⁵ W niektórych ujęciach teoretycznych rozważane tu jako zdania optatywne przykłady (i materiał im podobny) wpisywane są do paradygmatu rozkaznika. Orędownikiem szerokiego rozumienia imperatywu jest m.in. Wiktor Chrakowski (por. Храковский & Володин, 2001, ss. 108–131), który włącza do jego paradygmatu również konstrukcje z ros. *пусть* (odpowiednik polskiego *niech*), *пусть-я*, *дай-я*, *дай-я*, *дай-я*, *дай-я* (por. niżej). Wypowiedzi przytaczane w tej sekcji są jedynie do pewnego stopnia komplementarne semantycznie z rozkaznikiem, nie osiągając go jednak w pełni (por. niżej dyskusję na temat siły semantycznej optatywu i imperatywu). Wyrażają postawy życzeniowe niezależnie od tego, czy ich nadawca wie, że może od odbiorcy czegoś żądać i że ten zrobi to, czego nadawca od niego żąda, a z kolei nadawca jest gotów w tym celu przedsięwziąć pewne kroki.

- (26) *Przez ten twój naświadczywszy owoc miła panno racz nam pomoc [...]. prosź za nami [...]. **Żebychom** na tem kazaniu przyszli k'boskiemu poznaniu po tem zawitanu (RozpAU XXV 218).*

Niemniej, obok użycia operatorów z *-by*, możliwe były w dawnej polszczyźnie wypowiedzi z refleksem optatywności, w których wykładnikiem komponentu życzącego o znaczeniu bliskim *niech* jest operator komplementacji bez aglutynatu *-by*:

- (27) *mowcie mu **iż** [tj. 'niech'] knam na posiedzenie przyjdzie (ForCnR Bv).*

Przypuszczalnie tego rodzaju wypowiedzi formułowane są w wypadkach, gdy mówiący nie ma żadnego wpływu na odbiorcę, od którego zależy realizacja prośby. Co więcej, ów odbiorca może nawet nie być świadkiem w ten sposób wyrażanych treści, a jeśli nawet, to może na nie pozostać całkowicie nieczuły czy obojętny (por. Bogusławski, 2002, s. 87).

Ładunek optatywny w wypadku *aby*, *iżby*, *żeby* nie jest cechą odziedziczoną wyłącznie po ich etymonach (powstały one w wyniku fuzji konektorów z częstką *-by* wywodzącą się z dawnego aorystu czasownika 'być'), lecz jest także refleksem ich prymarnej funkcji jako operatorów komplementacji przy predykatach wolicjonalnych (oczywiście kookurencja z predykatami wolitywnymi możliwa była dzięki krzyżowaniu się ich pewnych komponentów semantyczno-funkcjonalnych). Argumentem na rzecz takiej interpretacji jest brak analogicznego, opartego na komplementarności z sensem 'chcę, żeby _', odcienia optatywnego w zdaniach wprowadzanych przez wykładniki utworzone według podobnego wzorca strukturalnego (por. *azaby*, *azaliby*, *zaliby*), które jednak nie mają właściwości komplementacyjnych dopełnień propozycjonalnych w układach nadrzędno-podrzędnych, jak w przykładzie:

- (28) *Pojdźcie i użrycie człowieka, któryć mi powiedział wszytki moje grzechy, com niekiedy uczyniła. **Azaliby** on był Krystus? (RozmP 248, 10–13),*

w którym operator *azaliby* nie jest ani wykładnikiem wypowiedzi optatywnej, ani nawet pytania rozstrzygnięcia, lecz nośnikiem swego rodzaju niepewności, hipotetyczności. Niemniej – jak zobaczymy niżej – obecność aglutynatu *by* nie pozostaje zupełnie bez znaczenia w procesie wykształcania się wykładników optatywności, a w analizowanym przykładzie refleks optatywności może być blokowany przez konstrukcję pierwotnych konektorów, z którymi *-by-* tworzy jednostkę lub – co chyba najbardziej prawdopodobne – przez przywyrazowy operator interrogatywności.

Pozostałe operatory trybu mają w polszczyźnie dawniej głównie, poza inicjalnym *ac*¹⁶ i *aż* powstałym na skutek reinterpretacji syntaktycznej użyć celowych (por. *Aż was diabli pobiorą*. KochFr 133), pochodzenie odczasownikowe, por. *niech(aj)* < psł. *nechajati, *daj* < psł. *dajati, *by* < psł. *byti bądź zbudowane są z elementów morfologicznych pochodnych od czasowników. Dwa pierwsze wyrażenia z podanych wyżej są kontynuatorami form staropolskiego trybu rozkazującego, natomiast ostatni genetycznie wywodzi się z formy aorystu. Z historyczno-funkcjonalnego punktu widzenia między oboma wzorcami jako nośnikami sensu optatywnego nie zachodzą, jak zobaczymy niżej, poważne różnice funkcjonalne.

Semantyka optatywu opiera się oczywiście na przekonaniu mówiącego, że może on wyrazić życzenie, aby dany stan rzeczy zaszedł (por. przyp. 15 w niniejszym rozdziale). W literaturze przedmiotu podkreśla się ponadto, że w wypowiedzi optatywne wpisany jest zapewne umotywowany pragmatycznie komponent żalu nadawcy, wywołany brakiem pożądanego przez niego stanu rzeczy, który – inaczej niż w wypadku imperatywów – jest poza jego zasięgiem. Niemniej, co szczególnie widać poprzez zestawienie optatywu z hortatywem, podczas gdy ten drugi odnosi się do pragnień możliwych do spełnienia, to optatywy dotyczą zarówno potencjalnych, jak i niemożliwych do zrealizowania stanów rzeczy, co ilustrują chociażby wypowiedzi optatywne na temat przeszłych stanów rzeczy, por. ang. *oh, if only I had been born 200 years ago!* (cyt. za: Nikolaeva, 2016, s. 78) ‘och, gdybym tylko urodził się 200 lat temu’. Innymi słowy, semantyka optatywu krzyżuje się do pewnego stopnia z pojęciem potencjalności, lecz tryb ten różni się na przykład od imperatywu szerokim spektrum orientacji temporalnej – wypowiedzi o funkcji optatywnej mogą dotyczyć zarówno przyszłości oraz teraźniejszości, jak i przeszłości. W wypadku użycia optatywów mówiącego cechuje stan niewiedzy, nie ma on powodu sądzić, że w rzeczywistym świecie dany stan rzeczy, którego pożąda, ma miejsce w momencie mówienia. Zdaniem Dobrushiny (Dobrushina, 2011) należy odróżnić silny (performatywny) optatyw od optatywu słabego (dezyderatywnego). Podczas gdy ten pierwszy, bliski imperatywowi, jest

¹⁶ Por. *Ac nie mówi nam pan, abychom snadź nie zmarli* (BZ Ex 20, 29). Niewykluczone, że wyrażenie *ac* w pozycji charakterystycznej dla operatorów trybu utrzymało się w tekstach polskich pod wpływem wzorca czeskiego (por. Basaj & Siatkowski, 2006, s. 21), skoro już w XVI wieku zastępowane było przez *niech*, m.in. w kontekstach, w których BZ odnotowuje *ac*. Operator ten jest genetycznym zrostem konektorów *a* oraz *ti* (nie zaś, jak się powszechnie sądzi konektora i celownikowej formy zaimka osobowego), por. niewywołujący kolizji staroruski przykład z zaimkiem w celowniku przy tym operatorze, co może świadczyć przeciwko interpretacji *ti w *ati jako datiwu etycznego: *k tĕmŭ esi prišelŭ ati ti dadęť volostŭ* (cyt. za: Kopečný i in., 1980, s. 68). *Słownik prasłowiański* wiąże pierwotne znaczenie złożenia z sensem ‘a/i oto’ (Ślawski, 1974, s. 163), co ma uzasadnienie nie tylko strukturalne, lecz również typologiczne, jak też wynikające z funkcjonalnej rekonstrukcji wewnętrz językowej: składnik quasi-ostensywny o zabarwieniu kontrastywnym wprowadzał do konstrukcji komponent związany z mówieniem, co stało się podstawą dalszych procesów rozwojowych zmierzających w kierunku wyodrębnienia się z tej formacji partykuły, jak np. ukraińskiego *атъ* ‘oto’ (por. Гринчишин, 1994, s. 146).

charakterystyczny dla kierowanych do „sił powierzchownych” apeli (błogosławieństw, przekleństw) w celu spełnienia życzenia nadawcy, to ten drugi odnosi się do pragnień związanych z hipotetycznymi lub kontrfaktywnymi stanami rzeczy. Słabe konstrukcje optatywne dotyczą trudnych do realizacji czy wręcz nieprawdopodobnych stanów rzeczy, dlatego kategoriami najbardziej zbliżonymi do słabych optatywów są te, które oceniają sytuację jako nierealną, takie jak *conditionalis*, *subiunctivus* czy *irrealis* (por. też uwagi Jadwigi Puzyniny (Puzynina, 1971) na temat polskiego trybu warunkowego).

Wykształcenie się znaczenia warunkowości w wypadku form aorystycznych najczęściej tłumaczy się ich zbliżeniem do form właściwego prasłowiańskiego *conditionalu* (*bimъ, *bi, *bi, *bimъ, *biste, *bǫ), nigdzie w polszczyźnie niepoświadczonego. Nie wydaje się jednak prawdopodobne, aby doszło do niego wyłącznie ze względów formalnych (chodzi zwłaszcza o 1., 3. sg, 2. pl). Między tymi formami, aorystem a trybem warunkowym, musiało również zachodzić jakieś podobieństwo funkcjonalne, o czym niżej.

Formy aorystyczne analizowanego czasownika były także wykorzystywane do tworzenia konstrukcji zaprzeczonych, choć tego typu przykładów nie znajdziemy w zachowanym materiale wiele (por. Rzepka, 2001, s. 208), por.

- (29) *Jako to świadczymy, jako Staszek nie ślubował zapłacić połowicę strawy, cso **by** [‘był’] Mikołaj strawił wygraniczając dziedzinę* (RotPyz 273: 1406),

a wraz z imiesłowem czasu przeszłego były wykładnikiem analitycznej strony biernej (por. Rzepka & Twardzik, 1997, s. 44), por.

- (30) *A też na wszystkim jego świętym ciele nie ostało było namniejsze miejsce całe skory, ktore **by** nie zdrano* (RozmP 822).

Z kolei zgramatyzalizowane formy pochodzenia aorystycznego pełniły m.in. funkcję wykładnika warunku (***By** wszyscy rządzili, a ktoby słuchał?* SkarKaz 606a), poprawności wnioskowania (*Nie wierz niewieście **by** też i martwa była* Mącz 235d), porównania (***By** Gęsi trawę skubąc na ziemię patrzymy* RejZwierc 246v), granicy cechy (*Osieł [...] żółci w sobie niema **by** kęsa, przeto się nigdy niegniewa*. FałZioł IV 4b), a przede wszystkim życzenia lub żądania (***Bych** tak panie Boże zdrów był* Mącz 175c) itd.

Ponadto formy aorystu dołączane były do partykuł, spójników, zaimków, operatora negacji, a nawet przyimków, por. *niechby*, *byle(by)*, *aby*, *żeby*, *gdyby*, *jakoby*, *niby*, *oby*, tworząc z nimi z reguły wyspecjalizowane wyrażenia nieprzedmiotowego planu wypowiedzi. Pierwotne funkcje tego *-by* były nie tylko związane – jak można tego oczekiwać – z aktualizacją postawy deontycznej, czego odległym śladem jest nieusuwalna i dziś implikacja komponentu wolitywnego, por.

(31) *Ukradł, aby mieć na chleb, ale w ogóle nie chciał mieć chleba.

Wśród innych możliwych do zrekonstruowania funkcji *-by* w konstrukcjach tego aglutynatu z wyrażeniami funkcyjnymi, które z czasem uległy wtórnej gramatykalizacji można wskazać potencjalność czy warunkowość (por. *gdyby*), limitatywność (por. *Ktoby żyda uderzył iżby nie do krwi, taki winien Wojewodzie winę*, UstPrawK), komparatywność (por. *jakoby, niby*) itd.

W aspekcie pojęciowym na plan pierwszy wysuwa się w omawianej grupie leksykalnej sens związany z optatywnością jako z jednej strony działaniem na alternatywach (dotyczy zarówno potencjalnych, jak i niemożliwych do zrealizowania stanów rzeczy), z drugiej zaś – polarną oceną tych stanów rzeczy i – wobec braku wiedzy – implikacją wolitywną w odniesieniu do stanu waloryzowanego jako dobry, natomiast w aspekcie funkcjonalnym wyraźnie zaznacza się zależność wykładników tej grupy oparta na stosunku podporządkowania czy to wobec nadrzędnej predykcji, czy logicznego bądź komunikatywnego poprzednika. Znaczenia związane z granicą, porównywaniem czy potencjalnością należy uznać za derywowane od znaczenia pierwotnego lub wykształcone w wyniku fuzji z innymi wyrażeniami. Nieco zaskakuje jednak, że u podstaw tego pierwotnego sensu związanego z optatywnością leży nie – jakby się tego oczekiwało – nakierowany dopiero na potencjalną realizację i życzeniowość czas przyszły, lecz aoryst – jeden z czasów przeszłych.

Indoeuropejski optatyw nie bez przyczyny nazywany bywa „subjunktywem sekundarnym” lub „subjunktywem czasu przeszłego” (por. Jannaris, 1897), gdyż w starożytnej grece zazwyczaj występował w zdaniu podrzędnym podporządkowanym czasownikowi w czasie przeszłym wymiennie z indyktywem, por. ἔλεξε_{3SG.AOR.IND.ACT} ὅτι γράφει_{3SG.PRAES.OPT.ACT} vs ἔλεξε ὅτι γράφει_{3SG.PRAES.IND.ACT} ‘powiedział, że by pisał/pisze’. Zakłada się, że zarówno subjunktyw, jak i optatyw nie były pierwotnie trybami, lecz czasami gramatycznymi. Zdaniem Adelaide Hahn (1953, s. 2) obie te formy wyrażały przyszłość, kontynuując dwa różne indoeuropejskie czasy przyszłe, natomiast według Kuryłowicza (Kuryłowicz, 1964a, s. 136), podzielającego stanowisko Hahn odnośnie do początków obu trybów w systemie czasów gramatycznych, tryby te różnią się pochodzeniem, podczas gdy subjunktyw należy wywodzić z czasu nieprzeszłego, to optatyw – z przeszłego¹⁷. Możliwe zatem, że odczasownikowe, wywodzące się z aorystu staropolskie operatory optatywności (*bych, by, by, bychom, byście, bychą*) wspierają hipotezę Kuryłowicza. Warto jednak zwrócić jeszcze uwagę na aspekt funkcjonalny

¹⁷ Potwierdzają to również spostrzeżenia Émila Benveniste’a (Benveniste, 1951) i Zygmunta Rysiewicza (Rysiewicz, 1954), którzy wykazali związki optatywu z czasem przeszłym w językach indoeuropejskich. Optativus – ich zdaniem – przejmował funkcję *praeteritum* szczególnie w tych językach, w których dawne *praeteritum* wcześniej zanikło. Możliwe, że do takiego przekształcenia mogło dochodzić ze względu na genetyczne związki między tym trybem a czasem przeszłym.

ich pochodzenia. Otóż w językach słowiańskich w zdaniach z nadrzędnym predykatem wolitywnym dopełnienie propozycjonalne konstituowane jest za pomocą formy *praeteritum*, por. pol. *Chce, żeby (na)pisał*, czes. *Chce, aby (na)psal*, ros. *Он хочет, чтобы он (на)писал* itd. Nie można zatem wykluczyć, że operatory optatywu oparte na czasie przeszłym wyodrębniły się właśnie z takich kontekstów, w których nadrzędny predykat wolitywny stawał się w niektórych użyciach redundantny. Innymi słowy, odczasownikowe operatory optatywności mogły powstać jako takie w wyniku usamodzielnienia się od nadrzędnych czasowników z komponentem wolitywnym, na co jednak – poza faktami typologicznymi – nie ma wystarczających argumentów popartych odpowiednio szerokim materiałem językowym. Jak widzieliśmy wyżej, semantyka optatywu jest w zasadzie temporalnie nieograniczona, a zatem konstruowanie go na bazie czasu przeszłego wydaje się funkcjonalnie uzasadnione ze względu na jego szerszy niż czasów nieprzeszłych zakres odniesienia (te ostatnie w żaden sposób nie mogły być nakierowane na pragnienia formułowane do minionych stanów rzeczy) oraz łączliwość z czasownikami wolicjonalnymi z uwagi na umotywowany logicznie związek czasów uprzednich z pojęciem celu i woli. W modelu przyczynowo-skutkowym skutek nigdy nie poprzedza w czasie przyczyny, która z kolei sytuowana jest w przeszłości wobec niego i z reguły ma charakter zdarzeniowy. Zasadnicza zaś zależność między pojęciem przyczyny a celu polega na tym, że powodowanie zmian w wypadku związku celowego stanowi efekt udziału ludzkiej woli, pragnień i życzeń (por. m.in. Duraj-Nowosielska, 2021; Grochowski, 1980). Zdania formułowane w czasie przeszłym z obiektem osobowym, zwłaszcza w wypadku predykatów zdarzeniowych, nawet jeżeli nie wprost, zawierają jakieś komponenty wolitywne¹⁸, co w odpowiednich warunkach syntaktycznych może prowadzić do gramatyzacji pewnych eksponentów czasu przeszłego jako wykładników kategorii życzeniowości. Na przykład w języku greckim – co można uznać za bardzo odległą analogię analizowanego tu problemu – każdy czasownik w zdaniu składowym wprowadzanym przez *ὅτι* / *ὥς* w kontekście przeszłym może (lub wręcz musi) być interpretowany jako optatyw, co być może dotyczy również zdań przyczynowych wprowadzanych operatorem komplementacji *ὅτι*.

Z kolei słowiański imperatyw wywodzi się z form indoeuropejskiego optatywu z jego tematycznym wykładnikiem **-oih₁-* (por. Olander, 2015), który – po zaniku spółgłoskowych końcówek osobowych **-s*, **-t* – przekształcił się w psł. **-i* lub w pozycji wewnątrzwyrazowej w **-ě-*, por. **rbc_i* ‘mów’, **rbcēte* ‘mówcie’. Wydaje się prawdopodobne, że optatywne interpretacje niektórych użyc form rozkazujących w językach słowiańskich są refleksem ich przedśłowiańskiej przeszłości – te jednak nie będą w tym

¹⁸ Zdaniem Zofii Zaron (Zaron, 1980, 2009) wszystkie działania implikują pozycję celową, co wydaje się komplementarne z przedstawioną tu argumentacją.

miejscu przedmiotem dyskusji, gdyż wykraczają poza wykreślony obszar badawczy konstrukcji niedeklaratywnych, derywowanych z wypowiedzi oznajmujących. Nieco inaczej rzecz ma się z czasownikiem atematycznym **dati* ‘dać’¹⁹ czy z zaprzeczonym czasownikiem o niejasnej etymologii **χajati*²⁰, które, mimo przybrania przez nie formy imperatywu, stały się w konstrukcjach z postpozytywnym w stosunku do nich innym czasownikiem wykładnikami optatywności, por. (24), i usamodzielniały się w tej funkcji niezależnie od pierwotnie deontycznego kontekstu ich użycia. Warto zwrócić uwagę, że czasownik *niechać*, zanim jeszcze uległ gramatyzacji jako operator optatywu, musiał zawierać komponent wolitywny, skoro odpowiadał łacińskiemu *nolle* ‘nie chcieć; prosić, nie’:

- (32) ***niechajcie*** *zaćwierdzać sierca wasza* (Fl) ‘proszę, nie zatwardzajcie waszych serc’.

O jego przynależności do pola wyrażen wolitywnych świadczą również liczne staropolskie przykłady, w których użyty on został w znaczeniu bliskim sensom ‘po-niechać’, ‘porzucić’, ‘pozostawić’, por.

- (33) *Tako mi pomoży Bog i święty †, iż Michał uszedł ot sąda i **niechał** mi sie ręczyć* (RotKośc 144).

Leksykalizacja form czasownikowych jako wykładników optatywności, jak w przykładzie (32), wiąże się nie tyle z ich użyciem w funkcji sekundarnej, związanej z wyrażaniem życzeniowości, ile z usytuowaniem w analitycznej konstrukcji złożonej z wyrażenia odczasownikowego o ładunku życzeniowym (z komponentem ‘chcieć’), np. *daj, niechaj*, a nawet *weź (i)* (por. Кипарский, 1971), oraz czasownika wyrażającego pożądaną stan rzeczy. Przykłady z przyłączonym do czasownika odcelownikowym metaoperatorem *-ć* lub modyfikatorem deklaratywnym *ać* typu:

- (34) ***niechać się*** *przed tobą spowiada* (Gn 174b),

zapewne świadczą już o przejściu czasownikowej formy „pomostowej” do klasy modyfikatorów deklaratywności otwierających pozycję dla wypowiedzi optatywnej. Warto

¹⁹ Prasłowiańską formą imperatywu dla tego czasownika umotywowaną etymologicznie jest **dadji* (por. scs. *daždu*), jednak już w okresie po rozpadzie wspólnoty, obok formy regularnej, tworzone nową postacią z wygłosowym *-j*, jak właśnie polskie *daj*.

²⁰ Zarówno Boryś (2005), jak i Bańkowski (2000b) sytuują pierwotne znaczenie tego czasownika w domenie troski, dbania o kogoś, podobnie słownik etymologiczny języków słowiańskich (por. Трубачев, 1979). Boryś uważa, że rozwój funkcji optatywnej *niechaj* należy wiązać z sensami ‘zostaw, pozwól’.

przy tym zauważyć, że przejście, o którym mowa, nie wiązało się z natychmiastowym wyparciem formy czasownikowej. Już w okresie staropolskim oba wyrażenia, tj. czasownik i modyfikator deklaratywności, występowały równolegle w tych samych nawet tekstach. Widać wyraźnie na tym przykładzie, że zmiany, w wyniku których wyodrębniają się nowe jednostki języka, nie prowadzą od razu do zerwania więzi między dawnym a innowacyjnym znaczeniem, lecz do pomnażania zasobu wyrażen, ich współistnienia, nawet przez długi okres, a następnie do dalszych przekształceń. W wypadku *niechać* wprawdzie rozeszły się drogi między czasownikiem a modyfikatorem deklaratywności, jednak ten pierwszy nie zaginął zupełnie bez śladu, przetrwał bowiem jego czasownikowe derywaty, por. *poniechać*, *zaniechać*.

Forma *daj* w użyciu optatywnym stała się też podstawą współczesnej partykuły epistemicznej niewykluczającej *bodaj(że)*, która w żadnym z możliwych dzisiejszych kontekstów nie ma nic wspólnego z sensem optatywnym (por. Grochowski i in., 2014). Pierwotnie była ona jednak złożeniem rzeczownika *bog* z trzecioosobowym imperatywem (*bog daj* > *bodaj*) o znaczeniu aktualizowanym w akcie mówienia jako optatywny komentarz odnawawczy ‘chcę, by przez boga —_{APRT II}’, co stało się podstawą – wraz z leksykalizacją konstrukcji i usuwaniem znaczenia ‘bóg’ – do jej kolejnych przekształceń z poziomu przedmiotowego w nieprzedmiotowy języka, por.

- (35) *Kto to może uczynić albo mieć, aby słysząc swoje sromotę, widząc swoje żałość a ją cirpiąc, nie telko się nie wiesielił, ale **bodaj** ścirpiął a zamilczał?* (KPras 226r–v).

Proces ten zapoczątkowały zapewne już w połowie XV wieku użycia z elidowanym wykładnikiem upodrzędniającej formy conditionalu–optativu *-by-*, jak w powyższym przykładzie (por. też (36b)), w których jedynym sygnałem modalności optatywnej stawało się wyrażenie *bogdaj/bodaj*. M. Karpluk (2001) w najstarszych przekazach z zachowanym modyfikatorem *bogdaj/bodaj*, zgodnych z pierwotnie życzącym/złorzeczącym jego znaczeniem, doszukuje się wpływu myślenia religijno-magicznego na „staropolski język potoczny”, zrównując tym samym użycia niezleksykalizowane ze zleksykalizowanymi, por.

- (36a) *Amen, tako **Bog daj, bychom** szli szwyccy w raj* (Bogur B);

- (36b) ***bogdaj** mu zaległ usta wrzod* (Słota).

Wydaje się jednak, że podczas gdy w konstrukcji z przykładu (36a) faktycznie przewidziane jest miejsce składniowe dla boga, to w (36b) rekonstrukcja tego miejsca ze stanowiska statycznego jest całkowicie nieuzasadniona, bowiem mamy tu już do

czynienia z jednostką, w której etymologiczna więź z bogiem została zerwana mimo obecności ostatniego „świadka” pierwotnej motywacji, tzn. odtematycznego -g- zapewne o słabej artykulacji, skoro wykazywał on tendencję do zaniku. Mielibyśmy tu zatem do czynienia nie z konstrukcją, lecz ze zgramatyzalizowanym modyfikatorem deklaratywności w funkcji operatora optatywu.

Wykładniki zmiany ramy modalnej wypowiedzeń pytajnych i wykrzyknikowych

Modyfikatory deklaratywności w dawnej polszczyźnie nie operują wyłącznie na wypowiedziach neutralnych, zmieniając je w wypowiedzi nacechowane w domenach deontycznej lub epistemicznej. Zakres ich oddziaływania jest szeroki, mogą one bowiem współdziałać ze wszystkimi modalnościami, również interrogatywnymi i imperatywnymi. W takich wypadkach służą wprowadzaniu do wypowiedzi między innymi dodatkowych refleksów pragmatycznych, komponentów nie tyle diametralnie zmieniających, ile modyfikujących perspektywę mówienia w aktualnym przekazie, czy to w pytaniu, czy wypowiedzi rozkazującej albo w eksklamatywie. Krzyżowanie się środków oddziałujących na płaszczyźnie modalnej opisuje się zazwyczaj jako mechanizm kształtowania przestrzeni retorycznej wypowiedzi, co znajduje potwierdzenie również w materiale dawnym. W tym fragmencie skoncentruję swoją uwagę na działaniu za pomocą operatorów przywyrazowych na zdania pytajne i rozkazujące oraz na transformacje zdań pierwotnie pytajnych w eksklamatywy. Omawiam te dwa rodzaje modalności w jednym podrozdziale z uwagi na trudność wytyczenia między nimi w niektórych szczegółowych wypadkach ostrych granic, kiedy na przykład pytanie przenika się z wykrzyknieniem lub na odwrót. Poza wszystkim jednak analizowane tu operanda (czyli zdania wyjściowe, na których dokonywana jest operacja modyfikująca perspektywę mówienia) łączy implikowany przez nie wspólny komponent wolitywny związany albo z pragnieniem zajścia określonego stanu rzeczy, który z perspektywy nadawcy jeszcze nie zaszedł, albo z chęcią konfrontacji nadawcy ze zdaniem prawdziwymi.

W obszarze pytań wyodrębnia się szczególną grupę wypowiedzeń rozpoczynających się w rejestrze pisanym zaimkiem pytajnym, a kończących się pytajnikiem o kwestionowanym niekiedy ładunku interrogatywnym. Zwykle przyjmuje się, że elementem rozstrzygającym w takich wypadkach, lecz bez szerokiego kontekstu niezbyt uchwytym semantycznie, jest intencja stawiającego pytanie oraz jego postawa epistemiczna odnośnie do stanu rzeczy, na którego temat formułuje on swoją wypowiedź. Za „nierzeczywiste” pytania uznaje się m.in. pytania deliberatywne, retoryczne, zagadki. Nie wdając się w szczegóły tej skomplikowanej i szeroko omawianej w literaturze przedmiotu problematyki, będę wystrzegał się formułowania wniosków na temat epistemicznego, przesądzającego wiedzę na dany temat, zaangażowania

nadawcy, które w moim przekonaniu zmuszałyby niejednokrotnie do ekstrapolowania dawnego materiału językowego na dane współczesne oraz do sięgania po aparat właściwy pragmatyce lingwistycznej, by następnie spostrzeżenia sformułowane na podstawie narzędzi pragmalingwistycznych ekstrapolować na obszar semantyki i składni tekstów, co do których dysponujemy ograniczoną kompetencją. Każde z pytań, nawet te, które nie wymagają, odpowiedzi, traktuję – zgodnie z propozycją A. Bogusławskiego (por. m.in. Bogusławski, 1979) – jako reakcję nadawcy, który pragnie być skonfrontowany z pewnymi prawdziwymi zdaniami w odniesieniu do *dictum* tematycznego jego wypowiedzi, niezależnie od tego, czy sformułowana przez niego wypowiedź z intonacją pytającą, potęgująca napięcie emocjonalne, zawiera już właściwe twierdzenie²¹:

(37) *Zali sie możem bożej woli przeciwzić?* (BZ 18–20).

Obok pytań retorycznych, implikujących reakcję afirmatywną przy przeczących pytaniach retorycznych oraz negatywną przy pytaniach twierdzących (por. Pisarkowa, 1984, s. 24), jak w powyższym przykładzie, istnieją też *p o z o r n e p y t a n i a u z u p e ł n i e n i a*, których linia melodyczna zbliża się do albo konturu progrediencyjnego, wprowadzającego do nich refleks nieterminalny, lub do kadencji z konturem silnie opadająco-rosnącym, służącym zaakcentowaniu absolutnego, niedopuszczającego sprzeciwu, stanowiska nadawcy, por.

(38) *cóż... tam... człowiek?! (NorwidCzłowiek).*

W intencji wypowiadającego takie zdania leży najczęściej chęć sformułowania zakładanego przez niego i możliwego do odtworzenia z kontekstu lub konsytuacji sądu wartościującego na temat obiektu, o którym mowa – w analizowanym przykładzie „liczego od stopy do powiek” człowieka, „rwanego wiatrem jak garść pyłu”. Niezależnie od sensów implikowanych przez tego rodzaju pytania ich odbiorcy mogą bez naruszania konwencji komunikacyjnych pozostawać wobec nich bierni (tj. nie muszą udzielać na nie odpowiedzi).

Efekt retoryczny, jak w przykładzie (38), w piśmiennictwie dawnym uzyskiwano co najmniej na dwa sposoby: znaczeniowo-formalny poprzez umieszczenie w *dictum* tematycznym treści pod różnymi względami oczywistej dla nadawcy i odbiorcy, implikującej określoną odpowiedź bez koniecznego wykładnika transformacji retorycznej

²¹ Pomijam w tym miejscu, rzecz jasna, przykłady rozpoczynające się segmentem *kto* lub *co*, w których niekontrastywny akcent zdaniowy nie pada na zaimek pytajny, lecz na inny element wypowiedzi (por. *Kto pyta, nie błądzi*). Nie będą one przeze mnie traktowane jako pytania.

(por. 37), oraz formalno-znaczeniowy z dodatkowym operatorem retoryczności dołączanym do wykładnika pytania lub innego składnika wypowiedzi, tożsamym w najstarszych przekazach z przywyrazowym operatorem pytania rozstrzygnięcia (por. 39)²²:

(39) [Śmierć:] *Aza mej mocy ujdiesz?* (De morte 364);

(40) *Azali Pan chce zażżonym offieram albo obiatam?* (BZ 101va).

W wypadku zdań typu (40) nie ma pewności, czy *-li* istotnie wprowadza refleks retoryczności poprzez dublowanie operatorów pytania, czy mamy tu do czynienia ze złożonym modyfikatorem pytań rozstrzygnięcia. Nie ulega zatem wątpliwości, że ostatecznym kryterium weryfikującym pytanie retoryczne musi pozostać warstwa treściowa i kontekst wypowiedzi.

Z połowy XV wieku (por. *azaż* w *Rozmyślaniu przemyskim*) pochodzą pierwsze niewątpliwe poświadczenia użycia operatora *-ż(e)* w funkcji modyfikatora wzmacniającego retoryczność pytania; co ciekawe, bywa on wprowadzany w kontekstach, w których uprzednio dominowało *-li*, por.

(41a) *Izali może [człowiek] w żywot matki swojej na wtore wnić i odnarodzić się?*
(EwZam 305, cyt. za: NT XV);

(41b) *Zaż może [człowiek] w żywot matki swojej ząsę wnić, i być odrodzon?*
(SzarffNT, cyt. za: EwXVI).

Natomiast pozorne pytania-uzupełnienia tworzone przez dodanie do zaimka pytajnego operatora *-ż(e)* służą najczęściej tworzeniu wypowiedzi eksklamatywno-pytajnych, za pomocą których nadawca koduje nacechowany emocjonalnie sąd wartościujący, por. (38) i (42):

(42) *O nieszczęsna poczęsna! któż, przebóg, tak pija!* (PotZacKuk, KorBa).

Zdaniem Bogusławskiego (Bogusławski, 2010, s. 156) w konstrukcje zaimka z operatorem *-że(e)* w wypowiedziach takich, jak powyższa, wpisana jest treść 'nie wiem, kto, co, ile ...', i nie wiem czegoś, bez wiedzy o czym to, kto, co, ile ...

²² Zdaniem B. Taras (2000, s. 43) na pytania retoryczne nakładany jest warunek zarówno znaczeniowy: musi ono zawierać treść oczywistą dla obu uczestników aktu mowy, jak i formalny związany z brakiem nakładanych na odbiorcę wymagań sformułowania przez niego reakcji werbalnej na zadane pytanie, ponieważ jest ona oczywista, na pytanie zaprzeczone – twierdząca, a na pytanie twierdzące – przecząca.

musi być dla mnie nieoczekiwane. W mojej interpretacji (Sobotka, 2009, s. 43), opartej m.in. na analizie nowotestamentowego pytania *A coż jest prawda?* (BudNT), operator *-ż(e)*, poza sensem epistemicznym związanym z treścią *datum quaestionis*, wprowadza także refleks *działania na zbiorze*, wyboru z niego *jednego* czy też kilku z wielu możliwych elementów, a w odniesieniu do tkanki mowy – jednego z możliwych stanów rzeczy. Przy takim rozumieniu konstrukcja zaimka i modyfikatora odnosiłaby się z jednej strony do pojęcia relewantnego z zakresem zaimka (np. ilości, miejsca, żywotności), z drugiej zaś do działania za jego pomocą. Innymi słowy, nadawca takich wypowiedzi dokonuje operacji na swoim pragnieniu bycia skonfrontowanym ze zdaniem prawdziwym (co niewątpliwie wiąże się z działaniami na poziomie nieprzedmiotowym języka) w sytuacji, gdy już sam uprzednio (przed sformułowaniem pytania) wyznaczył możliwy zakres *datum questionis*, czego wykładnikiem jest operator *-że* stanowiący rodzaj złącza między aktualną wypowiedzią a przedtekstem – wyznaczonym zbiorem obiektów, o których zgodnie z prawdą można orzec to, o czym mowa w aktualnej wypowiedzi, a nawet konsytuacją (por. niżej).

Funkcja omawianego operatora nie ogranicza się do tworzenia wypowiedzeń eksklamatywno-pytajnych ze zdań o wartości interrogatywnej. Służy on bowiem, i to już od najdawniejszych czasów, wzmacnianiu ładunku struktury propozycjonalnej, najczęściej frazy wykrzyknikowej, zarówno w przekazie żądającym, jak i życzącym, por.

(43a) *W[y]nidzi ku faraonowi (i) mowże jemu* (BZ 28ra);

(43b) *Miła matuchno boża, dziękuję tobie, bądźże se mną* (JA XIV 498).

W takich przykładach modyfikator przywyrazowy dodawany był najczęściej do czasownika w trybie rozkazującym, lecz nie wyłącznie, por. *weźmiecież wy to złoto [...] a sprzedacież wy je* (Gn 182r). Wydaje się, o czym będzie jeszcze mowa w ostatniej sekcji tego rozdziału, że ta jego funkcja jest, podobnie jak w wypadku zdań poprzedniego typu, również związana z działaniem na zbiorze, a konkretnie z wyznaczeniem zarówno uczestników aktu mowy i obiektu, o którym mowa (oni rzeczywiście istnieją i mogą być wskazani w sytuacji, do której odnosi się dany stan rzeczy), jak i samej akcji jako takiej, o której mówiący nie ma powodu sądzić, że nie jest możliwa do zrealizowania w momencie mówienia (nie ma tu natomiast mowy o żadnym zniecierpliwieniu, poganianiu itp.; jeżeli te komponenty treści bywają aktualizowane w jakimś kontekście, to tylko w warstwie pragmatycznej). Krótko mówiąc, użyty tu operator *-ż(e)* pełni funkcję lokującą imperatyw w pobliżu domeny właściwej *realisowi*.

Omówione powyżej strategie przekształcenia wypowiedzi pytajnych lub rozkazujących za pomocą wyznaczników przywyrazowych *-li* oraz *-że* nie mają charakteru absolutnego, nie są to środki ani konieczne, ani wystarczające dla budowania takich konstrukcji. Nie determinują transformacji retorycznej, nie przesądzają jej. Mogą co najwyżej być traktowane jako dodatkowy wykładnik pytań retorycznych bądź eksklamatywów. Nie są jednak wykładnikami jedynie o funkcji pragmatycznej. Wydaje się bowiem, że wprowadzają do wypowiedzi komponent związany z wyznaczonością. Nieco inny status mają operatory quasi-pytajne w konstrukcjach eksklamatywnych, których przykładowe typy odnotowuję poniżej.

Pierwotny operator interogatywności *albo* w okresie nowopolskim stał się wraz z fakultatywnym operatorem wzmacniającym *to* (por. niżej) wykładnikiem eksklamatywów, względnie pytań nacechowanych retorycznie, np.

(44) *Albo (to) jej można wierzyć?!*

(45) *Albo to dziś dzień handlowy?!*

Przesunięcie w obrębie domen modalnych w tym wypadku wymagało z jednej strony utraty przez inicjalny operator *albo* jego prymarnej funkcji neutralnego wykładnika wypowiedzi pytajnych na rzecz modyfikatora deklaratywności *czy* przy jednoczesnym zachowaniu przez *albo* własności otwierania miejsca dla wypowiedzenia, z drugiej zaś – dominacji jego funkcji sekundarnej związanej z działaniem na alternatywach z możliwością przesądzenia na tak lub na nie stanu rzeczy o nieustalonej wartości logicznej, oraz z refleksem retoryczności, wynikającym zresztą z funkcji alternatywnej. Do takich przeobrażeń dochodziło już stopniowo w XVI wieku, o czym świadczą przykłady typu:

(46) *álboś ofzálálá / Ześ łeb jobie chufstámi około związáłá* (RejFig Bb2).

Podobną funkcję pełnią zdania z zaimkiem quasi-pytajnym otwierającym miejsce dla frazy nominalnej:

(47) *Gdy mówią: kiedy przyidziesz w szereg między wrony; Trzebá piosnkę też spiewać: krákác iáko ony. Co zá rozum?* (ŁączZwier).

Wydaje się, że wypowiedzi tego typu powstały w wyniku elipsy predykatu, zdania względnego bądź dopełnienia propozycjonalnego, mają one bowiem swoje odpowiedniki w postaci pytań uzupełnienia. Zdania te realizują schemat niepełny, możliwy jednak do częściowego odtworzenia na podstawie kontekstu. Niemniej ich ładunek

emocjonalny wiąże się właśnie z niedookreśleniem, brakiem precyzji, co pozostawia do pewnego stopnia otwartą przestrzeń interpretacyjną takich zdań w układzie polarnym. Powstawanie wypowiedzi wykrzyknikowych z pytań ma charakter funkcjonalny. Regularnie bowiem dochodzi w języku do zmiany ramy modalnej poprzez użycie zdania w określonym trybie gramatycznym, np. zdania pytajnego w jego funkcji sekundarnej, np. jako wyrazu zachwyty lub jako eksklamatywu. Tego rodzaju operacje można interpretować jako efekt derywacji zdań pytajnych, wprowadzanych odpowiednim zaimkiem, w zdania o ładunku ekspresywnym z quasi-pytajnym operatorem homonimicznym z zaimkiem pytajnym, por.

(48a) *kaką przezpieczność nam ukazujesz, przywodziś swe zwoleniki ku odpoczywaniu [...]* (RozmP 613, 12–14);

(48b) *O, **kako** jeść ty to krole miłe powabił, już jim nową <gwiazdę poka>zał i zjawił* (Kśw 5, 36).

Zaprezentowane w tym podrozdziale środki zmiany perspektywy mówienia czy szerzej perspektywy nadawczo-odbiorczej służyły w dawnym języku polskim tworzeniu na złożu indykatywnym, a nawet już modalnie nacechowanym, pytań retorycznych, eksklamatywów i optatywów. Wykładniki niedeklaratywności w tym obszarze z reguły są efektem działania wielowymiarowych (liniowo-radiacyjnych) procesów gramatyzacji syntaktemów (głównie czasowników), lecz również parataktów (m.in. spójników utworzonych z konstrukcji konektorów z różnych płaszczyzn języka). Jednym z mechanizmów wprowadzenia nowej ramy modalnej, współdziałającym z wykładnikami leksykalnymi niedeklaratywności, są zmiany w obrębie szyku konstrukcji składniowych, o czym nie było tu szerzej mowy. Staropolskie modyfikatory deklaratywności nie muszą koniecznie zajmować przyzdaniowej pozycji inicjalnej, jak to się dzieje zazwyczaj w wypadku ich współczesnych funkcjonalnych odpowiedników, por. z *mej strony **bodaj** wszystko dobre miała, kędy się kolwiek będziesz obracała* (KochPieś 1, 4). Operatory tego typu mogą, inaczej niż nowopolskie modyfikatory deklaratywności, współwystępować z czasownikiem i nie w każdym wypadku prowadzą do zerwania całkowitej więzi między swoją podstawą a niedeklaratywną konstrukcją fundowaną (por. przykłady z quasi-ostensywnymi operatorami eksklamatywów wyżej, które – jeśli uzna się analizowane przykłady za eliptyczne – wciąż będą, przynajmniej częściowo, zachowywały kontur wypowiedzi oznajmujących).

W dalszym ciągu tego rozdziału skoncentruję swoją uwagę wyłącznie na północnosłowiańskich operatorach przywyrazowych pochodnych od prasłowiańskich **-kV* oraz **-ž(e)*, które, choć nie można ich uznać za modyfikatory deklaratywności *sensu stricto*, współdziałają z innymi mechanizmami w zmianie perspektywy mówienia

wypowiedzeń *sensu largo*, modyfikując ją i wprowadzając do niej nowe treści, jak to już sygnalizowały powyższe analizy (por. uwagi o staropolskim *-ž(e)*). Głównym celem poniższych dwóch podrozdziałów będzie pokazanie, że jednostek tych nie można traktować wyłącznie jako takich, które operują na tkance pragmatycznej wypowiedzi.

Północnosłowiański operator **-kV* jako aktualizator²³

Języki słowiańskie dysponują dość rozbudowanym systemem tzw. końcowych partykuł, czyli postpozytywnych enklitycznych operatorów dołączanych do różnych słowoform lub wyrazów nieodmiennych, wśród których wyodrębnia się m.in. grupę tzw. operatorów *-k*-owych (por. Kopečný, 1973, ss. 316–318). W rozmaitych opracowaniach wskazuje się zazwyczaj na ich genetyczne i/lub funkcjonalne pokrewieństwo z operatorami *-č*-owymi, po części *-c*-owymi, a w dalszym rzędzie z enklitykami opartymi na rdzeniach *-t-*, *-d-*, z którymi łączyć ma je mechanizm gramatyzacji (por. Копечный, 1969, s. 26), a także *-n-* oraz *-v-*. Rzadko, co mnie nieco zaskakuje, i o czym jeszcze będzie mowa w podsumowaniu rozdziału, łączy się je z operatorami *-g*-owymi, mimo poświadczonych takich paralel, jak np. scs. *nekŕli* ‘niżeli’, *nego/neže* ‘niż, niżeli’ i in.

Status kategoryalny tych wyrażen jako partykuł wydaje się rodzić więcej pytań niż odpowiedzi²⁴. Niewątpliwie mają one charakter modalnie nacechowany, występują z reguły w przekazach niedeklaratywnych, lecz nie tylko (por. może nie całkiem oficjalne, ale i też niezupełnie potoczne czes. *Dneska odpoledne jdu volit* ‘Dziś popołudniu idę na głosowanie’)²⁵, co prawdopodobnie wiąże się z ich aktualną funkcją

²³ Zagadnienie będące przedmiotem tego podrozdziału częściowo krzyżuje się z problematyką, o której pisałem m.in. w: Sobotka (2015a). Wnioski, które wówczas sformułowalem, choć dotyczące istoty sprawy, wymagają zasadniczej korekty ze względu na fakt, że oparłem je na nie dość rozbudowanym materiale słowiańskim. Przypisałem wówczas funkcję, którą dziś skłonny jestem wiązać z modyfikatorem przywyrazowym *-kV*, sufiksowi wyodrębnionemu w wyniku zmiany węzłów morfologicznych wyrażen, do których ten operator był dołączany, o czym jeszcze niżej.

²⁴ Zakres terminu *partykuła* w dużej mierze zależy od przyjmowanych przez badaczy konwencji terminologicznych. Zwyczajowo do partykuł włączano wyrażenia „uwydatniające”, nadające zdaniu lub członowi zdania jakiś odcień subiektywny, służące sygnalizowaniu „stanów uczuciowych”, przy czym klasę tę tworzyły, obok wykładników emfazy, operatory negacji, operatory pytań, komentarze odnadawcze, wyrażenia zbliżone do przysłówków, zaimki, które utraciły swoje właściwe znaczenie itp. Rozumiano ją zatem szeroko jako zbiór wyrazów nieodmiennych o funkcjach przeciwstawnych względem przysłówków, wyrazów modalnych, przyimków, spójników, wykrzykników, choć powiązanych z nimi bądź genetycznie, bądź do pewnego stopnia funkcjonalnie (por. Łoś, 1907, 1927a). W przyjętej tu koncepcji partykuły i zbliżone do nich komentarze metatekstowe stoją poza składnią zdania, nie konotują (nawet na zasadzie wymagań kategoryalnych) żadnego jego składnika, nie nakładają ograniczeń na klasy gramatyczne jednostek, z którymi kookurują, komentują natomiast przekazywane w wypowiedzeniu treści (por. Grochowski i in., 2014, ss. 19–26).

²⁵ Wariant przysłówka *dneska*, choć niewątpliwie należący bardziej do czeszczyzny mówionej niż pisanej, jest obecny w pewnym niewielkim zakresie również w oficjalnym rejestrze (por. Cvrček, 2015, s. 326).

i stopniem leksykalizacji z wyrazami, do których są dołączane (por. nacechowane wyraźnie potocznością czes. *Nikdy som tú ženu nevidel, až... až do včerajska* ‘Nigdy nie widziałem tej kobiety aż... aż do wczoraj’ czy nawet wyrażenia średniomorawskie z reduplikacją operatora *k*-owego typu *dneskik, dneskék* ‘dziś, *totkék* ‘tu’). Wnoszą one ponadto do wypowiedzi niekiedy ładunek zsubiektywizowany, szczególnie w tych wypadkach, gdy wchodzi w opozycję z bliskoznacznymi do nich i opartymi na tym samym rdzeniu jednostkami bez operatora. Nie mają one statusu tożsamego ani z partykułami, zgodnie z przyjmowanymi tu kryteriami (por. przyp. 24 w niniejszym rozdziale), ani modyfikatorami deklaratywności, z którymi dzielą pewne własności funkcjonalne w określonych tylko kontekstach (por. wyżej). Wiele jednak wskazuje, jak zobaczymy, że uczestniczą one – podobnie jak te ostatnie – przynajmniej w ujęciu historycznym w kształtowaniu czy profilowaniu ramy modalnej wypowiedzenia. W tym zatem sensie bywają niekiedy traktowane jako modyfikatory deklaratywności *sensu largo*.

Mimo że postpozytywne operatory typu *-kV* zawsze (nawet gdy zapis sugeruje inaczej, por. (50a) niżej) stanowią całość fonologiczną z poprzedzającą je formą lub wyrażeniem nieodmiennym, pełniąc – jak to zostało powiedziane wyżej – funkcje enklityk, nie można traktować ich jak sufiksów, ponieważ – przynajmniej w wypadku form czasownikowych – połączenia tego rodzaju modyfikatorów z poprzedzającym je morfemem werbalnym podlegają regułom sandhi zewnętrznego, podczas gdy podobne połączenia z sufiksami rządzą się regułami sandhi wewnętrznego, na co zwrócił już uwagę R. Jakobson (1971, s. 145).

Wśród północnoślōwiańskich postpozytywnych przywyrazowych operatorów *-k*-owych można wskazać kilka apofonicznych lub – co bardziej prawdopodobne – morfologicznych wariantów: **-ka, *-ko, *-ky, *-kъ* oraz **-ku*. Przykładowe realizacje wyrażen zbudowanych z ich udziałem pokazuje tab. 4. Mogły one być przyłączane do przysłówków, zaimków i imperatywnych form czasownika oraz z rzadka interiekcji. Podczas gdy przykłady wyrażen przysłówkowych i zaimkowych zostały poświadczane we wszystkich grupach języków i dialektów północnoślōwiańskich, to typ *k*-owego imperatywu, mający dwa warianty (częstszy na *-ka* i rzadszy na *-ko*), charakterystyczny jest dla języka rosyjskiego²⁶.

²⁶ Rosyjskie gwarowe przykłady połączeń imperatywu z operatorem *-kъ* należy traktować w kategorii apokopy słabej samogłoski niskiej środkowej, por. *Пойдём-къ, пойдём во косяк коней* (ОренбургОбл) ‘Pojedźmy, pojedźmy w tabun koni’. Znak *ъ* nie jest tu odpowiednikiem tylnego jeru ani nawet sygnałem końca wyrazu, lecz graficznym wskaźnikiem redukcji słabego (nieakcentowanego) *-a/-o* (stopień redukcji wskazanej samogłoski na końcu wyrazu raczej nie jest pełny).

Tab. 4. Przywyrazowe *-k*-operatory w językach północnosłowiańskich

Operatory	*-ka	*-ko	*-ky	*-kǫ	*-ku
przyprzysłówkowe	bukow. <i>dziś-ka</i> , <i>terosika</i> , czes. <i>dneska</i> , <i>tedka</i> , do <i>včerajska</i> , głuz. <i>daleka</i>	śl. dial. <i>dnesko</i> , czes. dial. <i>tedko</i>	pol. (do) <i>póki</i> , czes.-moraw. na Wysoczy- nie <i>zdetky</i> , czes. <i>hnedky</i>	brak danych	czes. <i>venku</i> , dłuż. <i>dołojku</i> , ros. gw. <i>нынечку</i>
przyzaimkowe	bukow. <i>cosika</i> , ukr. <i>тутка</i> , <i>тамка</i> , ros. <i>тебека</i> , <i>мнека</i>	psl. typ * <i>tako</i> , * <i>vyħako</i> , * <i>edbnako</i> , * <i>jako</i> , dłuż. <i>tamko</i>	pol. ? <i>owszeki</i> , ukr. ? <i>mymku</i>	pol. gw. <i>cosik</i> , <i>ktosik</i> , <i>tamok</i> , moraw. <i>gdosik</i>	brak danych
przczasownikowe	ros. <i>дай-ка</i>	ros. <i>поди-ко</i>	brak	brak	brak

Najszerszą zatem dystrybucją w omawianej grupie cechują się operatory pochodne od prasłowiańskich *-ka oraz *-ko. Reagują one również z wykrzyknikami, por. ros.

- (49) *Hy-ka*, *Бежемот*, *дай* *сюда* *роман* (БулгМаст).
INJ-PTCL Behemot.PN dać.IMM.2SG tutaj.ADV powieść.ACC.SG

‘Ano, Behemocie, daj no tu tę powieść’.

Wypełniają więc pełen możliwy w analizowanej grupie obszar, również w rejestrze ogólnym języków północnosłowiańskich. Pozostałe operatory nie przyłączają się do rozkazujących form czasowników, a ponadto na ich łączliwość z przysłówkami lub zaimkami nakładane są pewne ograniczenia. Uwagi ogólne na temat pierwotnych funkcji, znaczenia i możliwych filiacji tych wyrażeń będę zatem formułował na podstawie wariantów, jeśli istotnie mamy tu do czynienia z wariantywnością, o największym zróżnicowaniu funkcjonalnym, czyli na podstawie właśnie *-ka*- oraz *-ko*-konstrukcji, niemniej – w wypadku analizy struktur zaimkowych – będę się też odwoływał do innych wariantów *-kV*-operatorów.

Niezależnie od czysto powierzchniowego, intuicyjnego spojrzenia na analizowane wyrażenia, punktem wyjścia dla poniższych rozważań nie będzie postulat o polifunkcyjności operatora w zależności od tego, czy przyłącza się on do formy werbalnej, czy nominalnej (przykładowo: *-k*-operatory o funkcji wzmacniającej rozkaz w języku rosyjskim mogą być dołączane zarówno do czasowników, jak i zaimków, por. (49) wyżej, czy przysłówków, por. (50a)). Przeciwnie, zakładam, że przynajmniej genetycznie niezależnie od antecedensa operatory przywyrazowe *-kV* pełniły zbliżone, jeśli nie identyczne funkcje, i w różnych kontekstach mogły być stosowane wymiennie.

Proponowane poniżej hipotezy badawcze zmierzają do odtworzenia charakterystyki funkcjonalnej północnosłowiańskich operatorów *k*-owych w ramach paradygmatu związanego z szeroko rozumianą rekonstrukcją wewnętrzną. Dane porównawcze (bałtyckie, ugrofińskie) traktuję jako drugorzędne w procesie odtworzenia warstwy funkcjonalnej. Mają one w tak zakrojonym obszarze badawczym zawsze słabszą wartość dowodową niż dane wywodzące się z analizowanego języka, a w wypadku tego opracowania – grupy blisko ze sobą spokrewnionych języków północnosłowiańskich.

We współczesnych językach północnosłowiańskich *-kV*-operatory nie są powierzchniowo odrywalne od formy wyrazowej, przy której występują, co nie jest jednak ich cechą odziedziczoną, por.

- (50a)   **а**   **нѣинѣ**   **ка :**   **пошѣли**   **къ**   **тому :**
           CONJ   teraz.ADV   PTCL   wysłać.IMM.2SG   PREP   ten.M.DAT.SG
           мужевѣи :   грамоту (Бѣрам 109)
           mężczyzna.DAT.SG   pismo.ACC.SG
           ‘A terazże poślij pismo temu mężowi.’

W przytoczonym wyżej przykładzie, pochodzącym z gramot na brzoźowej korze, operator *ka* wzmacnia semantykę pierwotnego przysłówka ‘teraz’, z którym tworzy – jak się zdaje – złożony komentarz metatekstowy *nyneka*, oba wyrażenia łącznie zajmują bowiem drugą, przewidzianą z reguły dla partykuł, pozycję w wypowiedzeniu (por. Wackernagel, 1892). Prawdopodobnie też tworzyły one jeden zestrój akcentowy, choć na to nie znajdziemy przekonujących argumentów. Przysłówek zaś wraz z operatorem *kookurują* z formą imperatywu, którą – jak się zdaje – aktualizują lub nadają jej specyficzny refleks emfatyczny. Zauważmy również, że w piśmiennictwie staro-cerkiewno-słowiańskim spotykamy podobne funkcjonalnie konstrukcje, lecz w miejsce operatora *ka* pojawia się w nich na przykład operator *že*, co może świadczyć o ich funkcjonalnym podobieństwie, por.

- (50b)   **нѣинѣ**   **же**   **хвалите са**   **въ**   **гъѣдинѣ**
           teraz.ADV   PTCL   chwalić się.REFL.PRS.2PL   PREP   wyniosłość.LOC.SG
           вашеи (Christšiš, cyt. za: Kurz, 1973, s. 448)
           wasz.LOC.SG
           ‘Terazże chęlcie się w swojej wyniosłości.’

Odpowiadają one złożonej greckiej konstrukcji *vūv de* o wartości erystycznej, której sens temporalny ma wartość sekundarną. Nie odnosi się ona bowiem do żadnego konkretnego momentu w czasie, a raczej wiąże z pewną omnitermporalną

oceną i dodatkowo na płaszczyźnie organizacji tekstu stanowi narzędzie retoryczne o funkcji związanej z sygnalizowaniem początku wypowiedzi (por. Thrall, 1962). Wydaje się, że w przykładzie (50a) aktualizowane są dość zbliżone sensy, choć trudno na jego podstawie wyabstrahować znaczenie bądź funkcję operatora. Nie ma on jedynie wartości wzmacniającej, jak się zazwyczaj sądzi, a jeżeli służy wzmocnieniu, to najprawdopodobniej semantyki metakomentarza *nyne* (bo niewątpliwie nie jest to przysłówka), a wraz z nim całej konstrukcji opartej na imperatywie ‘poślij’.

Operator *-ka/-ko*, jak była o tym mowa wyżej, przyłącza się w języku rosyjskim bezpośrednio do wszystkich form rozkazujących zarówno w geograficznie ograniczonych wypowiedziach, jak i w języku ogólnym, choć zazwyczaj w rejestrze potocznym i nie bez pewnych ograniczeń²⁷, por.

- (51) *Пропустите-ка –*   *сказал*   *Иван*
 przepuścić.IMM.2PL-PTCL   powiedzieć.PRS.3SG   Iwan.PN
санитарам (БулгМаст).
 sanitariusz.DAT.PL

‘Przepuścić – powiedział Iwan pielęgniarzom’;

- (52) *а*   *щяс*   *попробуй-ка*   *по*   *траве*
 CONJ   teraz.ADV   popróbować.IMM.2.SG-PTCL   PREP   trawa.DAT.SG
походить   *босиком* (ВологОбл)
 pochodzić.INF   boso.ADV

‘a teraz popróbuj się pochodzić po trawie boso’;

- (53) *гли-ко,*   *зѣт,*   *вон*   *женух*
 spojrzeć.IMM.2SG-PTCL   mówić.PRS.3SG   DEM   narzeczony.NOM.SG
идѣт (АрхангОбл)
 iść.PRS.3SG

‘Patrzcie, mówi, tam narzeczony idzie’.

²⁷ Zdaniem Chrankowskiego i Wołodina operator *-ka* nie łączy się ze wszystkimi aktami woli realizowanymi jako „faktywna kauzacja”, np. nie reaguje na instrukcje, w których nadawca jest ukryty, nie może on być przyłączony do formy rozkazującej, gdy nadawca wypowiedzi ma niższy status społeczny od odbiorcy, a poza tym nie łączy się z konstrukcjami wyrażającymi „permissywną kauzację”, w których impuls kauzacji leży po stronie odbiorcy. Według nich świadczy to o tym, że użycie tego operatora z imperatywem wymaga tego, aby: (a) impuls kauzacji wychodził od nadawcy oraz aby (b) nadawca i odbiorca byli aktualizowani w komunikacie, a co więcej, warunkiem fortunnego użycia operatora są pewne ograniczenia nakładane na nadawcę, który, po pierwsze, musi być znany odbiorcy, a po drugie, nie może mieć od odbiorcy niższego statusu społecznego (Храковский & Володин, 2001, ss. 182–183).

W literaturze przedmiotu rozmaicie interpretowano znaczenie operatora. Zdanem Konstantina Aksakowa ma on wartość imperatywną w trzech typach użyc, jako: (a) ostrzeżenie przed konsekwencjami, (b) przyjacielskie i celowe zwrócenie uwagi na jakiś obiekt bądź (c) przyjacielskie napomnienie (Аксаков, 1859, s. 132). Według Wiktora Winogradowa operator, który przyłącza się do formy trybu rozkazującego, wnosi do wyrażenia ładunek intymności lub familiarności, natomiast w konstrukcji z formą pierwszej osoby liczby pojedynczej czasu nieprzeszłego ma wartość imperatywną z odcieniem determinacji czy ugruntowanego pragnienia zrobienia czegoś (Виноградов, 1938, ss. 462–465). Z kolei R. Jakobson interpretuje konstrukcje z operatorem *-ka* jako formy injunktywu o odcieniu hortatywnym, do których modyfikator wnosi nie tylko sens związany z żądaniem, podobnie jak w wypadku rozkazników go pozbawionych (injunktywów imperatywnych w klasyfikacji Jakobsona), ale również z napomnieniem, czego mają nie przekazywać formy bez operatora (Jakobson, 1971, s. 139). W ujęciu Aleksandra Isaczenki, który przejmując za Jakobsonem koncepcję injunktywu, formy z operatorem rozpatrywane są jako typ hortatywu (*побудительное наклонение*) (Исаченко, 1960, s. 491). Oddzielenie jednak hortatywnych konstrukcji z *-ka* od imperatywów od strony funkcjonalnej nastrocza według Isaczenki (Исаченко, 1957, s. 10) wiele problemów ze względu na to, że za pomocą imperatywu wyrażamy zazwyczaj „całą skalę różnych odcieni pobudek i motywacji”. W ocenie Wiktora Chrakowskiego i Aleksandra Wołodina operator *-ka*, przyłączając się do form imperatywnych, interpretowanych jako nakaz lub propozycja, a w szczególnych wypadkach prośba, modyfikuje (osłabia bądź wzmacnia) semantyczną siłę konstrukcji rozkazujących. Nadawca dzięki użyciu tego wyrażenia nadaje wypowiedziom ton nieformalny, wykraczający poza sztywną etykietę, a możliwe też, że również powierzchniowo-egalitarny²⁸ (Храковский & Володин, 2001, s. 182).

Żadna z proponowanych wyżej interpretacji nie oddaje w moim pojęciu istoty genetycznego znaczenia i funkcji analizowanego operatora, choć bardzo dobrze opisują one jego własności pragmatyczne, kontekst użycia oraz pozajęzykowe ograniczenia. Kluczem – jak się zdaje – do rekonstrukcji pierwotnego znaczenia i funkcji przyimperatywnego operatora *-ka/-ko* jest zestawienie jego współczesnej wartości (w czym oczywiście nieocenioną pomoc niosą omówione wyżej opracowania) z semantyką pierwotnego słowiańskiego imperatywu, o czym częściowo była mowa wyżej przy okazji analizy konstrukcji optatywnych.

Trudno przesądzić, kiedy w języku rosyjskim pojawił się przywyrazowy operator *-ka/-ko* dołączany do form imperatywu, ale bez wątpienia nie jest on późną innowacją.

²⁸ Chrakowski i Wołodin (Храковский & Володин, 2001, s. 184) piszą bowiem, że operator ten jest wykładnikiem nieformalnej (rzeczywistej lub pozornej) równości między uczestnikami aktu mowy ustanawianej przez nadawcę.

Wprawdzie nie odnotowują go zachowane do dziś zabytki staroruskie, ale zachował się w materiale gwarowym i to w różnych wariantach fonetycznych oraz, mimo że należy niewątpliwie do rejestru mówionego, odnajdujemy go też w zapisanych tekstach starorosyjskich (wielkoruskich):

- (54) **Внимай-ко**   **гораздо**   **и**   **слушай,**   **что**
 uważać.IMM.2SG-PTCL   jak należy.INT   CONJ   słuchać.IMM.2SG   co
пророкъ   **говоритъ**   **со**   **апостоломъ** (АВЖ 1673).
 prorok.NOM.SG   mówić.PRS.3SG   PREP   apostoł.INS.SG
 ‘Uważaj pilnie i słuchaj, co/o czym prorok mówi z apostołem’.

Bardzo możliwe zatem, że mamy tu do czynienia ze specyficznym rosyjskim typem konstrukcji imperatywnych, powstałym być może już po rozejściu się dialektów języka wschodniosłowiańskiego. Zgodnie z ogólnie przyjętym konsensem uważa się, że funkcja przyrozkaźnikowa enklityki *-kV* w języku rosyjskim pojawiła się pod wpływem adstratów języków ugrofińskich (por. Топопов & Трубачев, 1962, s. 249). Podejrzewam, że ze względu na znaczne podobieństwa funkcjonalne słowiańskiej enklityki **-kV* i prauralskiego formantu imperatywnego **-k*, por. **meni-k!* ‘idź’ (Aikio, 2022, s. 17) doszło do nałożenia się funkcji rodzimej i adstratowej, która trafiła na podatny grunt, oraz – w efekcie – do wyodrębnienia innowacyjnej jednostki, zachowującej częściowo dawne właściwości, lecz dystrybucyjnie wyspecjalizowanej do występowania w wypowiedziach o modalności deontycznej.

Rosyjski operator *-kV* – inaczej niż odpowiadający mu sufiks prauralski ograniczony wyłącznie do drugiej osoby liczby pojedynczej – przyłącza się zarówno do form drugo- i trzecioosobowych, jak też do formy pierwszej osoby liczby pojedynczej, por.

- (55) **Выкурю-ка**   **я**   **у**   **тебя**   **здесь**
 wypalić.FUT.1SG-PTCL   ja   PREP   ty.GEN.SG   tu.ADV
сигареты (cyt. za: Храковский & Володин, 2001, s. 184).
 papieros.GEN.SG
 ‘[Nie mam wyjścia, muszę i] zapalę tu u ciebie papierosa’.

Jak już była o tym mowa wyżej, słowiański imperatyw jest przekształconym funkcjonalnie indoeuropejskim optatywem (trybem życzącym), który z semantycznego punktu widzenia cechuje się szeroką dystrybucją: może być odniesiony do stanów rzeczy teraźniejszych, przyszłych, a nawet przeszłych. Ponadto w wypowiedziach w tym trybie nie nakłada się ograniczeń na adresata, do którego kierowane jest życzenie, nadawca formuluje je bez naruszenia fortunności komunikatu tak do

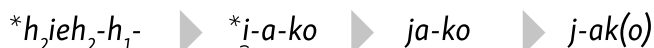
swojego odbiorcy (ty, wy), potencjalnego biernego uczestnika aktu mowy (on, ona, ono, oni), jak i do samego siebie (ja) i grupy, z którą się identyfikuje (my). Odległym echem optatywnej przeszłości słowiańskiego trybu rozkazującego są prawdopodobnie quasi-imperatywne użycia pierwszo- i trzecioosobowe w tych językach wykraczające poza typową semantykę imperatywu, por. np. (36a). Zasadnicza różnica między optatywem a imperatywem w perspektywie semantyki obu trybów polega na tym, że podczas gdy ten pierwszy jest w gruncie rzeczy *irrealisem*, może odnosić się do stanów rzeczy całkowicie nieosiągalnych i angażować uczestników z przestrzeni fantastycznej, niekonkretnej i nawet niepotencjalnej w akcie mowy, to ten drugi jest zorientowany na przyszłe i możliwe do osiągnięcia przez nadawcę od odbiorcy stany rzeczy. Imperatyw jest zatem typem *realisu*, w którym nadawca kieruje do określonego, konkretnego (bynajmniej nie pierwszo- i trzecioosobowego) i zaktualizowanego w przestrzeni komunikacyjnej odbiorcy apel, aby ten spełnił jego życzenie.

Ponieważ słowiański imperatyw, nawet mimo swojej długiej drogi w roli trybu rozkazującego, zachował pewne cechy właściwsze raczej wyrażaniu życzeń niż żądań, to w wielu kontekstach wymagał on dodatkowego wykładnika, służącego między innymi urealnieniu stanu rzeczy, o którym mowa, a w perspektywie analizowanych wypowiedzi – urealnieniu sytuacji żądania jako takiej. Sądzę, że taka właśnie konkretyzująca była pierwotna funkcja modyfikatora *-ka/-ko* dodawanego w języku rosyjskim do formy rozkazującej czasownika, lecz ani niewynikająca z semantyki samego trybu, ani niewchodząca z nią w kolizję. Nie mamy tu zatem do czynienia z redundancją funkcji, lecz z co najwyżej ich krzyżowaniem się w określonym zakresie.

Moja propozycja interpretacyjna nie kłóci się ze spostrzeżeniami Chrakowskiiego i Wołodina, którzy wskazują, że konstrukcje z *-ka* są bardziej informatywne niż formy bez tego operatora i nie dopuszczają anonimowości zarówno nadawcy, jak i odbiorcy, jak w wypadku np. instrukcji. Zdaniem autorów brak aktualizacji uczestników aktu mowy blokuje z semantycznego punktu widzenia użycie operatora *-ka* w takich konstrukcjach imperatywnych (Храковский & Володин, 2001, s. 182). Co więcej, dostrzegają oni konkretyzację działań komunikacyjnych poprzez pozorną i celową grę nadawcy z odbiorcą, traktowanym przez niego jako równorzędny partner, choć nadawca – rzecz jasna – jako żądający ma w istocie wyższy status od odbiorcy. Wydaje się zatem, że operator *-kV* – niezależnie od właściwości swojego uralskiego partnera – był pierwotnie narzędziem aktualizacji i zarazem konkretyzacji rosyjskiego imperatywu, a konkretnie rzecz ujmując, uczestników tego aktu mowy, i że ta jego cecha, choć znacznie osłabiona w wyniku rozwoju analizowanych tu konstrukcji i narastających na nich sensów pragmatycznych, wciąż jest możliwa do zrekonstruowania, nawet we współczesnych ich użyciach. Innymi słowy, operator pełnił funkcję po części aktualizującą, konkretyzującą, a po części quasi-deiktyczną i służył nawiązaniu relacji między odoptywnym imperatywem a imperatywem *sensu stricto* z jego wymaganiem

osadzenia aktu mowy w realnym stanie rzeczy z jego realnie, a nie tylko potencjalnie, istniejącymi uczestnikami.

Operator przywyrazowy *-kV* dołączany do zaimków przeszedł poważne przeobrażenia. Poza używanymi do dziś zaimkami typu dłuż. *tamko*, *tośko* duża grupa północnosłowiańskich zaimków nieodmiennych utraciła w wyniku apokopy wygłosowy element wokaliczny (por. czes. *tak* ‘tak’, ros. *как* ‘jak’, czes. *všelijak* ‘rozmaicie’, stpol. *kterak*, czes. *kolik* ‘ile’ itd. z pierwotnych **tako*, **kako*, **všelijako*, **kterako*, **koliko* itd.) lub doszło w tych językach do specjalizacji między formami apokopowanymi a formami z zachowaną końcówką samogłoską *-o* (por. pol. *jak–jako*, ros. *одинак–однако* itd.). Z kolei w *k*-owych zaimkach rodzajowych obecność dawnego operatora również uległa zatarciu, na co wpływ wywarły m.in. zaimki na *-o*. W obu tych grupach z perspektywy historycznej uproszczenia bądź zmiany wygłosowe doprowadziły do wyodrębnienia się wtórnego sufiksu *-ak-*, por. *wsz-ak(i)*, *vš-ak(ý)*, *jedn-ak(i/ý)*, *ov-ak(ý)*, *si-ak(i)* itd. Mechanizm sufiksacji zainicjowały procesy erozji substancjalnej operatora, inkorporacji jego segmentu spółgłoskowego przez temat zaimka, co stało się powodem ustalenia nowych węzłów morfologicznych tych wyrażań. Nowo powstały sufix w formacjach zaimkowych przejął funkcje dawnego operatora *-kV*. Proces ten ilustruje poniższy schemat:

Ryc. 15. Proces zmiany węzłów morfologicznych zaimków z enklityką *-kV*

W wypadku zaimków rodzajowych sufiks *-ak-* wyodrębnił się analogicznie do procesu przedstawionego wyżej, choć zachowywały one właściwe im końcówki rodzajowe ze względu na własności syntaktyczne tych formacji. Różnica zatem między jednym a drugim typem jednostek indeksalnych polegała zasadniczo na tym, że podczas gdy petryfikujące się formy zaimkowe na *-o* ewoluowały w kierunku podsystemu parataktémów (stawały się spójnikami, partykułami), to zaimki odmieniające się przez rodzaj bądź zachowywały swój status zaimkowy, bądź podlegały analogicznym zmianom, co zaimki nieodmienne, lecz prowadzącym z reguły do ich substancytywizacji, co zobrazują przykłady poniżej.

Słowiański sufix *-ak-* bywa zazwyczaj traktowany jako polifunkcyjny, co z reguły tłumaczy się różnicami semantycznymi między formacjami z tym przyrostkiem odziedziczonymi z epoki wczesnoprasłowiańskiej a strukturami powstałymi na gruncie późnoprasłowiańskim (por. m.in. Doroszewski, 1928; Wojtyła-Świerżowska, 1974). Różnice jednak między *-ak*-formacjami mogą wynikać także z faktu, że część z tych konstrukcji została utworzona za pomocą formantu kontynuującego indoeuropejski

sufiks **-āk-* (por. Matasović, 2014, ss. 120–121), część zaś, szczególnie w wypadku formacji odzaimkowych, powstała w wyniku inkorporacji przez wyraz enklityki i jej wtórnej reinterpretacji jako element sufiksalny *-ak-* pod wpływem atrakcji rzecz-wistych *-ak-*wyrażeń.

Holub i Kopečný (1952, s. 450) sugerują istnienie w prasłowiańszczyźnie dwóch zbliżonych do siebie formalnie sufiksów, których kontynuantami w języku czeskim były sufiks *-āk-* występujący w formacjach rzeczownikowych oraz *-ak(ý)* właściwy strukturom przymiotnikowym. Zenon Klemensiewicz, Tadeusz Lehr-Spławiński i Stanisław Urbańczyk (Klemensiewicz i in. 1965, ss. 198, 202, 209, 211, 218, 223, 224, 236) podzielając ten pogląd, piszą na temat *-ak(i)*, odpowiednika czeskiego *-ak(ý)*, że był to formant o funkcji wyrażania „właściwości, która zależnie od pnia ma od-cień wskazujący, pytający, uogólniający” (Klemensiewicz i in., 1965, s. 236). Według Marii Wojtyły-Świerzowskiej (Wojtyła-Świerzowska, 1974, s. 63) wielofunkcyjność słowiańskich sufiksów z podstawowym elementem *-k-* jest konsekwencją ich możliwości łączenia się z różnymi podstawami derywacyjnymi, zarówno werbalnymi, jak i nominalnymi. Segment *-ak-* o statusie morfemu identyfikowany bywa jako formant rzeczowników odczasownikowych, odprzymiotnikowych, odrzeczownikowych, a także wyrażen, których podstawą były dawne zaimki. Zdaniem Franciszka Sławskiego wywodzący się z pie. **-ā-k-* sufiks **-ak-*/**-jak-*

występuje w trzech zasadniczych funkcjach: a) substantywizuje przymiotniki, zaimki, liczebniki: *bujakō* ‘coś niepohamowanego, gwałtownego, istota silna, niepohamowana’ < *bujb* ‘potężny, silny, bujny’; *novakō* ‘ktoś nowy, nowicjusz’ : *novb* ‘nowy’; *junakō* ‘młodzieniec, junak’ : *junb* ‘młody’; *sirakō* : *sira’kō* ‘sierota’ < *sirb* ‘samotny, osierocony’; *svojakō* : *svakō* ‘szwagier, swójak’ < *svojb* ‘swój’; *edinakō* ‘samotnik, jedynak’ < *edinb* ‘jeden’; b) w formacjach odrzeczownikowych tworzy nazwy osób związanych z przedmiotem wyrażonym przez podstawowy rzeczownik, np. *rodakō* : *rodakō* ‘członek rodu’ < *rodō* ‘ród, szczepek’; *rybakō* (płn.) ‘łowiący ryby’ < *ryba*; c) tworzy dewerbalne nomina agentis i instrumenti: *ėdakō* (płn.) ‘żarłok; gardziel’ < *ėdati* ‘jadać’; *ležakō* ‘lubiący leżeć, leń; przedmiot do leżenia’ < *ležati* ‘leżeć’; *prośakō* ‘żebrak’ < *prošiti* ‘prosić’; *chodakō* ‘dużo i chętnie chodzący’ < *chodati*, *choditi* ‘chodzić’” (Sławski, 1974, ss. 89–90, 2011, s. 65).

Wśród wyrażen rzeczownikowych z formantem *-(‘)ak* (wiele z nich odnotowuje Wojtyła-Świerzowska (1974, ss. 66–70, 74)), przeważają agentywne formacje odczasownikowe (por. ukr. *хробák* ‘robak’, czes. *zabiják* ‘zabójca’, słc. *jedák* ‘żarłok’, pol. *pijak*, ros. *маяк* ‘latarnia morska’, csł. *пpошакъ* ‘żebrak’, a także być może rosyjska formacja analogiczna *дупак* ‘głupiec’). Są one jednak najprawdopodobniej późniejsze niż formacje tworzone od wyrażen nominalnych (np. ukr. *чиряк* ‘czyrak’, chorw. *rōđák* ‘krewny’, ros. *четвертак* ‘25 kopiejek’, możliwe także, że pol. *ślimak*), z których pewne mogą być wczesnoprasłowiańskie bądź mogą należeć jeszcze do dziedzictwa

indoeuropejskiego (np. pol. *junak*, por. pie. **jeu-* ‘młody’, *swojak*, pie. **syu-* ‘swój’, być może *ptak* < *pōtakō, por. lit. *pūtē* ‘kura’, choć słowo to i pokrewne mu mają ciemną etymologię). Wydaje się zatem, że segment *-ak- istotnie był wielofunkcyjny, lecz linia podziału równokształtnych jednostek nie przebiegała między rzeczownikami a zaimkami lub przysłówkami czy spójnikami, jak sądzili Holub i Kopečný, lecz między formacjami dewerbalnymi i denominalnymi a wyrażeniami pochodnymi od wyrażen indeksalnych – te pierwsze zresztą, jak uważa m.in. Łoś (1925a, s. 63), skoro były tworzone od czasowników z tematami na -a, były formacjami z pierwotnym sufiksem *-kō²⁹.

Formacje denominalne, wśród których znajdują się nazwy nosicieli cech (pol. *junak*, *prostack*, czes. *chudák*, *chytrák*), nazwy nazywające przedmiot/osobę od miejsca pochodzenia (Polak, *Pražák*, *Bósnják*, *lesák*, *dvořák*), nazwy ekspresywne lub istot młodych (*chłopak*, *kurak*, *cielak*, czes. *darebák*), nazwy znamionujące typu *maliniak* i in., por. też *křížák*, *domak*, *zemljak*, *медяк*, nie tworzą jednorodnej grupy derywacyjno-formalnej. Wydaje się, choć zapewne możliwe są tu pewne podobieństwa będące wynikiem jakiegoś rodzaju atrakcji, że innego typu konstrukcjami są niektóre wyrażenia odrzeczownikowe, a innego odprzymiotnikowe. W wypadku pewnych formacji odrzeczownikowych formant jest wykładnikiem dającego się dość łatwo zrekonstruować znaczenia, które być może jest wtórne i pochodne od znaczenia formantu w strukturach odprzymiotnikowych.

Inaczej rzecz się przedstawia w grupie rzeczowników odprzymiotnikowych, np. z psł. *junō ‘młody’ powstała forma *junakō, która pierwotnie musiała prawdopodobnie znaczyć nie tyle ‘(ten) młody’, ile po prostu ‘młody’³⁰. W derywacji *junō > *junakō

²⁹ Marcin Maciołek (2012, s. 16) objaśnia tę derywację następująco: „Wpierw był to zatem nie przyrostek *-akō, lecz *-kō, który dodawany do tematów samogłoskowych w poczuciu osób mówiących rozszerzył się o tę tematyczną samogłoskę na mocy absorpcji morfologicznej, dając wtórną, perintegracyjną postać *-ak(ō), którą łączono już z różnymi innymi tematami czasownikowymi, nie tylko zakończonymi na -ac, ale też na -ic oraz -eē”. Powyższy sąd można zaakceptować tylko pod pewnym względem i wyłącznie w odniesieniu do niektórych formacji. Nie znajduje on bowiem potwierdzenia w świetle szerokiego materiału porównawczego, uwzględniającego dane m.in. greckie czy łacińskie, por. łac. *limāx* m. ‘ślimak’, gr. (dial.) *λειμάξ* m. ‘ts’, gr. att. *véāξ*, joń. *véñξ* m. ‘młodzieniec’ vs pol. *nowak*, gr. *κνώδαξ* m. ‘czop, oś; ząb, hak, dziłkie zwierzę’ vs psł. *sōdakō obok *sōdačō m. ‘gatunek drapieżnej ryby’ (por. ros. *cydak* vs pol. *sandacz*). Źródłem przyrostka psł. *-akō w formacjach nominalnych może być sufiks *-āk-, lecz także *-ōk- lub *-ōk-os, por. gr. -ωψ, tematyzowany wariant -ωπος (np. gr. myk. *a-to-ro- qo*, hom., att. *ἄνθρωπος* m. ‘człowiek, mąż’).

³⁰ Innego zdania jest M. Jakubowicz (2010, s. 212), która – omawiając prasłowiańskie wyrażenie *junō – pisze: „Przy przymiotnikach brak znaczeń innowacyjnych. Cechy konotacyjne związane z młodością: ‘silny’ i ‘odważny’ można odnaleźć w różnych językach słowiańskich w znaczeniach derywatów, które można sprowadzić do formy *junakō ‘śmiały, bohater’ i ‘siłacz, mocarz’”. Sądzę, że innowacje, o których pisze Jakubowicz, są późne; być może specjalizacja znaczeniowa tego rzeczownika towarzyszyła substantywizacji przymiotników pochodnych od wyrażenia *moldō, konkurujących w językach słowiańskich z przymiotnikami wywodzącymi się z *junō. Nabywanie znaczeń dodatkowych przez wyrazy tego typu wiązało się najprawdopodobniej z pewną potencją znaczeniową zakodowaną w tych strukturach.

nie doszukiwałbym się jedynie transpozycji przymiotnika w rzeczownik. Wydaje się bowiem, że już **junb* – zgodnie z regułami tzw. derywacji niewłaściwej – mógł pełnić funkcję rzeczownikową, a niewykluczone także, że **junakb* był pierwotnie nie tyle rzeczownikiem, ile przymiotnikiem – scs. *юнакъ* to przede wszystkim odpowiednik greckich przymiotników *véoc* ‘młody’ i *veapóc* ‘ts’, choć był on także używany jako ekwiwalent gr. *veavískoc* ‘młodzieniec’ (por. Трубачев, 1981, ss. 193–194)³¹. Jeżeli mam rację, to formant **-ak-* był tu wykładnikiem innej funkcji niż funkcja syntaktyczno-strukturalna. Wydaje się, że pierwotne znaczenie analizowanego sufiksu w formacjach deadiektywnych nie w każdym wypadku wiązało się z takimi wartościami, jak: ‘nazwa nosiciela cechy’, ‘nazwa znamionująca’, ‘nazwa odmiejscowa’ itp., lecz ze znacznie ogólniejszym zakresem. Przymiotnikowe formacje na *-ak-* charakteryzują się zdolnością wskazywania na istnienie poszczególnych obiektów jako wyznaczonych bądź niewyznaczonych spośród ogółu obiektów należących do jednego zbioru, por. stpol. *dziwy* > *dziwak*:

(56) *Petrus est mirabilis* vlg. **dziwak** (Erz 17).

O quasi-deiktycznym statusie sufiksu *-ak-* może m.in. świadczyć to, że wyrażenia z tym morfemem, szczególnie o d z a i m k o w e, zazwyczaj miały referencję jednostkową, np. stpol. *jedynak/jedzinak* to ‘jedyń syn’ (Izaak, Jezus), a *czwartak/ćwiartak* to wyraz specjalnie utworzony na oznaczenie tetrarchy. Dla porównania, w języku starobiałoruskim *единакъ* to ‘pustelnik’, a także ‘jedyń syn ojca’. Podobny charakter mają staropolskie wyrazy typu *swak* (od *swoj*), *ktorak* (od *ktory*), por.

(57) *Rozżży, panno, kahaniec, ohledawa hneda wianiec, jeschceli je cał. A ktorak może cał byci, dałaś z tym ji starhaci, kto pirwe przybiehl* (Cant, cyt. za: Eder & Twardzik, 2006).

W cytowanym powyżej fragmencie *Cantilena inhonesta*, tekście silnie interferowanym, niosącym ślady wyraźnego wpływu czeszczyzny, o czym też świadczy forma *ktorak*, ten właśnie wyraz z interesującym nas sufiksem odnosi się nie do jakiegokolwiek mężczyzny, który chciałby pozbawić pannę wianka, ale właśnie do tego k o n k r e t n e g o, który pierwszy do niej przybiegł.

Przyrostek **-ak-* jako wykładnik deiktyzacji czy może – podobnie jak omawiany wyżej operator *-ka/-ko* – aktualizacji i konkretyzacji s ł u ż y zwłaszcza w formacjach

³¹ O pierwotnie przymiotnikowym charakterze tego słowa nie tyle świadczą jego greckie przymiotnikowe odpowiedniki (*véoc*, *veapóc*), te bowiem mogły być również w języku greckim używane w funkcji rzeczowników, ile istnienie kontrastu między *юнакъ* ‘véoc’ a *юнакъ* ‘veavískoc’.

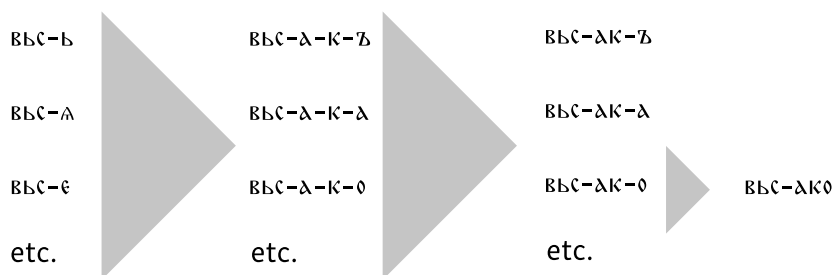
odzaimkowych (lecz nie tylko) w wyznaczeniu referenta spośród ogółu obiektów należących do jednego zbioru, Piotr z przykładu (56) nie tyle *jest dziwy*, ile właśnie *jest dziwak*. Nic nie przesądza, że mamy tu na pewno do czynienia z rzeczownikiem. Innymi słowy, formant *-ak-* nie tyle pełniłby tu funkcję wykładnika transpozycji przymiotnika w rzeczownik, ile wnosiłby do formacji ładunek wyszczególniający, a może nawet określający czy quasi-określający. Rzecz jasna przymiotniki na *-ak-* dużo łatwiej niż ich przymiotnikowe podstawy ulegały substantywizacji, przechodząc do klasy rzeczowników, co też się stało z analizowanym tu przykładem. Podobnie rzecz się przedstawia z zaimkami *-ak-*owymi, które w zależności od warunków wyjściowych i w odpowiednim otoczeniu syntaktycznym przekształcają się np. w przysłówki (por. pol. *nijak*, *na opak*), partykuły spajające (por. czes. *však*, *jednak*), partykuły właściwe (por. pol. *niejako*), ale także rzeczowniki (por. stbr. *единакъ*). Ta różnorodność kategorialna świadczy nie tyle o potencji substantywizującej sufiksu, ile o jego sile konkretyzującej, czego substantywizacja i w efekcie przeniesienie do klasy rzeczowników może być jednym ze skutków.

Poczynione wyżej uwagi odnoszą się oczywiście do sufiksu *-ak-*, a nie do przyzaimkowego operatora *-kV*. Wydaje się jednak, że w strukturach zaimkowych i odzaimkowych z segmentem *-ak-* można je ekstrapolować na wchłonięty przez te wyrażenia operator *-kV* (*-ko* w wypadku przysłówków odzaimkowych i innych form nieodmiennych oraz *-k-* z wykładnikiem rodzaju w wypadku zaimków rodzajowych). Skutkiem procesu inkorporacji operatora *-k-*owego oraz erozji wygłosu pierwotnych zaimków jest wyodrębnienie się właśnie segmentu *-ak-*, który przejął funkcje operatora. Forma *ktorak* z przykładu (57) jest genetycznie związana z formą *ktorako*, a wyodrębniając się w niej sufiks *-ak-* ma charakter wtórny, powstał w wyniku absorpcji *-kV* ze słabą samogłoską wygłosową przez zaimek, podobnie rzeczowniki słowiańskie o znaczeniu 'jedenak', 'pustelnik', 'mnich' należy wiązać z pierwotnym zaimkiem, a nie liczebnikiem³². Zakładam zatem, że *-ak-* w wyrażeniach *taki*, *jednaki* itp. powstało w wyniku działania tego samego mechanizmu, co *-ak* w formach nieodmiennych, jak *tak*, *jednak*

³² Podstawą wyrażenia **edinakъ/*edynakъ* był zaimek (przekształcony w liczebnik) **edinъ*, który być może w niektórych językach słowiańskich pod wpływem przymiotników z sufiksem **-ьнъ* przybrał postać **edьnъ* (por. dyskusję na temat formy **edьnъ* w literaturze przytaczanej poniżej). Pierwotna postać tego innowacyjnego liczebnika powstała w wyniku złożenia proklitiki zaimkowej **ed-* (por. **edьna*, a także łac. *ed-* w *ecce* < **ed-ce*) z zaimkiem czy liczebnikiem **inъ/*jьnъ* '1' (pierwotnym kontynuantem indoeuropejskiego liczebnika **oj-no-/ *ej-no-* '1', który jednak w języku słowiańskim uległ poważnym przekształceniom semantycznym; analiza jego kontynuantów pozwala sądzić, że ogólne słowiańskie znaczenie tego wyrażenia można łączyć z sensami 'jakiś, pewien' oraz 'inny, drugi'). Początkowo złożenie **ed-inъ* pełniło funkcję wyróżniająco-ograniczającą 'właśnie, dokładnie, tylko jeden'. Por. m.in. Sławski (1952–1956, ss. 544–545); Trubaczow (Трубачев, 1976, s. 13) ; *Этимологический словарь славянских языков* (Трубачев, 1979, ss. 233–234); Kopečný, Šaur i Polák (Kopečný i in., 1980, ss. 255–276); Blažek (1999, ss. 150–156); Borys (2005, s. 210); Słoboda (2012, ss. 24–33). Zob. także analizy i materiał zebrany w: Topolińska (1983).

itd. Proces ten zapewne musiał odbywać się stopniowo, a jednym z jego wczesnych etapów mogło być funkcjonalne nakładanie się na siebie *-ak-* i *-kV*.

W piśmiennictwie staroruskim zachowały się formy: zaimkowa *вѣсь* 'każdy, wszyscy, cały', pochodna od niej zaimkowa *вѣсакъ*, *-а*, *-о* 'każdy, wszyscy, cały', oraz przysłówki *вѣсакѡ* 'we wszelki sposób'. To ostatnie wyrażenie jest spetryfikowaną formą z dawnym operatorem *-ko* zaimka w mianowniku-bierniku rodzaju nijakiego (to właśnie ta wartość wykazywała największą skłonność do fleksyjnego unieruchomienia, co w efekcie skutkowało defektywizacją paradygmatu tych form i ich przechodzeniem do innych klas funkcjonalnych). Łańcuch derywacyjny w omawianej grupie przedstawia się w pewnym uproszczeniu następująco:

Ryc. 16. Proces inkorporacji enklityki *-kV* przez temat zaimka

Z punktu widzenia prowadzonych tu rozważań istotne będą wprowadzone sensy zaimkowe, ale warto zwrócić także uwagę na użycie przysłówkowe, jak w przykładzie (60), odmienne od pozostałych, będące wynikiem konkretyzacji zaimka przymiotnego, w efekcie czego doszło do jego przejścia do innej klasy funkcjonalnej:

- (58) и   напaвaѣтѣсa   ѡтѣ   плѡдѣ   срѡиѣ •
 CONJ   napawać się.PRS.REFL.3SG   PREP   plód.GEN.PL   swój.GEN.PL
вѣсь   дѡмѣ   срѡи   испѣлнитѣ
 cały.ACC.SG   dom.ACC.SG   swój.ACC.SG   wypełnić.FUT.3SG
 жѣлaнѣнa (Избор 1076)
 pragnienie.GEN.SG
 'i napawa się swoimi zbiorami, cały dom swój wypełnia przedmiotem
 pożądania';
- (59) вѣ   тѣ   чaсѣ   зaбѡуѣтѣ   дѣшa
 PREP   ten.ACC.SG   czas.ACC.SG   zapomnieć.FUT.3SG   dusza.NOM.SG

ВЪСАКЪ	ТРУДЪ	СВОИ •	И	ВЪСАКО
každy.ACC.SG	trud.ACC.SG	swój.ACC.SG	CONJ	každy.ACC.SG
ДѢЛО	ЖИВОТѦ	СЕГО (ИЗБОР 1076)		
dzieło.ACC.SG	życie.GEN.SG	ten.GEN.SG		

‘dusza zapomni w ten czas każdy swój trud i każde dzieło swojego życia’;

- (60) НАЛОЖИ   НА   НЬ   СТРАХЪ   БѢЖИИ
 nałożyć.IMM.2SG   PREP   on.ACC.PL   strach.ACC.SG   boży.ACC.SG
 И   МОУЖЫ   ВѢЧНЫИ •   И   ПРѢДОЛѢИШИ
 CONJ   męka.ACC.PL   wieczny.ACC.PL   CONJ   przewyciężyć.FUT.2SG
ВЪСАКО (ИЗБОР 1076)
 wszystko.ADV

‘Ześlij na nich bożą bojaźń i męki wieczne i przewyciężysz wszystko’.

Przytoczone przykłady są staroruską adaptacją południowosłowiańskich tekstów, które z kolei mają odpowiedniki greckie. Na poziomie ekwiwalencji oba zaimki *вѣсь* i *вѣсьякъ* w zdaniach (58) i (59) wykazują liczne podobieństwa, odpowiadają bowiem greckiemu zaimkowi *πᾶς* ‘cały, wszystek’. Wyrażenie *вѣсь* w tekstach staroruskich najczęściej pełniło funkcję determinantu grupy nominalnej jako jej człon kwantytatywny zarówno w prepozycji, jak i postpozycji, por. *вѣсь миръ, родъ* ‘cały świat, naród’ obok *полонъ, товаръ вѣсь* ‘cały plon, towar’. Mogło ono również występować w pozycji przypredykatywnej, por. *jesi вѣсь мокръ* ‘jesteś cały mokry’, pełniąc funkcję określenia kwantytatywnego orzecznika. Z kolei zaimkowe wyrażenie *вѣсьякъ* miało w języku staroruskim jedynie charakter kwantytatywny i występowało w prepozycji względem określanego słowa, por. *вѣсьяко мно́жество, дѣло, слово* ‘całe mnóstwo, każdy trud, każde słowo’ itd. Wykazywało ono jednak tendencję do konkretyzacji czy substantywizacji, który to proces w tym wypadku trzeba od strony funkcjonalnej traktować jako paralelny do adverbializacji formy nijakiej (por. (60)):

- (61) ВЪСАКЪ   ИЖЕ   ОУБИЕТЪ   ВЪИ   МЪНИТЪ СѦ
 każdy.NOM.SG   który   zabić.FUT.3SG   wy.ACC   myśleć.FUT.REFL.3SG
 СЛОУЖЬЕБЪ   ПРИНОСИТИ   БОУ (cyt. za: Копыленко, 1961, s. 181)
 przysługa.ACC.SG   przynosić.INF   bogu.DAT.SG

‘każdy, który zabije was, wyobraża sobie, [że] służy Bogu’.

Różnica między oboma zaimkami wiązała się zatem z tym, że podczas gdy *вѣсь* używany był w różnych układach składniowych (determinujących i predykatywnych), to dystrybucja *вѣсьякъ* i jego wariantów rodzajowych była ograniczona do funkcji

określnika nadrzędnika, przy czym w użyciach kwantytatywnych członem określającym w obu wypadkach był zarówno obiekt ożywiony, jak i nieożywiony. Ponadto zaimiek *vsjakъ*, jak w przykładzie (61), inaczej niż *vsъ*, łatwiej ulegał procesom, których ostatnim etapem mogła być substantywizacja. Pod względem semantycznym oba zaimki odnoszą się do pewnego zbioru indywiduów, jednak zaimiek *vsъ* informuje zazwyczaj o wyczerpaniu ekstensi nazwanego pojęcia, a z kolei zaimiek *vsjakъ* odnosi się do całej ekstensi nazwanego pojęcia. Sądzę, że specjalizacja znaczenia tego ostatniego zaimka możliwa była dzięki operatorowi **-kV* inkorporowanemu przez zaimiek, co doprowadziło, jak w omawianych przykładach staroruskich, do wyodrębnienia się sufiksu *-ak-* w formacjach zaimkowych. A zatem strukturalne znaczenie psł. **vъχ-a-kъ* miało pewną wartość enumeratywną, to ‘od jeden poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza zbioru wszystkich (**vъχ-*) (o których mówię)’³³. Podobnie rzecz się przedstawia w wypadku innych wyrażeń odzaimkowych – **jed(y)n-a-kъ* to ‘od jeden poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza zbioru jed(y)nych (o których mówię)’. Warto przy tym zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię. Skontrastowanie ze sobą zdań (58) i (59) ujawnia kolejną właściwość *-ako-*konstrukcji. Są one nie tylko enumeratywne, ale i zaktualizowane oraz skonkretyzowane. W przeciwieństwie do ‘całego domu’ ujmowanego nie jako zbiór konkretnych elementów, lecz jako zamknięta i w gruncie rzeczy niefalsyfikowalna pod względem tak ilościowym, jak i jakościowym całość, to ‘każdy trud’ odsyła do możliwych do zaktualizowania, a nawet nazwania stanów rzeczy.

Bardzo podobnie można interpretować inne północnosłowiańskie wyrażenia pochodne od zaimków *k-*owych. W cerkiewnosłowiańskich dokumentach redakcji czeskiej czytamy:

- (62) БЫШЕ   ЕСТЬ   ЕДИНАКЪ   ЕЬ
być.IMP.3SG   pewien.ACC.SG   mnich.ACC.SG   PREP
МОНАСТЫРЬ (Sobol. 129,22)
klasztor.LOC.SG
‘był pewien mnich w monasterze’;

³³ Komponent nawiasowy *o których mówię* wynika z działania na zbiorze i jest efektem przekształcenia ‘wszyscy’/‘cały’ w ‘każdy (element zbioru A)’; mówienie zresztą jest już wpisane w układ *od... poprzez... do...*, precyzujący na zasadzie enuncjacji podklasy zbioru A bez konieczności w tym wypadku jego hierarchicznego uporządkowania, ponieważ zbiór, o którym mowa, ze względu na cechę α należy uznać za jednorodny lub niemal jednorodny (wszystkie lub prawie wszystkie jego elementy i każdy z poszczególnych elementów są α. Powiedzenie *każdy* bez refleksji na temat znaczenia i zarazem zakresu wyrażeń jest chyba niemożliwe, inaczej niż w wypadku *cały/wszystek*. Między zaimkami **vъχъ* a **vъχako* zachodzi zatem taka różnica, jak między ogólnością przypadkową a ogólnością logiczną (niemożliwość wyliczenia implikuje niemożliwość logicznego sumowania).

(63)	НЕЖЕ ОУБО	ЈЕДИНАКЪ	ПЛОДЪ	ДОБРАГО
	bowiem nie	jednakowy.ACC.SG	owoc.ACC.SG	dobry.GEN.SG
	ДЪЛА	ДОСТИТЪ (Bes 20,105aa15sq)		
	czyn.GEN.SG	dostać.PRS.SG		

‘albowiem i niejednakowy/jednaki owoc z dobrego uczynku należy jest’, por. oryg. *Neque enim par fructus esse boni operis debet eius qui minus et eius qui amplius deliquit* (ThomCaten 3,1) ‘bo i owoc dobrego czynu nie powinien być taki sam u tego, który zawinił mniej, i u tego, który zawinił więcej’.

W przykładzie (62) mamy do czynienia z rzeczownikowym użyciem wyrażenia *jedinakъ* rozumianym jako ‘mnich’. Motywacja semantyczna jest dość czytelna: ‘jedyńy’ > ‘ktoś, kto żyje jako jedyny/samotnie’ > ‘mnich’, ewentualnie: ‘taki sam’ > ‘ktoś, kto żyje tak samo jak inni’ (zgodnie z określoną regułą) > ‘mnich’³⁴. Z kolei w przykładzie (63) słowo *jedinakъ* odpowiada łacińskiemu przymiotnikowi *par, paris* ‘równy, jednakowy’ i jako takie pełni funkcję składnika determinującego rzeczownik konstytutywny grupy – *plodъ*. Zauważmy, że oba analizowane wyrażenia zachowują dość silny związek z motywującym je znaczeniem ‘jeden, tożsamy, taki sam’, natomiast znaczenie przymiotnikowe zawiera być może obecny także w derywatach tego zaimka komponent temporalny ‘w tej chwili/krótco przed momentem mówienia/krótco po tym momencie’ aktualizowany częściowo przez podstawę, a częściowo przez pochodny od operatora *-kV* sufiks *-ak-*. Wyliczenie na zasadzie enuncjacji zbioru *edinъ (jednych, tożsamy) jest możliwe przy zachowaniu względnej aktualności tego wyliczenia; orzekanie o tożsamości obiektów wymaga uwzględnienia zmiennej temporalnej, w przyszłości bowiem nie muszą one już być tożsame, podobnie jak nie musiały być tożsame w odległej przeszłości.

Przeprowadzone tu postępowanie poszlakowe pozwala postawić hipotezę, że operator *-kV*, niezależnie od wariantu, pełnił funkcję epistemiczno-modalną. Jest to jednostka niesamodzielna, enklityczna, quasi-deiktyczna, służąca pierwotnie wydatnieniu przekonania mówiącego, że stan rzeczy, o którym mowa w danym akcie mowy, ma charakter realny, konkretny, a zaangażowane w niego obiekty podlegają warunkom aktualizacji. Jej redukcja w niektórych wypadkach prowadziła do wyodrębnienia się wtórnego sufiksu, co świadczyłoby o odmiennym kierunku rozwoju niż przewidywany przez Hoppera i Traugotta (Hopper & Traugott, 2003, s. 7) w modelu „kliny gramatyzacyjnej” (*cline of grammaticality*), który zakłada przekształcanie się klityk w morfemy gramatyczne.

³⁴ Ta druga interpretacja ścieżki motywacyjnej wydaje się mało prawdopodobna. Zakłada ona bowiem, że rozwój semantyczny wyrażenia *jedinakъ* fundowany był na pierwotnym sensie zaimkowym, podczas gdy bezpośrednią podstawą derywacyjną tej formacji był przekształcony z zaimka liczebnik czy zaimek liczebnny.

W aspekcie historyczno-porównawczym, wtórnym w tym opracowaniu i traktowanym wyłącznie jako tło rekonstrukcji wewnętrznych, modyfikator ten być może wykazuje jakieś związki m.in. z grecką partykułą modalną *κε/κα* (Beekes & van Beek, 2010, s. 661), pierwotnie związaną z aktualizacją przestrzeni, jeśli przyjąć, że kontynuuje ona pie. *ke, lub – jak uważa George E. Dunkel (2014b, s. 429) – jest on kontynuantem indoeuropejskiej partykuły czy raczej modyfikatora **ko/kom* o znaczeniu odsyłającym do całości, kompletności (zbioru), co potwierdzałyby analizy dokonane na materiale słowiańskim. Wydaje się bowiem, że przypisanie kompletności jakiemuś stanowi rzeczy wraz z jego obiektami wymaga ich aktualizacji i/lub konkretyzacji. Nie bez znaczenia jest również wpływ prauralskiego formantu *-*k* (ograniczonego w tym języku do drugiej osoby liczby pojedynczej) na przymierpatywne użycie enklityki -*kV* w języku rosyjskim (o szerszej dystrybucji niż sufix uralski).

Operator -*ž(e)*: od kontekstualizatora do implikatora prawdziwościowego³⁵

We współczesnych językach północnosłowiańskich segmenty -*ž(e)*/*že* pełnią wiele rozmaitych funkcji, które nie tylko że nie krzyżują się wzajemnie, ale i operują na różnych piętrach wypowiedzeniowych i w różnych rejestrach wypowiedzi. Z reguły w opracowaniach leksykograficznych języków północnosłowiańskich opartych na tradycyjnym podziale jednostek języka wydziela się w tym obszarze spójniki i partykuły, por. słowniki: rosyjskie, czeskie, polskie (por. Dubisz, 2003; Havránek, 1971; Апресян, 2017). Podział *že*-wyrażeń według kryteriów funkcjonalnych jest jednak znacznie bardziej skomplikowany niż prezentuje to większość opracowań leksykograficznych. Obok różnego rodzaju konektorów, m.in. operatora wprowadzającego zdanie propozycyjne, którego treść nadawca traktuje jako rzeczywistą (por. Bauer, 1961, s. 73) czy spójnika przyczynowego itp., istnieje szereg wyrażeń modyfikujących całe wypowiedzi, ich centrum informacyjne (remat) lub kształtujące perspektywę mówienia. Nie jest moim celem przegląd wszystkich tych funkcji w językach północnosłowiańskich (wymagałoby to zresztą osobnej monografii), dlatego poniżej zwrócę uwagę jedynie na najbardziej reprezentatywne bądź specyficznie językowe przykłady użycia -*ž(e)*/*že* w językach czeskim, polskim i rosyjskim, dzieląc je na dwie grupy odpowiadające z grubsza tradycyjnym podziałom w tej klasie. Podane przykłady będą stanowić punkt

³⁵ Niektóre z prezentowanych w tej sekcji spostrzeżeń nawiązują do opracowania etymologii polskiego *že* (por. Соботка, 2020). Sformułowane tu hipotezy nie odnoszą się do całego obszaru związanego z pochodzeniem i ewolucją psł. *-*že*. Takie ujęcie wymagałoby bowiem osobnej i bogato udokumentowanej monografii, która w mojej opinii powinna powstać. Łuki tej nie wypełnia – rzecz jasna – także opracowanie Zalizniaka (Андрей Зализняк, 2008) koncentrujące się tylko na jednej funkcji wschodniosłowiańskiej enklityki -*že*.

odniesienia dla rozważań na temat pochodzenia i rozwoju słowiańskiego *-ge > -že oraz możliwych filiacji między współczesnymi kontynuantami tej jednostki.

Najmniej nacechowane spośród že-wyrażeń są zgramatykalizowane wykładniki komplementacji w języku polskim czy czeskim używane zazwyczaj po czasownikach *cognoscendi et sentiendi, percipiendi, declarandi* i innych, por.

- (64) *Jestli Zeman opravdu uznal, že se mylil?* (iDnes)
 czy Zeman-PN naprawdę uznać.PST.3SG COMP REFL mylić.PST.3SG
 ‘Czy Zeman rzeczywiście przyznał, że się mylił?’

W obu tych językach wykształciły się również interpozycyjne spójniki z segmentem *že*, m.in. spójniki wynikowe skorelowane najczęściej z zaimkami w zdaniu nadrzędnym, odnoszącymi się do intensywności cechy, por.

- (65) *Tyle roboty, že nie mogę nadążyć* (NKJP).

Specyfiką języków zachodniosłowiańskich są również użycia przyczynowe *že*, por.

- (66) *Nezúčastnil se proto schůze, že*
 uczestniczyć.NEG.PST.3SG.REFL DEM posiedzenie.GEN.SG CONJ
nebyl zdráv (cyt. za: Havránek, 1971).
 być.NEG.PST.3SG ADJ.PRED
 ‘Nie uczestniczył w zebraniu, ponieważ nie był zdrowy’.

Jednostkami operacyjnymi powstałymi w wyniku transformacji zdań z wykładnikiem komplementacji są w językach zachodniosłowiańskich przyzadaniowe modyfikatory deklaratywności o kształcie *že*. Wprowadzają one do zdania komponent faktywności, jak już była o tym mowa w podrozdziale poświęconym modyfikatorom deklaratywności w dawnej polszczyźnie, por.

- (67) *Že też on wstydu nie ma!* (NKJP),

czasem z reflekssem żalu:

- (68) *Že jsem to nevěděl!*
 DECL AUX.1SG DEM nie wiedzieć.PST
 ‘Że też tego nie wiedziałem!’

lub, jak w języku czeskim, są wykładnikami dubitatywności w zdaniach pytajnych, do których wnoszą odcień wątpliwości co do stanu rzeczy, o którym mowa, por.

- (69) *Že by to byl podvod?* (cyt. za: Havránek, 1971)
DECL CC DEM być.PST.3SG oszustwo.ACC.SG

‘Czy by to mogło być oszustwo?’

Tego rodzaju modyfikatory komentują całe struktury tematyczno-rematyczne, wprowadzając do nich ładunek epistemiczny. Są one kontekstowo związane z przedtekstem i w gruncie rzeczy można je uznać za swoiste wykładniki nawiązania między jakimiś treściami a wprowadzanym przez modyfikatory komentarzem odnadawczym do nich.

Jednostki drugiej grupy *že*-wyrażeń nie tyle łączą elementy wypowiedzi, ile się przyłączają bądź do całych struktur wypowiedzeniowych, bądź do ich składników. Tworzą ją partykuły, partykuły spajające, jednostki zbliżone funkcjonalnie do spójników, komentarze metatekstowe oraz operatory przywyrazowe, funkcjonalnie oddziałujące na podobną grupę jednostek, co omawiane wyżej *-k*-operatory (por. m.in. Bauer (1960a), obszernie analizujący czeskie spójnikowe i partykułowe konstrukcje z *-že*). Wśród partykuł wyodrębnia się m.in. przyrematyczne interpozycyjne komentarze wnioskowania:

- (70) *Stryj Jan zwykle wstawał i pił wodę, **tak že** trudno było wywnioskować, czy jest za nauką, czy za łuskaniem fasoli* (MyślTrakt).

Genetycznie powyższy typ przynależy raczej do jednostek pierwszej grupy, wywodzi się bowiem ze zgramatyzalizowanej konstrukcji operatora metapredykatywnego *tak* z operatorem komplementacji *že*. Odnotowuję go w tym miejscu, gdyż z kolei od strony funkcjonalnej jest to już jednostka klasy drugiej, którą tworzą m.in. odnadawcze komentarze aktualnego mówienia lub operatory z poziomu nieprzedmiotowego języka, służące działaniu na jednostkach tego języka.

W interesującym mnie obszarze można wyodrębnić także partykuły precyzujące:

- (71) Я хочу такой же телефон, как у
1SG chcieć.PRS.1SG DEM PTCL telefon.ACC.SG REL PREP
Машу (HKРЯ).
Masza.NP

‘Chcę mieć taki sam telefon, jak ma Masza.’

czy wykładniki ewidencjalności i oceny prawdziwości sądu, pełniące tę funkcję m.in. dzięki połączeniu w jednym przekazie narzędzi właściwych referowaniu wypowiedzi z mową na poły bezpośrednią, por.

- (72) *Mám přijít do kavárny, tam že na*
mieć.PRS.1SG přijít.INF PREP kawiarnia.GEN.PL DEM PTCL PREP
mne čekají (ČNK).
1SG.ACC czekać.PRS.3PL

‘Powinienem przyjść do kawiarni, tam ponoć czekają na mnie.’

Zbliżoną funkcję z wyraźnym refleksem kontekstualizacyjnym pełni czeskie *že* w niekiedy pozornych pytaniach uzupełnienia nawiązujących do uprzedniej wypowiedzi. Wydaje się, że za pomocą tego wykładnika nadawca prowokuje odbiorcę do zweryfikowania uprzednich konstatacji traktowanych przez niego jako możliwe do podważenia lub niezupełnie ścisłe:

- (73) *Kam až že jsi došel?* (cyt. za: Havránek, 1971)
INT LIM PTCL AUX.2SG dojść.PST

‘Jak daleko niby zaszedłeś?’

Na podobnych strukturach operuje czeski przyzadaniowy postpozycyjny komentarz metatekstowy z segmentem *že* będący wykładnikiem pytania o potwierdzenie. Za pomocą takich konstrukcji nadawca niejako zachęca rozmówcę, aby ten potwierdził prawdziwość tego, o czym jest mowa:

- (74a) *Je to drahé, že?* (ČNK)
być.3SG DEM drogi.NOM.SG PTCL

‘To jest drogie, prawda?’;

- (74b) *Už je ti lépe, vid’*
już.ADV być.3SG 2SG.DAT dobrze.COMPR INJ
že? (cyt. za: Havránek, 1971)
PTCL

‘Jest ci już lepiej, tak?’.

W języku rosyjskim wyodrębniły się wyrażenia operujące na całych strukturach tematyczno-rematycznych, służące bądź kontrastowaniu porównywanych przez

nadawcę stanów rzeczy jak w (75), bądź uzupełnianiu jednego stanu rzeczy o inny, istotny z punktu widzenia kompletności przekazu jak w (83):

- (75) Муж целыми днями работал, жена
 mąż.NOM.SG cały.INS.PL dzień.INS.SG pracować.PST.3SG żona.NOM.SG
 же ходила по магазинам (cyt. za: Апресян, 2017).
 DIS.CON chodzić.PST.3SG PREP sklep.DAT.PL

‘Mąż całymi dniami pracował, żona zaś chodziła po sklepach’;

- (76) Он приедет после обеда, есть же
 3SG przyjechać.FUT.3SG PREP obiad.GEN.SG jeść.PRS.3SG DIS.CON
 он долго (cyt. za: Апресян, 2017).
 3SG długo.ADV

‘On przyjedzie po obiedzie, przy czym je długo.’

Oba powyższe przykłady zostały w słowniku pod redakcją Jurija Апресяна (Апресян, 2017, s. 375) opisane jako spójnikowe, gdyż operator *же* we wskazanych kontekstach można z powodzeniem zastąpić rosyjskim spójnikiem *a*. Konektor ze zdania (75) ma ogólne znaczenie ‘w przeciwieństwie do tego’, natomiast konektor ze zdania (76) – ‘przy czym’, a może też ‘co więcej’. W rygorystycznym opisie podsystemu spójników (por. Wajszczuk, 1997) nie spełniają one jednak kryteriów nakładanych na tę klasę części mowy, choć niewątpliwie mają one własności przyłączające, towarzyszą bowiem członowi wypowiedzenia złożonego, który komentują poprzez odniesienie go do drugiego członu tego wypowiedzenia. Zazwyczaj określa się je terminem *spójniki niewłaściwe* lub *partykuły spajające*. To drugie określenie ze względu na ich własność komentowania struktury wypowiedzeniowej wydaje się trafniejsze niż pierwsze. Mają one inne, jak zobaczymy niżej, pochodzenie niż operator komplementacji i spójniki ze zdań (64)–(66).

W interesującym nas obszarze *же* może być ponadto wykładnikiem stopnia cechy, pełniąc funkcję zbliżoną do operatorów gradacji, jak w przykładzie rosyjskim:

- (77) На первом же свидании он
 PREP pierwszy.LOC.SG PTCL spotkanie.LOC.SG 3SG.M
 сделал ей предложение (АСРЯ).
 zrobić.PST.3SG 3SG.F.DAT propozycja.ACC.SG

‘Już na pierwszej randce oświadczył się jej’.

Zdaniem autorów *Aktywnego słownika języka rosyjskiego* operator ten służy podkreśleniu przez nadawcę faktu, że „odległość między dwoma obiektami w przestrzeni

lub czasie jest bardzo mała i mniejsza niż można by się spodziewać” (Апресян, 2017, s. 375). Zapewne ze względu na ten ostatni komponent znaczenia operatora wprowadza on do wypowiedzeń, w których został użyty, refleks zaskoczenia odnośnie do przedmiotowego stanu rzeczy.

W języku polskim, jak już była o tym mowa, ale także czeskim, operator *-ž(e)* zajmuje pozycję przyimperatywną, wzmacniając semantykę tego trybu, lokując go w domenie *realisu*:

- (78) *Prosimž*   *tě*   *pro*   *všecky*   *svaté*,
prosić.PRS.1SG-PTCL   2SG.DAT   PREP   każdy.ACC.PL   święty.ACC.PL
jdi! (cyt. za: Hujer i in., 1935–1957)
iść.IMM

‘Zaklinamż cię na wszystkich świętych, idź.’

W językach północnosłowiańskich *-ž(e)* bardzo często używane jest w funkcji operatora przyaimkowego, wnosząc w ten sposób do wypowiedzeń różne treści. W językach zachodniosłowiańskich bywa on regularnie przyłączany do zaimków pytajnych, a nawet iterowany w tych formacjach, por. czes. *což, cože, jakýž, jakýže, jakž, jakže, kdež, kdeže, kdož, kdože*, pol. *cóż, czyż, gdzież(e), ileż, jakże(ż), kiedyż, któż, skądże(ż)* itd. Zdaniem Wajszczuk (2005, s. 93) operator ten tonuje siłę pytania, wprowadza ponadto w ramach dialogu z odbiorcą element odwołania się do tego, o czym mowa, jako rzeczy oczywistej lub wiadomej. Podobne refleksy odnajdujemy w niezleksykalizowanych konstrukcjach tego operatora z zaimkami osobowymi w języku rosyjskim:

- (79) *Мы же договаривались* (НКРЯ).
1PL   PTCL   uzgodnić.PST.3PL.REFL

‘Przecież się umawialiśmy.’

Przeciwny z kolei sens epistemiczny przekazywany jest w pytaniach w rodzaju:

- (80) *Куда же я пойду?* (БулгСобачье)
INTER   PTCL   1SG   iść.FUT.1SG

‘Dokądże pójdę?’

Zestawienie obu rodzajów wypowiedzi, tj. (79) i (80), każe wątpić w jednoznaczne przypisanie przyaimkowemu *-že* komponentu powiązanego z przekonaniem nadawcy o uprzedniości wiedzy odbiorcy na temat stanu rzeczy, o którym mowa, bądź możliwej i stosunkowo łatwej do przewidzenia odpowiedzi na zadane pytanie.

Rekonstrukcja w powyższym zdaniu spójnika o funkcji łączącej skutkowałaby utratą obecnego w partykule spajającej komponentu uzasadnienia, o czym jeszcze niżej. Podobnie rzecz ma się z użyciem tego wyrażenia z refleksem adwersatywnym. Nadawcy wypowiedzi (82) sygnalizują dzięki wprowadzeniu do niej partykuły spajającej *že*, że ze względu na fakt, iż ich odbiorca jest uczniem Jezusa, należy powiedzieć coś jeszcze innego niż to, co zostało powiedziane, a co dla nich ma istotniejsze znaczenie, a mianowicie, że są oni uczniami Mojżesza:

- (82) *ТЫ ОУЧЕНИКЪ ЕСИ ТОГО • МЫ ЖЕ*
 2SG uczeń.ACC.SG być.PRS.2SG DEM 1PL CJ.PTCL
МОСЄОВИ ЕСМЪ ОУЧЕНИЦИ (As Io 9,28)
 mojżeszowy.ACC.PL być.PRS.1PL uczeń.ACC.PL
 ‘ty tego jesteś uczniem, a my zaś jesteśmy uczniami mojżeszowymi’.

Partykuły spajające, choć kontekstowo mogą być zastąpione spójnikami, niosą, jak widać z powyższych przykładów, treści, których te spójniki są pozbawione. Podobnie należy interpretować ich użycia w tak zwanej funkcji kopulatywnej czy adiunktywnej przy frazie przyimkowej, por.

- (83) *АБРААМЪ РОДИ ИСААКА • ИСААКЪ*
 Abraham.NP.NOM rodzić.AOR.3SG Izaak.NP.GEN Izaak.NP.NOM
ЖЕ РОДИ ИАКОВА (As Mt 1,2)
 CJ.PTCL rodzić.AOR.3SG Jakub.NP.ACC
 ‘Abraham zrodził Izaaka, potem Izaak zrodził Jakuba’;

- (84) *НЪ АШТЕ МОЖЕШИ • ПОМОЖИ НАМЪ •*
 CJ.PTCL CONJ móc.PRS.2SG pomoc.IMM.2SG 3PL.DAT
МИЛОСРЪДОУЕАЪ ЖЕ О НАСЪ (ZogrMc 9,22)
 litować.PPF CJ.PTCL PREP 3PL.ACC
 ‘ale jeśli możesz, pomóż nam, ulitowawszy się zatem nad nami’.

Jako partykułowe klasyfikowane są w słownikach języka staro-cerkiewno-słowiańskiego zazwyczaj użycia przywyrazowe *že*, zwłaszcza przy zaimkach pytajnych, ale również osobowych w strukturach hipotaktycznych z odniesieniem do protazy:

- (85a) *КЪТО ЖЕ ЕСТЬ СЪ (Zogr L 9,9)*
 INTER PTCL być.PRS.3SG PRN
 ‘Któż jest ten?’;

- (85b) КТО УСЛЫШИШИТЪ ГЛЪЗИ МОЯА • И НЕ
 INTER usłyszeć.FUT.3SG głos.ACC.PL mój.ACC.PL CONJ NEG
 СЪХРАНИТЪ ИХЪ • АЗЪ ЖЕ НЕ СЪЖДАѢ
 zachować.FUT.3SG on.GEN.PL 1SG PTCL NEG sądzić.PRS.1SG
 емюу (As J 12,47)
 on.DAT.SG

‘kto usłyszysz słowa moje i nie zachowa ich, [to] ja nie (o)sądzę go’.

Przy formach imperatywnych:

- (86) БѢДИ ЖЕ МИЛОСТЬ ТВОѦ (Sin Ps 118,76)
 być.IMM.3SG PTCL łaska.ACC.SG 2SG.GEN

‘Bądźże miłosierdzie twoje’.

A także rzeczownikach:

- (87) ДѢРА КОРЕНЕ ДѢРА ЖЕ И
 dobry.NOM.PL korzeń.NOM.PL dobry.ACC.SG PTCL CONJ
 ЛѢТОРАСЛѢ (Supr 96,16)
 latorośl.ACC.SG

‘dobre korzenie, to i dobra latorośl’.

Powyższy skrótowy przegląd funkcji staro-cerkiewno-słowiańskiego *že* pokazuje, że wprawdzie jest to wyrażenie kontekstowo zależne, przyłączające się do wypowiedzeń, które komentuje, bądź do wyrazów pozostających pod logicznym akcentem, które w pewien sposób modyfikuje, ale nie pełni ono funkcji łączącej w takim sensie, jak robią to spójniki. W przytoczonych przykładach będących przekładem ze źródeł greckich nigdy nie odpowiada ono spójnikom, a właśnie partykułom w szerokim tego słowa znaczeniu. Można zatem założyć, że funkcja łączenia ilustrowana zdaniem (64)–(66) jest późniejszą innowacją, która – jak zobaczymy niżej – nie wykształciła się jedynie na złożu samej enklityki *-že*.

Prasłowiański operator **ge > že/-ž(e)* jest kontynuantem praindoeuropejskiej partykuły emfaticznej **g^he/*g^ho³⁶*, często realizowanej w pozycji klityki, dołączanej również do wyrazów nieodmiennych, a znaczącej być może ‘zaiste’, ‘w rzeczy samej’, por. wedyjską enklitykę *gha* ‘oczywiście’ czy staroliteńską partykułę *gì*:

³⁶ Słownik Kopečnego i in. (por. Kopečnyj, 1973, s. 335; Kopečnyj i in., 1980, s. 760) opowiada się za pochodzeniem psł. **že* od pie. **ge* lub **g^ee*, etymologię zbliżoną do proponowanej przez mnie odnajdziemy w Dunkel (2014b, s. 284).

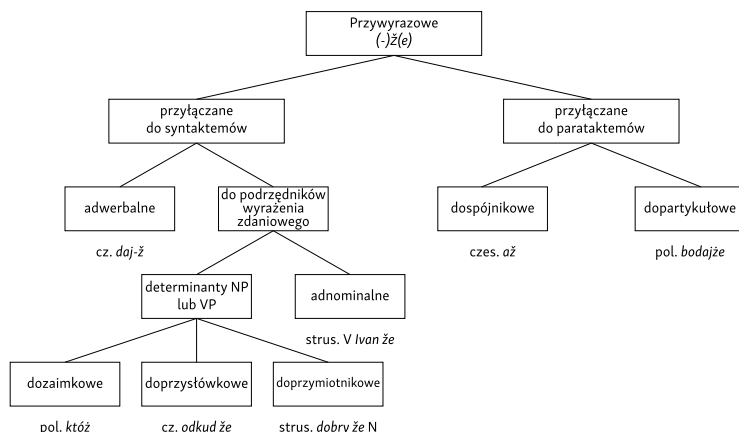
- (88) *Tada gi Diewas ir Pagonims Gaileghimā*
 ADV PTCL bóg.NOM.SG ADV poganin.DAT.PL skrucha.ACC.SG
dawe ant Šziwato? (cyt. za: Hock i in., 2015, s. 319)
 dać.PST.3SG PREP życie.GEN.SG

‘A zatem także poganom bóg dał [możliwość] nawrócenia się, aby żyli?’

Zarówno przykład litewski, jak i użycia staro-cerkiewno-słowiańskie pozwalają wnioskować, że pierwotna funkcja **g^he* i pochodnych od niego operatorów nie polegała wyłącznie na wzmacnianiu siły przekazu. Były to między innymi wykładniki węzła wypowiedzenia z jego kontekstem, innym wypowiedzeniem lub nawet konsytuacją. Podobnie jak inne kontekstualizatory (por. Daneš, 1985b, s. 161 i nast.) wprowadzały do zdania pewne informacje dotyczące odniesienia do stanu rzeczy, o którym mowa. Można je zatem uznać za jednostki endocentryczne, z podwójnym odniesieniem: do pewnej presupozycji poza granice wypowiedzenia, w którym zostały użyte, i jednocześnie do jakiegoś składnika tego wypowiedzenia jako do podstawy, na której ma być skonstruowana ta presupozycja – František Trávníček (Trávníček 1931, ss. 59–60) wręcz sądzi, że pierwotna funkcja *že* miała charakter deiktyczny. W zdaniu (88) dzięki użyciu operatora *gi* daje się wyraźnie usłyszeć dialog czy raczej polemikę z sądami wyrażonymi w przedtekście. Partykuła ta nie jest i nie może być zawieszona w próżni, wiąże treść zdania z jakimś założeniem, zwykle (ale niekoniecznie) zwerbalizowanym w poprzedzającym tekście. Jej pozycja w zdaniu, nawet jeśli ma ono izolowany charakter, pozwala wnioskować na temat warunków jego powstania i wysłowienia. W bardzo podobnym duchu można oczywiście interpretować również przytoczone przykłady staro-cerkiewno-słowiańskie, jak też niektóre zdania we współczesnych językach słowiańskich. Przypisywany niekiedy temu operatorowi epistemiczny komponent semantyczny związany z oznaczaniem przez niego sytuacji całkiem jasnych, oczywistych, jest najwyraźniej pochodną funkcji kontekstualizacyjnej, stanowiącej jego jądro semantyczne. Odnosi się on bowiem do znanych nadawcy stanów rzeczy, do których ten się odwołuje, a zatem też kolejny raz przywołuje, lecz w innym układzie odniesienia.

Przywyrazowe (-)*ž(e)*, operując zawsze na strukturze wypowiedzeniowej, może być w językach słowiańskich dołączane zarówno do syntaktemów, jak i parataktów, co ilustruje schemat na ryc. 17.

Operator *-že* przyłączany do parataktów, tj. spójników (por. czes. *až* ‘dopóki nie’), partykuł spajających (por. czes. *příčemž* ‘przy czym’), partykuł właściwych (por. czes. *ledaže* ‘chyba że’), modyfikatorów deklaratywności (por. stczes. *nechajžt* ‘niech’), a nawet operatora negacji (por. czes. *než* ‘niż’) nie tylko wzmacniał wartość emfaticzną konstrukcji, lecz przede wszystkim wprowadzał do niej dodatkowe treści związane z szeroko pojętą wyznaczonością i kontekstowym układem odniesienia, por. strus.

Ryc. 17. Przywyrazowy operator (-)ż(e) z różnymi klasami funkcjonalnymi

- (89)

аще	и	анґлѣ	пришеѣдѣ	учити	вы
CONJ	PTCL	anioł.NOM.SG	przyjść.PPRT.NOM.SG	uczyć.INF	2PL.ACC
начнѣтъ •	нѣ	ѣкоже	мы	учихомъ •	ѣѣ
zacząć.FUT.3SG	NEG	REL.PTCL	1PL	uczyć.AOR.1PL	DECL
бѣтъ •	проклатъ •		аще	же	кто ѿ
być.FUT.3SG	przekląć.PPRT.NOM.SG		CONJ	PTCL	PRN PREP
учитель	приидѣтъ	к	вамъ •	нѣ	сице
nauczyciel.GEN.PL	przyjść.FUT.3SG	PREP	2PL.DAT	NEG	tak.ADV
уча •	нѣ	примайте	его (СлПс-И)		
uczyć.PPA.NOM.PL	NEG	przyjąć.FUT.2P	on.GEN		

‘Gdyby nawet anioł, przyszedłszy, zaczął was uczyć nie [tak], jak myśmy uczyli, niech będzie przeklęty, jeśli zaś ktoś od nauczycieli przyjdzie, nie tak ucząc, nie przyjmujcie go.’

W przytoczonym wyżej przykładzie konstrukcja *ašte že*, w przeciwieństwie do samego spójnika *ašte*, ewokuje poprzedzający ją kontekst, co wyraźnie potwierdza hipotezę o pierwotnej kontekstualizacyjnej funkcji słowiańskiego operatora *že*, jak również być może operatora bałto-słowiańskiego³⁷. Na funkcję *-že* jako „klamry”

³⁷ Nie zgadzam się z Wojciechem Smoczyńskim interpretującym funkcję lit. *gi* jako uwydatniającą, podkreślającą (por. Smoczyński, 2022, s. 450). Jest ona, na co wskazuje materiał językowy, wtórna w stosunku do funkcji kontekstualizacyjnej.

(*cpena*) dwóch klauzul zwrócił już uwagę Andriej Zalizniak w swoim opracowaniu staroruskich enklityk, przy czym traktował ją jako równorzędną z pozostałymi funkcjami enklityki – adwersatywną, przyczynową i wzmacniającą (Андрей Зализняк, 2008, ss. 28–29). W proponowanym tu ujęciu te ostatnie funkcje są uważane za wtórne w stosunku do funkcji kontekstualizacyjnej, wyłoniły się one bowiem w układach syntagmatycznych w powiązaniu z funkcjami wyrażen, do których *że* się przyłączało. Przy czym, wbrew temu, co sugeruje Zalizniak, operator ten w żadnym kontekście nie ma charakteru lokalnego, lecz zawsze frazowy; wypowiedziane w trybie *soliloquium* bez uprzedniego kontekstu i/lub konsytuacji wyrażenia *totъ же* ‘ten oto’; *a to dalъ Ivanъ же* ‘a to dał także Iwan’; *sъ Gjurgembъ же sъ Lukoju* ‘z Gjurgijem i z Łukaszem’; *nikъto же* ‘właśnie nikt’ (przykłady z opracowania Zalizniaka) tracą sens. Na przykład znaczenie konstrukcji zaimkowej *totъ же* należy rekonstruować jako ‘ten oto/właśnie, o którym mówię, a nie tamten, o którym była mowa lub którego mam na myśli’, od strony funkcjonalnej tworzy ona pewną całość komunikacyjną z wyrażeniem predykatywnym oraz wskazywanym (choć w niektórych sytuacjach pomijanym) obiektem, a ponadto presuponuje istnienie określonego zbioru *n i e - t y c h - ż e o b i e k t ó w*. Zbiór ten zaś stanowi jej konieczny kontekst frazowy³⁸.

Z ewolucyjnego punktu widzenia najciekawsze jednak wydają się konstrukcje z formami syntaktemów, zwłaszcza imperatywów i zaimków. Szczególnie w tej ostatniej grupie obserwujemy interesujące procesy przekształceń o charakterze kategoriálním.

Jak była o tym mowa w sekcji drugiej tego rozdziału, przyimperatywne *-ž(e)* w językach zachodniosłowiańskich pełni funkcję lokującą odoptatywny słowiański imperatyw w domenie właściwej *realisowi*. Operator ten zatem od strony funkcjonalnej pełni zbliżoną rolę do rosyjskiego *-ka/-ko* dołączanego do imperatywu. Wydaje się zatem, że oba sposoby wzmacniania semantyki rozkaznika opierają się na podobnych mechanizmach związanych z aktualizacją form pierwotnie optatywnych jako imperatywnych i ukonkretnieniem uczestników aktu mowy (nie da się ich osadzić poza konkretnym kontekstem nadawczo-odbiorczym, na przykład jako napisów ostrzegawczych lub instrukcji), choć w wyniku kolejnych przekształceń tkanka pragmatyczna obu typów uległa różnym modyfikacjom, co doprowadziło do ich częściowego rozejścia się, por.

³⁸ Por. też przykład (80), w którym operator *że* bywa niekiedy interpretowany jako wykładnik niewiedzy czy bezradności. Są to moim zdaniem refleksy pragmatyczne, implikowane przez całą konstrukcję, a nie sens wynikający z jądra semantycznego operatora. Ten zaś sugeruje istnienie przedtekstu, np. *straciłem dom* → *dokąd pójdę*. Zauważmy, że takiego nawiązania nie ewokuje pytanie pozbawione operatora, por. *Kуда я пои́ду?* ‘Dokąd pójdę?’, które może być wyrazem operacji myślowych dokonywanych niezależnie od istnienia możliwych antecedensów, np. jako ściągnięta do pytania fraza konotowana przez jakiś czasownik wyrażający operację mentalną, por. ‘[zastanawiam się], dokąd pójdę’. Podobne przekształcenie wprawdzie możliwe byłoby – z pewnymi zastrzeżeniami – i w wypadku zdania z operatorem *że*, jednak i tak nie unieważniałoby ono obligatoryjności antecedensa.

(90a) *Nie krzyczże!*

(90b) *He кричи-ка ты!*
 NEG krzyczeć.IMM.2SG-PTCL 2SG

Odcień zniecierpliwienia czy irytacji możliwy do wyinterpretowania z przykładu (90a) nie jest zupełnie aktualizowany w przykładzie (90b), co potwierdza szerszy kontekst tego zdania, por. *He кричи-ка ты, милый, не трать на безумных голоса [...] – это все стоит меньше, чем сусальное золото* (ЧерЮр) – ‘Nie krzycz, kochany, szkoda głosu na głupców – to wszystko jest warte mniej niż złoto płatkowe’. Wręcz przeciwnie, mamy tu do czynienia z refleksem familiarności, którego raczej pozbawiony jest przykład pierwszy. Operator *-ka*, aktualizując uczestników aktu mowy, wskazuje jednocześnie na ich bliskość i (niemal) równorzędny status. W przykładzie polskim o równorzędności między nadawcą a odbiorcą na pewno nie może być mowy. Sądzę, że odcień irytacji w wypadku zdania (90a) wynika z komponentu epistemicznego polskiego *-że* narosłego na jego funkcji kontekstualizacyjnej, odniesieniowej. Nadawca tej wypowiedzi daje do zrozumienia odbiorcy, że to, o czym mowa, albo to, do czego odnosi się dany stan rzeczy (w tym wypadku krzyk), jest nie dość, że znane obu uczestnikom dialogu, to jeszcze i w pewien sposób – ze względu na oczywistość wplecioną w tę sytuację komunikacyjną – umotywowane lub przynajmniej wytłumaczalne. Zatem efekt irytacji mógłby wynikać właśnie z faktu zignorowania przez odbiorcę warunków tej sytuacji. Taką interpretację po części potwierdza blokowanie użycia operatora *-że* w sytuacjach naprawdę skrajnych, por.

(90c) *?Nie umierajże!*

Podobne ograniczenie, właśnie ze względu na brak pragmatycznego komponentu zniecierpliwienia czy irytacji, nie jest nakładane na rosyjski *-ka*-imperatyw, por.

(90d) *Главное – ты не умирай-ка. Лет сто!* (ЛитГаз)
 główny.NOM.SG.N 2SG NEG umierać.IMM.2SG sto lat.INJ

‘Najważniejsze – nie umieraj. Sto lat!’;

(90e) *He засыпай и не умирай-ка тым* (ЛегТор).
 NEG zasypiać.IMM.2SG CONJ NEG umierać.IMM.2SG tu.ADV

‘Nie zasypiaj i nie umieraj tu.’

Przy całej pałecie różnic między *-ka*- oraz *-że*-imperatywami historyczne jądro obu tych konstrukcji krzyżuje się na poziomie funkcjonalnym. Bardzo możliwe, że jest to efekt przystosowania się do warunków komunikacyjnych, których wymaga

przekaz imperatywny: pierwotnego optatywu z jego szeroką dystrybucją i brakiem wymagań nakładanych na aktualizację uczestników aktu mowy dzięki nałożeniu na semantykę deontycznego optatywu semantyki aktualizatora z jednej strony i kontekstualizatora – z drugiej, których oddziaływanie na wypowiedzenie może dawać podobne efekty. Trzeba zaznaczyć, że poprawne użycie dyrektywnego komunikatu ograniczone jest do zaktualizowanych i osadzonych w kontekście oraz konsytuacji uczestników aktu mowy, a co więcej, wymaga uczestnictwa w akcie porozumiewania się osoby mówiącej i słuchacza, co w dużym stopniu sygnalizują operatory *-ka* i *-že*.

Grupe, do której najczęściej przyłącza się operator *-že*, tworzą zaimki pytajne (por. ros. *куда же* 'dokądże', pol. *któż*), uogólniające (ros. *никто же* 'nikt', pol. *wszakże*), anaforyczne (stpol. *iže*), wskazujące (ros. *там же* 'ten właśnie', pol. *tamże*), osobowe (ros. *я же* 'ja', pol. *onże*), dzierżawcze (ros. *твой-же* 'twój', pol. *mójże*). W językach północnosłowiańskich traktowanych jako całość, choć oczywiście poszczególne języki charakteryzują się własnymi preferencjami w tym zakresie, nie występują chyba żadne ograniczenia. Na przykład zaimki pierwszej i drugiej osoby z przyłączonym kontekstualizatorem *-že* są bardziej charakterystyczne dla języków wschodniosłowiańskich niż zachodniosłowiańskich, choć możliwe są ich użycia i w tym obszarze, por. nacechowane *ty żeś / jam że to sprawił*. Możliwe, że przypisywany operatorowi *že* refleks wzmacniający jest po części efektem dublowania się funkcji referencjalnej zaimka i kontekstualizacyjnej operatora. Nie bez znaczenia ma tu także możliwość kontrastownego akcentowania operatora w wielu *že*-konstrukcjach.

W drugiej części tego rozdziału zwróciłem uwagę na funkcje przypytajnikowego *-ž* w języku polskim jako zjawiska charakterystycznego dla tego języka, choć niezupełnie specyficznie polskiego, gdyż podobne funkcje pełni zapożyczony z polszczyzny operator *-ž* w jidysz (por. rozdział 6). W tym natomiast miejscu skoncentruję się na ścieżce wyodrębnienia się operatora komplementacji *že* w językach zachodniosłowiańskich i jego ewolucji. Ten ostatni aspekt pokażę na przykładzie języka polskiego, w którym rozwój tego operatora wydaje się szczególnie interesujący, odwołując się jednak i do innych języków słowiańskich.

W efekcie przyłączenia przywyrazowego *-ž(e)* do zaimków anaforycznych powstała na całym obszarze słowiańszczyzny relatory, np. scs. *jiže, ježe, jaže* 'który, które, która, czes. *jenž, jež, jež* 'ts.' itd., por.

- (91) *dielo,*   *jenž*   *si*   *dělal* (ŽaltKlem 44r)
       dzieło.NOM.SG   który   AUX   robić.PPF
       'praca, którą wykonałeś.'

Zaimki względne są wskaźnikami relacji między wyrażeniami zdaniowymi, pełnią podwójną funkcję, odnoszą się do obiektu w zdaniu głównym, z którym mogą

być uzgodnione składniowo, oraz spajają oba wyrażenia zdaniowe. W analizowanych konstrukcjach zaimek anaforyczny odpowiadał właśnie za odniesienie obiektowe, natomiast kontekstualizator pełnił funkcję zwornika zdania głównego z jego klauzulą. Nie dziwi zatem, że oba wyrażenia w wyniku leksykalizacji stały się podstawą dla wykładnika funkcji relacyjnej.

Pierwotna anaforyczno-kontekstualizacyjna konstrukcja podlegała następnie kolejnym przekształceniom opartym na mechanizmach gramatykalizacji, w wyniku czego powstały w językach zachodniosłowiańskich operatory komplementacji, wykładniki przyłączenia treści zdaniowej, niekoniecznie pozostającej w relacji opartej na podporządkowaniu składniowym, jak zobaczymy niżej. Ścieżka rozwojowa od relatora do operatora komplementacji została poświadczona w różnych językach, por. niem. *daß*, ang. *that*, wł. *che*, ros. *что*, a nawet – wyjątkowo – polskie *co*:

(92) *Pisaliście do nas powiadając, co jednegoście Tatarzyna naszli takowego, który tam był* (cyt. za: Курашкевич, 1971, s. 169).

Kierunek ewolucji zatem nie rodzi raczej zastrzeżeń, jednak kwestią sporną w polskich opracowaniach etymologicznych pozostaje forma zaimka względnego, od którego wywodzi się operator komplementacji. Wiesław Boryś uważa na przykład, że polskie *że*, pochodne z *iż*, kontynuuje prasłowiańską formę rodzaju męskiego **jbže* (Boryś, 2005, ss. 201, 753). Pogląd ten promują również anonimowi autorzy etymologii internetowego słownika polszczyzny *wsjp.pl*. Rozwiązanie to nie uwzględnia jednak zasadniczych przesłanek rekonstrukcji wewnętrznej i typologicznej. Po pierwsze, do wykształcenia się operatora kontemplementacji na złożu anaforycznym może dojść dopiero po przekształceniu anafory nominalnej w składniową, a do takiej operacji dochodzi w zasadzie w wypadku zaimków w rodzaju nijakim, które stają się prosentencjonalnymi (por. Kisiel & Sobotka, 2022). Po drugie zaś, proces gramatykalizacji w omawianym obszarze w innych językach zachodził zazwyczaj nie od zaimka w rodzaju męskim, lecz od zaimka nijakiego, por. gr. *ὅτι*, łac. *quod*, goc. *þata*. Taki rodzaj przekształceń zachodniosłowiańskich *že/že* postulują Trávníček (1956, ss. 56, 117), Kopečný, Šaur i Polák (Kopečný i in., 1980, ss. 291 i nast., 759), Ľubor Králik (2015, s. 693), Jiří Rejzek (2015, s. 816), Mańczak (2017, s. 235) czy Sobotka (Sobotka, 2020).

Polskie *že* zatem, podobnie jak czeskie czy słowackie *že*, powstało w wyniku redukcji pierwotnego **je že* czy **ježe*, traktowanego jako złożenie zaimka prosentencjonalnego w neutrum i kontekstualizatora *-že*³⁹, który był nośnikiem nie tylko funkcji spajającej, lecz także refleksu emfatycznego, a nade wszystko sensu epistemicznego,

³⁹ Taka interpretacja nie wyklucza możliwych oddziaływań na pol. *že* zaimka względnego, por. *Bo to pismo o tobie mamy, že zasmuciwszy dawasz wierne pocieszenie* (GIWp 69).

związanego m.in. z dokonywaniem działań na alternatywach w ramach wyznaczonego zbioru możliwych desygnatów (por. Sobotka, 2009). Za pochodzeniem zaimka od formy *neutrum* przemawiają takie formacje, jak np. *eżby, przecież*, warianty *eż, eże* późniejszego *że*. Z kolei formy *iż, iżby* są efektem redukcji stopnia otwarcia samogłoski *e > i*, do czego może doszło pod wpływem **jbže*, por. także przykłady niżej.

Jedną z głównych i pierwotnych zdaniowych funkcji dawnego *że* było nie tyle wprowadzanie dopełnieniowego argumentu propozycjonalnego, ile sygnalizowanie działań mownych, o czym świadczy przykład użycia w funkcji bliskiej relatorowi w przypisie 39 tego rozdziału, a także liczne w staropolszczyźnie zdania, w których operator *iże* wprowadzał – jeśli tylko nie był integralnym składnikiem przytoczenia, por. (96)–(99), mowę niezależną, jak w przykładzie (93):

- (93) *Tedy (...) baby jawnie powieść rzekąc, iże widzieliśmy nowe sie cudo stało, dziewica Maryja porodziła nie poruszywszy żywota swego dziewiczego*
(RozmP 64–65).

W przytoczonym powyżej przykładzie skumulowane zostały różne mechanizmy postawy asertorycznej nadawcy. Po pierwsze, mamy tu do czynienia z tzw. konstrukcją tautologiczną zbudowaną z formy bezokolicznikowej *verbum dicendi* oraz z *participium praesentis activi*, utworzonego od *verbum dicendi*: *powieść rzekąc*. W literaturze przedmiotu omawiany rodzaj imiesłowu interpretuje się przeważnie jako imiesłów środka (Boyer, 1984), lecz najprawdopodobniej pełni on również funkcję wykładnika asercji. Chodzi w tym wypadku o osadzenie mowy niezależnej w układzie odniesienia zapewniającym możliwość jej interpretacji pod względem warunków prawdziwościowych, odnoszących się do tego, że to, co zostało powiedziane przez nadawcę (przytoczone), zostało powiedziane naprawdę. A zatem zdanie po imiesłowie jest integralną częścią zdania nadrzędnego, stanowiąc jego quasi-podrzędnik. Cała zaś konstrukcja jest wypowiedzią asertoryczną (określaną w rozdz. 4 jako epegegetyczna). Po drugie, użyty tu operator kontemplementacji nie tylko wprowadza treść czyjejś wypowiedzi, ale również sygnalizuje, że należy ją traktować z epistemiczną powagą, której w istocie brakuje wypowiedziom cytacyjnym. Innymi słowy, mamy tu do czynienia z aktualizowaniem sekundarnej funkcji ‘że’ jako implikatora prawdziwościowego w akcie retycznym, która to funkcja stanie się prymarną w użyciach *iże* lub *że* jako modyfikatora deklaratywności, por.

- (94) *O wielika niewdzięczność: iże ten śmiał uderzyć zbawiciela naszego wszego świata w jego święte lice, jen był przedtym mało uzdrowion od niego!*
(RozmP683–684, cyt. za: J. Twardzik & Twardzik, 1979, s. 395).

Możliwe zatem, że jednostka ‘że’ mogła w pewnej mierze wprowadzać do wypowiedzenia komponent faktywny, związany z implikacją prawdziwości danego stanu rzeczy, a z pewnością także element wyznaczoności czy określoności, co pośrednio potwierdzają również wcale nie tak rzadkie słowiańskie użycia wprowadzające nie operatora komplementacji, lecz relatora *jbže* jako odpowiednika greckiego rodzajnika określonego (por. Fuchsbauer, 2022), por. wypowiedź z *Kodeksu Assemaniego*:

- (95) ὁν ἔγραφεν Μωϋσῆς ἐν τῷ νόμῳ καὶ οἱ
 егоже писа мѡси въ законѣ и
 профῆται εὐρήκαμεν, Ἰησοῦν υἱὸν τοῦ Ἰωσήφ τὸν ἀπὸ
 прѣци оубѣтомъ ѿца сѣна иосифова **лже** οτ
 Ναζαρέτ
 наζαρετα (AsJn 1 46).

‘Znaleźliśmy Jezusa, syna Józefa z Nazaretu, o którym nim pisał Mojżesz w prawie i prorocy’.

W przykładzie (95) w układzie paralelnym nie mają swoich staro-cerkiewno-słowiańskich odpowiedników jedynie rodzajniki τῷ w datiwie i τοῦ w genetiwie, przy czym za słowiański ekwiwalent tego drugiego można uznać morfem *-ov-* wraz z dopełniaczową końcówką fleksyjną przy przymiotniku dzierżawczym *josifovъ*⁴⁰.

Operator *ize* nie tylko służył w piśmiennictwie staropolskim do wprowadzania mowy niezależnej jako wykładnik asercji i mówienia, jak być może w przykładzie (93), lecz również mógł być – jak się zdaje – integralną częścią przytoczenia jako jego sygnał fatyczno-retyczny, por.

- (96) *Jako to świa(d)czymy iże Jarysz wykupił Naczęsławice i trzymał je trzydzieści lat i list na nie miał, ale ji sgubił* (RotPoz 470).

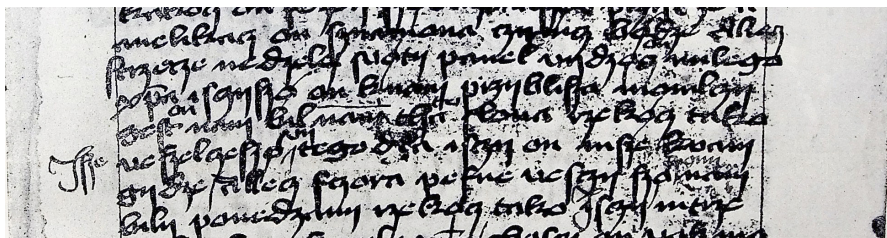
Wydaje się, że mamy tu do czynienia tylko z pozorną zależnością między czasownikiem *świadczyc* a treścią przysięgi. Operator *ize* jest zapowiednikiem tego, że się mówi, sygnałem początku aktualnego komunikatu. Formuła wprowadzająca *jako to świadczymy* ma taką samą wartość, jak łacińskie *item*. Przy czym za pomocą formy czasownika pisarz zaktualizował informacje na temat aktu mowy, jego wartości aktualnej i uczestnika bądź uczestników tego aktu. Interpretację te potwierdzają przykłady z wariantywnym operatorem asercji *jako*, po którym pisarz odnotowuje

⁴⁰ Nie można tego przykładu traktować jednak jako argumentu w dyskusji o obecności bądź nie wykładników kategorii wyznaczoności w językach słowiańskich, zwłaszcza w odniesieniu do form nominalnych i zaimkowych przymiotników. Omówiony tu mechanizm nie ma bowiem charakteru systemowego.

niezależną od operatora wypowiedź opartą na schemacie skonstruowanym na spójniku zespolonym *co* _, *to* _, względnie *co* _, *ten* _ (por. Krążyńska, 1979, 1980, 1981), jak w rocie pyzdrskiej:

- (97) *Tako jim pomoży Bog i święty †, jako to świadczymy cso Przedstaw wziął koń Jarosławowi, ten dziś wilka ma* (RotPyz 359).

Możliwe zatem, że *ize* w rotach nie tyle przyłączało podrzędną predykcję, ile sygnalizowało treść przysięgi jako wypowiedzi aktualizowanej. Weryfikacja tej hipotezy wymaga, rzecz jasna, drobiazgowych studiów i oglądu możliwie szerokiego materiału, na co niestety nie ma tu miejsca. Warto jednak dodać, że wspiera ją również kontekst paleograficzny. W *Kazaniach gnieźnieńskich* *ize* wprowadzane do rękopisu jako głosa sygnalizowała nie tyle przytoczenie, ile w ogóle mówienie, por.

Ryc. 18. Fragment rękopisu karty 2r *Kazań gnieźnieńskich* (Gn)

- (98) *Aleć w trzecie niedzieli święty Paweł widząc «on» miłego Krysta, izci się on k nam przybliży, mowilci jest «on» nam był ta «to» słowa rzekąc tako «Ize» wiesielcie się «wy» tegodla, izci on już k wam jidzie* (Gn 2r).

Większość kazań rozpoczyna formuła adresatywna *dziatki miłe* pozostająca poza związkami zdania, po której następuje zdanie wprowadzane oznaczanym w „korekcie” wielką literą operatorem *ize*, pełniącym – jak przypuszczam – funkcję retorycznego wykładnika mówienia. W niektórych kontekstach, jak np. w glosowanym *Kazaniu I*, pisarz – aby oznaczyć początek myśli czy okresu – poprawia czasem zapis operatora *iz(e)* z małej na wielką literę (por. (99a)), będącej graficznym znakiem organizacji tekstu w jego strukturze retorycznej i treściowej. Odróżnia przy tym *ize* jako składnik spójnika nieciągłego *tako* _, *ize* _, którego nie poprawia, od *iz(e)* „retorycznego”, wprowadzającego nową wypowiedź, por. (99b):

- (99a) *A przetość święty Łukasz ta to słowa «on» mowi rzekąc tako «I»że jacieśm namniejszy poseł ot miłego Krysta a powiedamci ja to wam wszystkim krześcijanom wiernym i teże sługam bożym iżci się nocsia nasz zbawiciel jest «był» narodził z krolewny niebieskie a z dziewice panny Maryje cożci on ten to świat otkupić ma (Gn 1r);*
- (99b) *A przez to gdyż ci się Kryst jest «był» na ten to świat narodził, tedy więc krolewstwo niebieskie takoć jest ono było barzo «wielikim» niebieskim wiesielim napełniono, **iż**eć się jest «ono» ludziem na ziemi tako było widziało, jakoby się ono na nie obalić było chciało, a to w ten to czas, gdyż«ci» są k nam z niebios święci anieli wiesieląc się byli zstepowali, a to dając chwałę krolu niebieskiemu i teże naszemu Krystowi milemu. «I»ż ci nasz miły Jesu Kryst narodziłci sie jest (Gn 1r).*

Powyższe przykłady świadczą oczywiście o świadomym podejściu do tekstu kazań jako gatunku wtórnie mówionego. Autor musiał odróżniać dwa rodzaje *iż(e)*, skoro traktował je niejednolicie. Bardzo prawdopodobne, że antepozytywny operator *iż(e)* był dla niego wyrażeniem z rejestru mówionego języka „naśladującym” wypowiedź potoczną albo sygnalizującym mówienie.

Przeprowadzone dotychczas obserwacje pozwalają założyć, że pierwotne funkcje ‘że’ mogły wiązać się z jednej strony z osadzaniem mówienia w określonym kontekście, a zarazem sygnalizowaniem tego aktu, bez względu na to, czy przytaczany był w postaci zależnej, czy niezależnej, z drugiej zaś – z sygnalizowaniem pewnego stopnia asertorycznej faktywności. Poniżej zaproponowana ścieżka motywacyjna rekonstruuje poszczególne ogniwa rozwoju znaczeniowego od psł. *ge > *že do pol. *że* ilustruje przejście od sensu związanego z działaniem na wiedzy i alternatywach (jak kontrastowanie) poprzez otwieranie pozycji dla argumentu nieprzedmiotowego (treści mówienia, stanu epistemicznego, postawy wolicjonalnej itp.) do łączenia wypowiedzi i modyfikowania ich ramy modalnej z wyraźnym i umotywowanym przekazem odnoszącym się do faktywności:

operator kontekstualizacyjny (-*že*) > konstrukcja partykuły z zaimkiem anaforycznym (*je že*) w znaczeniu ‘to właśnie/oto’ > konektor względny (*ježe*) ze znaczeniem ‘który/który-to (o którym mowa)’ > asertoryczny zapowiednik mówienia/wykładnik przytoczenia ‘oto: _’ > wykładnik zanurzonej predykcji znamionujący akt mówienia ‘ten/taki, który’ > ‘ten/taki, że’⁴¹ > operator komplementacji ‘że’ > faktywny modyfikator deklaratywności ‘że _’ (por. Coobotka, 2020, s. 222).

⁴¹ To ogniwo rozwoju *że* poświadczają takie przykłady, jak w przypisie 8 czy takie, jak niżej z elipsą wykładnika jakichś czynności mownych (‘mówię, ‘powiadam’ itp.), por. *Ale przyszła godzina, że każdy*

Operator komplementacji ‘że’ nie jest wyłącznie podstawą derywacyjną modyfikatorów deklaratywności, lecz również innych operatorów komplementacji (por. *żeby*), spójnika przyczynowego i spójników złożonych (por. *tak_ że_*), z których z kolei mogą powstawać komentarze przyrematyczne (por. *_ tak że _*). Użycie *iże* w funkcji spójnika przyczynowego, najtrudniejszego, jak sądzę, do wyjaśnienia ogniwa w tym łańcuchu ewolucyjnym, poświadczają już najstarsze dochowane przykłady, por.

- (100a) *Potem miły Jezus chodził w galilejskiej ziemi a do żydowskiej ziemie nie chciał ić, iże Żydowie szukali, jakoby ji mogli jąc i ubić* (RozmP 430).

Pozornie wydaje się, że powyższy przykład przeczy poczynionym tu dotychczas ustaleniom, gdyż powstanie sensu przyczynowego w żaden sposób nie może być efektem przekształceń pozycyjnych, jak w wypadku modyfikatorów deklaratywności, a co więcej, trudno wywieść komponent przyczynowy tak z funkcji kontekstualizacyjnej, raportującej mówienie, jak i epistemicznej. Wprawdzie słownik Kutevej i in. (Kuteva i in., 2019) odnotowuje wiele przykładów dokumentujących gramatyzację jednostek z pola mówienia w wykładniki przyczynowości, lecz (*i*)że jak spójnik służący uzasadnianiu informacji ze zdania poprzedzającego nie realizuje żadnego z odnotowanych w tym leksykonie wzorców zmian. Transformacja jednak wykładnika mowy niezależnej w konektor przyczynowy nie jest typologicznie odosobniona. Adrienne Dömötör (2015) pokazuje na przykładzie węgierskiej formy *mondován* ‘mówiąc’ ewolucję od operatora mowy niezależnej do konektora sygnalizującego „zależną przyczynowość”, por.

- (101) węg. *Észak-Korea*   *betilt-otta*   *a*   *szűk*
 Korea Północna   zakazać.PST.3SG   ART   obcisły
farmer-t   ***mond-ván***   *az*   *a*   *hanyatló*
jeans.ACC   mówić-ADV.PTCP   COMP   ART   dekadenski

któż zabije was domnim(a)wa sobie posługę uczyn(i)ć Bogu (EwKReg 43), gdzie wypowiedź po *że* można interpretować bądź jako mowę niezależną, bądź jako (dość dziwne) zdanie podrzędne przydawkowe. Odpowiada ono zdaniu z *Rozmyślania przemyskiego*: *Ale przyszła tego godzina, iże już wszelki, który zabije ktoś z was, będzie mniemać, aby Bogu w tem służbę uczynił* (RozmP 570–571, 21–24), w którym przy odczytaniu zaimka *tego* z odniesieniem nieosobowym (co sugerują zależności morfoskładniowe w zdaniu), interpretacja *iże* jako relatora jest raczej nieprawdopodobna. Hipotezę wywodzącą polski operator komplementacji ‘że’ z zaimka względnego postulował m.in. Orest Tkaczenko (Ткаченко, 1958, s. 204 i nast.), którego zdaniem o wzajemnej zależności tych wyrażań świadczą zdania typu: *Toć wiem wielkie u(bostwo krola) tako csnego, iż jeść tako śmierne przyście i tako śmierne narodzenie Syna Bożego* (Kśw cr). Mamy tu jednak chyba do czynienia z imitacją konstrukcji łacińskiej. Podobne zdania można odnaleźć również w języku staroczeskim.

nyugati   *divat*   *saját-ja* (Nag).
zachodni   moda   swój-POSS

‘Korea Północna zakazała noszenia obcisłych džinsów, twierdząc [podając powód], że należą one do dekadencjonalnej zachodniej mody’.

Wydaje się, że polski spójnik przyczynowy *i(że)* stanowi interesujący przykład gramatyzacji opartej na konwersji członów prosentencjonalnego operatora (*je ≈ to*) wraz z jego „argumentem” z członem kontekstualizującym (*-że ≈ że*) i jego „argumentem” (por. częściowo analogiczny przykład *nie chciał, a **ponadto** nie mógł* vs *nie chciał, a **ponad to, co zostało powiedziane**, nie mógł*). Odwrócenie tej transformacji niweluje funkcję uzasadnieniową operatora na rzecz relacji opartej na wnioskowaniu, por.

(100b) [to mówię] *że Żydowie szukali, jakoby ji ubić, to miły Jezus do żydowskiej ziemi nie chciał ić.*

Zaproponowany tu mechanizm wyodrębnienia się funkcji uzasadnieniowej potwierdza – jak widać – hipotezę o pierwotnie prosentencjalnym charakterze zaimekowego elementu konstrukcji z operatorem *-że*. Ponadto jest spójny z dotychczas prowadzonymi analizami zmierzającymi do wykrycia pierwotnych funkcji zarówno *że*, jak i operatora komplementacji (*i(że)*). Co więcej, argumentów na rzecz hipotezy o pierwotnym prosentencjalnym charakterze zaimka w złożeniu *iże* dostarczają rotysadowe. W przykładzie:

(102) *przybiegł Jan samopięt do karczmy na Mikołaja i dobywał go z karczmy, i uranił go; a tam acz sie dostały ktore rany Janowi ot Mikołaja, to sie dostały za jego pocztkiem, iż ji pirzwiej ranił* (RotPyz 909)

operator *iż* nie ma w istocie charakteru przyczynowego, lecz odnosi się do rzeczownika *początek*, wprowadzając informację uszczegóławiającą. Możliwe, że powstanie konektora kauzacji należy wiązać z wtórnym przeniesieniem wartości przyczynowej narzędnika na składnik wprowadzający kolejne zdanie, por. ‘jeżeli jakieś rany Jan otrzymał od Mikołaja, to otrzymał je z tej przyczyny (*początkiem*), że Jan zranił go pierwszy’.

Przedstawiony obraz ewolucji od operatora komplementacji, poprzez wykładnik zdawania sprawy z mówieniem z presupozycją prawdziwościową do implikatora prawdziwościowego nie daje wyczerpującej odpowiedzi na temat wszystkich relacji zachodzących w obszarze *że*-wyrażeń. Ten wymaga znacznie bardziej drobiazgowych obserwacji niż poczynione tutaj. Rzuca on jednak nieco światła na ten bardzo zamazany i trudny do kategoryzacji obszar.

Podsumowanie

Operatory enklityczne omówione w tym rozdziale ze względu na ich rangę gramatyczną traktowane są często jako semantycznie puste. Jednak przeprowadzone tu analizy świadczą o czymś zgoła przeciwnym. Nie są one pozbawione swoich sensów, a ich oddziaływanie semantyczne na wyrażenia, z którymi kookurują i do których się przyłączają, jest tak silne, że wpływają one na poważne przeobrażenia funkcjonalne tych właśnie jednostek. Co więcej, niektóre ich cechy znaczeniowe mogą być przenoszone na segmenty nawet pierwotnie nienasamazjologizowane. Oczywiście z czasem ich pierwotne funkcje oraz ranga wypowiedzeniowa – jak twierdzi Marek Nekula (2010) – ulegały degradacji i marginalizacji.

Na płaszczyźnie funkcjonalnej oba omówione tu operatory *-kV* i *-ž(e)*, mimo że różnią się swoim znaczeniem i zakresem, to dość podobnie wpływają na formy, do których się przyłączają, zwłaszcza w wypadku konstrukcji dewerbalnych. Bardzo możliwe, że przyczyną tego stanu jest ich etymologiczna bliskość. Jeżeli prasłowiańskie **-že* poprawnie wywodzimy z pie. **-g^he*, to bardzo możliwe, że pie. **-ké*, z którego wyewoluowały *-kV*-operatory, oddziaływało na język w zbliżony do **-g^he* sposób, choć prawdopodobnie na inny jego poziom. Niewykluczone, że oba wyrażenia funkcjonowały w innych przestrzeniach synchronicznych prajęzyka, stąd trudno dziś na podstawie wyrażen od nich pochodnych zakładać polifunkcyjność tych jednostek. Aktualizacja (główna funkcja *-kV*-operatorów) i kontekstualizacja (charakterystyczna *-že*-operatorom) mogą istotnie się krzyżować na płaszczyźnie syntagmatycznej, co też pokazuje przeanalizowany w tym rozdziale materiał.

Analizy przeprowadzone w dwóch ostatnich sekcjach rozdziału świadczą o tym, że jednostek *-kV* oraz *-že* nie można uznać za modyfikatory deklaratywności w ścisłym sensie tego terminu. Niemniej już od najdawniejszych czasów operują one najczęściej na wypowiedzeniach niedeklaratywnych lub współdziałają wraz z innymi środkami w kształtowaniu ramy modalnej wypowiedzeń.

Rozdział 6. Etymologia kontaktowa: wyrażenia funkcyjne obcego pochodzenia w języku polskim i jidysz

Wstęp

Podwaliny pod *etymologię kontaktową* jako subdyscyplinę etymologii o podstawach naukowych położyły między innymi badania Theo Vennemanna (por. np. Vennemann, 1984), który wykazał, że w wypadku oddziaływań innych języków na język pragermański w żadnym razie nie należy brać pod uwagę jedynie wpływu nieindoeuropejskiego substratu, ale w znacznym stopniu także wpływ języka wspólnoty dominującej – „superstratu” (Mailhammer, 2010, s. 50). Koncepcja ta opiera się na przekonaniu, że nie da się zastosować tych samych metod badawczych do etymologizowania leksyki rodzimej, której zasób tworzą przekazywane z pokolenia na pokolenie słowa powstałe w okresie (pre)historycznym rozwoju danego języka, oraz do leksyki zapożyczonej, której jednostki przedostały się do danego systemu językowego w wyniku jakiegoś rodzaju kontaktu językowego.

Różnica między oboma typami leksyki wydaje się zasadnicza m.in. z uwagi na rodzaj transmisji leksykalnej, pojemność semantyczną słów wchodzących do nowego leksykonu i ich potencjalną siłę rozwojową. Wyrażenia o tzw. etymologii kontaktowej przedostają się do danego leksykonu tylko w jednym aspekcie lub co najwyżej kilku aspektach swojej warstwy znaczeniowej (raczej nie w całej ich ekstensji), są one przenoszone przez obcych użytkowników języka albo przynajmniej przez osoby dwujęzyczne, co zasadniczo determinuje losy przeniesionych jednostek w leksykonie, który je gości. Muszą się one do niego nie tylko dostosować na płaszczyźnie paradygmatycznej i syntagmatycznej (stopień tego przystosowania zależy w punkcie wyjścia od rodzaju kontaktu językowego), ale i częściej niż ich rodzimi partnerzy podlegają niekontrolowanym przekształceniom formalnym i znaczeniowym.

Słowa, zarówno rodzime, jak i obce, w procesie transmisji ulegają różnym przeobrażeniom. Z pokolenia na pokolenie, z użytkownika na użytkownika za każdym razem do przekazu wprowadzane są modyfikacje formalne i znaczeniowe. Gdy medium transmisji przestaje być rodzimy użytkownik danego języka, wówczas w proces zmian wkładają się ogniwa przypadkowe, z reguły wykraczające poza tendencje

działające w danym języku i w danym okresie jego rozwoju. Oczywiście również leksyka rodzima może – jak przekonują Mikołaj Kruszewski (Крушевский, 1883, ss. 94–95) czy Witold Mańczak (1977b) – rozwijać się nieregularnie¹, jednak znacznie częściej odbywa się to w wyniku transmisji kontaktowej, prowadzącej zwykle do nieoczekiwanych substytucji dźwiękowych i różnego rodzaju reinterpretacji będących śladem adaptowania się słowa do obcego systemu. Procesy przeobrażania słów obcych zachodzą z reguły bez żadnej konsekwencji, a głównym czynnikiem je stymulującym jest podobieństwo formalno-znaczeniowe do leksyki rodzimej, której atrakcji ulegają (por. Sobotka, 2015b). Już chociażby z tego powodu badanie etymologii leksyki dziedziczonej wymaga innego rodzaju narzędzi niż badanie dziejów leksyki obcej. Temu drugiemu aspektowi wiele uwagi w badaniach sławistycznych poświęcił m.in. Vít Boček (2010, 2013, 2014), którego główna praca w tym zakresie koncentruje się na roli kontaktu językowego w rozwoju języka prasłowiańskiego, a w szczególności wpływów irańskich, trackich, celtyckich, germańskich, altajskich, romańskich, ural-skich i bałtyckich w zakresie leksyki autosemantycznej.

Zdaniem Roberta Mailhammera (Mailhammer, 2013b, s. 10) etymologia kontaktowa ze względu na swoją złożoność wymaga uwzględnienia wielu zmiennych, a jej efekty są mniej przekonujące niż rezultaty badań etymologii słownictwa rodzimego opierające się na prawach dźwiękowych i tendencjach rozwojowych danego języka. Mailhammer uważa jednak, że istnieją pewne mechanizmy zapobiegające budowaniu etymologii kontaktowych na niczym nieograniczonych spekulacjach. Badacz odwołuje się do procedur wewnątrz- i zewnątrzjęzykowych, stosowanych do ustalenia etymologii słów obcych przy braku bezpośrednich dowodów transmisji kontaktowej, a w szczególności do rekonstrukcji scenariusza kontaktu, języka kontaktowego oraz do wskazania struktury kontaktowej – źródła zapożyczenia. Jego zdaniem kluczowe w badaniach etymologii kontaktowych jest zintegrowanie aspektu lingwistycznego i społecznego. Procedury zmierzające do ustalenia etymologii kontaktowej wiążą się przede wszystkim z ustaleniem najstarszego poświadczenia elementu, o którym się sądzi, że może on być wynikiem kontaktu z innym językiem. Pierwszym zaś krokiem postępowania badawczego jest – zdaniem Mailhammera (Mailhammer, 2013b, ss. 24–26) – odtworzenie sytuacji kontaktu i jego wewnątrzjęzykowego typu. Rekonstrukcja kontaktu językowego może ponadto uwzględniać czynniki zewnętrznojęzykowe. Bierze się zatem pod uwagę również relacje społeczne między językiem biorcy a językiem dawcy, stopień dwujęzyczności użytkowników języka zaangażowanych w możliwy kontakt itp.

---

¹ Pogląd Mikołaja Kruszewskiego jest – jak już była o tym mowa – zasadniczo zbieżny z teorią nieregularnego rozwoju spowodowanego frekwencją, postulowaną przez Witolda Mańczaka. O ile mi jednak wiadomo, koncepcja Mańczaka nie opierała się na spostrzeżeniach ani Kruszewskiego, ani Paula (Paul, 1880, 1995), do którego z kolei po części odwoływał się Kruszewski.

Kontakt językowy w zależności od sytuacji kontaktowej może prowadzić do *zapożyczenia* lub *impozycji* (wprowadzenia), względnie *przesunięcia* jednostki lub struktury obcej². Zapożyczenia mogą być świadome bądź nieświadome. Źródłem zapożyczeń jest przeważnie leksyka autosemantyczna, zwłaszcza rzeczowniki, najrzadziej zaś zapożyczane bywają morfemy fleksyjne (por. Mailhammer, 2013b, s. 17). Zapożyczenie zazwyczaj jest procesem adaptacyjnym, integrującym jednostkę obcą z systemem, do którego została ona wprowadzona. Z kolei impozycje pojawiają się najczęściej w procesie akwizycji drugiego języka jako jego produkt uboczny i są one w związku z tym mniej lub bardziej przypadkowe. Tego rodzaju przeniesieniu (zwykle za pośrednictwem medium interjęzyka) podlegają najczęściej głęboko zakorzenione struktury i elementy języka, jak np. warstwa fonologiczna (w języku obcym, zwłaszcza gdy dopiero zaczynamy się go uczyć, zazwyczaj przenosimy dźwięki, które znamy z własnego języka lub podobne do nich, a nie rzeczywiste realizacje obcych segmentów fonologicznych), schematy składniowe, a nawet frazeologizmy czy aspekty pragmatyczne mowy (np. wystrzeganie się określonego typu leksyki, ponieważ w języku rodzimym ma ona charakter nacechowany albo strukturyzowanie tekstu za pomocą określonych mechanizmów dyskursywnych).

W kolejnym kroku rekonstruuje się język kontaktowy, jeśli nie jest on znany ze źródeł zewnętrznych. Procedura ma charakter retrospektywny i zmierza na podstawie specyficznie językowych cech obcej jednostki do wykrycia języka, w którym są one niespecyficzne i z którego zatem jednostka mogła zostać przeniesiona. Bierze się tu pod uwagę własności fonologiczne, łączliwość, znaczenie strukturalne i realne itp. Narzędziem wspierającym te działania może być analiza tekstów paralelnych. Ostatni krok badawczy zmierza w kierunku identyfikacji struktury źródłowej oraz rekonstrukcji procesu transferu. Badanie powinno również uwzględniać odpowiedź na pytanie o stabilność obcej jednostki w nowym systemie, w czym pomocne bywa wyjaśnianie korespondencji dźwiękowych, substytucji, a nawet przesunięć znaczeniowych i zmian morfosyntaktycznych.

W tradycji badań etymologicznych przyjęło się zazwyczaj używać do rozróżniania wyrazu rodzimego od obcego kryteriów morfologicznej przejrzystości oraz regularności postaci fonologicznej i gramatycznej dającej się wyjaśnić zmianami motywowanymi wewnątrzjęzykowo (por. Boček, 2013, s. 15). Innymi słowy, za rodzime

---

² Termin *impozycja* zaczerpnięty został z pracy Fransa Coetsema (Coetsem, 2000), odpowiadają mu w koncepcji Sarah G. Thomason (2001) terminy *shift* 'przesunięcie' lub *imperfect learning* 'niedoskonała nauka'. W polskich badaniach odróżnia się m.in. *zapożyczenia* od *przeniknięć* (Walczak, 2006; Witczak, 1992). Z zapożyczeniem – według Krzysztofa T. Witczaka (Witczak, 1992, ss. 80–81) – mamy do czynienia wtedy, gdy obcy wyraz, wchodząc do danego systemu semantycznego, zapelnia w nim „pustą klatkę”, natomiast do przeniknięcia dochodzi wówczas, gdy obcy wyraz w sytuacji kontaktowej napotyka na rodzimy „synonim”, z którym zaczyna rywalizować.

uznaje się formacje o przejrzystej w danym języku strukturze słowotwórczej, które elementy formatywne opierają się na systemie opozycji, jak też wyrazy niewykazujące odchyłeń gramatycznych, w tym również w zakresie składni, których formę można wyjaśnić za pomocą zachodzących w danym języku zmian poświadczonych również innymi przykładami. Z kolei wyrazy obce podlegają najczęściej zewnętrznym regułom fonologicznym, gramatycznym i leksykalno-rozwojowym. Współczesne modele lingwistyki kontaktowej kwestionują jednak ten tradycyjny sposób kategoryzowania jednostek leksykonu na rodzime i obce, uznając, że przyczyny wewnętrzne i zewnętrzne zmian, na których opierał się model tradycyjny, nie są czynnikami wzajemnie się wykluczającymi – jedna i ta sama zmiana językowa bowiem może być motywowana zarówno wewnętrznie, jak i zewnętrznie³ (por. Farrar & Jones, 2002; Thomason & Kaufman, 1988).

Powyższe kryteria, nawet jako punkt wyjścia do szczegółowych badań, mogą być jednak w ograniczonym stopniu stosowane w odniesieniu do leksyki, która jest przedmiotem zainteresowań tej pracy, tzn. do wyrażen funkcyjnych, najczęściej nieodmiennych, o zatartej motywacji bądź wręcz derywacyjnie prostych. Kategorię tę tworzą klasy jednostek języka składniowo i semantycznie niesamodzielnych, m.in. przyimków, niektórych zaimków, spójników, partykuł, operatorów metapredykatywnych. W kontekście ich pochodzenia dominują w literaturze przedmiotu dwa skrajne stanowiska; pierwsze, postulujące ich absolutną rodzimość (por. Grochowski, 2014), określam jako przedempiryczne, natomiast drugie, wykazujące ich względną podatność na zapożyczenia (por. Matras, 1998, 2007a, 2007b, 2009; Stolz, 2007; Stolz & Levkovich, 2022), nazywam stanowiskiem empirycznym i postempirycznym (na podstawie tego drugiego ustalane są bowiem pewne implikacje teoretyczne).

Maciej Grochowski (2014, ss. 13–14) wśród najważniejszych wspólnych cech wyrażen funkcyjnych (przeciwstawianych czasownikom, rzeczownikom, przymiotnikom i przysłówkom) wymienia: (a) ich brak regularnej budowy morfologicznej w rozumieniu synchronicznym; (b) niemożność podziału formy wyrazowej takich wyrażen na morfem leksykalny i gramatyczny; (c) z reguły nieprzyjmowanie przez nie akcentu niekontrastywnego; (d) nietworzenie opozycji pragmatycznych i par synonimów absolutnych; (e) niepodatność na ogół na zmiany, zarówno formalne, jak i znaczeniowe; (f) niepodleganie procesom derywacji i kompozycji; (g) rodzimość tych słów (tzn. niezapożyczenie ich z innych języków).

Wszystkie te własności odnoszą się do wyrażen funkcyjnych ujmowanych statycznie, choć odwołują się do zmiennych motywowanych dynamicznie (budowa

³ V. Boček (2013, s. 17) jako przykład wyrazu, który może być rozpatrywany na tej skali, podaje psl.

*boğ, irańską kalkę semantyczną w języku prasłowiańskim. Słowo to formalnie ma charakter dziedziczony (por. ide. **bhag-* 'dzielić'), jednak semantycznie należy je wiązać z irańskim krewniakiem (por. aw. *baya* 'pan, bohater, bóg').

morfologiczna, pochodzenie, podatność na zmiany). Uwzględnienie w opisie wyrażen funkcyjnych ich dynamiki, danych etymologicznych i historycznojęzykowych niemal całkowicie unieważnia wykreślony przez Grochowskiego zestaw cech, zwłaszcza w odniesieniu do punktów (e)–(g), choć również własności (a)–(c) wymagałyby w tym ujęciu specjalnych objaśnień, a część ich cech synchronicznych jest z pewnością dziedzictwem przeszłości, jak np. możliwość (niebezwzględna zresztą) akcentowania jedynie kontrastywnego. Grochowski akcentuje m.in. rodzimość wyrażen funkcyjnych, co – jak zobaczymy niżej – nie znajduje potwierdzenia w materiale empirycznym (dlatego też jego stanowisko określam jako przedempiryczne).

Ujęcie Grochowskiego wydaje się stać w całkowitej opozycji w stosunku do ustaleń tych badaczy, według których dane empiryczne potwierdzają nie tylko możliwość, ale i powszechność zapożyczania w obszarze leksyki funkcyjnej. Zgodnie z teorią kontaktu językowego Yarona Matrasa (Matras, 2009, ss. 193–209) operatory dyskursywne (*discourse markers*) spośród wyrażen funkcyjnych zajmują miejsce na samym szczycie hierarchii „zapożyczalności” (*borrowability hierarchy*) jako jednostki, które są regularnie przenoszone przez osoby dwujęzyczne z języka „zewnętrznego” w interakcji w języku „wewnętrznym”. Wysokie miejsce w tej hierarchii zajmują również konektory, które rozumiane są przez Matrasa jako jednostki służące do śledzenia udziału odbiorcy w akcie mowy i kierowania jego uwagą. Z kolei zapożyczalność przysłówków dozdaniowych i partykuł związana jest z ich obciążeniem wysokim ryzykiem wpływem na równowagę relacji nadawczo-odbiorczej w sytuacji komunikacyjnej. Zapożyczanie tych jednostek odbywa się na podstawie ogólnie obowiązującej chronologii ustalanej w odniesieniu do spójników. Pewne kategorie, np. spójniki parataktyczne adwersatywne (Matras, 2007a, s. 54), są łatwiej i wcześniej zapożyczane niż inne kategorie, np. spójniki upodrzędniające warunkowe (Matras, 2007a, s. 57). Badanie (post)empiryczne przeprowadzone na 137 językach byłego Związku Sowieckiego wykazało, że w zdecydowanej większości tych języków o różnym podłożu genetycznym, typologicznym i geograficznym udział spójników zapożyczonych jest mniej więcej podobny. Dotyczy to również systemów o odmiennych od wzorca sposobach łączenia klauzul (Stolz & Levkovich, 2022).

Zapożyczenia (w szerokim sensie terminu) w obszarze wyrażen funkcyjnych są – wbrew temu, co twierdzi Grochowski – możliwe, choć czynniki je motywujące nie są z reguły porównywalne z czynnikami umożliwiającymi sytuacje kontaktowe w odniesieniu do leksyki autosemantycznej. Wyrażony jednak przez niego pogląd nie jest, paradoksalnie, zupełnie bezpodstawny. Oba stanowiska, Grochowskiego i np. Matrasa – choć pozornie sprzeczne – prezentują problem z różnych punktów widzenia, opierając się na innych założeniach teoretycznych.

Celem tego rozdziału będzie próba włączenia się w dyskusję na temat „zapożyczalności” leksyki funkcyjnej. Przyjmuję, że zapożyczenie, względnie impozycja

w interesującym mnie obszarze to wyrażenie o statusie funkcyjnym przejęte w wyniku kontaktu językowego z języka gospodarza jako takie (tj. funkcyjne) bądź przejęte jako wyrażenie przynależące do kategorii przejściowej, które przeszło do nieprzedmiotowego planu wypowiedzi na gruncie języka, do którego się przedostało. Analizy przeprowadzę na odmiennych typologicznie i genetycznie językach – polskim i jidysz. W szczególności interesować mnie będzie udział i stabilność czeskich zapożyczeń funkcyjnych w polszczyźnie oraz – dla porównania uzyskanych w ten sposób wyników – polskie pożyczki wyrażen nieprzedmiotowych we wschodniej odmianie jidysz, języku aszkenazyjskich Żydów związanym ewolucyjnie m.in. z rodziną dialektów germańskich.

Polskie wyrażenia funkcyjne czeskiego pochodzenia⁴

Wyrażenia funkcyjne czeskiego pochodzenia w polszczyźnie są stosunkowo dawnymi zapożyczeniami. Przedostały się one bowiem do języka polskiego głównie w XV wieku i w pierwszej połowie wieku XVI. Pożyczki w tym obszarze z drugiej połowy XVI wieku są rzadkie, choć czeszczyzna wciąż jeszcze oddziałuje na system języka polskiego, m.in. za pośrednictwem Braci Czeskich. Pewna część interesującej mnie leksyki ma charakter interferowany (por. U. Weinreich, 1968), na co wskazują przypadki odchylenia od normy w języku kontaktowym (czeskim) i języku biorcy (polskim) wynikające ze stałego kontaktu obu tych języków, w wypadku zaś innych wyrazów czeszczyzna mogła wpływać na podtrzymanie w języku polskim wzorca formalnego lub formalno-znaczeniowego (np. *ać, ku, zase*), bądź wręcz na procesy transformacji nieprzedmiotowej (np. *zaiste, zawiern(i)e*).

Wyrazy nieodmienne poddane tu oglądowi mogą być – uwzględniając dla uproszczenia wyłącznie kryterium diachroniczne – morfologicznie niepodzielne bądź morfologicznie podzielne. Wyrażenia podzielne składają się z rdzenia i afiksów, a dodatkowo mogą zawierać pozostałości dawnych elementów fleksyjnych, jak np. dawne końcówki rodzajowe czy twarde bądź miękkie wygłos jako ongisiejsze zakończenie tematu. Wyrażeń niepodzielnych morfologicznie w analizowanym materiale, na który łącznie składa się 67 jednostek, jest niewiele. Są to: *bez, pro, sam, se, ku* (?), *pak* (?), *pry* (?), *za*. Grupę tę tworzą dawne zaimki i przyimki. Część z nich prawdopodobnie była jednak formalnie podzielna, a ponadto nie wszystkie te wyrazy można uznać za niekwestionowane bohemizmy (np. spośród *ku, pak, pry, za* tylko *ku* wydaje się faktycznie słowem o możliwej czeskiej proveniencji). Wśród wyrazów morfologicznie podzielnych pewną część tworzą słowa zleksykalizowane na gruncie staropolskim czy wręcz zachodniosłowiańskim, np. *bez, przez, gdy*, inne zaś mają

⁴ W sekcji tej odwołuję się do mojego opracowania bohemizmów funkcyjnych (por. Sobotka, 2018c), jednak znaczenie poszerzam obszar eksploracji oraz nieco inaczej niż w tym artykule profiluję materiał.

przejrzystą bądź możliwą do odtworzenia na podstawie analogii strukturę, np. *wsz-ak*, *le-cz(e)*, *ne-bo*, *ne-ż*.

Język polski należy do języków ze szczególnie bogatym systemem leksyki metatekstowej (podobnie jak niegdyś grecki czy gocki). Wiele danych etymologicznych i historycznojęzykowych wskazuje, że polszczyzna zawdzięcza do pewnego stopnia ten status językowi czeskiemu, choć niekiedy przeceniano wpływ języka czeskiego na kształtowanie się polszczyzny, „zbyt pochopnie przypisywano wpływowi czeskiemu to, co zupełnie dobrze tłumaczy się na gruncie rodzimym, a nawet formy językowi czeskiemu nie znane [...]” (Siatkowski, 1990, s. 143), jak w wypadku partykuły *lepak*, którą S. Urbańczyk (1946, ss. 133–134) rzekomo odnalazł w *Biblii Ołomunieckiej*.

Za podstawowe kryteria czeskości wyrażeń przyjmuje się przede wszystkim ich: (a) specyficznie niepolskie cechy fonetyczne, obserwowalne albo w szczechizowanych wyrazach rodzimych, albo w pożyczkach leksykalnych o czeskich cechach fonetycznych (por. Basaj & Siatkowski, 2006, ss. 4–5; Siatkowski, 1965, 1970, 1990, s. 137); (b) charakterystyczny dla języka czeskiego typ derywacji (np. derywaty z sufiksem *-teln-*), co w analizowanym materiale dotyczyć będzie tylko przysłowka *rzetelnie*; (c) czeski paradygmat odmiany, a w wypadku wyrażeń nieodmiennych – pozostałości po dawnej odmianie, jeśli wyrazy te w przeszłości się odmieniały (por. Siatkowski, 1983, 1984; Stieber, 1974, s. 314); (d) niekiedy cechy składniowe, zwłaszcza specyficzna łączliwość lub kookurencja, a szczególnie językowe właściwości selektywne semantyczno-składniowe (np. typowa dla czeskiego kookurencja dwóch wyrażeń łączących o funkcji adwersatywnej, por. *ale* *wszak*, reduplikacja konektora *jednak*, *jednak*); (e) rozwój semantyczny właściwy językowi czeskiemu lub poświadczony na gruncie polszczyzny (swoisty dla języka czeskiego rozwój semantyczny, jak na przykładzie *jednak*, w którym miejsce pierwotnych komponentów deiktycznych zajmują komponenty aproksymatywne). Powyższe kryteria same w sobie nie mają wartości rozstrzygającej bez uwzględnienia danych etymologicznych, historycznojęzykowych, geograficznych, w tym dialektycznych, oraz pozajęzykowych o statusie historyczno-kulturowym. Ponadto należy także uwzględnić kryterium odwołujące się do siły utrwalania się czechizmów, co pozwala oddzielić doraźne zapożyczenia, pojawiające się w nielicznych przekazach piśmiennych, związane z właściwościami idiolektalnymi pisarzy lub tłumaczy albo wydawców, od bohemizmów przyswojonych, pojawiających się w tekstach seryjnie. W wielu wypadkach czeski jest dla polskiego nie tyle źródłem zapożyczeń, ile językiem oddziałującym w zakresie szerzenia się czy upowszechniania pewnych typów językowych, np. poprzez współdziałanie w rozszerzaniu zakresu użycia jakiegoś formantu (por. dozaimkowe *-ak-*).

Przedstawiony na ryc. 19 materiał językowy, na który składają się wyrażenia niefleksyjne, również przysłowki z przedmiotowego planu języka jako potencjalne źródło jednostek metatekstowych, został podzielony na: (a) słowa zapożyczone

z języka czeskiego; (b) słowa rozwijające się lub upowszechniane w polszczyźnie pod wpływem czeskim, choć ich znaczenie i postać można wyjaśnić oddziaływaniem jednego z dialektów polskich (wielkopolskiego bądź małopolskiego); oraz (c) słowa w niektórych opracowaniach naukowych traktowane jako bohemizmy, lecz niebędące rzeczywistymi bohemizmami. Źródłem tego zestawienia jest słownik Mieczysława Basaja i Janusza Siatkowskiego (Basaj & Siatkowski, 2006) oraz badania własne.

Wyrażenia niefleksyjne		
pochodzenia czeskiego	interferowane lub podtrzymywane przez czeski wzorzec	przejściowo traktowane jako bohemizmy
<i>hnet/wnet</i>	<i>ano</i>	<i>ać</i> (Nehring, 1882, s. 176)
<i>jednak</i>	<i>eże</i>	<i>asi</i> (Brückner, 1891, s. 727)
<i>kam</i>	<i>gdy</i>	<i>(a)za(li)</i> (Urbańczyk, 1946, s. 96)
<i>kterak/ktorak</i>	<i>ku</i>	<i>lepak</i> (Urbańczyk, 1946, ss. 133–134)
<i>lecz/lecz_, lecz_</i>	<i>(na)porządk</i>	<i>nikakie</i> (Nehring, 1882, s. 178)
<i>nader</i>	<i>niktej</i>	<i>pak(li)</i> (Lubicz, 1894, s. 310)
<i>neb(o)</i>	<i>niżaden/niżadny</i>	<i>pry</i> (Ptaszycki, 1889, ss. 2–3)
<i>neni</i>	<i>odkud</i>	<i>weźdy</i> (Ogonowski, 1880, s. 364)
<i>neż</i>	<i>opięć</i>	<i>żeby</i> (Urbańczyk, 1946, s. 86)
<i>niestocie</i>	<i>owszem</i>	
<i>nietoliko</i>	<i>podle</i>	
<i>(o)podal</i>	<i>snad</i>	
<i>po gościnie</i>	<i>społu</i>	
<i>ponieważ</i>	<i>tento</i>	
<i>pro</i>	<i>tylko</i>	
<i>procz</i>	<i>wedle</i>	
<i>proto</i>	<i>zaiste</i>	
<i>przez</i>	<i>zajutra/zjutra</i>	
<i>rzetelnie</i>	<i>zawiern(i)e</i>	
<i>se</i>	<i>zaprawdę</i>	
<i>sem</i>	<i>zase</i>	
<i>skaud</i>	<i>zhola</i>	
<i>syc(e)</i>	<i>żaden</i>	
<i>takmiarz/takmierz</i>		
<i>tehdy</i>		
<i>(to)czusz</i>		
<i>(w)obec</i>		
<i>w ta doba</i>		
<i>(a/ale)wszak</i>		
<i>źrzejmie/źrzemy</i>		

Ryc. 19. Wyrażenia niefleksyjne w polszczyźnie o możliwej czeskiej proveniencji

W zakresie cech fonetycznych w zaprezentowanym na ryc. 19 materiale przeważają realizacje z kontekstami dyspalatalizacyjnymi (np. *bez, nebo, wnet*), sporadycznie pojawiają się formy ze spółgłoską *h* na miejscu etymologicznego **g*⁵ (np. *hnet, tehdy, tohož, zhola*), mamy tu też formy nieprzeglószone (np. *bez*), postaci beznosówkowe (*odkud, wic*) itp. W zakresie cech słotwórczych czechizmami będą formacje z sufiksem *-teln-*, zob. *rzetelnie, žzetelnie* (por. Lehr-Spławiński, 1938, s. 98), a także derywaty odzaimkowe z sufiksem *-ak-*, np. *jednak, ktorak, wszak* (por. Sobotka, 2015a). Cech wyraźnie fleksyjnych w badanym materiale brak, co nie dziwi, ponieważ, po pierwsze, systemy morfologiczne języków wernakularnych są z reguły odporne na obce wpływy – zazwyczaj zapożyczenia (inaczej niż impozycje) mają charakter leksykalny, a jedynie wtórnie fleksyjny czy słotwórczy (będziemy mówić w takich wypadkach raczej o interferencji niż o zapożyczeniach morfologicznych), a po drugie – w badanym obszarze mamy przecież do czynienia z wyrażeniami nieodmiennymi, które jednak w pewnych wypadkach noszą odległe ślady wpływu „unieruchomionej” czeskiej fleksji, np. *społu, w ta doba, žrzymy*, upowszechnienie się apokopowanego typu pierwotnych zaimków na *-ak-*. Stosunkowo dużo w obserwowanym materiale odnajdziemy bohemizmów składniowych, co do tej pory badaczom zagadnienia z reguły umykało. Czeskiego pochodzenia są układy dwóch elementów o szeroko rozumianej funkcji łączącej i o podobnej funkcji semantycznej, np. *a wszak, ale wszak* (por. Kosek, 2011, 2013), czeskiej proveniencji są – jak się zdaje – powtórzenia spójników w rodzaju *lecz* ₁ *lecz* ₂ czy *jednak* ₁ *jednak* ₂, *i* ₁ *i* ₂ w znaczeniu ‘także ₁ także ₂’ (por. Kopečný i in., 1980; Štícha i in., 2013). Niektóre słowa mogą być uznane za bohemizmy, ponieważ świadczą one o typowym dla języka czeskiego efekcie rozwoju semantycznego, np. *sem* ‘tu’ (EwanSandMal) < *sem* < *sěmo*, por. pol. *tam i sam* vs pol. *sam* ‘tutaj’. Innym takim przykładem może być *(o)podal* w znaczeniu ‘nieco dalej, daleko’, bogato poświadczone w tekstach staroczeskich (por. *podál* ‘ts.’), w przeciwieństwie do tekstów staropolskich, gdzie pojawia się wyłącznie w *Biblii królowej Zofii*, zabytku o dobrze udokumentowanych wpływach czeskich⁶.

⁵ Do zmiany tej doszło w języku czeskim w XIII wieku, a zatem tylko wyrazy zapożyczone po zajęciu tego procesu będziemy traktowali jako bohemizmy. Zmiana ta zresztą zachodziła stopniowo, na przełomie XII i XIII stulecia tylnojęzykowe *g* przeszło w tylnojęzykową szczelinową *ɣ*, a następnie w wyniku asymilacji w dźwięczny spirant krtaniowy *h*, por. *glava > *ɣlava* > *hlava*, *tegdy > *teydy* > *tehdy*.

⁶ Ten argument należy wiązać z bodaj najczęściej podnoszonym kryterium czeskości jakiejś formy czy konstrukcji. Powszechnie przyjmuje się bowiem, że jeśli polski bądź interferowany tekst są zależne od wzorów czeskich, to wyrazy w nim użyte traktuje się jako bohemizmy, zwłaszcza w wypadku, jeśli nie mają one poświadczenia w innych polskich zabytkach. Szczególne znaczenie pod tym względem nadaje się *Biblii królowej Zofii* oraz drugiej i trzeciej części *Psalterza floriańskiego* (psalmy od 102 do 150). Niekiedy, wbrew nawet zdrowemu rozsądkowi, formę poświadczoną w jednym z tych zabytków, a w szczególności w BZ, traktuje się ze względu na jej tekstową reprezentację jako bohemizm. Wydaje się, że ten właśnie argument był głównym powodem powołania za bohemizmy słów: *aza* w znaczeniu ‘czy’ i wyrazów pochodnych, tzn. *azali i zali* (por. Urbańczyk, 1946, s. 96), *lepak* (Urbańczyk, 1946, ss. 133–134), *nikakie* ‘w żaden sposób, nijak’

Wyrażenia, którym w przeszłości przypisywano proveniencję czeską, w świetle szczegółowych analiz odsłaniają swoją polską lub wręcz północnośląską przeszłość. Operator *ać* 'niech', traktowany niekiedy niesłusznie jako *compositum* spójnika **a* i partykuły utworzonej od formy celownika zaimka **tъ* (por. przyp. 16 rozdz. 5), znany jest gwarom cieszyńskim, gdzie się utrzymał ze względu na wpływ czeski, ale jego pierwotny zasięg musiał być szerszy niż obecnie, jeśli przyjmujemy, że np. ukr. *am*, wyrażające niecierpliwość, niezadowolenie, jest etymologicznie powiązane z *ać*, które zapewne było operatorem nie tyle czeskim, ile po prostu północnośląńskim.

- (1) *Та ну-бо розкажи! Ам, одчепишь!* (Грінченко, 1907)
 DEM INT powiedzieć.IMM.2SG PTCL odczepić.PRS.2SG.REFL
 '– No powiedz mi! – Ach, odczep się!'

Słownik etymologiczny języka ukraińskiego łączy staroukraińskie *amъ* z sensem 'niech' (Мельничук i in., 1982, s. 95). Dodatkowych argumentów przemawiających za północnośląńskim charakterem **atъ* dostarczają dane staroruskie, w których *атъ/ать* pełniło podobną funkcję do staroukraińskiego *amъ* i staropolskiego *ać*, por.

- (2) *АТЬ ПРАВАТЬ СА САМИ ПО СВОЕМОУ СΟΥДОУ* (Гр 1229).
 PTCL sądzić.PRS.3PL.REFL PRN PREP PRN.DAT.SG sąd.DAT.SG
 'Niech sądzą się sami według swoich praw.'

Domniemana zatem pożyczka z języka czeskiego została za taką uznana prawdopodobnie ze względu na fakt, że do dzisiejszego dnia operator *at'* przetrwał w języku czeskim, por.

- (3) *At' se zas ve zdravi*
 PTCL REFL znówu.ADV PREP zdrowie.LOC.SG
shledáme (Havránek, 1971).
 spotkać.PRS.3PL
 'Obyśmy się spotkali ponownie w dobrym zdrowiu.'

(por. Nehring, 1882, s. 178), *pak(li)* 'zaś, więc' (por. Lubicz, 1894, s. 310; Urbańczyk, 1946, ss. 136–137), *weždy* 'zawsze' (por. Ogonowski, 1880, s. 364) oraz celowego *žeby* (por. Urbańczyk, 1946, s. 86). Kwestie dialektalne i ewentualny wpływ czeskiego wariantu na jedną z postaci słowa miały być przyczyną uznania za bohemizm spójnika *albo* (por. Rospond, 1949, s. 201), argument semantyczny kazał Brücknerowi (Brückner, 1891, s. 727) zaliczyć *asi* 'ale' z *Kazań świętokrzyskich* do wyrazów czeskiego pochodzenia, a wierność czeskiemu oryginałowi miała być kryterium przyjęcia *przy* 'podobno' do grupy czeskich zapożyczeń (por. Ptaszycki, 1889, ss. 2–3). Żadnego z tych słów nie można na serio traktować jako bohemizmu, na co argumenty zestawili Basaj i Siatkowski (2006) w pracy poświęconej bohemizmom w polszczyźnie.

Język czeski mógł co najwyżej wpływać na częstość używania tego wyrazu w staropolszczyźnie⁷.

Jeszcze innym przykładem niezwykłego bohemizmu w obszarze wyrażenia funkcyjnych jest partykuła porównywania sekwencji *lepak* o sensie bliskim współczesnym polskiemu partykułom *z kolei*, *znowu*, *znowuż*, *znów*. Wydaje się, że w języku staro- i średniopolskim⁸ wyrażenie to było używane zarówno w funkcji przysłówka, por.

- (4) *warżze to w occie aż do połowice wyrwrze / po tym przecedź / a w on ocet włoż
czystego miodu / jakoby na poły / warz **lepak** aż zgęstnie jako miód* (SienLek
40v, 53)

jak i partykuły, por.

- (5) *I rzekł pan bog ku węzowi [...] A żenie **lepak** rzekł jest bog [...]* (BZ Gen 3,16).

Zostało ono uznane za bohemizm mimo jego specyficznie polskiego charakteru. Brak bowiem jego poświadczeń w innych językach słowiańskich, a „wyjątkowe” – zdaniem Urbańczyka (Urbańczyk, 1946, ss. 133–134) – staroczeskie *lepak* nie znajduje potwierdzenia we współcześnie odczytanym materiale staroczeskim i średnioczeskim, przy poświadczonych użyciach *ale pak*, *le tak* i in., pochodzących z początku XV wieku. Niewykluczone zresztą, że wyrażenie to jest świadomą innowacją pisarza słabo znającego język polski, tłumacza bądź kopisty *Biblii szarospatackiej*, które upowszechniło się pod wpływem tego tekstu. To złożenie *le i pak* zostało być może utworzone na wzór stczes. *le-tak* o funkcji gradacyjnej (na skali afektywno-wyjaśniającej) bądź wyjaśniającej, co tłumaczyłoby pewne polskie użycia o funkcji wynikowej ‘zatem’, ‘więc’, por.

- (6) *V   hlavách   byli   šarlatové   a   v*
PREP   głowa.LOC.PL   być.PST.3PL   szkarłatny.ACC.PL   CONJ   PREP
nohách   topazitové,   le tak,   že   nemůž
noga.LOC.PL   topazowy.ACC.PL   DISC   COMP   NEG-MÓC.PRED

⁷ Na marginesie pozostawiam rekonstruowane *ać* z tzw. pierwszego zdania polskiego – ani to bowiem według mnie zdanie, ani zdanie polskie – jest to hybryda językowa polsko-łacińska, w której najprawdopodobniej zapis *ut* nie odpowiada rodzimemu *ać*, lecz łacińskiemu wskaźnikowi nawiązania o funkcji celowej *ut*.

⁸ Wyrażenie to jest częste w piśmiennictwie XVI wieku, utrzymuje się mniej więcej do końca XVII lub początku XVIII wieku (por. dane kartoteki XVII i pierwszej połowy XVIII wieku). Odnajdujemy je jeszcze w dokumentach datowanych na rok 1690, a następnie wychodzi z użycia; na wzór *paknię* została utworzona forma *lepaknię*.

*vymysli*ti (BawArn 105r).

wymyślić.INF

[figury na kołdrze łoża] ‘U wezglówia były szkarłatne, a w nogach topazowe, i tak, że nie sposób wymyślić.’

Możliwy jest również, tak ze względów formalnych, jak i znaczeniowych, wpływ staroczeskiej konstrukcji *ale pak*, por.

- (7) *Ale pak Mojżież a Áron učinila [...]*
 CONJ potem.ADV Mojżesz.NP CONJ Aron.NP uczynić.PST.3PL
divy [...] *před faraonem* (BiblOl 11, 29r, 9).
 cud.ACC.PL PREP faraon.INS.SG

‘Mojżesz i Aaron uczynili zatem cuda przed faraonem.’

Jeśli mamy tu do czynienia faktycznie z kalką, to proces „zapożyczania” należałoby tłumaczyć funkcjonalnym osłabieniem staropolskiej partykuły *le* i wychodzeniem jej z użycia oraz z próbą wzmocnienia *le* za pomocą dołączonego przysłówkowego bądź partykułowego *pak*⁹. W tym sensie powstanie partykuły *lepak* należałoby traktować bądź jako przejaw tendencji do tworzenia konstrukcji analitycznych, por. *jedwo – le-dwo, wiernie – zawiernie* itd., bądź jako pomyłkę powstałą w procesie przeniesienia do polszczyzny czeskiej konstrukcji *ale pak*.

Nieustabilizowana, przysłówkowa lub partykułowa, funkcja *lepak* jest być może echem jego pochodności. Dziedziczyło ono bowiem nie tylko znaczenie sekwencyjnego *pak*, lecz również sens wyróżniający analogicznego *le*. W przeciwieństwie jednak do *le* nie pojawiała się po negacji, być może miała natomiast zdolność tematyzowania wyrażenia, z którym współwystępowało. Wartość adwersatywna miała charakter kontekstowy i wiązała się najczęściej z użyciem ze spójnikami *a*, *ale*.

Podobnie można zakwestionować czeskość innych wyrażań z kolumny ostatniej (por. przyp. 6). Z kolei w kolumnie środkowej znajdują się wyrażenia zależne od wzorca czeskiego. Możemy w tym wypadku mówić raczej o współoddziaływaniu języka czeskiego na polszczyznę niż o bezpośrednim wpływie na pojawienie się określonego wyrazu lub określonej formy. Język czeski mógł również mieć wpływ normatywny, gdy w grę wchodziły różniące się dialektycznie wyrazy rodzime lub warianty, np. małopolskie *eże* i wielkopolskie *iże*; małopolskie *k* i wielkopolskie *ku* (por. dłuż. *ku*), w XVI wieku, kiedy wpływ języka czeskiego na polszczyznę stopniowo słabnie, znacznie częstsze od wariantu *k*. W wypadku wielu wyrażań tej grupy czeszczyzna

⁹ W materiale staropolskim nie ma jednak zapisu *le pak* czy *pak le*, co zdaje się nie potwierdzać tej hipotezy.

odcisnęła swój ślad na ich fonetyce, por. *gdy, odkud, zhola* itp., choć w tym pierwszym wypadku niewykluczona byłaby także rodzima asymilacja pod względem dźwięczności, jak w analogicznym przykładzie *niegda* ‘kiedyś’, nieznanym językowi czeskiemu, w którym zachowała się jednak forma niezaprzeczona *gda* ‘gdy, niekiedy, kiedy’.

Interesującą grupę wyrażen uznawanych przeze mnie za interferowane tworzą zleksykalizowane, a następnie przeniesione do domeny parataktów pierwotne konstrukcje przyimkowe z obszaru wyrażen epistemicznych, por. *zaiste, zawierne*. Wyraz *zaiste* pojawiał się do XVI wieku w polskich zabytkach o proveniencji czeskiej (BZ, MamLub, Fl i Puł), w *Biblii Królowej Zofii* słowo *zaiste* jest zgodne z czeskim *zajisté*, co mogłoby świadczyć o pożyczce z tego języka, jednak jeszcze w XVI wieku odnajdujemy przykłady niezleksykalizowanych przyimkowo-zaimkowych użyć *zaiste*, por.

- (8) *Bo to wam zá istą prawdę powiadam, do kąd niebo i ziemiá nie przeminą, literká jedná, álbo też jeden punkciczek z zakonu nie przejdzie, áz się wszystkie rzeczy stáną* (Leop, Mt 5,18);
- (9) *A ták gdy dawasz Jálmużnę, nie trąbże przed sobą, jakoć ludzie pokryci á obłudni czynią, po bożnicach i po ulicach, áby je ludzie ćcili: zá istą wam prawdę powiadam, żeć już wzięli záplatę swoją* (Leop, Mt 6,2).

Oba zdania, pochodzące z mocno archaizowanego przekładu Nowego Testamentu, świadczą, że polskie *zaiste* jako pierwotne *compositum* jest rodzimego pochodzenia, a być może jedynie upowszechnianie się tego wzoru można przypisać językowi czeskiemu (por. czes. *za jisté*). Ponadto *zaiste* jest formą, która wykształciła się nie tylko w zachodniej słowiańszczyźnie, podobne wyrazy odnajdujemy w językach południowosłowiańskich, por. bg. *zaisto*, BSC. *zàisto*, słwn. *zaístó*. Etymologicznie są one złożeniem przyimka *za i formy dawnego zaimka **jbst-*, wywodzącego się być może z pie. **id-to-* o znaczeniu ‘ten właśnie’ (por. rozdz. 4).

Podobnie jako rodzimą należy traktować formację przyimka z przymiotnikiem w akuzatiwie, na bazie której powstała dawna partykuła epistemiczna *zawierne*, por.

- (10) *Iż zawždy za wierne mi krzyż naśladować musi / to jest smutki / troski*
(LubPs ee3).

Za rodzimością tego derywatu przemawiają jedynie fakty pośrednie. W podanym wyżej przykładzie pełni on wyraźnie funkcję metatekstową, podczas gdy w jednej z redakcji *Bogurodzicy* mamy do czynienia – jeśli to nie jest pomyłka – z sensem przysłówkowym, por.

(11) *Jenže trudy cirpiál **zawierne**, Jeszcze był nie przešpiál zašmierne* (BogurAb).

Możliwe zatem, że mamy w tym wypadku do czynienia z regularną i rodzimą ścieżką rozwoju od przymiotnika z przymkiem o statusie adwerbialnym poprzez przysłówkę do partykuły lub – jak rekonstruuje rozwój tego wyrażenia Krystyna Kleszczowa (2015, ss. 93, 104) – od wyrażenia przymkowego, utworzonego z substantywowanego przymiotnika *wierny*, do partykuły powstałej w procesie gramatyzacji po elizji jakiegoś nieodnotowanego nigdzie w źródłach czasownika mówienia. Propozycja Kleszczowej wydaje się pomijać pewne szczegóły procesu zmian. Przyimek w hipotetycznym wyrażeniu **za wierne* został użyty w funkcji nieprzestrzennej, co już samo w sobie jest śladem nabywania przez ten submorfelem własności dyskursywnych, które w analizowanym przykładzie można utożsamiać z wykładnikami relacji, odnoszących się do funkcji obiektów (por. Krążyńska, 2001, ss. 143–145), jak w wypadku *mieć kogoś za syna*, *być komu za syna*, *przyjąć coś za prawdę*, a wreszcie *przyjąć /mieć coś za wierne*. Rekonstruowana ścieżka transformacji od znaczenia przestrzennego do dyskursywnego powinna uwzględniać kolejne zmiany obiektów od konkretnych po niekonkretnie: V + *za* + ACC (przestrzenne) > ‘zastępowanie’ (A (na pewien czas) przejmując rolę B), np. *Piotr za Jana* > ‘utożsamienie’, np. *wziąć kwartę za lichwę* > ‘funkcja’, np. *mieć kogo za csnego człowieka* > ‘limitacja’ *mieć coś za prawdę*, *za świadectwo*, *za pewne* > ‘operacja na mówieniu’ *powiadać to za prawdę* > ‘dyskursyzacja’ *zaprawdę*, *zapewne*, *zaiste*, *zawierne*. Istotą tego procesu zmian jest wytyczanie granicy, które ostatecznie prowadzi do ustalania linii demarkacyjnej pomiędzy prawdą a fałszem.

Na rzecz rodzimego charakteru formacji przemawia m.in. jej obecność w *Kazaniach świętokrzyskich* (por. *Zawierne nics by nam nie mieszkać*, Kśw cr), gdzie wpływy czeskie są rzadkie. Może zatem być to archaizm podtrzymywany przez staroczeski przysłówkę dozadaniowy *zavěrné*, por.

(12) <i>Zajisté</i>	<i>a</i>	<i>zavěrné</i>	<i>pravím</i>	<i>vám,</i>	<i>že</i>
zaiste.ADV	CONJ	zaprawdę.ADV	mówić.PRS.1SG	2PL.DAT	COMP
<i>kvílet</i>	<i>a</i>	<i>plakati</i>	<i>vy</i>	<i>budete</i> (EvPraž 14r).	
kwilić.INF	CONJ	plakać.INF	2PL	być.FUT.2PL	

‘Zaiste i zaprawdę powiadam wam, że kwilić i płakać będziecie.’

Transmisja przysłówka dozadaniowego z języka czeskiego¹⁰ do polskiego i jego rozwój w polszczyźnie, wskazujący na degramatyzację, w efekcie której tworzy się sens przysłówkowy jak w (11) i następnie wtórną czy ponowną gramatyzację,

¹⁰ Przykłady użycia stczes. *zavěrné* w innej funkcji niż przysłówka dozadaniowego są dosłownie jednostkowe, por. *A to sme zavěrné viděli*. ‘A tośmy naprawdę widzieli.’

w wyniku której powstaje sens partykułowy, jest bardzo mało prawdopodobna, jeśli w ogóle możliwa z punktu widzenia praw rządzących językiem. Ponadto ten typ przysłówków znany jest również m.in. językowi dolnołużyckiemu, por. *zawěrnō* (Schuster-Šewc, 1978–1989). Możliwy jednak wydaje się wpływ czeskiego przysłówka dozdaniewego na podtrzymywanie wzorca w języku polskim i pośrednio umacnianie nieprzedmiotowej pozycji wypowiedzeniowej partykuły polskiej *zawierne*, która po osłabieniu tego oddziaływania i stopniowym zacieraniu się motywacji (por. *wierny* ‘prawdziwy’) zaczęła powoli wychodzić z użycia, zastępowana przez czytelną od strony motywacyjnej formację *zaprawdę*.

W kolumnie pierwszej zostały odnotowane wyrażenia uznawane tu za rzeczywiste bohemizmy. O *wszak* i *jednak* pisałem już w Sobotka (2015c), pokazując możliwe ścieżki ich ewolucji. W tym zaś miejscu skoncentruję uwagę na klasyfikacji wyrażań jednosegmentowych¹¹ i opisie wybranych tylko przykładów. Należą one do zróżnicowanych klas wyrazowych: (a) zleksykalizowana forma odczasownikowa *niestocie* (współczesne *niestety*)¹²; (b) przysłówki *hnet/wnet*, *rzetelnie*; (c) zapożyczone jako przysłówki z fakultatywną rekcją (*o*)*podal*, (*w*)*obec*, które w języku polskim właśnie ze względu na zdolność przyłączania prawostronnego argumentu zaczęły pełnić także funkcje przyimków¹³; (d) zaimki (*kam*, *kterak*, *sem* ‘tu’, *se* ‘się’, *skaúđ*, *tehdy*); (e) metaoperatory *nader*, *przez* ‘ponad’; (f) przyimki *bez*, *pro*, które są wtórnymi zapożyczeniami w polszczyźnie – pierwotny rodzimy kontynuant psł. *beze został na gruncie rodzimym zastąpiony swoim ekwiwalentem *przez*, natomiast kontynuant *pro jeszcze w okresie przedpiśmiennym zastąpił przyimek *prze* (tak więc pojawienie się obu form ma bez wątpienia związek z oddziaływaniem języka czeskiego na polski)¹⁴;

¹¹ Nie rozstrzygam tu stopnia zleksykalizowania wyrażań kilkusegmentowych, które mogą wprawdzie być jednostkami języka, lecz weryfikacja takiego ich statusu wymaga badań, które w odniesieniu do języka dawnego zawsze będą miały status mniej lub bardziej wiarygodnych hipotez. Zapewne status jednostki miał spójnik skorelowany *lecz* __, *lecz* __, być może specyficznymi cechami semantycznymi odróżniały się konektory *a/ale* *wszak*, por. czes. *avšak*.

¹² Dzisiejszą polską partykułę z komponentem woliwnym *niestety* wywodzi się z formy imperatywu *nastojte*, przekształconej w języku czeskim w XIII wieku na *nestojte*. *Słownik staropolski* odnotowuje jej polskie odpowiedniki *niestojcie*, *niestocie*. Kolejne przekształcenia doprowadziły już w pierwszej połowie XVI wieku do wykształcenia się formy *niestety*, której brak w czeszczyźnie. Zapewne nowy sens jest efektem jakichś wpływów analogicznych, stąd ich całkowity brak w języku czeskim. Andrzej Sieczkowski (1960, s. 144) uważa, że w grę wchodziło tu słowo *rety*. Jednakże wpływy te mogły mieć swoje źródło w jakiejś nieznanej nam bliżej funkcji czeskiego pierwowzoru.

¹³ Wyraz *podal* w jego pierwotnej funkcji ‘daleko’ nie przetrwał w czeszczyźnie. Został on odnotowany w zabytkach staropolskich o proveniencji czeskiej (BZ i MamLub). Najprawdopodobniej słowo powstało pod wpływem czeskiego (*o*)*podal*. W omawianej formacji *o-* i *po-* to pierwotne przyimki, natomiast rdzeń jest formą miejscownika rzeczownika *dal*. Możliwe, że forma pol. *opodal* jest wyrażeniem rodzimym, lecz należącym do rejestru wysokiego. Za taką interpretacją przemawiałaby jej duża frekwencja w okresie średniopolskim. Na temat wyrażenia (*w*)*obec* zob. niżej.

¹⁴ Na temat znaczenia i funkcji obu przyimków por. Krążyńska (2001, 2004).

(g) spójniki *lecz*, *neb(o)*¹⁵, *než* ‘chyba że; niż’, *nietoliko* ‘nie tylko’; oraz (h) grupa wyrażań metatekstowych o trudnym do ustalenia statusie, por. *procz* ‘dlaczego’, *syc(e)* ‘zaś, z kolei’, *takmiarz* ‘w takim razie’, *jednak*, *(to)czu(sz)* ‘mianowicie’, *wszak*, *zřejmě* ‘dosłownie, czyli’, *proto* ‘dlatego, z tej przyczyny’, a także *(w)obec* ‘w ogóle, które już w XV wieku w języku czeskim przeszło do planu nieprzedmiotowego wypowiedzi. W tej ostatniej grupie mogą być partykuły, partykuły endocentryczne, *lecz* także komentarze metatekstowe pełniące tekstowe funkcje restryktorów, kontekstualizatorów i konektorów (por. Daneš, 1985b)¹⁶. Nie bez znaczenia zatem będzie próba dokonania w tym obszarze podziałów, co być może pozwoli nie tylko przyjrzeć się omawianym wyrazom od strony funkcjonalno-pojęciowej, *lecz* również wskazać cechy pozwalające na przyporządkowanie ich do jakichś klas leksykalnych.

W ujęciu Františka Daneša (por. Daneš, 1983, 1999, s. 152) restryktory, najogólniej mówiąc, są wyrażeniami ograniczającymi siłę wypowiedzi do tego, o czym mowa. Wskazują one, że wartość danej wypowiedzi jest ograniczona do stanu rzeczy, którego wykładnikiem jest wyrażenie, do którego odnosi się restryktor, lub że ten stan rzeczy nie może być brany pod uwagę przy ustalaniu wartości całej wypowiedzi (restryktory wyłączające). Kontekstualizatory to wyrażenia wiążące zdanie z pewnymi presupozycjami. Odsyłają one poza granice zdania, w którym zostały zaktualizowane, a jednocześnie wskazują na to zdanie jako przestrzeń, w której należy zrekonstruować treść tej presupozycji. Mogą także sygnalizować, że następujące po nich wyrażenie ma wartość rematyczną, jeśli same nie stanowią centrum intonacyjnego zdania, bądź – w wypadku, gdy tworzą centrum intonacyjne zdania – wskazywać w relacji anaforycznej na nowy temat. Natomiast konektory są obligatoryjnym centrum intonacyjnym wypowiedzenia, wskazują, że treść, którą przyłączają, ma wartość nowej informacji. Ich właściwość przyłączania składników ma charakter nie tyle składniowy, ile semantyczny (tekstowy). Mają one status predykatów semantycznych, a ich argumentami są zaktualizowane wypowiedzi propozycyjne, pojedyncze lub złożone. Kategorie te, z oczywistych powodów, krzyżują się zarówno z zakresem klasy partykuł, jak i spójników.

¹⁵ Słowo to trzykrotnie zostało odnotowane w zabytkach piętnastowiecznych. Niska frekwencja w zachowanych do naszych czasów tekstach świadczy, że wyraz ten najprawdopodobniej w polszczyźnie się nie upowszechnił. Na przeszkodzie temu procesowi stało także rodzime *abo*, *alibo* czy interferowane *albo* o semantyce zbliżonej do *nebo*, którego funkcję po jego zaniku z polszczyzny przejęło właśnie *albo*.

¹⁶ W artykule Sobotka i Żabowska (2017) zaproponowano siatkę wszystkich możliwych kategorii funkcjonalno-semantycznych, do jakich mogą należeć dawne polskie wyrażenia nieodmienne. Ze względu na trudność wyodrębniania spośród wyrażań metatekstowych konkretnych klas przyjęto do ich opisu za Danešem (Daneš, 1985b, ss. 146–186) trzy kategorie tekstowe: restryktory, kontekstualizatory oraz konektory. Ich zakres jednak został sprofilowany nieco inaczej niż u Daneša ze względu na fakt, że nasza propozycja stanowiła próbę zaadaptowania do leksyki dawnej aparatu odwołującego się między innymi do relacji opartych na intonacji zdaniowej.

Rozwój bohemizmów niefleksyjnych przebiegał na gruncie języka polskiego najróżniejszymi drogami. Nie wszystkie one w języku źródła w okresie transmisji, która przecież nie zaszła momentalnie, były wyrażeniami funkcyjnymi, pewne z nich należały do kategorii przejściowej, jak na przykład przysłówki w funkcji komentarzy całego zdania, których proces gramatyzacji zakończył się już w języku docelowym, jak to się stało m.in. z pierwotnym wyrażeniem przyimkowym w *obec* czy przysłówkami (*o*)*podal*, *źrzejmie*. Wiele z tych wyrażań nie przetrwało próby czasu, a inne, jak właśnie *wobec* zmieniły funkcję. Współcześnie jest to słowo używane wyłącznie w funkcji przyimka, por.

(13) *Wobec* płaczu każde słowo jest nieme, żeby nie powiedzieć, upadłe (MyślWidn).

Ze względu na tego rodzaju procesy punktem wyjścia szczegółowych obserwacji wybranej leksyki z grupy (h), która wydaje się najciekawsza z ewolucyjnego punktu widzenia, będą najwcześniejsze poświadczenia, możliwie bliskie znaczeniom w języku kontaktowym.

Średniopolski dość rzadki wyraz *syc(e)/sice*, jak w zdaniu (14a), zapożycza się prawdopodobnie w stcz. *sic(e)* 'wprawdzie, inaczej', lecz również 'jednak; poza tym'¹⁷, które z kolei powstało na złożu zaimkowym od *sici* 'taki' (por. Bélić i in., 1978), por.

(14a) *Kapłańska też rzecz błogosławić. Znaczy się to z onych słów Pawła ś. do Koryntow. Syć gdzie byś duchem błogosławił, jako rzecz amen na twoje błogosławienie ten, który jest na miejscu pospolitego człowieka, albo tego, który nie jest na urzędzie? Bo tak się rozumie ono greckie słowo idiotēs* (KromRozm, 259).

(14b)	<i>Křtil sem</i>	<i>také</i>	<i>i</i>	<i>dóm</i>	<i>Stephane,</i>
	chrzcic.PST.1SG	także.ADV	PTCL	dom.ACC.SG	Stefan.NP.GEN
	<i>sice</i>	<i>neviem,</i>		<i>bych</i>	<i>kterého</i>
	jednak.ADV	NEG-wiedzieć.PRS.1SG		CONJ	który.ACC.SG
					<i>z</i>
					PREP

¹⁷ Na marginesie warto dodać, że Władysław Cyran (1967, s. 182) błędnie interpretuje *syc*, użyte przez Łukasza Górnickiego w *Dworzanie polskim*, jako *syć*, wywodząc tę formę od psl. *syti, dopełniacza rzeczownika *syto 'sytość', nadając jej znaczenie 'wystarczająco'. W przedmiotowym przykładzie mamy oczywiście do czynienia ze znaczeniem adwersatywnym, por. A chociaż by też już tego nie czynił, tedy dla onego zwyczajaj, który wziął w muzyce, nierówno jej z większym smakiem słuchać może, niż ten, który muzyki nie świadom, abowiem jako kowal, chocia w czym innym słaby, tedy rękę dla onego zwyczajaj, iż robi młotem, większą i czerstwiejszą nierówno ma, niż drugi człowiek, *syc* mocny, jedno iż pracować ręki swej nie zwyczaj; tak też te uszy, które przywykły melodyj, lepiej ją znają, z większą roskoszą przyjmują i subtylniej rozeznają ją mogą, niż drugiego, który sie w muzyce nie ćwiczył, u którego dźwięk, tak jako przydzie, tak odejdzie bez smaku. Aczkolwiek i żwirzeta czują roskosz z muzyki (GórniDworz II).

vás   *křtil byl* (BiblOl 226v).

2PL.GEN   chrzcic.PLUP.1SG

‘Ochrzcilem również dom Stefana, jednak nie wiem, abym ochrzcił któregoś z was’.

Wprowadza on w przekazie Kromera – najogólniej mówiąc – sens związany po części z uzasadnieniem tego, co zostało powiedziane, a po części ze wskazaniem zakresu cechy w odniesieniu do tego, o czym mowa – w wersecie poprzedzającym czytamy, że jego autor będzie się modlił zarówno duchem, jak i umysłem, a w analizowanym fragmencie mowa jest o tym, że gdyby ograniczył się tylko do modlitwy duchowej, mógłby zostać niezrozumiany przez „pospolitego człowieka”. Analizowany przykład stanowi komentarz do całej struktury wypowiedzeniowej, stąd też jego wyeksponowana inicjalna pozycja. Wydaje się, że semantyką może po części nawiązywać do czeskiego sensu ‘inaczej’ o funkcji częściowo eksplikacyjnej, a częściowo wyłączającej jak w przykładzie (14b). Nic natomiast nie wskazuje na rodzimą ścieżkę derywacyjną poświadczającą przejście od akuzatiwu *neutrum* zaimka prasłowiańskiego *sicъ do restryktora, którym najprawdopodobniej było polskie wyrażenie *syc(e)*, nielicznie zresztą poświadczone w dochowanych do naszych czasów zabytkach. Do transformacji musiało zatem dojść już na gruncie czeskim, gdzie sens dyskursywny jest zapewne wynikiem operacji związanych z kontrastowaniem wyznaczanych zaimkami obiektów, por. ‘tako’ > ‘tak tu (w tym miejscu i czasie)’ > ‘tak tu, nie: owak tam’ > ‘wprawdzie, inaczej; jednak; poza tym’.

Obszar pośredni między semantyką restryktora a konektora zajmuje staropolskie *czusz*, którego większość piętnastowiecznych wystąpień, bo aż ponad 250, zarejestrowanych jest w *Rozmyślaniu przemyskim*. Ponadto w zachowanych do naszych czasów urywkach *Kazań świętokrzyskich* dwukrotnie pojawia się nieznany językowi czeskiemu wariant *toczu* omawianego wyrażenia. Bardzo możliwe, że konektor ze zleksykalizowanym zaimkiem nie ma bezpośrednich związków genetycznych z *czusz* z *Rozmyślenia przemyskiego*, choć oba wyrazy łączy wspólne dziedzictwo. Poza tym *czusz* w różnych wariantach występuje w *Kazaniu praskim* i *Biblii Królowej Zofii*. Obecność formy *czusz* w *Rozmyślaniu przemyskim* może świadczyć o czeskich wpływach na ten zabytek. Czeszczyzna, obok postulowanych m.in. przez Romana Laskowskiego, Wojciecha Rzepkę i Wacława Twardzika filiacji czerwonoruskich (por. Laskowski i in., 2001, 2003; Laskowski & Twardzik, 2005a, 2005b, 2005c, 2006), mogła oddziaływać na *Rozmyślenie* za pośrednictwem małopolskiej odmiany polszczyzny (por. Bargieł, 1969; Mika, 2015)¹⁸. Nie da się również wykluczyć interakcji zabytku

¹⁸ Zdaniem T. Miki (Mika, 2015) Laskowski, Rzepka i Twardzik nie uwzględnili w swojej hipotezie faktu, że wpływy czerwonoruskie mogły do zabytku zostać wprowadzone przez jednego z jego kopistów, nawarstwiając się w ten sposób na tekst pierwotny lub po prostu wcześniej. Ponadto Karolina Boro-

z jego czeskim odpowiednikiem czy wręcz wariantem, choć apokryf *Život Krista Pána* nie zna formy stczes. *čůš/číš*, a w funkcji wykładnika ekwiwalencji pojawia się w nim aż 157 razy wariant *točíš*.

- (15) *od Jadama aże do tego času, czusz do Tyberjusza cesarza liczą się cztyrzy tysiąc dwieście i piętnaście* (RozmP 176).

W przykładzie (15) wyraz *czusz*, o prawdopodobnie nieczytelnej dla polskiego odbiorcy motywacji, należy łączyć ze stcz. *čůš/číš* o znaczeniu ‘a mianowicie, to jest’ (por. też *točůš/točíš* współcześnie kontynuowane przez *totiž*). Mamy tu wprowadzić do czynienia z wykładnikiem ekwiwalencji, ale jest on nośnikiem nie tylko sensu wyjaśniającego, lecz również wskazującego górną granicę stanu rzeczy, o którym mowa. Ustalenie etymologii źródła polskiego *(to)czu(sz)* jest przedmiotem ożywionych dyskusji. Jan Gebauer (1903, s. 200) wywodzi stczes. *čůš* z formy drugiej osoby czasu teraźniejszego *čuješ* ‘słyszysz’, z kolei Václav Machek (1968, s. 648) i *Elektronický slovník staré češtiny* (Vajdlová, b.d.) widzą tu pozostałość po imperatywie *to čuj* od *čúti* w znaczeniu ‘słyszeć’, Rejzek (2015, s. 730) partykułę *totiž* wyprowadza z połączenia *to čuješ* ‘to czujesz, to podejrzewasz, to wiesz’, natomiast Vasmer (1958, s. 349) rekonstruuje tu ślad drugiej osoby aorystu od **čuti*. Wyrażenie *točůš/točíš* w jego pełnej postaci zbudowane jest z zaimka wskazującego i formy staroczeskiego czasownika *čúti*, który był nośnikiem sensu ‘postrzegać zmysłowo’. Jednostką motywującą tę konstrukcję mogła być – zgodnie z praktyką średniowiecznych redaktorów – druga osoba imperatywu liczby pojedynczej ‘to czuj’ / ‘to rozumiej’ lub – co wydaje mi się bardziej prawdopodobne z funkcjonalnego punktu widzenia – spetryfikowana forma trzeciej osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego. Z obu prawdopodobnych podstaw mógł wyodrębnić się parentetyczny komentarz odnawczy, informujący słuchacza czy czytelnika, w jaki sposób ma postrzegać nie w pełni jasną dla niego lub niezbyt konkretną treść. Zarówno czeskie *(to)čůš*, jak i polskie *(to)czusz* ze względu na tę ostatnią funkcję związaną z konkretyzacją stanu rzeczy, o którym mowa, wykazują także pewne podobieństwa do kontekstualizatorów.

Niewątpliwymi konektorami w analizowanym obszarze wydają się być wyrazy *žrzejmie* i *proto*, jak w przykładach:

- (16) *Nota, quod Scriptura sancta quatuor modis exponitur: historiace zrzeymye skutecznye* (JA XIV 512).

---

wiec (2017) wykazała daleko idące i pewnie nieprzypadkowe zbieżności tekstowe między *Rozmyśleniem przemyskim* a znacznie starszym od niego czeskim apokryfem *Život Krista Pána*. Co więcej, zapożyczanie leksyki funkcyjnej niewątpliwie czeskiej proveniencji do zabytku, który miałby nosić ślady wpływów czerwonoruskich, wydaje się bardzo dziwne. Tego typu pożyczki w obrębie wyrażen funkcyjnych wymagają specjalnych okoliczności kontaktowych.

- (17) *Wszyscy ci gniewali się ze złego swego afektu / iże nie **proto** po ich woli / ale im od ich złego przedsięwzięcia przekazano* (GrzegŻarnPos 548v).

Wyrażenie *žrzejmie* jest bezdyskusyjnym bohemizmem związanym ze stcz. *žřejmě/zřemě*, o przybliżonym znaczeniu ‘najwyraźniej, oczywiście, naocznie’. We współczesnym języku czeskim partykuła epistemiczna *samožřejmě* ‘oczywiście, niewątpliwie’ odznacza się wysoką frekwencją, zarówno w czeszczyźnie standardowej (*spisovná čeština*), jak i niestandardowej (*obecná čeština*) (por. Štícha i in., 2013). W kontekście przykładu (16) śr.-łac. *historiace* ‘podając informacje historyczne; ściśle’ zostało zestawione ze stpol. *skutecznie* o pierwotnym znaczeniu ‘dosłownie jak było; faktycznie, rzeczywiście’ (od *skutek* ‘czyn’, a w l.mn. ‘fakty’), być może także wzmacnianym czeskim wpływem (por. czes. *skutečně* ‘rzeczywiście, faktycznie’). Wyrażenie *žrzejmie*, będące pomostem między słowem łacińskim a polskim, pełni zatem funkcję wyjaśniającą czy uściślającą, sygnalizuje bowiem, że między znaczeniem wyrazu łacińskiego a znaczeniem wyrazu polskiego zachodzi ekwiwalencja.

Z kolei w zdaniu (17) został użyty wyraz *proto* w funkcji wynikowej o znaczeniu ‘więc, dlatego’. Zarówno formalnie, jak i znaczeniowo odpowiada on stcz. *proto*, por.

- (18) *snad*   *jsú*   *sě*   *na*   *jhru*
chyba.ADV   AUX   REFL.ENCL   PREP   gra.ACC.SG
vybrali [tj. Persowie – P.S.],   *a*   *ne*   ***proto***,   *by*   *boj*
wybrać.PST.3PL   CONJ   NEG   CONR   CONJ   walka.ACC.SG
brali? (AlxV 165r).
brać.PST.3PL

‘chyba [Persowie] wybrali się na zabawę, a nie dlatego, aby odbyć walkę’.

Konektor w zdaniu (17) nie tylko zresztą przyłącza treści podrzędne, ale i jest wykładnikiem sygnalizującym, że stan rzeczy, o którym mowa, ma swoje przyczyny i że nie są one związane z ich wolą.

Grupę kontekstualizatorów spośród polskich wyrażen funkcyjnych zapożyczonych z języka czeskiego tworzą: *takmierz*, *wobec*, *wszak* i *jednak*. Wyrażenie *takmierz/takmierz* odwołuje się do stcz. *takměř* powstałego z przysłówka *také* ‘także, również’ i czasownika *měřiti* ‘mierzyć’, czyli pierwotne znaczenie strukturalne tej formacji musiało wiązać się z sensem ‘w tym samym stopniu’, czyli ‘tak samo, jednakowo’. Dość szybko jednak doszło do przesunięcia znaczeniowego, w wyniku czego wyłonił się sens ‘niemal, prawie, bez mała, por.

- (19) *Chvalmy*   *a*   *blahajmy*   *pánu*   *našemu*
chwalić.IMM.1PL   CONJ   błagać.IMM.1PL   pan.DAT.SG   1PL.DAT

Jezukristu,   jenž   přišel   na   tento
 Jezus Chrystus.NP.DAT   REL   przyjść.PST.3PL   PREP   DEM.ACC
 svět,   aby   uzdravil   **takměř**   mrtvého
 świat.ACC.SG   CONJ   uzdrowić.PST.3SG   prawie.ADV   martwy.GEN.SG
 tohoto (ZrcSpas 7).
 dem.GEN.SG

‘Chwalmy i błagajmy pana naszego Jezusa Chrystusa, który przyszedł na ten świat, aby uzdrowić tego niemal martwego’.

Polskie nieliczne przykłady użycia partykuły *takmiarz/takmierz* świadczą, że została ona przejęta z dawnego, bliskiego znaczeniu strukturalnemu czes. *takměř*. Wydaje się, że zabytki polskie nie mają innowacyjnego sensu ‘prawie’, por.

- (20) O, Judaszu przeklęty [...]. I czemu-ś **takmierz**, złośniku przeklęty, nie sprzedał z synem matki, iż jako ich miłość nie była rozdzielona, tako by też niechaj była śmierć i męka jedna (ŽPJK 51v).

Znaczenie aktualizowane w przykładzie (20) nie w pełni jednak pokrywa się z czeskim znaczeniem strukturalnym, co też nie dziwi, gdyż *takmierz* najprawdopodobniej nie miało w języku polskim czytelnej struktury. Partykuła ta była nie tylko wykładnikiem sensu podobieństwa, lecz również wnioskowania, stanowiąc swego rodzaju komentarz przyrematyczny, odnoszący się do faktu, że Judasz *nie sprzedał matki* Jezusa.

Z kolei polskie *w(obec)* jest zapożyczeniem staroczeskiego *vóbec* ‘w ogóle, razem ze wszystkimi, otwarcie, publicznie’, por.

- (21) Nikodem   se   za   učedlnjka   Kristova
 Nikodem.NP   REFL   PREP   uczeń.ACC.SG   chrystusowy.ACC.SG
wůbec   newydával (cyt. za: Jungmann, 1839).
 publicznie.ADV   NEG-podawać.PST.3SG

‘Nikodem nie podawał się publicznie za chrystusowego ucznia’.

Przysłówki wprowadzie nie są wyrażeniami funkcyjnymi, ale z punktu widzenia prowadzonych tu rozważań czeskie *vóbec/vůbec* jako struktura kontaktowa stanowi interesujący przypadek zapożyczenia. Po pierwsze, ścieżka jego przechodzenia do nieprzedmiotowej warstwy języka rozpoczęła się już w języku czeskim, o czym świadczą jego użycia w funkcji operatora metapredykatywnego:

- (22) *já i bratřie moji i sluhy*
 1SG CONJ brat.NOM.PL POSS.NOM.PL CONJ sługa.NOM.PL
mé pojičili sme mnohým peněz
 POSS.NOM.PL pożyczyć.PST.1PL AUX wiele.DAT.PL pieniądź.GEN.PL
i obilé, nepočítající toho
 CONJ zboże.ACC.SG NEG-liczyć.APRT.NOM.PL DEM.GEN.SG
v obec (BiblOl 218r).
 w ogóle.LIM

‘Ja i moi bracia, i słudzy moi pożyczylśmy wielu pieniądze i zboże, w ogóle tego nie licząc.’

Po drugie, polskie *wobec* jako jedno z nielicznych zapożyczeń czeskich przetrwało próbę czasu, a po trzecie wreszcie, ewoluowało ono w polszczyźnie, zmieniając właściwą sobie domenę funkcjonalną, co jest śladem oderwania się wyrażenia od swojej struktury kontaktowej.

Prasłowiański rzeczownik **obtb* < **obtbj* o znaczeniu ‘wspólnota, ogół, gmina’ ma charakter ogólnosłowiański (por. ros. *обш*, *обшчѣ*, słwn. *obči*, BSC. *opči*), ale w postaci *obec* został poświadczony wyłącznie w językach czeskim, słowackim i polskim. Oczekiwana forma polska powinna brzmieć *obiec*, odnotowuje ją zresztą *Słownik staropolski* (Urbańczyk, 1953–2002). W XVI wieku przewagę zyskuje forma ze zdyspalatalizowanym *b*, która mogła wprawdzie powstać w wyniku działania analogii pod wpływem form zależnych, por. gen. *obce*, dat., loc. *obcy*, jednak – jak przypuszcza Urbańczyk (1946, ss. 91, 130) – mamy tu do czynienia z czeską pożyczką leksykalną¹⁹, za czym m.in. przemawia wyjątkowość *obec/obiec* w funkcji samodzielnego rzeczownika w języku polskim. Wydaje się również, że wraz z tym rzeczownikiem polszczyzna zapożyczyła zadwerbializowane wyrażenie przymkowe o znaczeniu ‘ogólnie’, ‘w ogóle’ i być może operator limitacji, o czym świadczy szesnastowieczny materiał, por. przykład z użyciem *wobec* w funkcji przysłówka (22a) i najprawdopodobniej operatora metapredykatywnego (22b)

- (22a) [zakonem starym zowiemy] *śwyęte pisma / ktore są wobyec od żydow przyyęte*
 (KromRozm 116);

- (22b) *Toć jest właściwe a prawdziwe opisanie nie ktorego iednego / ale wobec każdego Heretyka* (WujJud 21).

¹⁹ Wyrażenie *wobec* jako pożyczkę leksykalną z języka czeskiego omawia również M. Jakubowicz (2017). Formułowane jednak przez nią wnioski nieco się różnią od moich interpretacji. Jakubowicz w swoim opracowaniu bohemizmów funkcyjnych, poza polskim *wobec* i jego czeskim źródłem, rozpatruje także wyrażenia *owszem* i *ovšem*, *jednak* i *jednak*_, *jednak*_, których nie omawiam tu szczegółowo.

W XVI wieku, być może na bazie przysłowka, wykształcił się sens związany z komponentem generalizowania 'biorąc ogólnie'/'ogólnie':

- (23) *Rozkazanie o chrzcie jest powszechne / na wszytek kościół **wobec** przynależące*
(BiałKat 256).

Sens ten szczególnie jest czytelny w przykładach typu:

- (24) *A ci są od Grzegorza ten błąd mając: które Grzegorianki **wobec** zowę*
(BiałKat 181).

Znaczenie 'ogólnie' czy też 'tak, że obejmuje wszystkich przedstawicieli danego rodzaju' z czasem było przekształcane w znaczenie relacyjne wzajemnościowe, tj. 'każdy każdemu', 'nawzajem', jak w przykładzie:

- (25) ***Wobec** sie przypodobać chcąc we wszem każdemu / Co jedno przynależy stanu*
pocziwemu (MycPrz I A2v)

lub również – przy układach pierwotnie intensyfikujących, a w wyniku zacierania się znaczenia *wobec* także redundantnych – w sens ograniczający zakres oddziaływania czynności do określonego zbioru (niejako na zasadzie korekty), czemu sprzyjały procesy substantywizacyjne (jak przy *wszech*) oraz kookurencja przysłowka z rzeczownikami w dopełniaczu, por.:

- (26) *Ktore to uchwały y Statuty chcemy i roskazuiemy / aby od wszech **w obec***
poddanych iako komu należą chowane y wypełniane były (UstPraw K3, Kv),

z których w efekcie mógł w polszczyźnie wykształcić się nieobecny w języku czeskim sens przyimkowy 'w relacji do _ / w stosunku do_'. Powstanie i upowszechnienie nowej, przyimkowej funkcji doprowadziło do zaniku nieprzejrzystego motywacyjnie znaczenia przysłówkowego i metapredykatywnego. Jest to również dowód całkowitej adaptacji w systemie polskim pierwotnie obcej struktury.

Zaprezentowane analizy pokazują, że w obrębie leksyki nieodmiennej, ze szczególnym uwzględnieniem wyrażen funkcyjnych, informacje o rozwoju muszą być skorelowane z czynnikami formalnymi, treściowymi, a nawet pozajęzykowymi, jak geografia, typ zabytku, z którego wywodzi się dane słowo, okres powstania, okres przepisania, sposób upowszechniania w języku, zakres zmian semantycznych itp. Opis ich etymologii i ewentualnych zależności międzyjęzykowych winien być prowadzony wielotorowo z uwzględnieniem tych wszystkich czynników. Nie bez znaczenia są także

dane składniowe dotychczas marginalizowane w badaniach etymologicznych. Materiał z pierwszej kolumny (por. ryc. 19), uznany za zapożyczenia czeskie, przemawia również za możliwością istnienia historycznych zapożyczeń w obszarze leksyki funkcyjnej, choć jest to zjawisko raczej rzadkie, o czym jeszcze w podsumowaniu rozdziału.

Leksyka funkcyjna w jidysz zapożyczona z polszczyzny

Język jidysz, używany po dziś dzień przez niektóre społeczności żydowskie, zwłaszcza grupy chasydów, nie ma charakteru jednorodnego. Podobnie zresztą jak inne języki naturalne, składa się on z szeregu dialektów, które wyodrębniły się w trakcie rozwoju tego języka wraz z zapoczątkowanymi w średniowieczu falami migracji Żydów aszkenazyjskich z terenów dzisiejszej Alzacji i okolic Kolonii na Wschód. W wyniku kontaktów z kolejnymi etnolektami doszło do wyodrębnienia się dwóch głównych narzeczy jidysz – zachodniego i, stanowiącego główny przedmiot refleksji w tym podrozdziale, jidysz wschodniego (ich występowanie przedstawiono na mapie 2, sporządzonej na podstawie dość zbliżonych do siebie map opublikowanych w: U. Weinreich (1992, s. 43), Koriakow (Коряков, 2006) i Beider (2015)). Wschodnia odmiana jidysz jeszcze w pierwszej połowie XX wieku była podstawowym, wernakularnym językiem większości Żydów zamieszkujących Europę Wschodnią. Zamieszkała przez Żydów część obszarów Europy Środkowej (wschodnie Niemcy, Czechy, Morawy, część Węgier i Słowacji) albo jest postrzegana jako strefa dialektów przejściowych jidysz między jidysz zachodnim a wschodnim, albo traktuje się ją jako należącą do areалу zachodniej odmiany jidysz.

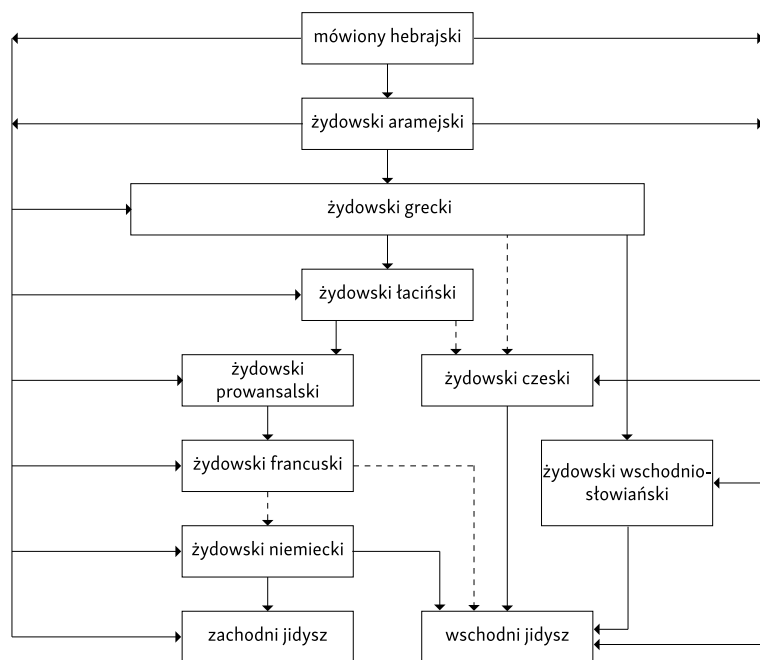
Początki języka jidysz w Polsce sięgają XIII wieku, kiedy to doszło do zetknięcia Żydów kanaanickich zamieszkujących obszar od Czech po Ukrainę i Białoruś (przynajmniej od X wieku) i posługujących się na co dzień słowiańskim językiem żydowskim (*lošn knaan*) z Żydami aszkenazyjskimi, przybywającymi na tereny polskie głównie z terenów niemieckich i czeskich. Posługiwali się oni w życiu codziennym odmianą języka germańskiego z elementami romańskimi, traktowaną przez pierwszych chrześcijańskich badaczy jako „okaleczony” dialekt języka niemieckiego czy „popsutą” wersję niemczyzny (por. Beider, 2013, s. 79).

Zetknięcie obu kultur doprowadziło do fuzji językowej, w wyniku której wyodrębnił się do XVI wieku nowy żydowski język, tzw. *poyliš-tajč*. W ten sposób na ukształtowany już w wyniku połączenia hebrajsko-germańskiego z elementami romańskimi język (por. M. Weinreich, 1993) nałożył się słowiański adstrat (a w pozostającej poza ogólnym konsensusem teorii Paula Wexlera (Wexler, 2002) raczej substrat) Żydów zamieszkujących tereny Polski (por. też Gajek, 2016, ss. 91–92; Geller, 2021, s. 67; M. Weinreich, 1956, 2008a, ss. 79–91). Jak zatem z tego wynika, wschodnie narzecz jidysz (podobnie zresztą jak jidysz zachodni) jest językiem fuzyjnym, powstałym

Mapa 2. Narzecza jidysz na przełomie XIX i XX wieku

zasadniczo na tkance języków germańskich (głównie dialektów wysokoniemieckich) z udziałem wpływów romańskich, semickich (hebrajskiego i aramejskiego) oraz wschodnio- i zachodniosłowiańskich. W pewnym więc sensie jidysz w obu swoich odmianach czerpał z wielu języków, którymi na przestrzeni lat posługiwali się Żydzi, co można uznać za cechę idiosynkratyczną tego języka, pozwalającą traktować go jako odrębny byt, dialekt odmienny od, na przykład, dialektów wysokoniemieckich. Relacje między językami, które wywarły wpływ na jidysz, oddaje koncepcja nieprzerwanego łańcucha języków żydowskich, przytaczana poniżej za Alexandrem Beiderem (Beider, 2013, s. 105), lecz formułowana w różnej postaci w pracach m.in. Maxa Weinreicha

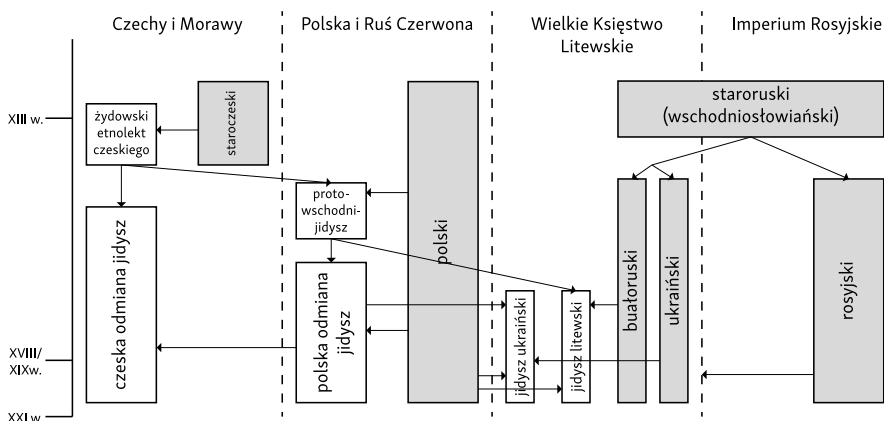
Ryc. 20. Łańcuch języków używanych przez Żydów wg A. Beidera (Beider, 2013, ss. 105, 113)

(M. Weinreich, 2008a) czy Paula Wexlera (Wexler, 1981). Zgodnie z założeniami tego ujęcia nie można traktować jidysz jako języka „niegenetycznego” o kilku językach macierzystych. Na wykresie na ryc. 20 pionowe linie nie odpowiadają zależnościom genetycznym, lecz kolejnym ogniom – etnolektom powstającym w wyniku kontaktów Żydów z ludnością lokalną krajów, w których się osiedlali.

Jidysz w obu swoich odmianach zapisywany jest alfabetem hebrajskim dostosowanym, również w zakresie zapisu samogłosek, do języków indoeuropejskich. Wprawdzie fonologia i gramatyka odmiany wschodniej oparta jest w przeważającej mierze na dialektach niemieckich, jednak z pewnym udziałem fleksyjnych, a zwłaszcza słowotwórczych typów hebrajskich i słowiańskich. Dziedzictwem słowiańskim są m.in. formy aspektoidalne czasowników, liczne kalki morfologiczne formacji czasownikowych, zmiany rodzajowe rzeczowników (w porównaniu z dialektami wysoko-niemieckimi), zapożyczenia licznych sufiksów (np. deminutywnego), różne zjawiska składniowe, zwłaszcza w zakresie składni szyku, a nawet fonologiczne. W podsystemie leksykalnym natomiast, obok jednostek germańskich i semickich, spotykamy tysiące

słów pochodzenia słowiańskiego (wpływ języków słowiańskich nie objął jedynie klasy rodzajników, zaimków i liczebników), setki kalk semantycznych, kilkadziesiąt imion o słowiańskiej proveniencji (por. Beider, 2015; Gajek, 2016; Geller, 2021; Geller & Gajek, 2021; M. Weinreich, 2008a, 2008b).

Fuzyjny charakter języka jidysz jest konsekwencją czynników zewnętrznych. Ponieważ etnoлект ten był z jednej strony językiem społeczności obcej na różnych terenach Europy środkowo-wschodniej (Żydów aszkenazyjskich), z drugiej zaś – językiem integracji tej społeczności z jej indoeuropejskim otoczeniem, to od początku podlegał on wpływowi kodów lokalnych, m.in. niemieckiego, czeskiego, polskiego, ukraińskiego, białoruskiego, rosyjskiego. Przenikanie się tych języków wiązało się również z procesami akulturacji społeczności żydowskiej, dążącej w ten sposób, zwłaszcza od połowy XIX wieku, do osiągnięcia dostępu do szerokiej edukacji, do awansu społecznego, a wreszcie – co chyba najważniejsze – do unikania wykluczenia społecznego. Wpływ słowiańszczyzny na jidysz wschodni ustał w połowie XX wieku wraz z Shoah (שואה) około sześciu milionów Żydów w czasie II wojny światowej i następującymi po niej pogromami i wysiedleniami. Chronologię i zasięg wpływów słowiańskich na jidysz ilustruje wykres na ryc. 21, zaadaptowany z drobnymi uzupełnieniami z pracy Beidera (Beider, 2015, s. 416).

Ryc. 21. Możliwe pochodzenie elementów słowiańskich w dialektach wschodniej odmiany jidysz wg A. Beidera (Beider, 2015, s. 416)

Zdaniem Beidera (Beider, 2015, s. 416) najstarsza warstwa zapożyczeń słowiańskich została przejęta przez Żydów jeszcze w okresie, gdy ci mówili odmianą języka czeskiego. Ten staroczeski dialekt żydowski traktuje się w literaturze przedmiotu jako

substrat wspólny wszystkim dialektom wschodniej odmiany jidysz, której genezy upatruje się wraz z zapoczątkowaną w XIII wieku migracją czeskich i niemieckich Żydów na tereny Polski. Wykształcony na obszarach polskich język stał się przodkiem wszystkich późniejszych dialektów jidysz używanych w Europie Wschodniej, również czeskiego jidysz. Powstały na obszarze średniowiecznej Polski protojidysz i jego późniejsza faza rozwojowa (polski jidysz) pozostawały pod wpływem języka polskiego, a po migracji części Żydów do Wielkiego Księstwa Litewskiego doszło do wyodrębnienia się litewskiego dialektu jidysz, na który wpływ, poza „genetycznymi” związkami z polszczyzną, zaczął wywierać język białoruski. Również z dialektu polskiego jidysz wyodrębnił się na obszarach Ukrainy dialekt ukraiński tego języka. Ponieważ język polski był stale obecny w mowie chrześcijańskiej ludności miast na terytoriach wschodniosłowiańskich, to wpływ polszczyzny na dialekty litewski i ukraiński nie ustał nawet po ich wyodrębnieniu się. Do najnowszych zapożyczeń w narzeczu wschodnim jidysz należą rusycyzmy (Beider (2015, s. 416) pomija ten etap rozwoju jidysz na schemacie, ilustrującym związki tego języka z językami słowiańskimi), które zaczęły się w nim pojawiać od przełomu XVIII i XIX wieku bezpośrednio lub pośrednio (poprzez polszczyznę, białoruski i ukraiński) w wyniku włączenia centralnych i wschodnich obszarów Rzeczypospolitej Obojga Narodów do Imperium Rosyjskiego i migracji Żydów do Rosji. Oddziaływanie jednak ruszczyzny nigdy nie było tak długotrwałe i intensywne, aby mogła się w jego wyniku wyodrębnić kolejna odmiana jidysz.

Wyrażenia funkcyjne trudniej niż autosemantyczne bywają przenoszone do obcych kodów w wyniku kontaktów językowych²⁰, do czego dochodzi w sytuacji silnej ekspozycji jednego kodu na inny, jak w wypadku relacji jidysz z dialektami zachodnio- i wschodniosłowiańskimi, ale także innymi językami, którymi posługiwali się Żydzi aszkenazyjscy. Zasób jednostek funkcyjnych w jidysz ma w związku z tym charakter mieszany, obok bowiem wyrażen germańskich (por. *vos*²¹ ‘co’, *vor* ‘rzeczywiście’, *rent* ‘prawdziwie’), pojawiają się hebrajskie, których transmisja odbywała się najczęściej za pośrednictwem chederów (por. *avada* (אָוואַד) ‘oczywiście’, obok germ. *zixer* ‘ts.’; *a’d(e)rabə* (אָדערבאָ) ‘wręcz przeciwnie’, obok germ. *vu!* ‘ts.’), oraz sławizmy (por. *take* ‘rzeczywiście’, *tsi* ‘czy’)²². Te ostatnie były już przedmiotem analizy w co najmniej kilku

²⁰ Zdaniem Yarona Matrasa (Matras, 1998, s. 284) przypadkowy kontakt między językami może prowadzić do zapożyczeń wyrażen autosemantycznych, natomiast zapożyczenie wyrażen funkcyjnych wymaga intensywnego kontaktu; jeszcze trudniej dochodzi jego zdaniem do strukturalnych zapożyczeń przymków, sufiksów i fonemów, a zapożyczenia w zakresie porządku linearnego wypowiedzi, specyficznych cech fonologicznych i fleksyjnych wymagają silnej presji strukturalnej ze strony języka źródłowego. Wydaje się, że spośród wyrażen funkcyjnych najłatwiej ulegają zapożyczeniu różnego rodzaju modyfikatory deklaratywności.

²¹ Tu i poniżej zapis oparty na zasadach transliteracji przyjętej w trzytomowym LCAAJ – *Atlasie języka i kultury Żydów aszkenazyjskich* (Herzog i in., 1992, 1995, 2000).

²² Zasięg oddziaływania języków słowiańskich na jidysz w obszarze wyrażen funkcyjnych nie ogranicza się – jak sądzę – wyłącznie do poziomu leksykalnego, lecz odnosi się także do konstrukcji i wzorców

opracowaniach (Löttsch, 1974; Reershemius, 2007; M. Weinreich, 1993, 2008b; por. U. Weinreich, 1958; Wexler, 1991). Artykuł Uriela Weinreicha (U. Weinreich, 1958) zatytułowany *Yiddish and colonial German in Eastern Europe* stanowi punkt odniesienia dla wszystkich kolejnych rozważań na tym gruncie. Autor omawia w nim na szerokim tle, z ogromnym rozmachem i przy uwzględnieniu wszystkich poziomów języka (od fonologicznego po składniowy), wpływy słowiańskie na język jidysz. Weinreich przywołuje bez szczegółowej analizy szereg sławizmów (w tym polonizmów), które należą do interesującej mnie grupy słownictwa²³. Są to: *vedlik* 'według', *paze* 'wzdłuż' (o niejasnej zdaniem Weinreicha etymologii), *tsi* 'czy' z pol. dial. *cy*, (*ni*)*xaj* 'niech', *xoć*(*be*) 'choć(aż), przynajmniej', (*a*)*xibe* 'chyba, że', *i* _, *i* _ 'zarówno _, jak _', *bodaj*, *abi* 'oby, jeśli tylko' _*jak*, _*abi*- 'możliwe, ale _', *jak* 'jak'; dial. *pokevanen* 'poki', *aż*, *het* jako wykładnik dystansu, *nu*, *na* jako być może wykrzyknik towarzyszący dawaniu, *ot*, *take* 'rzeczywiście', *jakoś* 'jakoś', *jakbe* 'jakby', *same* + superlatyw 'bardzo', *male* + zaimek pytajny 'nieważne (co, kto itd.)', -*że* przyzaimkowe, ale także przyimperatywne, *cut* 'blisko' o proveniencji raczej wschodniosłowiańskiej, *byle-vie* 'byle jak' (U. Weinreich, 1958, s. 390). Przegląd zapożyczeń gramatycznych w jidysz autorstwa Gertrud Reershemius (2007), nierozszerzający tego wykazu, powtarza wszystkie przykłady wymienione przez U. Weinreicha z dodatkową ich charakterystyką kategorią, która jednak wydaje się dyskusyjna, np. operator przywyrazowy -*że* zaklasyfikowany został w tym opracowaniu do klasy zaimków, partykuła limitatywna *xoć*(*be*) ma tu status wyrażenia modalnego, do tej samej klasy włącza Reershemius spójnik *jakbe* itp. Do tego problemu jeszcze wrócę poniżej. Na uwagę zasługuje ponadto artykuł Ronalda

---

morfoskładniowych, charakterystycznych dla tych jednostek. Wykładnikiem sensu 'zarówno p, jak q' jest w jidysz zapożyczony najprawdopodobniej z języka ukraińskiego zreduplikowany spójnik *i* _ *i* _ (יא ..., יא ...), jednak znaczenie to można oddać również za pomocą innych spójników, *hen* _ *hen* _ lub *saj* _ *saj* _ *i* *oder* _ *oder* _ (por. Jacobs, 2005, s. 203). Etymonem wyrazu *hen* (הן) jest najprawdopodobniej hebrajska partykuła służąca wyrażaniu zdziwienia, może ona być także formalnym sygnałem dopowiedzenia o wartości afirmatywnej 'tak' lub służyć jako swoisty wykładnik poprawności wnioskowania 'tak?'. Wydaje się, że dopiero w jidysz w układzie repetycyjnym, być może zapożyczonym z języków wschodniosłowiańskich, stała się ona wykładnikiem równoważności. Podobnie można interpretować zarówno spójnik utworzony na bazie partykuły wyrażającej dowolność *saj* (סײַ), wywodzącej się z unieruchomionego (zleksykalizowanego) subiunctivu śwniem. (*es*) *zay* 'niech będzie' (por. M. Weinreich, 2008b, s. 507), jak i spójnik powstały z podwojenia spójnika alternatywy *oder* (אדער), którego średnio-wysoko-niemieckim odpowiednikiem jest *ode*, *oder*, pełniący funkcję wykładnika alternatywy, i być może też konektora kopulatywnego (por. Hennig i in., 2014, s. 239). Wprawdzie potencjalnie możliwa byłaby zmiana od dowolności czy alternatywy do równoważności (przy udziale jakichś specyficznych kontekstów pośredniczących), ale wydaje się jednak, że gramatyzacji sensu 'zarówno p, jak q' sprzyjał wyspecjalizowany w tej funkcji kontekst repetycyjny, przejęty z zapożyczonej i uogólnionej z języków słowiańskich jednostki *i* _ *i* _.

²³ U. Weinreich z reguły unika identyfikacji źródeł tych zapożyczeń, co być może ma związek z wyrażanym jeszcze przez M. Weinreicha przekonaniem, że pewne wyrażenia mogły przenikać do jidysz więcej niż jeden raz i za każdym razem na innym terytorium, w efekcie czego wskazanie dokładnego języka kontaktowego w wielu wypadkach jest niemożliwe (M. Weinreich, 2008b).

Lötzscha (Löttsch, 1974), w którym autor wprowadzie koncentruje się w zasadzie na nominalnych częściach mowy (rzeczownikach, przymiotnikach i zaimkach) oraz ich miejscu w strukturze gramatycznej jidysz, doszukując się osobliwości będących śladem języków słowiańskich, zwłaszcza rosyjskiego, ale w kilku paragrafach swojej pracy przywołuje jednak leksykę funkcyjną w jidysz zapożyczoną z języków słowiańskich. Omawia on m.in. funkcję i pozycję składniową partykuły czy komentarza metatekstowego *o(t)*, funkcję uogólniającą i pejoratywizującą – jak się zdaje – operatorów metapredykatywnych *abi* i *ljade* (por. pol. *lada*), zapożyczoną – według niego – z języka rosyjskiego, choć bardzo prawdopodobne, że jest to jednak pożyczka ukraińska, konstrukcję metaoperatora *same* z comparatywem, por. przykład (27a)²⁴:

פֿרײַנט	באַליבטער	סאַמע	מײַן (27a)
<i>frajnt</i>	<i>balibter</i>	<i>same</i>	<i>majn</i>
przyjaciel.ACC.SG	ulubiony.COMPR	INT	POSS

‘mój najbardziej ulubiony przyjaciel’

(27a') ros. *Мой самый любимый друг;*
 POSS INT ulubiony.COMPR przyjaciel.ACC.SG

(27a'') ukr. *Мій самий любимий друг*

obok rzadszego:

(27a''') ukr. *Мій найулюбленіший друг.*
 POSS ulubiony.SUP przyjaciel.ACC.SG

Istotne z poznawczego punktu widzenia, lecz wykraczające poza omawianą tu problematykę, są obserwacje Lötzscha na temat słowiańskich kalk składniowych, względnie strukturalnych, w jidysz w zakresie użycia zaimka zwrotnego, demonstracyjnego użycia zaimków pytajnych, dystrybucyjnego użycia zaimka *ver* ‘kto’, wykorzystania zaimków pytajnych w funkcji relatorów przy braku takiej możliwości w wypadku zaimków wskazujących, a także tworzenia operatora negacji na wzór wschodniosłowiańskiego *-нибудь* / *-небудь*, z posiłkowym czasownikiem ‘być’ jako wykładnikiem nieokreśloności (por. jid. *-(s')nit-iz*) itp. Löttsch ponadto – mimo że kładzie zbyt duży nacisk na wpływ ruszczyzny na jidysz – uzupełnia inwentarz

²⁴ Jeśli nie wskazano źródła, to przykłady zdaniowe pochodzą od autora. Charakterystyka gramatyczna głos gramatycznych opiera się na gramatykach Uriela Weinreicha (U. Weinreich, 1992), Davida Katza (Katz, 1987) i Neila G. Jacobsa (Jacobs, 2005).

jednostek funkcyjnych odnotowany przez U. Weinreicha o nowe wyrażenie – *ljade*, a nade wszystko opisuje ze szczegółami użycie niektórych wyrazów (m.in. *abi*, *jak*).

Analiza zapożyczonych do jidysz z języków słowiańskich leksyki funkcyjnej koniecznie wymaga spojrzenia bilateralnego. Nierzadko bowiem jakiś segment foniczny może być wykładnikiem odmiennych znaczeń, co świadczy o różnych źródłach i zapewne okresach oraz obszarach zapożyczeń. Przykładowo, opisany wyżej kształt *same* jest homonimiczny z partykułą uściślającą *same* o wyrażnie słowiańskiej proweniencji, będącej swoistym wykładnikiem pseudoreferencji, typem komentarza przyrematycznego, por.

שטאָט	ין	צענטער	סאַמע	אין	(27b)
<i>štot</i>	<i>fun</i>	<i>center</i>	<i>same</i>	<i>in</i>	
.miasto.DAT/GEN.SG	PREP	centrum.DAT.SG	LIM	PREP	

‘w samym środku miasta.’

Użycie przymiotnika metapredykatywnego *sam* w funkcji precyzującej jest charakterystyczne dla języków słowiańskich. Zapewne zatem jidysz przejął z jednego z nich to wyrażenie jako wyznacznik zasięgu lub – precyzyjniej mówiąc – granicy jakiegoś obszaru. Kontekstowo służy ono również waloryzacji rematu, co być może jest pragmatycznym refleksem quasi-deiktycznej funkcji *same*. Podobnymi cechami charakteryzują się słowiańskie struktury kontaktowe tej partykuły, por.

(28a) *Lewicki znalazł się nagle w samym centrum wydarzeń* (NKJP);

(28b)	в	самом	центре	города [...]	гнездится
	PREP	LIM	centrum.LOC.SG	miasto.GEN.SG	gnieździć.PRS.3SG
	белая		цапля (HKPЯ)		
	biały.ACC.SG.F		czapla.ACC.SG		

‘w samym centrum miasta gnieździ się biała czapla’;

(28c)	Parky	a	zahrady	v	samém	centru
	park.NOM.PL	CONJ	ogród.NOM.PL	PREP	LIM	centrum.LOC.SG
	Wiedeń.					
	Wiedeń.NP.GEN					

‘Parki i ogrody w samym centrum Wiednia.’

Segment *same* w jidysz można zatem powiązać z dwiema klasami funkcjonalnymi, tzn. z operatorami metapredykatywnymi będącymi wykładnikami gradacji (jak

w przykładzie (27a)) oraz z partykułami precyzującymi (jak w przykładzie (27b)). Widać na tym przykładzie, że lista wyrażen funkcyjnych skonstruowana przez U. Weinreicha, rozszerzona oczywiście o jednostki w niej nieuwzględnione, wymaga dodatkowej charakterystyki funkcjonalnej opartej na możliwie spójnej analizie kontekstów składniowych. Sporządzony tu funkcjonalno-etymologiczny wykaz jednostek funkcyjnych uwzględnia jedynie wyrażenia uznane przeze mnie za polskie (por. tab. 5). Z listy sporządzonej przez Weinreicha usunąłem ponadto ewidentne wykrzykniki, jak *na*. Jako kryterium decydujące o polskim pochodzeniu omówionych wyrażen jidyszowych przyjąłem: po pierwsze, ich podobieństwo formalne do polskiej struktury kontaktowej, przy uwzględnieniu właściwych językowi jidysz zasad fonologicznych i gramatycznych, oraz po drugie, możliwie dawno poświadczone podobieństwo funkcjonalne bądź możliwość ustalenia ścieżki przebiegu zmian z zakładanej polskiej struktury kontaktowej do jednostki w jidysz, z zachowaniem ogólnych tendencji zmian funkcjonalnych oraz panchronicznych reguł rozwojowych (por. Timm & Beckmann, 2005).

Ze względu na to właśnie kryterium w wykazie pomijam niezwykle ciekawe od strony funkcjonalnej zapożyczenia: *ot* ‘tutaj; tam; właśnie’, *ot der/di/dos* ‘obecnie’, *ot-ot* ‘w tym momencie’, *ot-oik* ‘już-już’ itd., rzadkie *i* ‘i, nawet’, spójnik *i* $\_$ *i* $\_$ ‘zarówno $\_$, jak $\_$ ’ (por. niżej i przyp. 22), uznając je za ukrainizmy. Zarówno *ot*, jak też spójnik *i* pojawiający się czasem w jidysz w konstrukcjach z wyliczeniem, mogłyby ze względów formalnych zostać uznane za jednostki pochodne odpowiednio od polskiej deiktyczno-nawiązującej partykuły *oto* (por. Grochowski, 2007) oraz spójnika *i*, będącego wykładnikiem koniunkcji, zwłaszcza w układach szeregowych. Jednak jednostki pochodne od form podstawowych (m.in. *ot-oik*) i/lub współzapożyczone jako uformowane już byty języka (być może *ot-ot*, *i* $\_$ *i* $\_$) – chodzi tu zwłaszcza o wyrażenia reduplikowane – bądź wreszcie wyrażenia o charakterze hybryd językowych (*ot vi* ‘jak następuje’, *ot voser* ‘co następuje’) od strony funkcjonalnej przypominają bardziej ukraińskie, względnie ruskie, niż polskie struktury kontaktowe, por. ukr. *om*, *om-om* oraz *i*. Wydaje się zatem, że skoro struktury złożone wykazują podobieństwo do wyrażen wschodniosłowiańskich, to również jednostki proste mają to samo źródło, por.

מאָן	וועל	איך	אַז	מורא,	האַב	איך (29a)
<i>maxn</i>	<i>vel</i>	<i>ix</i>	<i>az</i>	<i>mojra</i>	<i>hob</i>	<i>ix</i>
robić.INF	AUX.FUT	1SG	COMP	strach.ACC.SG	mieć.PRS.1SG	1SG
	וועט			אָט-אָט	טעות	אַ
	<i>vet</i>			<i>ot-ot</i>	<i>un</i>	<i>a</i>
	AUX.FUT	w tym momencie.ADV		CONJ	błąd.ACC.SG	ART
		איך	אַז	כאַפּן,	זיך	מען
		<i>ix</i>	<i>az</i>	<i>xapn</i>	<i>zix</i>	<i>men</i>
		1SG	COMP	przyłapać.INF	REFL	człowiek.PL

(Forverts) נישט	טויג
<i>ništ</i>	<i>toig</i>
NEG	być odpowiedni.PRS.1SG

‘Boję się, że popełnię błąd i zaraz ludzie się zorientują, że nie jestem wystarczająco dobry’;

- (29b) *Мені здавалось, що om-om я*
 1SG.GEN zdawać się.PST.3SG.N.REFL COMP zaraz.ADV 1SG
мушу чогось закричати не своїм
 musieć.PRS.1SG PRN zakrzyzczeć.INF NEG PRN.INS.SG
голосом (ЛесяУкр II 48).
 głos.INS.SG

‘Wydawało mi się, że muszę od razu wykrzyzczeć coś nie swoim głosem.’

W języku polskim struktura powtórzeniowa **oto-oto* czy nawet **ot-ot* nie tylko nie ma statusu jednostki języka (por. Dobaczewski i in., 2018), ale i ze względów prozodycznych raczej jest niemożliwa do zleksykalizowania. Ekwivalentem funkcjonalnym ukraińskiego *om-om* jest w polszczyźnie jednostka *już-już*. Można zatem założyć, że zarówno *ot-ot*, jak i samo polifunkcyjne *ot* oraz inne wyrażenia pochodne język jidysz zapożyczył z języków wschodniosłowiańskich, najpewniej z języka ukraińskiego. Nieco innego zdania jest Ronald Löttsch (1974), który dostrzega w tym wypadku pożyczkę rosyjską *vom-vom*, co ze względów fonetycznych wydaje się mniej prawdopodobne niż zapożyczenie z języka ukraińskiego.

W zasobie języka polskiego istnieje wprowadzie spójnik nieciągły *i _ , i _*, za pomocą którego mówiący wskazuje dwa obiekty lub stany rzeczy, których coś, o czym mowa, dotyczy w tym samym stopniu (por. Dobaczewski i in., 2018, s. 95), lecz źródłem zapożyczenia analogicznego spójnika w języku jidysz jest tu najprawdopodobniej ukraińskie *u _ , u _* ‘zarówno p, jak q’. Do polszczyzny struktura ta przedostała się zapewne z języka rosyjskiego lub ukraińskiego. Jest to spójnik w języku polskim rzadki, nie odnotowują go słowniki dawnej polszczyzny, nie jest też rejestrowany w korpusach tekstów polskich do XVIII wieku, natomiast w językach wschodniosłowiańskich ma on status jednostki leksykalnej o charakterze zdecydowanie retorycznym (por. Санников, 1989, ss. 195–197). Wskazuje on, że z punktu widzenia mówiącego wyliczony przez niego zbiór stanów rzeczy obejmuje wszystkie możliwe do pomyślenia elementy, czyli wszystkie obiekty zakładane przez sytuację, nadaje ponadto tekstowi szczególną spójność i tworzy koloryt narracyjny (por. Урысон, 2011, ss. 306–307), a nawet zawiera zapewne pragmatyczny komponent oceniający. W takim też sensie spójnik *i _ , i _* notowany jest w przykładach pochodzących z jidysz, por.

א	צו	ציט	פראָגראַם	דאָזיקע	די (30a)
<i>a</i>	<i>cu</i>	<i>cit</i>	<i>program</i>	<i>dozike</i>	<i>di</i>
ART	PREP	przyciągać.PRS.3SG	program.ACC.SG	DEM	ART
ניוואַ	דעם	אי צוליב	סטודענטן	ביסל	היפש
<i>nivo</i>	<i>dem</i>	<i>culib i</i>	<i>studentn</i>	<i>bisl</i>	<i>hipš</i>
poziom.ACC.SG	DET	PREP CONJ	student.ACC.PL	trochę	wiele
	אָרט	דעם צוליב	אי	לערנען,	פֿון
	<i>ort</i>	<i>dem culib i</i>		<i>lernen</i>	<i>fun</i>
	miejsce.ACC.SG	DET PREP CONJ	uczyć się.INF	PREP	
			(Forverts)	גופא	
				<i>gufa</i>	
				PRN	

‘Ten program przyciąga wielu studentów, zarówno poziomem studiów, jak i samym miejscem’;

(30b)	Для	підписання	Угоди	і	Він,	і
	PREP	podpisanie.GEN.SG	umowa.GEN.SG	CONJ	3SG.N	CONJ
	Вона	мають	трохи	поцтynутися		
	3SG.F	mieć.PRS.3PL	trochę.ADV	ustąpić.PERF.INF.REF		
	амбіціями (УкрПравд 27.09.2013).					
	ambicja.INS.PL					

‘Aby podpisać umowę, zarówno on, jak i ona muszą trochę zrezygnować ze swoich ambicji’.

Z kolei *abi* + INT jako nośnik sensu związanego z nieokreślonością czy arbitralnością jest najprawdopodobniej pożyczką ruską (ukraińską lub białoruską), w których to językach modyfikator *aby-* jest pierwszym komponentem konstrukcji z zaimkami lub przysłówkami zaimkowymi wskazującymi na nieokreśloność lub dowolność, por. ukr. *абиицо* ‘coś’ i podobne użycia w języku jidysz:

שרייבן	און	זאָגן	נישט	טאָרן	זיי (31)
<i>šrajbn</i>	<i>un</i>	<i>zogn</i>	<i>ništ</i>	<i>torn</i>	<i>zej</i>
pisać.INF	CONJ	mówić.INF	NEG	nie móc.PRS.3PL	3PL
				(Forverts)	אָבי
				vos	<i>abí</i>
				CO.INTER	DECL

‘Nie mogą niczego mówić i pisać’.

Tab. 5. Klasyfikacja jidyszowych wyrażen funkcyjnych zapożyczonych z polszczyzny

Jednostka jidysz		Znaczenie	Charakterystyka funkcjonalna	Struktura kontaktowa	Klasa funkcjonalna struktury kontaktowej	Kontekst składniowy / numer kontekstu składniowego
zapis alfabetem hebrajskim	transliteracja					
וועדליק	vedlik	‘według, zgodnie z, odnośnie’	według	według	przyimek	(32)
אז	aż	‘aż’	operator metapredykatywny limitacji	aż	operator metapredykatywny limitacji	(33)
ליאדע	ljade	‘lada’ + INT	dołączany najczęściej do zaimków wprowadza refleks nieokreśloności jako wykładnik kwalifikacji jakościowej i pojęcia granicy	lada/leda	operator metapredykatywny limitacji	(34)
ליאדע	ljade	‘lada’ + SUB	otwiera prawostronnie pozycję nacechowaną semantycznie dla rzeczowników określonych czasem, wprowadzając refleks krótkości	lada/leda	operator metapredykatywny limitacji	(35)
סאמע	same	‘sam’	operator metapredykatywny limitacji, dołączany do rzeczowników jako ich determinant, będący wykładnikiem nie tylko granicy cechy, lecz także wyróżnienia, emfazy	sam	operator metapredykatywny	(27a)
א חייב	a xibe	‘chyba że’	spójnikowy wykładnik warunkowy wskazujący na prawdziwość jakiegoś sądu, jeśli nie jest prawdą to, o czym mowa w zdaniu podrzędnym	odczasownikiowe <i>chyba</i> z reinterpretacją <i>chyba</i> jako formy nominalnej	spójnik	(36a)

Jednostka jidysz		Znaczenie	Charakterystyka funkcjonalna	Struktura kontaktowa	Klasa funkcjonalna struktury kontaktowej	Kontekst składniowy / numer kontekstu składniowego
zapis alfabetem hebrajskim	transliteracja					
טו	to	'to'; 'zatem'	operator wynikowy będący wykładnikiem wnioskowania	_ to _	spójnik/konektor	(37a)
אױב – טו	oib – to	'o ile'	operator warunku kementujący całą strukturę tematyczno-rematyczną	jeśli _ to _	spójnik niewłaściwy	(37b)
אָװער	oif	choć	spójnik niewłaściwy / partykuła spajająca komentująca całą strukturę tematyczno-rematyczną jako wykładnik poprawności wnioskowania lub wprowadzająca parentezę	choć	spójnik niewłaściwy	(38a, b)
און	on	'lub'	spójnik szeregowy tworzący strukturę wyliczeniową, spominający których możliwy jest wybór	gw. ci 'czy'	spójnik	(39)
און, און – און	on, on – on	'czy _ czy _'	spójnik zredukowany, za pomocą którego mówiący wlicza elementy treści, traktując je jako wymienne lub powtarzalne, lub wyłączające, lub równorzędne i niepozo- stające w sprzeczności z treścią zdania nadrzędnego (jeśli jest ono wyrażone wprost na powierzchni wypowiedzi)	gw. ci _ ci _ 'czy _ czy _'	spójnik skorelowany	(40)
און	on	'w rzeczywistości'	komentarz przyrematyczny o funkcji epistemicznej związanej z potwierdzeniem lub oceną prawdziwości sądu	aż	partykuła epistemiczna	(41)

Jednostka jidysh		Znaczenie	Charakterystyka funkcjonalna	Struktura kontaktowa	Klasa funkcjonalna struktury kontaktowej	Kontekst składniowy / numer kontekstu składniowego
zapis alfabetem hebrajskim	transliteracja					
יאָבֿע	jakbe	'jakby', 'jakoby', 'rzekomó', 'niejako'	komentarz przyrematyczny będący wykładnikiem doboru wyrażenia, za pomocą którego mówiący wskazuje, że nie wie, czy to, co mówi, jest prawdą, ale też sądzi, że nie można o tym powiedzieć, że nie jest to prawda, bo przypomina to pod pewnym względem to, co właśnie mówi	(tak) <i>jakby</i>	partykuła epistemiczna niepotwierdzająca	(42)
באָדײַ	bodej	'przynajmniej'	komentarz przyrematyczny wyrażający limitatywność	<i>bodaj</i>	partykuła limitatywna	(43)
כּוֹעַ	xoć	'przynajmniej'	komentarz przyrematyczny wyrażający limitatywność	<i>choć</i>	partykuła limitatywna	(44)
כּוֹעַבֿע	xoćbe	'choćby', 'choćby', 'przynajmniej'	przyrematyczny wykładnik limitatywności	<i>choćby</i>	partykuła limitatywna	(45)
טאַקע	take	'rzeczywiście, istotnie, naprawdę'	partykuła epistemiczna używana w funkcji komentarza przyrematycznego lub dozdaniowego (z przyciskiem frazowym), służy potwierdzeniu, ale również w pewnych wypadkach wykluczaniu, funkcja potwierdzająca jest komponentem motywowanym etymologicznie	<i>tako</i>	komentarz meta-tekstowy w funkcji dopowiedzenia	(46)

Jednostka jidysh		Znaczenie	Charakterystyka funkcjonalna	Struktura kontaktowa	Klasa funkcjonalna struktury kontaktowej	Kontekst składniowy / numer kontekstu składniowego
zapis alfabetem hebrajskim	transliteracja					
טאַק דער	take der	'że tak powiem', 'co ty/pan/pani powie!', 'Nie mów!'	komentarz metatekstowy derywowany od partykuły <i>take</i> , zazwyczaj w użyciu parentetycznym, pełni funkcję wyrażenia operującego na mówieniu w domenie epistemicznej, może pełnić rolę wykładnika doboru wyrażenia bądź komentarza do całej wypowiedzi	<i>tako</i>	komentarz meta-tekstowy	(47)
אַבי	abí	'niech'	operator przyzdaniowy modyfikujący ramę modalną, wprowadzający do zdania komponent życzeniowy	<i>aby/oby</i>	modyfikator deklaracyjności	(48)
באָדע	bodej	'oby'	operator zdaniowy, wprowadzający wypowiedź życzeniową	<i>bodaj</i>	modyfikator deklaracyjności	(49)
נעכט	nexaj	'niech(by)'	przyzdaniowy modyfikator deklaracyjności o wartości optatywnej	<i>niechaj</i>	modyfikator deklaracyjności	(50)
זע(-)	(-)že	'-że'	operator przywrazowy deklaracyjności dołączany do zaimek pytajnych, niektórych operatorów metapredykatywnych i form rozkazujących	<i>-że</i>	operator przywrazowy deklaracyjności	(51)

Jednostka jidysz		Znaczenie	Charakterystyka funkcjonalna	Struktura kontaktowa	Klasa funkcjonalna struktury kontaktowej	Kontekst składniowy / numer kontekstu składniowego
zapis alfabetem hebrajskim	transliteracja					
טו	to	‘to _’	modyfikator deklaratywności, będący jednocześnie wykładnikiem nawiązania, za pomocą którego mówiący rozpoczyna nową wypowiedź, nawiązując do tego, co już zostało powiedziane; może wprowadzać wypowiedzenia pytajne, wykrzyknikowe	to	modyfikator deklaratywności	(52)
צי	ci	‘czy’	operator pytania rozstrzygnięcia	gw. ci ‘czy’	modyfikator deklaratywności	(53)

Podobnie na tym samym złożu powstał relator *abi* o funkcji w pewnym sensie koncepcyjnej, wskazuje on na to, że dany stan rzeczy, o którym mowa, zachodzi tak długo, jak długo trwa inne zdarzenie, o którym mowa w zdaniu nadrzędnym.

Hipotezy funkcjonalne odnośnie do wyrażen uznanych za polskiego pochodzenia starałem się formułować na podstawie najnowszych kontekstów składniowych interesujących mnie jednostek, głównie przykładów pochodzących z XX i początku XXI wieku. Decydującym kryterium analizy zawsze pozostawała moja natywna kompetencja (por. tab. 5).

Mimo że w zasobie jidysz większość przyimków ma pochodzenie germańskie (por. *adank* 'dzięki, poza', *ojs* 'od', *unter* 'pod', *in* 'w', *biz* 'do' itd.), to pewna część z nich to hebraizmy (por. *kadej* 'w celu' z hebr. לְכַדֵּי (*lə-kade*) 'ts'; *lixvojd* 'dla' z hebr. לְכַבֹּד (*lik^hvód*) 'ku czci'), a jeden przyimek, *vedlik*, należy uznać – na co wskazuje zarówno jego funkcja, jak i forma – za polonizm wywodzący się ze specyficznie polskiego przyimka *według*, odnotowanego w tej postaci już w zabytkach piętnastowiecznych (np. stpol. *Tedy według prawa traci cześć i mienie gwałtownik takowy*. MacPraw VI 272), por. przykład jidysz:

רעאַקציע,	איר	וועדליק	ישראל,	אין	רעגירונג	די (32)
<i>reakcje</i>	<i>ir</i>	<i>vedlik</i>	<i>israel</i>	<i>in</i>	<i>regirung</i>	<i>di</i>
reakcja.DAT.SG	3SG.F	PREP	Izrael.NP	PREP	rząd.NOM.SG.F	DET
	די	צו	רויך	זיך	באַציט	
	<i>di</i>	<i>cu</i>	<i>rujk</i>	<i>zix</i>	<i>bacit</i>	
	DET	PREP	spokojny.ADJ	REFL	odnosi się.PRS.3SG	
		(Forverts)	טערקיי.		ענדערונגען	
			<i>terrkej</i>		<i>med</i>	<i>engerugen</i>
			Turcja.NP	po stronie.ADV	zmiana.PL	

'Rząd w Izraelu, zgodnie ze swoją reakcją, odnosi się ze spokojem do zmian w Turcji'.

Przyimek *vedlik* wskazuje z reguły na źródło informacji, łącząc się zaimkami bądź innymi wyrażeniami indeksowymi (np. nazwami własnymi), może również pełnić nieznaną polskiemu *według* funkcję swoistego tematyzatora, por. *un vedlik der volkn flegt zix ojfhajbn fun jibern gecelt* (Num 9,17) 'a co się tyczy obłoku, to unosił się ponad namiotem'. Ta ostatnia własność jest zapewne śladem germańskich konstrukcji służących kontrastywnemu wyeksponowaniu frazy nominalnej.

Jidysz zapożyczył z polszczyzny kilka operatorów metapredykatywnych (*aż*, *take*, *same*, *ljade*). Przyrematyczny wykładnik oceny wielkości *aż* (por. (33)) odpowiadający polskiemu *aż* (por. *aż 20%*; *aż po horyzont*) nie tylko informuje o wielkości określanego zbioru (desygnatu), ale wprowadza również refleks zaskoczenia, bowiem

nadawca – decydując się na użycie tego operatora – komunikuje, że nie spodziewał się, iż w danych okolicznościach zbiór ten będzie tak liczny, por.

יִידישע	ניו-יאָרקער	דריי	אַזש	געלייענט	איך (33)
jidiš	nju-jorker	draj	až	gelejent	ix
żydowski.ADJ	nowojorski.ADJ	trzy.NUM	LIM	czytać.PPF	1SG
(Forverts) צײַטונגען.					
cajtungen					
gazeta.ACC.PL					

‘[obecnie] czytam aż trzy nowojorskie gazety żydowskie.’

Do klasy metapredykatów należą również operator *same*, o którym była mowa już wyżej, por. (27a), oraz polisemiczne *ljade* 1 i *ljade* 2. Forma i znaczenie tych dwóch wyrazów wskazują raczej na ich polską niż staroczeską proveniencję. Staroczeskie *leda* pełniło zasadniczo funkcję spójnika ‘żeby tylko’, ‘aby tylko’, ‘jeśli tylko’, ‘żeby’, ‘o ile’ (por. Bělič i in., 1978), natomiast średniopolskie *leda/lada* – jak typowe metaoperatory limitacji – łączą się z wyrażeniami, które opisują właściwość uznawaną w danym wypowiedzeniu za graniczną. Jednostka jid. *ljade* – podobnie jak pol. *lada* – w obu swych znaczeniach zaliczany jest do leksyki wartościującej, wyraża bądź nieistotność, przeciętność określanego desygnatu, jak w przykładzie (34), bądź jego znikomość, krótkotrwałość, jak w przykładzie (35):

ווען,	ליאַדע	אַ	וואָס,	ליאַדע	אַ (34)
ver	ljade	a	vos	ljade	a
gdzie.INTER	lada.LIM	ART	co.INTER	lada.LIM	ART
(Forverts) זיך, מען, שעכט					
zix men šext					
REFL PRN zarzynać.PRS.3PL					

‘Ludzie się mordują o byle co i byle gdzie.’

Operator *ljade* 1 z reguły otwiera semantycznie nacechowaną pozycję dla zaimka pytajnego bądź rzeczowników pospolitych, por. *ljade vint* ‘lada wiatr’, *ljade pendrik*²⁵ ‘byłe pętał’. Natomiast *ljade* 2 łączy się z reguły z określeniami czasu:

²⁵ To zabawne słowo *pendrik* (פּענדריק) jest określeniem lajdaka, osoby o słabej woli, kogoś, kto zawsze płacze się pod nogami. Według niektórych źródeł mylnie – jak się zdaje – traktowane jest jako besarabizm w jidysz (por. np. Stutchkoff, 1955, s. 229). Zarówno jego forma, jak i znaczenie wskazują na związek z polskim gwarowym (m.in. północna Małopolska, Mazowsze, Podlasie) *pędrak* ‘małe dziecko, płaczące się pod nogami, podrostek, smarkacz, mały łobuziak’ (dane za: KSGP).

טאָג	ליאַדע	א	געריכט	זיך	האַט	זי (35)
tog	ljade	a	gerixt	zix	hot	zi
dzień.DAT.SG	lada.PREP	ART	oczekiwać.PPRT	REFL	AUX	3SG.F
			(SingAškenaz)		קימפעט	אין
					kimpet	in
					poród.DAT.SG	PREP

‘Lada dzień spodziewała się porodu.’

Polski odpowiednik tego wyrazu bywa niekiedy klasyfikowany jako przyimek nazywający konwencjonalną i niekonwencjonalną jednostkę miary czasu (por. Grochowski, 1997, s. 66). Wydaje się jednak, że ze względu na aksjologicznie nie-obojętny charakter pol. *lada* + SUB, nie może on pełnić funkcji przyimka. Podobnie należy klasyfikować jidyszowe *ljade* 2. Większość kolokatów tego operatora to nazwy krótkich odcinków czasu, *tog* ‘dzień’, *rege* (רגע) ‘moment’, choć możliwe są również i takie połączenia, jak *ljeda jor* (ליאַדע יאָר) ‘lada rok’, w których *jor* czy inne określenia względnie długiego okresu, dzięki oddziaływaniu metaoperatora, waloryzowane są jako krótkie odcinki czasowe.

Możliwymi polonizmami w obszarze spójników są jednostki: *a xibe* ‘chyba, że’, *to* ‘to’, *ci* ‘czy’, *ci* _ *ci* _ ‘czy _ , czy _ ’ oraz spójniki niewłaściwe (partykuły spajające) *xoč* ‘chociaż’ i germ.pol. *ojb* _ *to* _ ‘jeśli p, to q’. Identyfikacja języka kontaktowego w tym wypadku nie jest zupełnie oczywista, ponieważ ze względów tak formalnych, jak i funkcjonalnych możliwy byłby również wpływ wyrażen ukraińskich, odpowiednio: spójnika warunkowego *xibá* ‘chyba, że’, spójnikowego wykładnika konsekwencji *mo* ‘to’, spójnika wyboru *uu* ‘czy’, zreduplikowanego spójnika wprowadzającego wyliczenie *uu* _ *uu* _ ‘czy _ , czy _ ’ oraz wykładnika poprawności wnioskowania *xo4/xomb* ‘choć’. Mimo udokumentowanych paralel funkcjonalnych między jednostkami jidysz a wyrażeniami staro- i średniopolskimi, nie da się z absolutną pewnością wykluczyć oddziaływania ukraińskiego (z wyjątkiem formy *ci*, odpowiadającej mazurzącym realizacjom *czy*), ponieważ brak nam danych potwierdzających chronologię zapożyczeń. Wśród kryteriów uznania omawianych spójników za polonizmy przyjąłem zatem nie tylko zgodność funkcjonalną między jednostkami jidysz a co najmniej szesnastowiecznymi ich polskimi odpowiednikami, ale także wzajemne podobieństwo polskich i jidyszowych struktur składniowych z paralelnymi jednostkami odznaczającymi się zbliżonymi własnościami dystrybucyjnymi oraz zbieżność funkcjonalną jednostek homofonicznych w zasobach obu języków, np. istnienie obok spójników ich identycznie brzmiących partnerów partykułowych, por. jid. *xoč* i śrpol. *choć*.

W polszczyźnie XVI wieku segment *chyba*, obok sensów ‘wątpienie’, por. *idą bez chyby na zatracenie* (BielŻywGlab n1b 15), ‘omyłka, błąd, nietrafienie’, por. *iego chybe*

náprawił (SienLek 194, 110), był wykładnikiem funkcji spójnikowej, partykułowej i przyimkowej²⁶. Jidysz zna wyłącznie użycie spójnikowe. Za pomocą spójnika *a xibe*, podobnie jak już w szesnastowiecznej polszczyźnie za pomocą *chyba*, wprowadza się zastrzeżenie, że to, o czym mowa, można uznać za prawdziwe pod warunkiem, że nie uwzględni się tego, co przekazuje treść wyrażona po spójniku, por. przykład jidysz (36a) i polski (36b):

נישט	מיר	זי	האָט	מאָל	קיין (36a)
<i>ništ</i>	<i>mir</i>	<i>zi</i>	<i>hot</i>	<i>mol</i>	<i>kejn</i>
NEG	1SG.DAT	3SG.F	mieć.PRS.3G	raz.SG	żaden.SG
איצט,	ווי	צערטלעכקייט	אַזאַ	אַרויסגעוויזן	
<i>ject</i>	<i>vi</i>	<i>certlexkajt</i>	<i>aza</i>	<i>arojsgevizn</i>	
teraz.ADV	jak.PREP	współczucie.DAT.sg	tyle.PRN	okazać.PST.3SG	
קליין	אַ	געווען	בין	אַז	אַ כיבע,
<i>klajn</i>	<i>a</i>	<i>geven</i>	<i>bin</i>	<i>az</i>	<i>a xibe</i>
mały.COMPR	ART	być.PPF	być.PRS.1SG	1SG	kiedy.CONJ
					(SzAszL) קינד
					<i>kind</i>
					dziecko.ACC.SG

‘Nigdy nie okazywała mi takiej czułości jak teraz, chyba że kiedy byłem małym dzieckiem’;

- (36b) *Praeterea gdzie mówi / iż substantia non recipit maius nec minus, tom ia (chybá co sie owo trofzkę o kamieniu / á o drewnie włożyło) opuścił* (Górndworz B3v).

Forma omawianego spójnika *a xibe* jest zaskakująca, ponieważ *a* jest tu formalnie rodzajnikiem. Możliwe zatem, że postać w jidysz zreinterpretowana jako formacja odrzeczownikowa genetycznie nawiązuje do rzeczownika *chyba*, którego nie zna język ukraiński, co przesądzałoby o polskości spójnika.

Użycie *to* w funkcji spójnika wynikowego znane jest już staropolszczyźnie, por. *Tegodla przydzi k nam, aby mie uzdrowił, to ze mną będziesz bydlíč na wieki przepieczno* (RozmP 227, 16–18). Wydaje się, że spójnik *to* w jidysz jako wykładnik konsekwencji mógł zostać zapożyczony do tego języka dość wcześnie, por.

²⁶ Zarówno spójnik, jak i partykułę należy wywodzić raczej z formy trzeciej osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego czasownika niż z rzeczownika, co sugerują polskie słowniki etymologiczne (por. Bańkowski, 2000a, s. 167; Boryś, 2005, s. 74; Sławski, 1952–1956, s. 94).

די	געהאט	ליב	האט	ער	יא, (37a)
<i>di</i>	<i>gehot</i>	<i>lib</i>	<i>hot</i>	<i>er</i>	<i>jo</i>
DET	mieć.PPRT	kochać.PRS.3SG	AUX	3SG	INJ
אײַם	זי	טאָ זאל			קללה,
<i>im</i>	<i>zi</i>	<i>zol to</i>			<i>klole</i>
PRN	PRN.F	powinien.3SG	to	przekleństwo.ACC.SG	
				(Ps 109: 17) אַנקומען	
				<i>ankumen</i>	
				przybyć.INF	

‘Tak kochał kłatwy, niech zatem na niego spadnie.’

W jidysz segment *to* jest również częścią spójnika nieciągłego o znaczeniu ‘jeśli __, to __’, który od strony formalnej ma charakter hybrydy germańsko-polskiej, bowiem treść *protasis* wprowadza konektor *ojb* pochodzenia średnio-wysoko-niemieckiego (por. *ob(e)* ‘jeśli’), natomiast funktorem *apodosis* jest słowiańskiego, możliwe, że polskiego, pochodzenia *to*, por.

אַזױ	ווי	טאָ	דערפֿאַלג,	הייסט	דאָס	אױב (37b)
<i>azoj</i>	<i>vi</i>	<i>to</i>	<i>derfolg</i>	<i>hejst</i>	<i>dos</i>	<i>ojb</i>
PRN	INTER	to	sukces.ACC.SG	nazywać.PRS.3SG	DET	jeśli
			(Forverts) דורכפֿאַל?	אַ	אױס	זעט
			<i>durxfal</i>	<i>a</i>	<i>ojs</i>	<i>zet</i>
			porażka.ACC.SG	ART	ADV	widzieć.PRS.3PL

‘Jeśli to się nazywa sukcesem, to jak wygląda porażka?’

Spójnik niewłaściwy *choć* w języku jidysz, podobnie jak *choć/chociaż* w języku polskim, albo pełni funkcję komentarza do całych struktur tematyczno-rematycznych, jak w przykładzie (38a), albo wprowadza wypowiedź parentetyczną, jak w przykładzie (38b):

דאָס	ער	האט	געוואוסט,	דאָס	האט	ער	כאַטש (38a)
<i>dos</i>	<i>er</i>	<i>hot</i>	<i>gevaust</i>	<i>dos</i>	<i>hot</i>	<i>er</i>	<i>xoč</i>
DET	3SG	AUX	wiedzieć.PST.3SG	DET	AUX	3SG	CONN
			(M. Rosenfeld) פֿאַרמײַדן.	געקאָנט	נישט		אַבער
			<i>farmejdn</i>	<i>gekont</i>	<i>ništ</i>		<i>aber</i>
			zapobiec.INF	NEG	móc.PPRT		CONJ

‘Chociaż o tym wiedział, nie mógł temu zapobiec.’

(Forverts)	קולטורן	פֿאַרשײדענע	דריי	צי	צוויי	אין (39)
	<i>kulturn</i>	<i>foršejdene</i>	<i>draj</i>	<i>ci</i>	<i>cvej</i>	<i>in</i>
	kultura.PL	różny.COMPR	trzy	CONJ	dwa.NUM	PREP

‘w dwóch czy trzech różnych kulturach’;

	צי	אום,	זיך	קוקט	ווער (40)
	<i>ci</i>	<i>um</i>	<i>zix</i>	<i>kukt</i>	<i>ver</i>
	CONJ	PREP	REFL	patrzeć.PRS.3SG	INTER
(WeissVerk)	זיי?	באַלאַמוטשען	צי	זיי,	אַרבעטן
	<i>zej</i>	<i>balamučen</i>	<i>ci</i>	<i>zej</i>	<i>arbetn</i>
	3PL	psuć.PRS.3PL	CONJ	3PL	pracować.PRS.3PL

‘Kogo to obchodzi, czy pracują, czy bałamuć?’.

W jidysz utrwały się dwie partykuły epistemiczne pochodzenia polskiego, *aż* o znaczeniu ‘(tak) naprawdę’ oraz *jakbe* ‘jakby’:

	ער	איז	נענאַננען	מיד	ער	קען
	<i>er</i>	<i>iz</i>	<i>nenannen</i>	<i>mid</i>	<i>er</i>	<i>ken</i>
	3SG	być.PRS.3SG	INT	zmęczony.ADJ	3SG	móc.PRS.3SG
	אַזש	ניט	שטיין (U. Weinreich, 1977, s. 764)			
	<i>až</i>	<i>nit</i>	<i>štejn</i>			
	PTCL	NEG	stać.INF			

‘Jest bardzo zmęczony, naprawdę/nawet nie może stać’.

	האַבן (42)	די	אַקטיאָרן	און	דער	עולם	יאַקבע
	<i>hobn</i>	<i>di</i>	<i>aktjorn</i>	<i>un</i>	<i>der</i>	<i>eulm</i> [ojlm]	<i>jakbe</i>
	AUX	DET	aktor.NOM.PL	CONJ	DET	publiczność.NOM.SG	jakoby
	געהאַט	אַ	מין		געהיימע	שפּראַך (Forverts)	
	<i>gehat</i>	<i>a</i>	<i>min</i>		<i>gehejme</i>	<i>šprax</i>	
	AUX	ART	rodzaj.ACC.SG		tajemny	język.ACC.SG	

‘Aktorzy z publicznością mieli jakby swego rodzaju tajemny język’.

Partykuła *aż* uwydatniająca stan rzeczy nie tyle wskazuje na jego intensywność, jak w wypadku odpowiadającego jej operatora metapredykatywnego, ile wnosi do wypowiedzi ładunek służący zakomunikowaniu, że to, o czym mowa, nawet jeśli ma charakter retoryczny, winno się traktować z epistemiczną powagą (por. podobne polskie użycia *Do wfszu gdy też przydą iákíe piękne głoŧy / Ráduią fie*

/ á s szpetnych aż więc wstáią włosy; RejWiz 27v). Z kolei za pomocą komentarza przyrematycznego *jakbe* nadawca, mówiąc o czymś, czego do końca nie potrafi nazwać, decyduje się na dobór słowa, które – choć nie całkiem trafne – to w przybliżeniu oddaje to, co ma on na myśli. Podobne użycia *jakby* żywe są również we współczesnej polszczyźnie, por. *jakby nieobecny; coś jakby powiew wiatru; tworzył jakby domek bez dachu* (NKJP).

Trzy partykuły limitatywne w jidysz zostały zapożyczone z polszczyzny: *bodej*, odpowiadające swoją semantyką specyficznie polskiej partykułce *bodaj* (por. *wolała bodaj przykrą prawdę niż złudzenie* (NKJP)), *xoč* i jego wariant *xočbe*, dla których źródłem były polskie *choć* i *choćby*. Wszystkie te trzy wyrażenia pozostają w dość bliskich relacjach znaczeniowych, można je bowiem uznać za synonimy kontekstowe. O genetycznej polskości pary *xoč–xočbe* można wnioskować przede wszystkim na podstawie tej drugiej formy ze zleksykalizowanym operatorem *conditionalu-optatywu*. W języku ukraińskim bowiem partykuła i aglutynat *by* tworzą osobne wyrażenia o nieco odmiennej funkcji niż funkcje polskiego *choćby* i jidyszowego *xočbe*. Ukraińskie *хоч би* wyraźniej niż wyrazy polskie i jidysz implikuje brak stanu rzeczy komentowanego za pomocą partykuły. Różnią się zatem te jednostki hierarchią komponentów semantycznych. W wyrażeniu ukraińskim aspekt wolitywny nabiera charakteru wtórnego w stosunku do negacji, por. *В той час Скирти і клуня зайнялись [...]. Хоч би слово, хоч би де голос обізвався* (Шевч II 33) ‘W tym czasie zapaliły się stogi i stodoła. Żadne słowo, żaden głos się nie odezwał’.

ניט	אַבי	ווערן	קראַנק	באָדיי	וועט	ער (43)
<i>nit</i>	<i>abi</i>	<i>vern</i>	<i>krank</i>	<i>bodej</i>	<i>vet</i>	<i>er</i>
NEG	DECL	stać się.INF	chory	PTCL	AUX	3SG
(U. Weinreich, 1977, s. 713) אַרבעטן						
<i>arbetn</i>						
pracować.INF						

‘Wolałby być bodaj chory, niż pracować’;

אין	כאַטש	דערציילט	וואָלט	זי	ווען (44)
<i>ejn</i>	<i>xoč</i>	<i>sercejlt</i>	<i>volt</i>	<i>zi</i>	<i>ven</i>
jeden	PTCL	powiedzieć.PRS.3SG	AUX	3SG.F	gdyby.INTER
אפֿשר	איר	וואָלט מען		אמת,	שטיקעלע
<i>efšr</i>	<i>ir</i>	<i>men</i>	<i>volt</i>	<i>emet</i>	<i>štikele</i>
może.ADV	3SG	człowiek.PL	AUX	prawda.ACC.SG	sztuka.SG

(Forverts) גלייבן געקענט
glejbn gekent
 uwierzyć.INF móc.PPRT

‘Gdyby powiedziała choć zdźbło prawdy, wówczas ludzie może by jej uwierzyli’;

(45) מיר ווילט זיך אזוי, שטאַרק, מע זאָל
mir vilt zix azoj stark me zol
 powiniEN.PR.SG PRN INT tak.ADV REFL chcieć.PL 1SG
 (CarrollAl) אויף מיר כאָטשבע אַ קוק טאָן!
ton kuk a xočbe mir off
 robić.INF patrzeć.PR.S 1SG ART LIM 1SG PREP

‘Bardzo pragnę, żeby wreszcie ktoś na mnie choć spojrzal!’.

Wykładnik gradacji *take*, jeśli tylko nie jest pozostałością po żydowskim substracie opartym na języku staroczeskim (por. stczes. *take* ‘tak, w ten sposób, tak samo’), mógł pojawić się w jidysz pod wpływem stpol. *tako* lub jego późniejszych wariantów. Niewykluczone, że mamy w tym wypadku do czynienia z nałożeniem się na pierwotną, substratową formę późniejszej funkcji związanej z sygnalizowaniem przez operator, że to, o czym mowa, odznacza się znaczną intensywnością lub wielkością (por. stpol. *Maryja jest* «ona» *była do Betlehem przyszła, «a to» nosząc tako wielką świętość, toć jest swego synka milego* (Gn 4r), *Jam obrzimy pomorzyła, Salomona tak mądrego* (De morte)), por.

(46) זי איז טאַקע גליקלעך לייבלעך
zi iz take glikxes lajblex
 krewny.ADJ szczęśliwy.ADJ tak.PTCL być.PR.S 3SG 3SG
 (Opatoszu) געשוועסטערקינד
gešvesterkind
 kuzynka.ACC.SG

‘Ona jest tak szczęśliwą siostrzenicą.’

Ciekawy przykład wewnętrznej kreatywności języka jidysz stanowi jednostka *take der* o funkcji parentetycznego wykładnika doboru wyrażenia w odniesieniu do warunków prawdziwościowych, ale być może także – jak o tym świadczą przytoczone przez U. Weinreicha (U. Weinreich, 1977, s. 601) ekwiwalenty angielskie hasła – komentarza całej wypowiedzi (w moim materiale takich przykładów nie znalazłem). Polską strukturą kontaktową dla tego wyrażenia jest oczywiście dopowiedzeniowe

tako, którego wartość asertoryczna stała się podstawą partykuły jidysz *take*, natomiast element germański opiera się na zaimku wskazującym w rodzaju męskim *der*, pełniącym też funkcję rodzajnika, por.

הונט	דער	טאקע	ליגט	דאָ	און (47)
<i>hunt</i>	<i>der</i>	<i>take</i>	<i>ligt</i>	<i>do</i>	<i>un</i>
pies.ACC.SG	że tak powiem	leżeć.PRS.3G	tu.ADV	CONJ	
			(Forverts)	באָגראָבן	
				<i>bagrobn</i>	
				pogrzebać.PPRT	

‘I tu – że tak powiem – jest pies pogrzebany’.

Komentarz jest wykładnikiem – jeśli można się tak wyrazić – działania nadawcy na płaszczyźnie leksykalno-semantycznej wypowiedzi. Nadawca sygnalizuje za jego pomocą, że użyte przez niego wyrażenie wprawdzie nie odpowiada dokładnie temu, co należałoby powiedzieć w danej sytuacji, na przykład ze względu na jego metaforyczność, jak w omawianym przykładzie, ale mimo wszystko stanowi ono możliwy do zaakceptowania sposób opisu danego stanu rzeczy.

Najczęściej zapożyczanymi przez jidysz z języka polskiego wyrażeniami funkcyjnymi są modyfikatory deklaratywności o różnych funkcjach, przede wszystkim optatywnych, jak *abí*, *bodej* i *nexaj*, operator przywyrazowy *-że*, wykładnik nawiązania *to* oraz operator pytania rozstrzygnięcia *ci*.

Spśród wykładników optatywnych trudno z całą pewnością orzec, czy *abi* wywodzi się z modyfikatora *aby*, czy może *oby*, będącego od strony genetycznej połączeniem przyimka z wykładnikiem *condotionalu-optatywu*. Niemniej w obu wypadkach byłoby to bezdyskusyjne zapożyczenie polskie, gdyż zarówno ukraińskie *abu*, jak i dialektalne białoruskie *aby* pełnią raczej funkcje spójników, nie zaś wykładników życzenia. Specyficznie polskie *bodej* (por. (49)) utrwaliło funkcję, którą polskie wyrażenie *bodaj* w zasadzie już traci. Zdania z antepozytywnym *bodaj* typu *Bodaj to wszyscy diabli!* mają w polszczyźnie pewien rys dawności. W języku ogólnym spotyka się je niezmiernie rzadko. Z kolei operator zdaniowy *nexaj*, w przeciwieństwie do *xaj* ‘niech’ o białoruskiej lub ukraińskiej proveniencji (por. modalne *xaŭ*), należy wywodzić najprawdopodobniej z polskiego *niechaj* o funkcji optatywnej mającego swoje inne zachodniosłowiańskie odpowiedniki. Wprawdzie język ukraiński zna słowo *hexaŭ* (w białoruskim odpowiada mu *няхаў*), ale wydaje się, że można je uznać za wyraz podtrzymywany polskim wpływem. Zarówno polskie *niechaj*, jak i jego jidyszowy odpowiednik presuponują pożądany stan rzeczy jako *r e l a t y w n i e* dobry, nawet jeśli jest to śmierć głodowa, jak w przykładzie (50) poniżej.

נישט	חלילה	האָט	צדיקים	די	אַבי (48)
<i>ništ</i>	<i>xolile</i>	<i>hot</i>	<i>cadikim</i>	<i>di</i>	<i>abi</i>
NEG	boże broń.INJ	mieć.PRS.3SG	sprawiedliwy.PL	DET	DECL
			(Mangšm)		געשאַדט
					<i>gešadt</i>
					zranić.PPRT

‘Oby, boże broń, nie skrzywdził sprawiedliwych’;

(U. Weinreich, 1977, s. 713)	ער	קומט	באָדני (49)
	<i>er</i>	<i>kumt</i>	<i>bodej</i>
	3SG	przyjść.PRS.3G	DECL

‘Oby przyszedł’;

אַמױט	ד’	זייער	אין	אַבי	הונגערן,	בולד (50)
<i>amos</i>	<i>dolas</i>	<i>zejer</i>	<i>iz</i>	<i>abi</i>	<i>hungern</i>	<i>nexaj</i>
najbliższa	okolica	PRN	PREP	DECL	głodować.PRS.3PL	niech.DECL
					(PinskLit)	נישט
					שטיין!	<i>ništ</i>
					<i>štejan</i>	
					zostać.PRS.3PL	NEG

‘[Lepiej], abyśmy pomarły z głodu, aniżeli zostali w tym miejsku’.

Operator (-)że dołączany do form imperatywnych wprowadza do zdania pewien refleks familiarności czy łagodności, którego chyba pozbawiony jest jego polski odpowiednik. Jego związek z polszczyzną jako językiem kontaktowym potwierdzają jednak użycia przyzaimkowe, specyficzne – jak o tym była mowa w rozdziale 5 – dla języka polskiego. *Że*-zaimki w jidysz nie mogą stanowić składników zanurzonych w strukturze nadrzędnej. Wpisana jest w nie treść nie tylko epistemiczna, której dodatkowym pragmatycznym komponentem jest rodzaj zaskoczenia zadającego pytanie, lecz również operacyjna, związana z działaniami dokonywanymi przez nadawcę na określonym zbiorze desygnatów, przynajmniej takich, z którymi mógłby on – w jego mniemaniu – być skonfrontowany, jak w pytaniach typu *Vos-že est du?* ‘Cóż jesz?’.

(LebFragen)	לשון ?	מיין	מען	רעדט	זשע	וון (51)
	<i>lošn</i>	<i>majn</i>	<i>men</i>	<i>redt</i>	<i>že</i>	<i>vu</i>
	język.ACC.SG	POSS	PRN	mówić.3SG	DECL	INTER

‘Gdzież ten, co mówi moim językiem?’.

Wydaje się, że również polską pożyczką jest wyrażenie *to* w funkcji wykładnika nawiązania, rozpoczynające wprawdzie nową wypowiedź, lecz odwołujące się zarazem do poprzedzającego kontekstu. Jednostka ta nacechowana jest potocznością i dialogicznością, zajmuje w zdaniu stałą antepozycję, podobnie jak jej polski odpowiednik, *por.*

(U. Weinreich, 1977, s. 601)	קומען?	וועסטו	ווען	טא (52)
	<i>kumen</i>	<i>vestu</i>	<i>ver</i>	<i>to</i>
	przyjść.INF	AUX.FUT	INTER	DECL

‘To kiedy przyjdiesz?’

Jako polską pożyczkę traktuję również operator wypowiedzeń pytajnych *ci* tworzący pytania rozstrzygnięcia. Wydaje się bowiem, że poza podobieństwem formalnym obu struktur łączy je specyficzne podobieństwo funkcjonalne. Operator *jid. ci* służy jak *pol. czy* do sygnalizowania, że mówiący chciałby uzyskać potwierdzenie lub zaprzeczenie tego, o czym mowa w *datum questionis* (*por.* (53)). Ta funkcja *czy* ma charakter specyficznie polski, jak już była o tym mowa w rozdziale 5.

מין	געבליבן,	לעבן	ער	איז	צי (53)
<i>majn</i>	<i>geblibn</i>	<i>lebn</i>	<i>er</i>	<i>iz</i>	<i>ci</i>
POSS	pozostawać.PPRT	życie.ACC.SG	3SG	być.PRES.3SG	DECL
				(Forverts)	פֿרײַנד?
					<i>frajnd</i>
					przyjaciół.NOM.SG

‘Czy on jeszcze żyje, mój przyjacielu?’

Powyższy skrótowy przegląd pokazał sieć powiązań między jednostkami funkcyjnymi w *jidysz* a strukturami *poliszczyny*, które – jak można sądzić – stanowiły źródło kontaktu wyrażen *jidyszowych*. Między nimi bowiem zachodzą podobieństwa zarówno na płaszczyźnie formalnej, jak i funkcjonalnej. Co więcej, można odnieść wrażenie, że inaczej niż obserwowaliśmy to w wypadku niektórych *czeskich* zapożyczeń funkcyjnych w języku *polskim*, *jidysz* konserwuje i utrwała zapożyczone jednostki w funkcjach kontaktowych, raczej ich nie modyfikując, a jeśli już, to z wykorzystaniem *polskiego* wzorca semantycznego, jak w wypadku *take der*, *optatywnego bodej*.

Uważana analiza kontekstów składniowych udowodniła również, że charakterystyka – powiedzmy – gramatyczna wyodrębnianych w literaturze przedmiotu jednostek funkcyjnych zapożyczonych ze *słowiańszczyzny* wymaga korekty. Jej podstawą powinna stać się możliwie spójna teoria wyrażen funkcyjnych, bowiem – jak widać

po powyższych przykładach – jej zastosowanie pozwoli wskazać więcej jednostek zapożyczonych, niż to wynika z inwentarza zaproponowanego przez U. Weinreicha. W wypadku analizowanej leksyki można przesądzić, że większość jej jednostek to zapożyczenia, a tylko nieliczne z nich, jak zapewne *a xibe*, *bodej*, *xaj/nexaj*, są impozycjami właściwymi dla pewnej grupy użytkowników jidysz.

Podsumowanie

Główne zastosowane tu kryterium weryfikacji zapożyczeń w obszarze wyrażeń funkcyjnych miało charakter formalno-funkcjonalny. Dopiero uwzględnienie obu tych aspektów pozwoliło na weryfikację omawianych struktur jako kontaktowych oraz identyfikację języka i źródła kontaktu. Wydaje mi się, że nieuwzględnienie ich obu jednocześnie prowadzi do uogólnień bez możliwości ich falsyfikacji. Z całą pewnością ani w wypadku bohemizmów, ani polonizmów ich aspekt formalny czy substancjalny nie był czynnikiem decydującym o ich statusie jako zapożyczeń.

Przeprowadzone procedury zmierzające do wykrycia pochodzenia pewnego zbioru wyrażeń funkcyjnych wykazały – wbrew temu, co postulował Grochowski (2014) – kompozycjonalność genetyczną jednostek tego typu, możliwość ich zapożyczania, choć zapewne w jakimś ograniczonym zakresie. Wydaje się bowiem, wbrew temu, co wykazywali Stolz i Levkovich (2022), że prawdziwych zapożyczeń (nie zaś impozycji) jest w tej grupie niezbyt wiele. Są to wyrażenia, które nie tylko przedostają się do obcego dla siebie systemu, ale i znajdują w nim właściwą sobie niszę, czasem ewoluują, zmieniają zakres oddziaływania w perspektywie tak syntagmatycznej, jak i paradygmatycznej, a ponadto nabywają różne sensy pragmatyczne. Impozycje z kolei są najczęściej cechą poszczególnych idiolektów, rzadko adaptują się do goszczącego je systemu, zachowując swoje inherentne cechy formalno-funkcjonalne, i z reguły wychodzą z użycia po ustaniu oddziaływania danego idiolektu. Ich frekwencja zazwyczaj jest proporcjonalnie niska. Sytuacja kontaktowa może jednak wpływać na język, podtrzymywać wzorzec, wpływać na rozwój wyrażeń, również w zakresie ich semantyki i pragmatyki. Przeprowadzone analizy pozwalają ponadto potwierdzić (narzucające się w gruncie rzeczy) obserwacje Matrasa (Matras, 1998), który uważa między innymi, że do zapożyczeń w obszarze wyrażeń funkcyjnych dochodzi raczej nie ze względu na cechy formalne i strukturalne tych jednostek, lecz ich własności funkcjonalne.

Warunkiem zapożyczania leksyki funkcyjnej nie jest w żadnej mierze bliskość genetyczna czy własności typologiczne języków oddziałującego i podlegającego jego wpływom, lecz siła kontaktu, czynnik arealny, prestiż języka oddziałującego i długość ekspozycji. Zauważmy, że zapożyczenia w zakresie wyrażeń funkcyjnych z czeskiego do polskiego ustały w momencie, w którym czeszczyzna straciła swój status języka

wzorcowego, podobnie rzecz się miała z polszczyzną oddziałującą na jidysz – przestała ona być dla języka żydowskiego atrakcyjnym wzorem z powodów zewnętrznojęzykowych, gdy została zerwana możliwość asymilacji ludności żydowskiej z Polakami. Oba języki kontaktu muszą jednak pozostawać ze sobą w bliskich relacjach geograficznych, co potwierdzają np. zapożyczenia niemieckie w języku dolnołużyckim, por. *ta doch njejo nic do hutšoby* ‘ta przecież nie ma do niczego serca’.

Etymologie kontaktowe w zakresie leksyki funkcyjnej, zwłaszcza w wypadku języków ze sobą spokrewnionych lub wykazujących typologiczną bliskość, nie mogą w zasadzie opierać się na podstawowym w wypadku innych etymologii kontaktowych kryterium zewnątrzjęzykowym. Te bowiem jednostki stanowią jądro systemu, nie mają swoich desygnatów w świecie realnym, służą – jak sama ich nazwa na to wskazuje – do ustanawiania relacji między innymi jednostkami języka. Jeżeli zatem analizowane wyrażenie funkcyjne ma dwa potencjalne źródła pochodzenia (endojęzykowe i egzodziejzykowe), to uprzywilejowany status – wbrew temu, co postuluje Mailhammer (2013a, s. 1) – zawsze będą miały wyjaśnienia oparte na tendencjach rozwoju wewnętrznego tych wyrażen (por. Thomason & Kaufman, 1988, ss. 57–62).

Zakończenie

Przeprowadzone obserwacje miały z jednej strony zilustrować pewne procesy związane z powstawaniem i rozwojem leksyki synsemantycznej o różnym statusie kategorialnym, z drugiej zaś – na podstawie analiz szczegółowych włączyć się w dyskusję teoretyczną na temat miejsca badań etymologicznych wśród nauk o języku. Chodziło tu przede wszystkim o zwrócenie uwagi na z reguły pomijany dotychczas w rekonstrukcjach etymologicznych aspekt funkcjonalny jako istotny czynnik pozwalający prześledzić ewolucję niektórych wyrażen. Praca ta nie odpowiada na wiele rodzących się na tym polu badawczym pytań. Nie przynosi również systematycznego opisu wszystkich możliwych klas wyrażen funkcyjnych ani nie odtwarza ich ścieżek rozwoju. Wydaje się bowiem, że na obecnym etapie badań nie jest to jeszcze możliwe. Przesunięcia kategorialne omawiane w tym opracowaniu tworzą mniej lub bardziej regularne łańcuchy leksykalno-gramatyzacyjne, których poszczególne ogniwa (historyczne jednostki języka) różnią się od siebie zarówno w płaszczyźnie kategorialnej, jak i pojęciowej, choć w pewnym sensie tworzą genetyczne kontinua. Pojęcie zmiany w ujęciu dynamicznym, jak to starałem się pokazać, odpowiada procesom, których kolejne etapy są wzajemnie uwarunkowane i współzależne. W badaniu przeszłości wyrażen języka, zwłaszcza leksyki funkcyjnej, winniśmy zakładać istnienie rozbudowanych, co najmniej dwu- lub trójetapowych łańcuchów zmian, w których funkcja i znaczenie jednostki historycznej determinowane są jej wcześniejszą funkcją (por. jednostka wyjściowa > nowy typ kontekstów użycia > jednostka nowa).

Tab. 6. Minimalny łańcuch zmian kategorialnych jednostek funkcyjnych

Kategoria źródłowa	Medium przysłówkowe	Kategoria docelowa
przymiotniki parametryczne	przysłówkowe wykładniki intensywności cechy	intensyfikatory, np. stpol. <i>brzo</i> ‘szybko’ > ‘bardzo’
quasi-wyrażenia przyimkowe z referencją anaforyczną	przysłówki lokatywne	konektory, np. stpol. <i>zasię</i> ‘za siebie’ > ‘natomiast’
czasowniki epistemiczne	epistemiczne imiesłowy przysłówkowe	wykładnik asercji, np. stpol. <i>więę</i> ‘wierząc’ > ‘mówię, mówiąc prawdę: <i>p</i> ’
rzeczowniki odczasownikowe	przysłówki ewidencjonalne	partykuła, np. stpol. <i>chyba</i> ‘pomyłka’ > ‘zapewne’

Stworzenie kompletnego katalogu bądź mapy wzorców takich zmian wymaga wyostrzenia optyki analizy i szczegółowego podziału klas pojęciowo-funkcjonalnych z uwzględnieniem kategorii opartych na kryteriach składniowo-semantycznych. Dzięki tak ukierunkowanym badaniom celem etymologii stanie się nie tylko udokumentowanie procesów przekształceń konkretnych obiektów etymograficznych aż do wskazania ich etymonów, lecz również opis zmian systemu językowego. To ostatnie zadanie może być realizowane za pomocą aparatu narzędziowego wykorzystywanego przy okazji badania zmian leksykalizacyjnych i gramatykalizacyjnych – z zastrzeżeniem, że za zmianę językową uznamy tylko taki rodzaj przekształcenia, który ma sens, nawet jeśli jest on przed nami głęboko ukryty. Jednym z celów tak rozumianej etymologii będzie omówienie i interpretacja ścieżek przekształceń językowych, wskazanie różnego typu powiązań pomiędzy różnymi realizacjami traktowanego systemowo łańcucha zmian pojęciowo-kategorialnych, jak też pomiędzy takimi łańcuchami w różnych językach, a także odkrycie relacji genetycznych między poszczególnymi ogniwami tych samych lub spokrewnionych, względnie wariantywnych łańcuchów.

W tradycyjnym ujęciu etymologia służy odtworzeniu jednostek leksykalnych i koncentruje się na ich pochodzeniu. W szczególności przedmiotem takich badań jest próba wykazania, że pomiędzy zrekonstruowaną prawdopodobną podstawą danego słowa a tym słowem istnieje: (a) podobieństwo formalne, a substancjalne różnice można objaśnić zmianami opartymi na tzw. prawach głosowych lub analogii, oraz (b) relacja derywacyjna zgodna z poświadczonym za pomocą innych przykładów modelem. Dopóki związek między słowem podstawowym a pochodnym jest w pełni przejrzysty, dopóty jest to zagadnienie należące do dziedziny słowotwórstwa badanego języka; gdy jednak zaczynają odgrywać rolę dowody i względy historyczne, znajdujemy się w dziedzinie etymologii (por. Seebold, 1980, s. 431). Niniejsza praca przenosi punkt ciężkości badań etymologicznych z dziejów poszczególnych jednostek na pojęciowo-kategorialne łańcuchy zmian (por. 'nieokreśloność' > 'brak wiedzy' > 'przybliżenie'), których ogniwami, a zarazem realizacjami są te jednostki (por. pol. *wyjechał **gdzieś** w maju*; *coś mnie głowa boli*; ros. *она получила рублей пять* 'dostała coś pięć rubli'), a w perspektywie ogólnej – klasy zbudowane z tych jednostek (np. aproksymatory) lub środki gramatyczne służące do realizacji danego schematu pojęciowego. W tym sensie łańcuchy pojęciowo-kategorialne mogą być uznane za systemowe j e d n o s t k i h i s t o r y c z n e w wymiarze dynamicznym. Jako takie są właściwym przedmiotem badań diachronicznych we właściwym sensie.

Etymologia, niezależnie od przypisywanego jej charakteru atomistycznego, wynikającego przede wszystkim z braku oparcia metod etymologizowania w regułach przekształceń struktur językowych (zasad fonetycznych, podobnie jak samej fonetyki, nie można traktować jako części obszaru językoznawstwa *sensu stricto*), winna, jeśli ma być uznawana za pełnoprawną subdyscyplinę lingwistyki, poszukiwać w chaosie

faktów języka pewnych prawidłowości. Niezweryfikowane empirycznie (w rozumieniu Hjelmsleva) przeświadczenia na temat przypadkowości bądź nieprzypadkowości tych czy innych domniemyanych faktów wymagają konfrontacji z ogólną teorią języka i z uniwersalnymi prawami jego rozwoju. Przestrznią falsyfikacji hipotez etymologicznych nie może być wyłącznie etymologizowana jednostka w jednym z jej aspektów, formalnym lub znaczeniowym, lecz cała struktura znaku w konfrontacji ze strukturą języka w perspektywie paradygmatycznej i syntagmatycznej oraz – w wypadku pewnych wyrażań o odniesieniu przedmiotowym – fakty z przestrzeni pozajęzykowej, co wyjątkowo tylko i raczej w początkowej fazie gramatyzacji może odnosić się do analizowanej w tej pracy leksyki (por. pol. *krom* > *kromie*, *góra* > *góra pięć* itp.). Etymologie opracowywane z uwzględnieniem danych funkcjonalnych muszą odwoływać się do hierarchicznie rozumianego języka jako całości, do struktury semiotycznej *sui generis*.

Język jest zjawiskiem chwiejnym i zmiennym, dlatego procedury wyjaśniania jego natury oraz tworzących jego strukturę segmentów i klas wymagają – poza uwzględnieniem stałych lingwistycznych, praw panchronicznych – również nieregularności zmian, która – jak to starałem się wykazać w tej pracy – motywowana jest funkcjonalnie. To, co ma w języku charakter rzekomo przypadkowy, co wymyka się regułom, winno być skorelowane z tym, co seryjne, nieprzypadkowe i przewidywalne. Szczególnie takie podejście stosuje się do wyrażań funkcyjnych. Stanowią one bowiem grupę jednostek tworzącą się wyłącznie w konkretnym otoczeniu funkcjonalnym (niekiedy rozumianym bardzo wąsko), a mimo to związana z ich powstawaniem nieregularność lub wariantywność na poziomie struktur syntaktycznych z genetycznego punktu widzenia realizuje pewne uniwersalne wzorce, a ostatecznie odpowiada strukturze wiedzy. Dzięki takiemu spojrzeniu jesteśmy czasem w stanie przylapać je niejako *in statu nascendi*, w procesie ich wyodrębniania się z pozornie tylko chaotycznej materii języka.

Tradycyjna etymologia, której główną treścią były dzieje jednostek leksykalnych i genetyczne relacje między wyrazami różnych języków i/lub różnych stanów jednego języka, ignorowała w istocie *j ę z y k i j e g o i s t o t ę*. Badania etymologiczne koncentrowały się bowiem na poznaniu nie tyle języka, ile historycznych i przedhistorycznych warunków życia społecznego oraz kontaktów między ludźmi. Objaśnienia etymologiczne, poczynwszy od A.F. Potta i rozpraw odwołujących się do paradygmatu wypracowanego na gruncie młodogramatyzmu, miały na celu z jednej strony ilustrację regularności praw głosowych, z drugiej zaś – osadzenie etymologizowanych jednostek wśród innych danej grupy lub rodziny językowej ze względu na kryterium podobieństwa formalnego bądź semantycznego. Z czasem badania te zaczęły kłaść nacisk na spójność między znaczeniem danego wyrazu a jego dziejami i czynnikami pozajęzykowymi, odwołującymi się do jego odniesienia. Innymi słowy,

punkt ciężkości został przeniesiony w badaniach etymologicznych z relacji znaczenia na relację oznaczania. W wypadku jednak odtwarzania dziejów wyrażen synsemantycznych, problematyka odniesienia pozajęzykowego ma charakter bezprzedmiotowy, a oparcie zasad etymologizowania na regularności zmian głosowych przynosi mniejszy pożytek niż rekonstrukcja wewnętrzna z uwzględnieniem reguł morfosyntaktycznych i funkcjonalnych, w tym również związanych z uporządkowaniem linearnym i cechami suprasegmentalnymi etymologizowanych wyrażen. W tym zatem sensie badanie etymologii tych jednostek wymaga stworzenia jednolitej podstawy ich porównywania, jak również porównywania ich z jednostkami z planu przedmiotowego, z którego zazwyczaj się wywodzą, co wymaga – inaczej niż w wypadku rzeczowników o odniesieniu pozajęzykowym – usunięcia partykularyzmu pojęciowego i przedmiotowego. Procedury zastosowane w tej pracy pozwalają odtwarzać przeszłość badanych jednostek w relacji do natury samego języka jako struktury będącej bądź odpowiednikiem s t r u k t u r y r z e c z y w i s t o ś c i, bądź jej mniej lub bardziej zniekształconym odbiciem. Stwarzają one również podstawy dla prawdziwego i racjonalnego językoznawstwa historycznego jako dyscypliny pomocniczej epistemologii tak w jej wymiarze metodologicznym, jak i w relacji między poznaniem a rzeczywistością. Nie idzie jednak ostatecznie o odtworzenie w badaniach etymologicznych samej rzeczywistości, lecz jej struktury. Wyrażenia nacechowane gramatycznie bardziej niż inne reagują na tkankę aktualną wypowiedzi, która odwzorowuje strukturę wiedzy. Hipotezy etymologiczne powinny respektować zaproponowaną przez Hjelmsleva (Hjelmslev, 1943) zasadę empiryczną. Za poprawne uznaje się niesprzeczne z teorią języka i wyczerpujące rozwiązanie najbardziej zgodne z zasadą prostoty.

W prowadzonych w pracy obserwacjach uprzywilejowany charakter miały rozważania oparte na rozumowaniu abdukcyjnym jako metodzie formułowania (jak chciał tego Peirce (1931)), a następnie uzasadniania hipotez badawczych (zgodnie z kierunkiem, jaki *abdukcji* nadaje współczesna logika (por. Douven, 2022)). Aplikację tej metody do badań fonologii historycznej zaproponował Henning Andersen (1973), znalazła ona również swoje zastosowanie i w innych obszarach językoznawstwa historycznego (por. McMahon, 1994).

Wnioskowania w obszarze etymologii opierają się na mniejszym bądź większym prawdopodobieństwie. W podejściu abdukcyjnym nie eliminuje się wprawdzie niepewności, lecz formułuje się najbardziej wiarygodne hipotezy służące wyjaśnieniu danego uprzedniego faktu językowego czy procesu jako najbardziej prawdopodobnej przyczyny następującego po nim faktu czy procesu. Metoda ta ma charakter prospektywny, mimo że warunki początkowe zmiany językowej (fakt uprzedni) wymagają rekonstrukcji i to właśnie one są właściwym przedmiotem badania. Przykładowo, dzięki rozumowaniu abdukcyjnemu możliwe jest wnioskowanie, zgodnie z którym leksykalizacja przypadku konkretnego (bądź wyrażenia przyimkowego), a następnie

jego gramatyzacja lub pragmatyzacja i – w kolejnym etapie – jego pozycyjnemu usztywnieniu najlepiej wyjaśnia powstanie spójnika odprzysłówkowego. Metoda ta daje zatem możliwość odtworzenia warunków wstępnych danego procesu na podstawie jego rezultatu, z uwzględnieniem założenia, że pewne warunki skutkują określonymi i empirycznie sprawdzalnymi wynikami. Dla przykładu, ponieważ wyrażenia nieprzedmiotowego planu wypowiedzi odnoszą się do operacji na mówieniu (są odnawczymi i mają charakter metatekstowy), a – zgodnie z naszym obecnym stanem wiedzy – działania na języku skutkują wyodrębnianiem się metaoperatorów (por. wykładnik sposobu > wykładnik analogii > wykładnik koniunkcji, jak pol. *o raz > oraz*), to można uznać za najbardziej prawdopodobne, że etymon wyrażenia funkcyjnego bądź zawierał w swojej warstwie semantycznej komponent związany z mówieniem, który podlegał kolejnym operacjom aż do przesunięcia umożliwiającego transformację niereprezentatywną, bądź łączył się kontekstowo z wyrażeniami odnoszącymi się do działań na mówieniu, których cechy dziedziczył w wyniku transformacji leksykalno-składniowych, np. w wyniku elizji składnika czy operacji parentetyzującej itp. U podstaw tego typu wnioskowania w interesującym mnie obszarze leży przeświadczenie, że relewantne z komunikacyjnego punktu widzenia funkcje wyrazów języka są śladem przekształceń głównie leksykalno-składniowych i że analiza etymologiczna powinna zmierzać do ich wykrycia oraz weryfikacji.

Celem systemowych badań etymologicznych jest nie tyle jednostkowy opis dziejów konkretnych wyrazów, ile możliwie wyczerpujący i niesprzeczny opis ich klas, jak też klasy klas (łańcuchów zmian) na podstawie metod, które można z pewnym zastrzeżeniem uznać za analityczne, a następnie weryfikacja hipotez w ujęciu syntetyzującym, zorganizowanym wokół pewnej zasady wykrytej na drodze analitycznej. Etymologia taka kieruje swój wzrok nie na oderwane od struktury języka i ujmowane atomistycznie obiekty, lecz na wyrażenia pozostające w relacji do całości języka i istniejące tylko dzięki wzajemnym zależnościom. Przedmioty badań lingwistycznych, w tym także etymologicznych, jeśli etymologia ma być subdyscypliną językoznawstwa, nie istnieją niezależnie od relacji, w które wchodzi, i od funkcji, które pełnią w hierarchicznie uporządkowanej strukturze. Obserwacje tego rodzaju całkowicie zmieniają znany nam dotychczas obraz etymologii. Wydaje się, że w tym ujęciu metody porównawcze będą musiały zostać podporządkowane metodom rekonstrukcji wewnętrznej. Możliwe również, że dyscyplina ta w wyniku przyjęcia pewnych rygorów metodologicznych utraci charakterystyczny dla niej rys asocjacyjny, co czyniło ją bardzo atrakcyjną dla wszelkiego rodzaju spekulacji, ale zyska nowy, *stricte* lingwistyczny *entourage*, stając się pełnokrwistym, łączącym metody opisowe z systemowymi, narzędziem odkrywania struktury języka.

Cechą charakterystyczną wielu dawnych map są znajdujące się na nich wizerunki różnych niebezpiecznych istot, zwłaszcza smoków. Niekiedy kartografowie – miast malować węże morskie i inne potwory – ograniczali się do oznaczania niezbadanych i potencjalnie niebezpiecznych obszarów za pomocą frazy mającej o tym przypominać wędrowcom, zrazu *hic sunt leones* ‘tu są lwy’, a od XVI wieku *hic sunt dracones* ‘tu są smoki’. W badaniach językoznawczych funkcję groźnych, niezbadanych i trudnych do opisu bytów przypisuje się wyrażeniom funkcyjnym, w czym nie ma nic zaskakującego. Są to grupy (często małych) „wyrazków” zasadniczo wpływających na ostateczną treść przekazu. Prześledzenie ich aktualnej funkcji należy do jednych z najtrudniejszych zadań językoznawstwa, a z kolei zbadanie ich pochodzenia i rozwoju z reguły – z braku wyostrzonych narzędzi badawczych i dostępu do natywnej kompetencji – przekracza nasze możliwości poznawcze. W ujęciu genetycznym pozostajemy wobec nich bezradni. Obszar leksyki funkcyjnej, zwłaszcza w perspektywie dynamicznej, wydaje się zamieszkanym przez lingwistyczne smoki – jednostki chroniące swoją prawdziwą naturę, pochodzenie, trudne do zbadania i potencjalnie niebezpieczne, prowadzące nierzadko badaczy języka na manowce, choć współczesne opracowania tego zagadnienia coraz śmielej eksplorują ten teren. Wprawdzie przybywa prac tematycznie związanych z badaniem wyrazów funkcyjnych, tak w aspekcie statycznym, jak i dynamicznym, ale rzadko które z nich przestrzega przed zagrożeniami związanymi z wtargnięciem na to pole badawcze. Mapy już nie ostrzegają „tu są smoki”, a monografie poświęcone „smokom lingwistycznym” p o z o r n i e oswoiły ten obszar. Nie znaczy to jednak, że smoki wyginęły. Nie udało się okiełznać ich groźnej natury również tej książce, która może nieco uchylila – mam przynajmniej taką nadzieję – część ich tajemnic.

Wykaz źródeł

- AAg Aeschylus. (1955). Agamemnon. W Aeschylus, *Aeschyli septem quae supersunt tragoediae* (G. Murray, Wyd.; 2. wyd., ss. 207–274). Clarendon Press.
- APers Aeschylus. (1955). Persae. W Aeschylus, *Aeschyli septem quae supersunt tragoediae* (G. Murray, Wyd.; 2. wyd., ss. 53–95). Clarendon Press.
- AlxV *Alexandreida: Zlomek svatovítský* (A. Zitová, Wyd.). (2008–2022). Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Arg *Codex Argenteus Upsaliensis jussu Senatus Universitatis phototypice editus* (O. v. Friesen & A. Grape, Wyd.). (1927). Almqvist & Wiksell.
- ArtKanc Artomiusz, P. (1587). *Cantional albo piesni duchowne*. Málcher Nering.
- As *Evangeliař Assemanův: Kodex Vatikánský 3. slovanský* (J. Kurz, Wyd.; T. 2). (1955). Nakladatelství Československé akademie věd.
- Avot 'Abot *Dě-Rabbi Natan* (אבות דרבי נתן): *The William Davidson Talmud* (D. Kasher, Wyd.). (b.d.). https://www.sefaria.org/Avot_D'Rabbi_Natan?tab=contents
- BawArn *Vévoda Arnošt* (A. Svobodová, Wyd.). (2011–2022). Ústav pro jazyk český AV ČR. <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/a29a7c8d-5f09-4a18-8431-62a0cb523cb2/plny-text/bez-aparatu/folio/115r>
- Bes *Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na Evangelia v českocírkevněslovanském překladu* (V. Konzal, Wyd.; T. 1–2). (2005). Slovanský ústav České republiky – Nakladatelství Euroslavica.
- BiałKat Białobrzeski, M. (1567). *Katechizm albo Wizerunk prawej Wiary Chrześciańskiej...* [Łazarz Andrysowic].
- BiblDrážď *Bible drážďanská, Matoušovo evangelium* (K. Voleková & A. Svobodová, Wyd.). (2019–2022). Ústav pro jazyk český AV ČR. <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/8fcd56f2-4372-4056-b569-d813ae17cf3d/plny-text/s-aparatem/folio/541r>
- BiblOl *Bible olomoucká, Římanům 15,19 až Židům* (M. Šeráková & M. Pytlíková, Wyd.). (2015–2022). Ústav pro jazyk český.
- BibRadz *Biblia święta, tho iest, Księgi Starego y Nowego Zakonu, własnie z Żydowskiego, Greckiego, y Łacińskiego, nowo na Polski ięzyk z pilnością y wiernie wyłożone*. (1563). Cyprian Bazylik.
- BielKron Bielski, M. (1564). *Kronika*. Mateusz Siebeneiher.
- BielŻywGlab Bielski, M. (1535). *Żywoty filozofów...* (A. Glaber, Przedm.). Florian Ungler.

- BlizMąż   Bliziński, J. (1888). *Mąż w drodze: Komedja w 1 akcie*. Księgarnia polska L.K. Bartoszewiczowej.
- BoczPióro   Boczyłowicz, J. (1965). Pióro orla polskiego... W J. Sokołowska & K. Żukowska (Red.), *Poeci polskiego baroku* (T. 2; s. 155). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bogur   *Bogurodzica...* (J. Woronczak, Wyd., E. Ostrowska, Wstęp językoznawczy, & H. Feicht, Oprac. muzykologiczne). (1962). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- BudNT   Budny, S. (1574). *Nowy Testament...* Drukarnia Jana Kiszki.
- BZ   *Biblia Królowej Zofii (szarospatacka) wraz ze staroczeskim przekładem Biblii* (S. Urbańczyk & V. Kyas, Wyd.; Cz. 1–3). (1965–1971). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
Biblia Królowej Zofii. (2006). W W. Twardzik (Red.), *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* [CD]. Instytut Języka Polskiego PAN.
- Cant   *Cantilena inhonesta*, cyt. za: M. Eder, & W. Twardzik. (2006). Czy staropolska kicz/kić naprawdę była wyrazem nieprzyzwoitości? (*Cantilena inhonesta* odczytana na nowo). W I. Bobrowski & K. Kowalik (Red.), *Od fonemu do tekstu. Prace dedykowane profesorowi Romanowi Laskowskiemu* (ss. 163–175). Wydawnictwo Lexis.
- CarrollAI   Kerrel, L. (2018). *Alis avantures in vunderland* (A. Bar-El, Tłum.). Evertime.
- Chauc   Chaucer, G. (1907). *Chaucer's Canterbury tales* (A. W. Pollard, Wyd.; T. 1). Macmillan and Co.
- ChristŠiš   Praxapostolus Šišatovacensis. W F. Miklosich (Wyd.). (1853). *Apostolus e codice monasterii Šišatovac palaeoslovenice*. Apud Guilelmum Braumüller.
- ČNK   Český národní korpus. (b.d.). <https://www.korpus.cz>
- CzechEp   Czechowicz, M. (1583). *Epistomium na wędzidło jego miłości księdza Hieronima Powodowskiego...* A. Rodecki.
- CzechNT   *Nowy Testament* (M. Czechowicz, Tłum.). (1577). A. Rodecki.
- De morte   *De morte prologus [Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią]* (J. Rozwadowski, Wyd.). (1902). *Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, I*, 181–196, 200–205.
- Dekalog   Wydra, W. (2015). Dwa teksty staropolskie z przełomu XV i XVI wieku: Dekalog i *Oracio contra Febrem*. *Poznańskie Studia Polonistyczne: Seria Językoznawcza*, 22(1), 281–289. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2015.22.1.18>
- Drewn   Drewnowski, T. (1982). *Tyle hałasu o nic: Wspomnienia*. Czytelnik.
- DružZbiór   Družbacka, E. (1752). *Zbiór rytmów duchownych*. Drukarnia Pijarów.
- Dział   Kodeks Działyńskich. (2006). W W. Twardzik (Red.), *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* [CD]. Instytut Języka Polskiego PAN.
- ETr   Euripides. (1913). *Troiades*. W *Euripidis Fabulae* (G. Murray, Wyd.; T. 2). Clarendon Press.

- EnnAnn Quintus Ennius. (1947). *The Annals of Quintus Ennius* (O. Skutsch, Wyd.). Oxford University Press.
- EvPraž *Evangeliař pražský* (A. Svobodová, Wyd.). (2018–2022). Ústav pro jazyk český AV ČR. <http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/{b4a92670-bf7b-433e-a3b3-fde4c83f463e}>
- EwanSandMal Sandecki (Malecki), J. (1947). *Ewangeliař z początku XVI w. i dwa późniejsze druki polskie tegoż autora* (J. Janów, Wyd.). Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.
- EwKReg *Ewangeliař kanonikůw regularnych w Krakowie z około 1420 r.* (J. Janów, Wyd.), cyt. za: Janów, J. (1950). Najstarsze szczątki ewangeliařa polskiego. *Sprawozdania Akademii Umiejętności* 51(2), 40–44.
- EwXVI Winiarska-Górska, I. (Red.). *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*. Instytut Języka Polskiego UW. <https://ewangelie.uw.edu.pl>
- EwZam *Ewangeliař Zamojskich*. (2006). W W. Twardzik (Red.), *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* [CD]. Instytut Języka Polskiego PAN.
- Erz Erzepki, B. (1908). Przyczynki do średniowiecznego słownictwa polskiego: Cz. I. Głosy polskie wpisane do łacińsko-niemieckiego słownika drukowanego w roku 1490. *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego* 34, 1–139.
- FalZioł Falimirz, S. (1534). *O ziołach i o mocy ich* (W. Wydra, Wyd.). Florian Ungler.
- Fl *Psalterz florjański: Łacińsko-polsko-niemiecki rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie* (R. Ganszyniec, W. Taszycki, & S. Kubica, Wyd.; L. Bernacki, (Red.). (1939). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- ForCnR *Fortuny i cnoty różność w historyi o niektórym młodzieńcu ukazana 1524* (S. Ptaszycki, Wyd.). (1889). Drukarnia „Czasu” Fr. Kluczyckiego.
- Forverts „Forverts” [The Yiddish Daily Forward]. 2008–2016.
- GenRabb *Bereishit Rabbah*. (b.d.). https://www.sefaria.org/Bereishit_Rabbah?tab=contents
- Gesta *Gesta Romanorum* (B. Hanzová, Wyd.). (2012–2022). Ústav pro jazyk český AV ČR. <http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/{e494dbc5-f3c4-4841-b4d3-c52fe99839eb}>
- GlabGad Glaber, A. (1535). *Problemata Aristotelis: Gadki z pisma wielkiego philozofa Aristotela, y też inszych mędrzców...* Florian Ungler.
- Glov The glovers playe. (1974). W *The Chester mystery cycle* (R. M. Lumiansky & D. Mills, Wyd.). Oxford University Press.
- GLWp *Głosy i drobne teksty polskie do 1550 r.: Z inkunabułów Kalisza, Kazimierza Biskupiego, Koła, Sieradza i Warty* (J. Wojtkowski, Zebr. & Wyd.). (1965). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Gn *Kazania gnieźnieńskie: Podobizna, transliteracja, transkrypcja* (S. Vrtel-Wierczyński, Wyd.). (1953). Nakładem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kazania gnieźnieńskie. (2006). W W. Twardzik (Red.), *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* [CD]. Instytut Języka Polskiego PAN.
- GórnDworz Górnicki, Ł. (1566). *Dworzanin polski*. Drukował Maciej Wirzbięta.
- GórnRozm Górnicki, Ł. (1616). *Rozmowa Polaka z Włochem O Elekcyi, O Wolności Y Obyczajach Polskich*. U Iakuba Sieberteychera.
- GrzegŻarnPos Grzegorz z Żarnowca. (1582). *Postylle krześcijańskiej część trzecia*. Maciej Wirzbięta.
- HájPříh Václav Hájek z Libočan. (1541). *O nešťastné příhodě, kteráž se stala skrze oheň v Menším Městě pražském a na Hradě svatého Václava i na Hradčanech etc.* Bartoloměj Netolický z Netolic.
- Ham Shakespeare, W. (1839). *Hamlet* (I. Hołowiński, Tłum.). T. Glücksberg.
- Hdt Herodotus. (1954). *Histoires* (Ph. E. Legrand, Wyd.). Les Belles Lettres.
- HesTh Hesiodus. (1966). *Theogony* (M. L. West, Wyd.; ss. 111–149). Clarendon Press.
- HistLan Rej, M. (1891). *Historia prawdziwa, która się stała w Landzie mieście niemieckiem 1568* (Z. Celichowski, Wyd.). W Drukarni C. K. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- HomII Homerus. (1931), *Homeri Ilias* (T. W. Allen, Wyd.; T. 2–3). Clarendon Press.
- HomOd Homerus. (1962). *Homeri Odyssea* (P. von Mühll, Wyd.). Helbing & Lichtenhahn.
- HradSat *Staročeské satiry hradeckého rukopisu a Smilovy školy* (J. Hrabák, Wyd.; 2. wyd.). (1962). Nakl. Československé Akad. Věd.
- iDnes iDNES.cz [czeski portal informacyjny]. <https://www.idnes.cz>
- JA „Archiv für slavische Philologie”. (V. Jagić, Red.; Berlin). 1876–.
- JawJon Jaworski, S. (1764). *Jonatas*. Drukarnia J.K.M. Collegium Societatis Iesu.
- KazAug Masłej, D. (2020). *Jak rodził się średniowieczny tekst: Tak zwane Kazania augustiańskie w perspektywie historycznojęzykowej*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- KochPieś Kochanowski, J. (1586). *Pieśni*. W Drukarni Łazarzowej.
- KochFr Kochanowski, J. (1584). *Fraszki*. W Drukarni Łazarzowej.
- KorBa *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)* (W. Gruszczyński, Red.). (b.d.). https://korba.edu.pl/query_corpus/
- KPras *Kazanie na dzień Wszech Świętych (tzw. praskie)* (R. Mazurkiewicz, W. Wydra, W. Twardzik, E. Balcarzowa, & P. Stępień, Wyd.). (2008). Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Krasz Kraszewski, J. I. (1874). *Boża czeladka* (T. 2). Gubrynowicz i Schmidt; Michał Glücksberg.

- KristA *Život Krista Pána*. (M. Stluka, Red.). (2006). Ústav pro jazyk český AV ČR.
- KromRozm Kromer, M. (1915). *Rozmowy dworzanina z mnichem* (J. Łoś, Wyd.). Nakładem Akademii Umiejętności.
- KSGP *Kartoteka Słownika gwar polskich* [Wersja zdigitalizowana]. (b.d.). <https://rcin.org.pl/ijp/dlibra/publication/37156>
- Kśw *Kazania świętokrzyskie: Nowa edycja, nowe propozycje badawcze* (P. Stępień, H. Tchórzewska-Kabata, & I. Winiarska-Górska, Red.). (2009). Biblioteka Narodowa.
- LebFragen „Lebns Fragn” [dwumiesięcznik o orientacji bundystowskiej]. 2007, wrzesień–październik.
- Leop *Biblia to iest Księgi Stharego y Nowego Zakonu* (J. Leopolda, Tłum.). (1561). W Drukarni Szarffenbergów.
- LubJMan Lubomirski, J. S. (1666). *Jawnej niewinności manifest*. Elert Piotr – Wdowa i Dziedzice.
- LubPs *Psałterz Dawida* (J. Lubelczyk, Tłum.). (1558). U Mathjasa Wirzbięty.
- LXX *Septuaginta: Id est Vetus Testamentum iuxta LXX interpretes* (A. Rahlfs, Wyd.). (2006). Deutsche Bibelgesellschaft.
- ŁączZwier Łącznowolski, J. (1678). *Nowe zwierciadło, modzie dzisiejszego stroju akomodowane, damom polskim, które się modno noszą*. [Jan Szeliga].
- MacPraw Maciejowski, W. A. (1858). *Historia prawodawstw słowiańskich* (2. wyd., T. 6). Nakł. autora.
- MamLub *Mamotreky staropolskie* (W. Żurowska-Górecka & V. Kvas, Oprac.). (1978). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- MangŚm Manger, I. (1939). *Di vunderlexe lebns-bašrajbung fun Šmuel Abe Abervo*. H. Bzoa.
- Mącz Mączyński, J. (1564). *Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnatum...* Ioannes Daubmannus.
- MelScholBar Dystrakcja w swoich ciężkościach melancholii scholastycznej. (1965). W J. Sokołowska & K. Żukowska (Red.), *Poeci polskiego baroku*. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- MurzHist Murzynowski, S. (1551). *Historyja żaloszna a straszliwa o Franciszku Spierze*. [b.w.].
- MurzNT *Testament Nowy* (S. Murzynowski, Tłum.; J. Seklucjan, Wyd.; Cz. 1). (1551). Aleksander Augesdecky.
- MycPrz Mycielski, P. (1573). *Przestroga to jest pokazanie upadków inszych ziem, także i Korony Polskiej z obierania Pana z pośrzedka siebie*. [Jan Gliczner].
- MyślTrakt Myśliwski, W. (2010). *Traktat o łuskaniu fasoli*. Wydawnictwo Znak.
- MyślWidn Myśliwski, W. (2007). *Widnokrąg*. Wydawnictwo Znak.
- Nag Nagy, N. (2021, maj 19). *Észak-Korea betiltotta a szűk farmert, mondván az a hanyatló nyugati divat sajátja*. Liner.hu. <https://liner.hu/eszak-korea-tiltas-farmer/>

- N-A.NT *Novum Testamentum Graece et Latine* (E. Nestle, B. Aland, & K. Aland, Red.). (1986). Deutsche Bibelgesellschaft.
- NKJP *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. (b.d.). <http://www.nkjp.pl>
- NorwidCzłowiek Norwid, C. (1966). Człowiek. W C. Norwid, *Dzieła zebrane: T. 1. Wiersze* (J. W. Gomulicki, Oprac.). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- NT XV *Piętnastowieczne przekłady Nowego Testamentu – elektroniczna konkordancja polska: Internetowa baza danych* (M. Leńczuk, Red.). (b.d.). <https://stnt.ijp.pan.pl>
- Oczko Oczko, W. (1578). *Cieplce*. W Drukarni Łazarzowej.
- OpecŻyw Opec, B. (2014). *Żywoł Pana Jezusa Krysta* (W. Wydra & R. Wójcik, Wyd.). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- OrzJan Orzechowski, S. (1590). *Oksza Stanisława Orzechowskiego na Turka* (J. Januszowski, Tłum). W Drukarni Łazarzowej.
- PinskLit Pinski, D. (1895). *Literatur a mhumh*. Arojsgegeben fun Jidiš-nacjonaln arbeter farband.
- PotFraszKuk Potocki, W. (1987). Ogroda nie wyplewionego część piąta. W W. Potocki, *Dzieła* (L. Kukulski, Red.). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- PotZacKuk Potocki, W. (1987). Nowy zaciąg pod chorągiew starą... W W. Potocki, *Dzieła* (L. Kukulski, Oprac.). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Puł *Psalterz puławski* (W. Twardzik, Wyd.). (b.d.). <https://ijp.pan.pl/wp-content/uploads/2018/10/Pul.pdf>
Psalterz puławski [Cyfrowa reprodukcja]. (b.d.). Polona. <https://polona.pl/preview/01e4e729-22fd-40df-8d51-f32adc0321e8>
- RejFig Rej, M. (1562). *Figliki*. Wiktor Wittyg.
- RejWiz Rej, M. (1558). *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego...* Maciej Wirzbięta.
- RejZwierc Rej, M. (1897). *Zwierciadło...* W M. Rej, *Mikołaja Reja zwierciadło* (S. Adalberg, Wyd.; Z. 1). Skł. gł. w księg. E. Wendego.
- RotKość *Wielkopolskie rotys sądowe XIV–XV wieku: T. 3. Roty kościarskie* (H. Kowalewicz & W. Kuraszkiewicz, Wyd.). (1967). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- RotPoz *Wielkopolskie rotys sądowe XIV–XV wieku: T. 1 Roty poznańskie* (H. Kowalewicz & W. Kuraszkiewicz, Wyd.). (1959). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- RotPyz *Wielkopolskie rotys sądowe XIV–XV wieku: T. 2. Roty pyzdrowskie* (H. Kowalewicz & W. Kuraszkiewicz, Wyd.). (1960). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- RozmD *Rozmyślania dominikańskie* (K. Górski & W. Kuraszkiewicz, Wyd.; Z. Rozanow, Oprac. ikonograficzne; T. Dobrzeńiecki, Wstęp komparatyst.; T. 1). (1965). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
Rozmyślania dominikańskie. (b.d.). W D. Rojszczak-Robińska (Red.), *Staropolskie apokryfy Nowego Testamentu*. <https://apocrypha.amu.edu.pl>

- RozmP *Rozmyślanie przemyskie* (F. Keller & W. Twardzik, Wyd.; T. 1–3). (1998–2004). Weiher Verlag.
- Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa* tzw. *Przemyskie: Podobizna rękopisu* (S. Vrtel-Wierczyński, Wyd.). (1952). Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.
- Rozmyślanie przemyskie.* (b.d.). W D. Rojszczak-Robińska (Red.), *Staropolskie apokryfy Nowego Testamentu*. <https://apocrypha.amu.edu.pl>
- RozpAU „Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział Filologiczny”.
- Sav *Саввина книга* (В. Щепкин, Wyd.). (1903). Отд-ние русского языка и словесности Имп. Акад. наук.
- SienLek Siennik, M. (1564). *Lekarstwa doświadczone, które zebrał uczony lekarz pana Jana Pileckiego...* [Łazarz Andrysowicz].
- Sin *Синайская псалтырь: Глаголический памятник XI века* (С. Северьянов, Wyd.). (1922). Отд-ние русского яз. и словесности Российской акад. наук.
- SingAškenaz Singer, I. J. (1934–1935). Di brider Aškenazi. *Forverts, 1934–1935*.
- SJPLin Linde, S. B. (1807–1814). *Słownik języka polskiego...* b.w.
- SkargaPłoc Skarga umierającego (z rękopisu płockiego). (1963). W S. Vrtel-Wierczyński (Oprac.), *Wybór tekstów staropolskich: Czasy najdawniejsze do roku 1543* (3. wyd. rozszerz. & uzup.; ss. 210–215). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SkarKaz Skarga, P. (1595). *Kazania na niedziele i święta całego roku...* W Drukarniej Andrzeja Piotrkowczyka.
- Słota Wiersz Słoty O zachowaniu się przy stole. (1963). W S. Vrtel-Wierczyński (Oprac.), *Wybór tekstów staropolskich: Czasy najdawniejsze do roku 1543* (3. wyd. rozszerz. & uzup., ss. 188–190). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SPXVI *Słownik polszczyzny XVI wieku.* (b.d.). Instytut Badań Literackich PAN. <https://spxvi.edu.pl>
- ŠtitKlem *Tomáš Štítňý ze Štítného.* (2011–2022). (A. Svobodová, Wyd.). Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Stutt *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (K. Elliger & W. Rudolph, Wyd.). (1997). Deutsche Bibelgesellschaft.
- Sul Kodeks Świętosławów. (2006). W W. Twardzik (Red.), *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* [CD]. Instytut Języka Polskiego PAN.
- Supr *Codex Suprasliensis* [Супральская рукопись] (С. Северьянов, Wyd.). (1904). Отд-ние русского языка и словесности Имп. Акад. наук.
- SW Karłowicz, J., Kryński, A. A., & Niedźwiedzki, W. (Red.). (1900–1927). *Słownik języka polskiego* (T. 1–8). Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego.
- SXVII i 1. poł. XVIII w. *Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* [Wersja zdigitalizowana]. <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/20029>

- SzarffNT *Nowy Testament polskim językiem wyłożony...* (1556). U dziedziców Marcusa Szarffenbergera.
- TerAndr Publius Terentius Afer. (1958). *Andria* (R. Kauer, W. M. Lindsay, & O. Skutsch, Wyd.). Oxford University Press.
- SzAszL Asch Sh. (1980). *Briv fun Sholem Asch* (M. Tsanin, Wyd.). Beit Sholem Asch un Irjat Bat-Jat.
- ThomCaten Thomae de Aquino. (1953). *Catena aurea in quattuor Evangelia: Expositio in Lucam*. Wyd. Roberto Busa SJ. Textum Taurini.
- TinagliBericht Tinagli, I. (2019). *BERICHT über die Empfehlung des Rates zur Ernennung eines Mitglieds des Direktoriums der Europäischen Zentralbank*. Europäisches Parlament. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2019-0046_DE.pdf
- TrojK *Kronika trojánská* (P. Kuderová, Wyd.). (2011–2022). Ústav pro jazyk český AV ČR.
- UstPraw Palczowski, J. (1565). *Ustawy prawa polskiego...* Jan Daubmann.
- Vulg *Biblia sacra: Iuxta Vulgatam Versionem* (R. Weber & R. Gryson, Wyd.; 5., popr. wyd.). (2007). Deutsche Bibelgesellschaft.
- WeissVerk Weissenberg, I. M. (1930). *Geklibene verk*. National Yiddish Book Center.
- WitkNaPrzel Witkiewicz, S. (1891). *Na przełęczu: Wrażenia i obrazy z Tatr*. Nakł. Gebethnera i Wolffa.
- Włast Włast, A. (ok. 1935). *Rebeka: Tango*. F. Grąbczewski.
- WujJud Wujek, J. (1570). *Iudicium albo rozsądek niektórych katolików o konfessyjej sędomierskiej...* W drukarni Mikołaja Szarffenbergera.
- WujNT Wujek, J. (1593). *Nowy Testament*. W Drukarni Andrzeia Piotrkowczyka.
- WyobrażTrojga *Prawdziwe wyobrażenie trojga dzieci barzo strasznych i dziwnych...* (1578). b.w.
- WysKaz Wysocki, Sz. (1953). *Kazanie na pogrzebie... Jana Symeona Olekowicza*. W Drukarni Akademiej Societatis IESV [cyt. za: Kartoteka Słownika polszczyzny XVI w., b.d.].
- Xenoph Xenopfanēs. (1972). *Fragmenta*. W *Iambi et elegi Graeci* (M. L. West, Wyd.; T. 2, ss. 164–170). Clarendon Press.
- XPh *Inskrypcja Daiva* [Inskrypcje królewskie Achemenidów: Kserkses (Persepolis H)]. <https://www.livius.org/sources/content/achaemenid-royal-inscriptions/xph/>
- ŽaltKlem *Žaltář klementinský* (H. Kreisingerová & K. Voleková, Wyd.). (2022). Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Zaremba Zaremba, P. (2004). *Plama na suficie*. Wydawnictwo W.A.B.
- Zogr Codex Zograohensisi. (1879). W V. Jagić (Wyd.), *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*. Weidmannos.
- ZrcSpasK *Knihy, jenž slovú Zrcadlo člověčieho spasenie* (P. Nejedlý, Wyd.). (2012–2022). Ústav pro jazyk český AV ČR.

- ŽWittb *Žaltář wittenberský* (H. Kreisingerová & K. Voleková, Wyd.). (2022). Ústav pro jazyk český AV ČR. <https://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/%7Bc1295dc4-5cf6-467f-8965-ec19d08b57d6%7D/>
- ŽerWier *Żeromski, S. (1912). Wierna rzeka. Spółka Nakładowa „Książka”.*
- ŽPK *Żywot Pana Jezusa Krysta. (b.d.). W D. Rojszczak-Rybińska (Red.), Staropolskie apokryfy Nowego Testamentu. <https://apocrypha.amu.edu.pl>*
- АвЖ *Житие протопопа Аввакума, им самим написанное (1672–1673 гг.). (1927). W Памятники истории старообрядчества XVII века (ss. 63–157). Изд-во АН СССР.*
- АвКнТолк *Аввакум. (1927). Книга толкований (1677 г.). W Памятники истории старообрядчества XVII века. Изд-во АН СССР.*
- АСРЯ *Апресян, Ю. Д. (Red.). (2017). Активный словарь русского языка (Т. 3). Нестор-История.*
- АрхСтр *Архив П. М. Строева. (1915). b.w.*
- АрхангОбл *Архангельская область. (b.d.). W Диалектный корпус. <https://ruscorpora.ru>*
- БГрам *Берестяные грамоты. (b.d.). <https://ruscorpora.ru>*
- БулгМаст *Булгаков, М. (1998). Мастер и Маргарита. „Кристалл”.*
- БулгСобаچه *Булгаков, М. (1969). Собаچه сердце. УМСА-Press.*
- ВологрОбл *Волгоградская область. (b.d.). W Диалектный корпус. <https://ruscorpora.ru>*
- Гр 1229 *Торговый договор Смоленска с Ригой и Готским берегом. (1953). W А. А. Зимин (Wyd.), Памятники русского права. Госюриздат.*
- ГрДв *Сибирицев, И. М., & Шахматов, А. А. (1909). Еще несколько двинских грамот XV в. Типография Императорской академии наук.*
- ЖиАнЮр *Житие Андрея Юродивого. (2000). W Молдован, А. М., „Житие Андрея Юродивого” в славянской письменности. Азбуковник.*
- ЖитАС *Житие Авраамия Смоленского. (1981). W Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев (Red.), Памятники литературы Древней Руси. XIII век. (ss. 66–105). Издательство „Художественная литература”.*
- Златостр *Десять слов Златоструя XII в. (В. И. Малинин, Wyd.). (1910). b.w.*
- Избор *Изборник 1076 года (В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, & Г. Ф. Нефедов, Wyd.). (1965). Наука.*
- ИудВойн *„История Иудейской войны” Иосифа Флавия: Древнерусский перевод (А. А. Пичхадзе, И. И. Макеева, Г. С. Баранкова, & А. А. Уткин, Wyd.). (2004). Российская акад. Наук.*
- КиРНВопр *Кирик Новгородец, Савва, Илия-Иоанн Новгородский. (b.d.). Во-прошание Кириково [rękopis]. Государственный Исторический музей, sygn. 132.*

- ЛегГор Скворец, А. (2022). *Легенда о Горе Аавэй*. <https://flibusta.su/book/125457-legenda-o-gore-aavey/read>
- ЛесьяУкр Українка, Л. (1953). *Твори*. Видавництво Юрія Тищенка і Антона Білуса.
- ЛитГаз „Литературная газета”, nr 16, 18–24.04.2018.
- НестЖитФ Нестор Печерский. (1971). Житие Феодосия. W О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, & М. В. Ляпон (Wyd.), *Успенский сборник XII–XIII вв.* (С. И. Котков, Red.). Наука.
- НКРЯ *Национальный корпус русского языка*. (b.d.). <https://ruscorpora.ru>
- Нов.Лет *Новгородская 1-я летопись: Синодальный список* (А. А. Гippiус & В. С. Голышенко, Red.). (b.d.). <https://ruscorpora.ru>
- ОренбургОбл Оренбургская область. (b.d.). W *Диалектный корпус*. <https://ruscorpora.ru>
- ПНЧ *Книга преподобного и богоносного отца нашего Никона, игумена Черных горы*. (1795). b.w.
- ПольскД Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским государством (Т. 1). (1892). *Сборник РИО* 35.
- СкБГ Сказание о Борисе и Глебе, приписываемое мниху Якову. (1971). W О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, & М. В. Ляпон (Wyd.), *Успенский сборник XII–XIII вв.* (С. И. Котков, Red.; ss. 42–71). Наука.
- СлПс-И Слово псевдо-Иоанна Златоуста о лживых учителях. (2013). W Г. С. Баранкова, Н. В. Савельева, & О. С. Сапожникова (Wyd), *Софийский сборник* (Н. В. Савельева, Red.). Альянс-Архео.
- СнегЮр Снегур, А. (b.d.). *Юродивые мы*. Стихи.ру. <https://stihi.ru/2017/07/13/4867>
- УкрПравд „Українська правда” – новини онлайн про Україну. <https://www.pravda.com.ua>
- ХТрКороб Хождение Трифона Коробейникова: 1593–1594 гг. (Х. М. Лопарев, Wyd.). (1889). *Православный Палестинский сборник*, 9(3).
- Шевч Шевченко, Т. (2003). *Зібрання творів* (Т. 2). Наук. думка.

Bibliografia

- Aijmer, K. (1997). *I think* – an English modal particle. W T. Swan & O. J. Westvik (Red.), *Modality in Germanic languages: Historical and comparative perspectives* (ss. 1–47). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110889932.1>
- Aikio, A. (2022). Proto-Uralic. W M. Bakró-Nagy, J. Laakso, & E. Skribnik (Red.), *The Oxford guide to the Uralic languages* (ss. 3–27). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0001>
- Alexander, P. H., Kutsko, J. F., Ernest, J. D., Decker-Lucke, S., & Petersen, D. L. (Red.). (1999). *The SBL handbook of style: For ancient Near Eastern, Biblical, and early Christian studies*. Hendrickson Publishers.
- Alinei, M. (1982). *Etymography and etymothesis* as subfields of etymology. *Folia Linguistica*, 16(1–4), 41–56. <https://doi.org/10.1515/flin.1982.16.1-4.41>
- Alinei, M. (1995). Thirty-five definitions of etymology or: Etymology revisited. W W. Winter (Red.), *On languages and language: The presidential addresses of the 1991 Meeting of the Societas Linguistica Europaea* (ss. 1–26). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110881318.1>
- Allan, K. (2016). A history of semantics. W N. Riemer (Red.), *The Routledge handbook of semantics* (ss. 48–68). Routledge.
- Allan, K., & Robinson, J. A. (Red.). (2012). *Current methods in historical semantics*. Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110252903>
- Andersen, H. (1973). Abductive and deductive change. *Language*, 49(4), 765–793. <https://doi.org/10.2307/412063>
- Anderson, S. R. (2005). *Aspects of the theory of clitics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199279906.001.0001>
- Anttila, R. (1977). *Analogy*. Mouton.
- Aristoteles. (1970). *Metaphysica* (W. D. Ross, Red.). Clarendon Press.
- Arnold, B. T., & Choi, J. H. (2018). *A guide to Biblical Hebrew syntax* (2. wyd.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781139939591>
- Arnovick, L. K. (1999). *Diachronic pragmatics: Seven case studies in English illocutionary development*. John Benjamins Publishing.
- Athanasiadou, A., Canakis, C., & Cornillie, B. (Red.). (2006). *Subjectification: Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110892970>
- Austin, J. L. (1962). *How to do things with words: The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. Clarendon Press.
- Babik, Z. (2009). *Pożegnanie z lasem: Nad „Słownikiem etymologicznym języka polskiego” profesora Wiesława Borysia*. Zbigniew Babik.

- Baldi, P. (1990). Introduction: The comparative method. W P. Baldi (Red.), *Linguistic change and reconstruction methodology* (ss. 1–13). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110886092.1>
- Bałabaniak, D., & Mitrenga, B. (2015). *Polskie intensyfikatory w ujęciu historycznym*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bańkowski, A. (2000a). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (T. 1). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bańkowski, A. (2000b). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (T. 2). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bargieł, M. (1969). *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bartoli, M. (1925). *Introduzione alla neolinguistica (Principi – scopi – metodi)*. Leo S. Olschki.
- Bartula, C. (1957). Ze studiów nad składnią „Kazań świętokrzyskich”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 2, 7–39.
- Basaj, M., & Siatkowski, J. (2006). *Bohemizmy w języku polskim: Słownik*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Baudouin de Courtenay, J. (1927). Rdzenie (pierwiastki, radices) czyli morfemy semantycznie centralne myślenia językowego polskiego: 1) *jest* (jest); 2) *są* (są); 3) *bi* (by); 4) *będ* // *bęż* (będź) // *bod* (bąd) // *boż* (bądź). *Prace Filologiczne*, 12, 1–17.
- Baudouin de Courtenay, J. (2016). *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa: 2. Jan Baudouin de Courtenay: Teksty mniej znane* (M. Skarżyński, Red.). Księgarnia Akademicka.
- Bauer, J. (1956). Vývoj stupňovacího souvětí v češtině. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1956(A4), 24–36.
- Bauer, J. (1958a). Parataxe a hypotaxe při studiu sovětí. W A. Dostál (Red.), *O vědeckém poznání soudobých jazyků* (ss. 270–278). Nakladatelství Československé akademie věd.
- Bauer, J. (1958b). Slovanské spojky s -bo. W V. Machek (Red.), *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka* (ss. 79–92). Státní pedagogické nakladatelství.
- Bauer, J. (1960a). Vývoj českého souvětí. Nakladatelství Československé akademie věd.
- Bauer, J. (1960b). К вопросу о происхождении союзов. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1960(A8), 5–18.
- Bauer, J. (1961). K vývoji polských obsahových vět. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1961(A9), 71–80.
- Bauer, J. (1962). Spojky a příslovce. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1962(A10), 29–37.
- Bauer, J. (1963). Podíl citoslovci na vzniku českých spojek. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1963(A11), 21–28.
- Bauer, J. (1967). K otázce významů a funkcí spojek. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1967(A15), 27–36.

- Bauer, J. (1972). *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby* (M. Grepl, R. Mrázek, & R. Večerka, Red.). Universita J. E. Purkyně.
- Bauer, J. (1986). Skladba. W A. Lamprecht, D. Šlosar, & J. Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (ss. 341–419). Státní pedagogické nakladatelství.
- Bednarczuk, L. (1967). *Polskie spójniki parataktyczne*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Bednarczuk, L. (1971). *Indo-European parataxis*. Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Beekes, R. S. P., & van Beek, L. (2010). *Etymological dictionary of Greek* (T. 1–2). Brill.
- Beider, A. (2013). Reapplying the Language Tree model to the history of Yiddish. *Journal of Jewish Languages*, 1(1), 77–121. <https://doi.org/10.1163/22134638-12340003>
- Beider, A. (2015). *Origins of Yiddish dialects*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198739319.001.0001>
- Bělič, J., Kamiš, A., & Kučera, K. (1978). *Malý staročeský slovník*. Státní pedagogické nakladatelství.
- Benveniste, É. (1951). Prétérit et optatif en indo-européen. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 47(1), 11–20.
- Benveniste, É. (1969). *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes... Sommaires, tableau et index établis* (T. 1–2). Les Éditions de Minuit.
- Bertoldi, V. (1952). *L'arte dell'etimologia: T. 1. Progressi di metodo nella ricerca etimologica con particolare riguardo ai mediterraneismi attestati dal greco e dal latino*. Liguori.
- Bešta, T. (1975). Z badań nad staropolskimi wypowiedzeniami woluntalnymi. *Poradnik Językowy*, 1975(9), 485–491.
- Bezljaj, F. (1995). *Etimološki slovar slovenskega jezika* (M. Snoj & M. Furlan, Red.). Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Mladinska knjiga.
- Birzer, S. (2015). Generally speaking, connectivity and conversation management combined: The functions of Russian *voobščę govorja* and Polish *ogólnie mówiąc*. *Russian Linguistics*, 39(1), 81–115. <https://doi.org/10.1007/s11185-014-9143-0>
- Bláha, O., Dittmann, R., & Uličná, L. (Red.). (2013). *Knaanic language: Structure and historical background: Proceedings of a conference held in Prague on October 25–26, 2012*. Academia.
- Blank, A. (1997). *Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen*. Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110931600>
- Blau, J. (2010). *Phonology and morphology of Biblical Hebrew: An introduction*. Eisenbrauns.
- Blažek, V. (1999). *Numerals: Comparative-etymological analyses of numeral systems and their implications (Saharan, Nubian, Egyptian, Berber, Kartvelian, Uralic, Altaic and Indo-European languages)*. Masarykova univerzita v Brně.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*. H. Holt and Company.
- Boček, V. (2010). *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*. Nakladatelství Lidové noviny.
- Boček, V. (2013). Etymology and language contact studies: Some notes on mutual relationships. W B. Vykypěl & V. Boček (Red.), *Etymology: An old discipline in new contexts* (ss. 13–21). Nakladatelství Lidové noviny.
- Boček, V. (2014). *Praslovanština a jazykový kontakt*. Nakladatelství Lidové noviny.

- Bogusławski, A. (1966). *Semantyczne pojęcie liczebnika i jego morfologia w języku rosyjskim*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Bogusławski, A. (1976). O zasadach rejestracji jednostek języka. *Poradnik Językowy*, 1976(8), 356–364.
- Bogusławski, A. (1978). Towards an operational grammar. *Studia Semiotyczne*, 8, 29–90.
- Bogusławski, A. (1979). Indirect questions: One interpretation or more? *Linguistica Silesiana*, 3, 39–52.
- Bogusławski, A. (2002). Myślenie życzeniowe i działanie życzeniowe: Jeszcze o rozkazniku i narzędziach pokrewnych. W W. Gruszczyński (Red.), *Język narzędziem myślenia i działania: Materiały z konferencji zorganizowanej z okazji 100-lecia „Poradnika Językowego”* (Warszawa, 10–11 maja 2001 r.) (ss. 86–95). Dom Wydawniczy Elipsa.
- Bogusławski, A. (2005). Do teorii czasownika powiedzieć. *Polonica*, 24–25, 139–155.
- Bogusławski, A. (2007). *A study in the linguistics-philosophy interface*. BEL Studio.
- Bogusławski, A. (2008). *Semantyka, pragmatyka: Leksykografa głos demarkacyjny*. Wydawnictwo Takt.
- Bogusławski, A. (2009). *Myśli o gwiazdce i o regule*. BEL Studio.
- Bogusławski, A. (2010). *Dwa studia z teorii fleksji (i inne przyczynki)* (M. Żubra, Tłum.). BEL Studio.
- Bogusławski, A. (2021). *Lingwistyczna teoria mowy: Preliminaria*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323543169>
- Bogusławski, A., & Drzazgowska, E. (2016). *Język w refleksji teoretycznej: Przekroje historyczne* (T. 1–2). Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Boisacq, E. (1938). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque, étudiée dans ses rapports avec les autres langues indo-européennes* (3. wyd.). C. Winter – C. Klincksieck.
- Boltz, W. G. (1985). Desultory notes on language and semantics in ancient China [Recenzja książki *Language and logic in ancient China*, C. Hansen]. *Journal of the American Oriental Society*, 105(2), 309–313. <https://doi.org/10.2307/601710>
- Bonfante, G. (1945a). On reconstruction and linguistic method. Part I. *WORD*, 1(1), 83–94. <https://doi.org/10.1080/00437956.1945.11659247>
- Bonfante, G. (1945b). On reconstruction and linguistic method. Part II. *WORD*, 1(2), 132–161. <https://doi.org/10.1080/00437956.1945.11659251>
- Borowiec, K. (2017). W poszukiwaniu czeskiego kontekstu *Rozmyślenia przemysłowego: Rozmyślanie przemysłowe* a Život Krista Pána: Rekonesans. W J. Bartmiński & A. Timofiejew (Red.), *Rozmyślanie przemysłowe: Świadektwo średniowiecznej kultury religijnej* (ss. 95–109). Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie.
- Boyer, J. L. (1984). The classification of participles: A statistical study. *Grace Theological Journal*, 5(2), 163–179.
- Bréal, M. (1897). *Essai de semantique: Science des significations*. Hachette.
- Breban, T., & Davidse, K. (2016). The history of very: The directionality of functional shift and (inter)subjectification. *English Language and Linguistics*, 20(2), 221–249. <https://doi.org/10.1017/S1360674315000428>
- Breindl, E., Volodina, A., & Waßner, U. H. (2014). *Handbuch der deutschen Konnektoren: T. 2. Semantik der deutschen Satzverknüpfers*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110341447>

- Brinton, L. J. (1996). *Pragmatic markers in English: Grammaticalization and discourse functions*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110907582>
- Brinton, L. J. (2008). *The comment clause in English: Syntactic origins and pragmatic development*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511551789>
- Brinton, L. J., & Traugott, E. C. (2005). *Lexicalization and language change*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511615962>
- Brückner, A. (1891). Kazania świętokrzyskie. *Prace Filologiczne*, 3, 697–740.
- Brückner, A. (1913). *Dzieje języka polskiego* (2. wyd., zmien. & powiększ.). Nakładem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.
- Brückner, A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Brugmann, K. (1903). Slavisch li und lettisch lái. *Indogermanische Forschungen*, 15(1), 339–340. <https://doi.org/10.1515/9783110242577.339a>
- Buchi, É. (2016). Etymological dictionaries. W P. Durkin (Red.), *The Oxford handbook of lexicography* (ss. 338–349). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199691630.013.20>
- Bühler, K. (1931). Phonetik und Phonologie. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, 4, 22–53.
- Buttler, D. (1978). *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Čajka, F. (2017). К заменам лексем аминь и право в Беседах на Евангелия Григория Великого. W I. Janyšková, H. Karliková, & V. Boček (Red.), *Etymological research into Czech* (ss. 75–92). Nakladatelství Lidové noviny.
- Claudi, U., & Heine, B. (1986). On the metaphorical base of grammar. *Studies in Language*, 10(2), 297–335. <https://doi.org/10.1075/sl.10.2.03cla>
- Cole, T. (1983). Archaic truth. *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, 13(1), 7–28. <https://doi.org/10.2307/20538760>
- Collinge, N. E. (1985). *Laws of Indo-European*. John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/cilt.35>
- Collinge, N. E. (1995). Further laws of Indo-European. W W. Winter (Red.), *On languages and language* (ss. 27–52). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110881318.27>
- Comrie, B., & Corbett, G. G. (1993). *The Slavonic languages*. Routledge.
- Comrie, B., Haspelmath, M., & Bickel, B. (2015). *The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses*. Department of Linguistics of the Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology & Department of Linguistics of the University of Leipzig. Pobrano 12 września 2022, z <https://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php#top>
- Craig, C. (1991). Ways to go in Rama: A case study in polygrammaticalization. W E. C. Traugott & B. Heine (Red.), *Approaches to grammaticalization: T. 2. Focus on types of grammatical markers* (ss. 455–492). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.19.2.20cra>
- Croft, W. (2003). *Typology and universals* (2. wyd.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511840579>
- Cuzzolin, P., Putzu, I., & Ramat, P. (2006). The Indo-European Adverb in diachronic and typological perspective. *Indogermanische Forschungen*, 111, 1–38. <https://doi.org/10.1515/9783110186505.1>

- Cvrček, V. (Red.). (2015). *Mluvnice současné češtiny: T. 1. Jak se píše a jak se mluví*. Nakladatelství Karolinum.
- Cyran, W. (1967). *Przysłówki polskie: Budowa słowotwórcza*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe – Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Daneš, F. (1964). A three-level approach to syntax. *Travaux Linguistiques de Prague*, 1, 225–240.
- Daneš, F. (1968). Some thoughts on the semantic structure of the sentence. *Lingua*, 21, 55–69. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(68\)90038-7](https://doi.org/10.1016/0024-3841(68)90038-7)
- Daneš, F. (1983). O některých typech sémantických relací v textu. W T. Dobrzyńska & E. Janus (Red.), *Tekst i zdanie: Zbiór studiów* (ss. 43–64). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Daneš, F. (1985a). Intonace v textu (promluvě). *Slovo a slovesnost*, 46(2), 83–100.
- Daneš, F. (1985b). *Věta a text: Studie ze syntaxe spisovné češtiny*. Akademia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- Daneš, F. (1994). Prague School functionalism as a precursor of text linguistics. *Cahiers de l'Institut de Linguistique de l'Université de Lausanne*, 1994(5), 117–126.
- Daneš, F. (1999). *Jazyk a text: Výbor z lingvistického díla Františka Daneše* (O. Uličný, Red.; T. 1/1). Univerzita Karlova z Praze – Filozofická fakulta.
- Danielewiczowa, M. (2002). *Wiedza i niewiedza: Studium polskich czasowników epistemicznych*. Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Danielewiczowa, M. (2014). *Struktura i znaczenie eksklamatywów: Na materiale współczesnej polszczyzny*. Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Danielewiczowa, M. (2016). *Dotygnąć przedmiotu: Rzecz o Ferdynandzie de Saussurze*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323521037>
- Danlos, L., Rysová, K., Rysová, M., & Stede, M. (2018). Primary and secondary discourse connectives: Definitions and lexicons. *Dialogue & Discourse*, 9(1), 50–78. <https://doi.org/10.5087/dad.2018.102>
- Darmesteter, A. (1887). *La vie des mots étudiée dans leurs significations*. C. Delagrave.
- de Groot, A. W. (1939). Les oppositions dans les systèmes de la syntaxe et des cas. W A. Sechehaye, A. Oltramare, L. Gautier, W. Kaufmann, G. Bohnenblust, G. Cuendet, A. François, S. Karcevski, M. Lips, V. Martin, & E. Muret (Red.), *Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally sous les auspices de la Faculté des Lettres de l'Université de Genève par des collègues, des confrères, des disciples reconnaissants* (ss. 107–127). Geor & Cie.
- de Groot, A. W. (1956a). Classification of cases and uses of cases. W M. Halle, H. G. Lunt, H. McLean, & C. H. van Schooneveld (Red.), *For Roman Jakobson: Essays on the occasion of his sixtieth birthday: 11 October 1956* (ss. 187–194). Mouton & Co.
- de Groot, A. W. (1956b). Classification of the uses of a case illustrated on the genitive in Latin. *Lingua*, 6, 8–66. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(56\)90003-1](https://doi.org/10.1016/0024-3841(56)90003-1)
- de Lamberterie, C. (1997). Chronique d'étymologie grecque. *Revue de Philologie de Littérature et d'Histoire Anciennes*, 71, 147–179.
- de la Potterie, I. (1999). *La vérité dans Saint Jean: T. 1. Le Christ et la vérité: L'Esprit et la vérité* (2. wyd.). Editrice Pontificio Instituto Biblico.
- Delbrück, B. (1878). *Die altindische Wortfolge aus dem Çatapathabrâhmaṇa*. Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

- Derksen, R. (2008). *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*. Brill.
- de Saussure, F. (1879). *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. B. G. Teubner.
- de Saussure, F. (1916). *Cours de linguistique générale* (C. Bally, A. Sechehaye, & A. Riedlinger, Red.). Librairie Payot & Cie.
- de Saussure, F. (2002). *Écrits de linguistique générale*. Gallimard.
- Diewald, G. (2011). Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions. *Linguistics*, 49(2), 365–390. <https://doi.org/10.1515/ling.2011.011>
- Diogenes Laertius. (1966). *Diogenis Laertii „Vitae philosophorum”* (H. S. Long, Wyd.). Clarendon Press.
- Dobaczewski, A., Sobotka, P., & Żurowski, S. (2018). *Słownik reduplikacji i powtórzeń polskich: Od zleksykalizowanych podwojeń do regularnych układów repetycyjnych*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Doboszyńska-Markiewicz, K. (2018). Metaprzymiotnikowe *linguistic hedges* istny, prawdziwy, swoisty – kilka uwag o ich statusie semantyczno-składniowym. *LingVaria*, 13(2(26)), 81–93. <https://doi.org/10.12797/LV.13.2018.26.06>
- Dobrushina, N. (2011). The optative domain in East Caucasian languages. W G. Authier & T. Maisak (Red.), *Tense, aspect, modality and finiteness in East Caucasian languages* (ss. 95–130). Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer.
- Dömötör, A. (2015). A *mondván* és az *úgymond*: Diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből. *Magyar Nyelv*, 111, 27–37. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.1.21>
- Doroszewski, W. (1928). Monografie słowotwórcze: Formacje z podstawowym *-k-* w części sufiksальной. *Prace Filologiczne*, 13, 1–261.
- Douven, I. (2022). *The art of abduction*. Massachusetts Institute of Technology. <https://doi.org/10.7551/mitpress/14179.001.0001>
- Dubisz, S. (Red.). (2003). *Uniwersalny słownik języka polskiego* (T. 1–4). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dunkel, G. E. (2014a). *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstämme* (T. 1–2). Universitätsverlag Winter.
- Dunkel, G. E. (2014b). *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstämme* (T. 2). Universitätsverlag Winter.
- Duraj-Nowosielska, I. (2021). *Chcąc – nie chcąc? Intencjonalność działania w wyrażeniach języka polskiego: Wprowadzenie do tematyki: Klasa jednostek wartościujących*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Durie, M., & Ross, M. (Red.). (1996). *The comparative method reviewed: Regularity and irregularity in language change*. Oxford University Press.
- Eder, M., & Twardzik, W. (2006). Czy staropolska *kicz/kić* naprawdę była wyrazem nieprzyzwoitości? (*Cantilena inhonesta* odczytana na nowo). W I. Bobrowski & K. Kowalik (Red.), *Od fonemu do tekstu: Prace dedykowane profesorowi Romanowi Laskowskiemu* (ss. 163–175). Wydawnictwo Lexis.
- Euler, W. (2012). Die Rolle von Etymologie und Grammatik in Sprachentwicklung und Sprachverwandtschaft – Gesetzmäßigkeiten und Regeln. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 17(1), 25–66.

- Farrar, K., & Jones, M. C. (2002). Introduction. W M. C. Jones & E. Esch (Red.), *Language change: The interplay of internal, external and extra-linguistic factors* (ss. 1–16). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110892598.1>
- Fraenkel, E. (1962). *Litauisches etymologisches Wörterbuch* (T. 1–2). Carl Winter.
- Frajzyngier, Z. (1991). The *de dicto* domain in language. W E. C. Traugott & B. Heine (Red.), *Approaches to grammaticalization: T. 1. Focus on theoretical and methodological issues* (ss. 219–251). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.19.1.11fra>
- Frajzyngier, Z., & Shay, E. (2013). *Współdziałanie podsystemów w strukturze języka* (P. Sobotka, Tłum.; J. Linde-Usiekniewicz, Red.). Wydawnictwa Naukowe Uniwersytetu Warszawskiego.
- Franks, S., & King, T. H. (2000). *A handbook of Slavic clitics*. Oxford University Press.
- Friedländer, P. (1964). *Platon: Seinswahrheit und Lebenswirklichkeit*. Walter de Gruyter.
- Frisk, H. (1936). ‚Wahrheit‘ und ‚Lüge‘ in den indogermanischen Sprachen: Einige morphologische Beobachtungen. Elanders boktryckeri aktiebolag.
- Fuchsbauer, J. (2022). The article-like usage of the relative pronoun *iže* as an indicator of early Slavonic grammatical thinking. W I. Mendoza & S. Birzer (Red.), *Diachronic Slavonic syntax: Traces of Latin, Greek and Church Slavonic in Slavonic syntax* (ss. 163–178). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110651331-008>
- Gajek, M. (2016). Wpływy polskie w jidysz według *History of the Yiddish language* Maxa Weinreicha – przegląd i próby weryfikacji. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 51, 88–118. <https://doi.org/10.11649/sfps.2016.007>
- Gebauer, J. (1903). *Slovník staročeský* (T. 1). Nakladem Česke grafické společnosti „Unie“.
- Geller, E. (2021). Tożsamość języka jidysz. *Poradnik Językowy*, 2021(7), 67–86. <https://doi.org/10.33896/PolJ.2021.7.4>
- Geller, E., & Gajek, M. (2021). Loanwords vs relics: A new method in lexical borrowing studies exemplified by Yiddish-Slavic language contact. *Diachronica*, 38(4), 565–600. <https://doi.org/10.1075/dia.19047.gel>
- Givón, T. (1975). Serial verbs and syntactic change: Niger-Congo. W C. N. Li (Red.), *Word order and word order change* (ss. 47–112). University of Texas Press.
- Givón, T. (2000). Internal reconstruction: As method, as theory. W S. Gildea (Red.), *Reconstructing grammar: Comparative linguistics and grammaticalization* (ss. 107–159). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.43.05giv>
- Grant, A. P. (2012). Contact, convergence, and conjunctions: A cross-linguistic study of borrowing correlations among certain kinds of discourse, phasal adverbial, and dependent clause markers. W C. Chamoreau & I. Léglise (Red.), *Dynamics of contact-induced language change* (ss. 311–358). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110271430.311>
- Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. W P. Cole & J. L. Morgan (Red.), *Syntax and semantics: T. 3. Speech acts* (ss. 41–58). Academic Press. https://doi.org/10.1163/9789004368811_003
- Grice, H. P. (1977). Logika a konwersacja (J. Wajszczuk, Tłum.). *Przegląd Humanistyczny*, 21(6), 85–99.
- Grochowski, M. (1976). O strukturze semantycznej przyzwolenia. W M. R. Mayenowa (Red.), *Semantyka tekstu i języka* (ss. 225–237). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

- Grochowski, M. (1980). *Pojęcie celu: Studia semantyczne*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Grochowski, M. (1984). Projekt klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów nieodmiennych. *Polonica*, 10, 73–97.
- Grochowski, M. (1997). *Wyrażenia funkcyjne: Studium leksykograficzne*. Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego P.A.N.
- Grochowski, M. (2003). Szyk jednostek synsyntagmatycznych w języku polskim (główne problemy metodologiczne). *Polonica*, 22–23, 203–223.
- Grochowski, M. (2007). *Oto* – wyrażenie deiktyczne i metatekstowe: Wprowadzenie do analizy. W J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, & J. Kulwicka-Kamińska (Red.), *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich* (ss. 151–159). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Grochowski, M. (2014). Pojęcie jednostki funkcyjnej: Z historii metodologii składni polskiej. W K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Red.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej* (ss. 13–23). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Grochowski, M. (2019). Modyfikatory deklaratywności vs partykuły: Ewolucja badań nad składnią współczesnej polszczyzny. W P. Malčík & P. Karlík (Red.), *Svět podle Grepla* (ss. 13–22). Host.
- Grochowski, M., Kisiel, A., & Żabowska, M. (2011). Über die Grundsätze der Beschreibung von Stichwörtern in einem zu konzipierenden Wörterbuch der polnischen Partikeln. W L. Zieliński, K.-D. Ludwig, & R. Lipczuk (Red.), *Deutsche und polnische Lexikographie nach 1945 im Spannungsfeld der Kulturgeschichte* (ss. 115–130). Peter Lang Verlag.
- Grochowski, M., Kisiel, A., & Żabowska, M. (2014). *Słownik gniazdowy partykuł polskich*. Polska Akademia Umiejętności.
- Grybosiova, A. (1975). *Rozwój funkcji składniowej imiesłowów nieodmiennych w języku polskim. Związki z nomen*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Günthner, S., & Mutz, K. (2004). Grammaticalization vs. pragmaticalization? The development of pragmatic markers in German and Italian. W W. Bisang, N. Himmelmann, & B. Wiemer (Red.), *What makes grammaticalization? A look from its fringes and its components* (ss. 77–107). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197440.2.77>
- Gvozdanović, J. (1985). *Language system and its change: On theory and testability*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110867442>
- Hahn, E. A. (1953). *Subjunctive and optative: Their origin as futures*. American Philological Association.
- Halliday, M. A. K. (1961). Categories of the theory of grammar. *WORD*, 17(2), 241–292. <https://doi.org/10.1080/00437956.1961.11659756>
- Hansen, B. (2017). What happens after grammaticalization? Post-grammaticalization processes in the area of modality. W D. Van Olmen, H. Cuyckens, & L. Ghesquière (Red.), *Aspects of grammaticalization* (ss. 257–280). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110492347-010>
- Hansen, C. (1983). *Language and logic in ancient China*. University of Michigan Press.
- Harris, A. C., & Campbell, L. (1995). *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620553>

- Harrison, S. P. (2003). On the limits of the comparative method. W B. D. Joseph & R. D. Janda (Red.), *The handbook of historical linguistics* (ss. 213–243). Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470756393.ch2>
- Haspelmath, M. (1999). Why is grammaticalization irreversible? *Linguistics*, 37(6), 1043–1068. <https://doi.org/10.1515/ling.37.6.1043>
- Havlová, E. (1978). K aktuálním otázkám etymologie. *Slovo a slovesnost*, 39, 308–309.
- Havlová, E. (1979). Význam sémaziologie pro etymologický výzkum. *Listy filologické*, 102, 182–184.
- Havlová, E. (1983). K metodám etymologické praxe. *Slavia*, 52, 7–12.
- Havlová, E. (1995a). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (T. 5). Academia, nakladatelství Akademie věd České republiky.
- Havlová, E. (1995b). Úloha rekonstrukce v etymologii a etymologie v rekonstrukci. W P. Karlík, J. Pleskalová, & Z. Rusínová (Red.), *Pocta Dušanu Šlosarovi: Sborník k 65. narozeninám* (ss. 249–255). Albert.
- Havránek, B. (Red.). (1971). *Slovník spisovného jazyka českého* (T. 4). Academia.
- Heger, P. (2010). Another look at dualism in Qumran writings. W G. G. Xeravits (Red.), *Dualism in Qumran* (ss. 39–101). T&T Clark International.
- Heidermanns, F. (1993). *Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive*. Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110871616>
- Heine, B. (1992). Grammaticalization chains. *Studies in Language*, 16(2), 335–368. <https://doi.org/10.1075/sl.16.2.05hei>
- Heine, B. (2003a). Grammaticalization. W B. D. Joseph & R. D. Janda (Red.), *The handbook of historical linguistics* (ss. 575–601). Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470756393.ch18>
- Heine, B. (2003b). On degrammaticalization. W B. J. Blake, K. Burridge, & J. Taylor (Red.), *Historical Linguistics 2001: Selected papers from the 15th International Conference on Historical Linguistics, Melbourne, 13–17 August 2001* (ss. 163–179). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.237.12hei>
- Heine, B. (2013). On discourse markers: Grammaticalization, pragmaticalization, or something else? *Linguistics*, 51(6), 1205–1247. <https://doi.org/10.1515/ling-2013-0048>
- Heine, B., Claudi, U., & Hünemeyer, F. (1991). *Grammaticalization: A conceptual framework* (2. vyd.). University of Chicago Press.
- Heine, B., Kaltenböck, G., Kuteva, T., & Long, H. (2021). *The rise of discourse markers*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108982856>
- Heinz, A. (1961). Fleksja a derywacja. *Język Polski*, 41(5), 343–354.
- Heitsch, E. (1962). Die Nicht-Philosophische AΛHΘEIA. *Hermes*, 90(1), 24–33.
- Hennig, B., Hepfer, C., & Bachofer, W. (2014). *Kleines mittelhochdeutsches Wörterbuch* (6., wyd. przejrz.). Walter de Gruyter.
- Herzog, M., Baviskar, V., Kiefer, U., Neumann, R., Putschke, W., Sunshine, A., & Weinreich, U. (Red.). (1992). *The language and culture atlas of Ashkenazic Jewry / Der jidišer Šprach-un Kultur-Atlas: T. 1. Historical and theoretical foundations*. Max Niemeyer.
- Herzog, M., Baviskar, V., Kiefer, U., Neumann, R., Putschke, W., Sunshine, A., & Weinreich, U. (Red.). (1995). *The language and culture atlas of Ashkenazic Jewry / Der jidišer Šprach-un Kultur-Atlas: T. 2. Research tools*. Max Niemeyer.

- Herzog, M., Baviskar, V., Kiefer, U., Neumann, R., Putschke, W., Sunshine, A., & Weinreich, U. (Red.). (2000). *The language and culture atlas of Ashkenazic Jewry / Der jidišer Šprach-un Kultur-Atlas: T. 3. The Eastern Yiddish – Western Yiddish continuum*. Max Niemeyer.
- Hjelmslev, L. (1942). Langue et parole. *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 2, 29–44.
- Hjelmslev, L. (1943). Omkring sprogteoriens grundlæggelse. *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af Universitetets Aarsfest*, 11, 3–113.
- Hock, H. H., & Joseph, B. D. (2019). *Language history, language change, and language relationship: An introduction to historical and comparative linguistics* (3. wyd. popr.). De Gruyter.
- Hock, W., Bukevičiūtė, E.-J., & Schiller, C. (Red.). (2015). *Altltauisches etymologisches Wörterbuch* (T. 1–3). Baar.
- Hockett, C. F. (1979). Zagadnienie uniwersaliów w języku (H. Kurkowska, Tłum.). W H. Kurkowska & A. Weinsberg (Red.), *Językoznawstwo strukturalne: Wybór tekstów* (ss. 209–228). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hoenigswald, H. M. (1943–1944). Internal reconstruction. *Studies in Linguistics*, 2(4), 78–87.
- Hoenigswald, H. M. (1960). *Language change and linguistic reconstruction*. University of Chicago Press.
- Hoenigswald, H. M. (1973). The comparative method. W H. M. Hoenigswald & R. E. Longacre (Red.), *Diachronic, areal, and typological linguistics* (ss. 51–62). Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783111418797-005>
- Hoenigswald, H. M. (1990). Is the „comparative” method general or family-specific? W P. Baldi (Red.), *Linguistic change and reconstruction methodology* (ss. 375–383). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110886092.375>
- Hoenigswald, H. M. (1992). Comparative method, internal reconstruction, typology. W E. C. Polomé & W. Winter (Red.), *Reconstructing languages and cultures* (ss. 23–34). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110867923.23>
- Hofmann, J. B. (1949). *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*. Verlag von R. Oldenbourg.
- Holub, J., & Kopečný, F. (1952). *Etymologický slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství učebnic.
- Honowska, M. (1979). O morfologii historycznie, ale przekrojowo. *Język Polski*, 59(4), 245–250.
- Honowska, M. (1990). Wartość badań czysto synchronicznych dla obserwacji procesów rozwojowych. *Polonica*, 15, 5–11.
- Hopper, P. J. (1996). Some recent trends in grammaticalization. *Annual Review of Anthropology*, 25, 217–236. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.25.1.217>
- Hopper, P. J., & Traugott, E. C. (2003). *Grammaticalization* (2. wyd.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139165525>
- Houben, J. (1997). The Sanskrit tradition. W W. J. van Bakkum, J. Houben, I. Sluiter, & K. Versteegh, *The emergence of semantics in four linguistic traditions: Hebrew, Sanskrit, Greek, Arabic* (ss. 49–145). John Benjamins Publishing.
- Hübschmann, J. H. (1875). *Zur Casuslehre*. Theodor Ackermann.
- Hujer, O., Smetánka, E., Weingart, M., Havránek, B., Šmilauer, V., & Získal, A. (Red.). (1935–1957). *Průruční slovník jazyka českého* (T. 1–9). Státní nakladatelství; Státní nakladatelství učebnic; Státní pedagogické nakladatelství.

- Inkova, O. (2018). Коннекторы русского языка с формантом при: Корпусное исследование. *Russian Linguistics*, 42(2), 159–190. <https://doi.org/10.1007/s11185-018-9195-7>
- Jacobs, N. G. (2005). *Yiddish: A linguistic introduction*. Cambridge University Press.
- Jakobson, R. (1971). Shifters, verbal categories, and the Russian verb. W R. Jakobson, *Selected writings: T. 2. Word and language* (ss. 130–147). Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110873269.130>
- Jakobson, R. (1985). *Selected writings* (S. Rudy, Red.; T. 7). Mouton Publishers.
- Jakubowicz, M. (2010). *Drogi słów na przestrzeni wieków: Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk (Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Jakubowicz, M. (2014). Czym mogą być motywowane wykładniki intensywności? Na przykładzie różnojęzycznych odpowiedników polskiego *bardzo*. W K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Red.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej* (ss. 69–78). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jakubowicz, M. (2017). The development of functional expressions in the Czech and in the Polish language on the basis of examples of three lexical pairs. W I. Janyšková, H. Karlíková, & V. Boček (Red.), *Etymological research into Czech: Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2017, 12–14 September 2017, Brno* (ss. 175–187). Nakladatelství Lidové noviny.
- Janda, R. D., & Joseph, B. D. (2003). On language, change, and language change – Or, of history, linguistics, and historical linguistics. W R. D. Janda & B. D. Joseph (Red.), *Handbook of historical linguistics* (ss. 3–180). Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9780470756393.ch>
- Jannaris, A. N. (1897). *An historical Greek grammar chiefly of the Attic dialect as written and spoken from classical antiquity down to the present time: Founded upon the ancient texts, inscriptions, papyri and present popular Greek*. Macmillan and Co.
- Janowska, A. (2015). *Kształtowanie się klasy polskich przyimków wtórnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Janyšková, I. (2018). *Zlakъ*. W I. Janyšková (Red.), *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (T. 19, s. 1130). Tribun EU.
- Jespersen, O. (1940–1949). *A modern English grammar on historical principles* (T. 1–7). Einar Munksgaard; George Allen & Unwin.
- Jodłowski, S. (1973). *Ogólnojęzykoznawcza charakterystyka zaimka*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Jones, W. (1807). *The Third Anniversary Discourse. Delivered 2 February, 1786, by the President*. W Lord Teignmouth (Red.), *The works of Sir William Jones: With the life of the author* (T. 3, ss. 24–46). John Stockdale and John Walker.
- Jungmann, J. (1839). *Slovník česko-německý* (T. 5). Knižecí arcibiskupská knihtiskárna.
- Karolak, S. (1972). *Zagadnienia składni ogólnej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karpluk, M. (2001). *Partykuła bodaj jako przykład wpływu myślenia religijno-magicznego na staropolski język potoczny*. W A. Kowalska & O. Wolińska (Red.), *Studia historycznojęzykowe* (ss. 79–84). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Karulis, K. (1992). *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* (T. 1–2). Avots.
- Katz, D. (1987). *Grammar of the Yiddish language*. Duckworth.

- Kavčič, J. (2005). Pleonastic use of verbs of speaking in Greek: An interpretation in terms of naturalness theory. *Linguistica*, 45(1), 203–212. <https://doi.org/10.4312/linguistica.45.1.203-212>
- Keller, F., & Twardzik, W. (Red.). (1998–2004). *Rozmyślanie przemyskie* (T. 1–3). Weiher Verlag.
- Kępińska, A. (2014). Pytania rozstrzygnięcia w historii polszczyzny. Odpowiedniki współczesnego czy. W K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Red.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej* (ss. 221–246). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kępińska, A. (2015). *Polskie operatory pytajne w ujęciu diachronicznym*. BEL Studio; Uniwersytet Śląski w Katowicach.
- Kisiel, A. (2012). *Polskie partykuły wyróżniające: Studium semantyczne*. Instytut Slavistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Kisiel, A., & Sobotka, P. (2022). The paths of grammaticalization of North Slavonic connectors: An interface point of Slavic, Greek and Latin. W I. Mendoza & S. Birzer (Red.), *Diachronic Slavonic syntax: Traces of Latin, Greek and Church Slavonic in Slavonic syntax* (ss. 11–36). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110651331-002>
- Klein, E. (1987). *A comprehensive etymological dictionary of the Hebrew language for readers of English*. Carta.
- Klemensiewicz, Z., Lehr-Spławiński, T., & Urbańczyk, S. (1965). *Gramatyka historyczna języka polskiego* (3. wyd.). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kleszczowa, K. (1989). *Verba dicendi w historii języka polskiego: Zmiany znaczeń*. Uniwersytet Śląski.
- Kleszczowa, K. (2001). O historycznej ciągłości kompetencji językowej. W Z. Krążyńska & Z. Zagórski (Red.), *Poznańskie Spotkania Językoznawcze* (T. 6, ss. 17–29). Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kleszczowa, K. (2012). *Tajemnice dynamiki języka: Księga jubileuszowa* (A. Janowska & M. Pastuchowa, Red.). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kleszczowa, K. (2014a). Powstawanie i zmiany funkcji polskiego przysłowka. W S. Mengel (Red.), *Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte* (ss. 547–558). LIT Verlag Dr. W. Hopf.
- Kleszczowa, K. (2014b). Zaimkowy rodowód wybranych partykuł. W A. Moroz, P. Sobotka, & M. Żabowska (Red.), *Maiuscula linguistica: Studia in honorem professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quinto dedicata* (ss. 131–140). BEL Studio.
- Kleszczowa, K. (2015). *U źródeł polskich partykuł: Derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kleszczowa, K., & Szczepanek, A. (Red.). (2014). *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kleszczowa, K., & Terminińska, K. (2015). Genetyczne parantele partykuł i spójników. *LingVaria*, 10(Spec.), 77–86. <https://doi.org/10.12797/LV.10.2015.1SP.07>
- Kluge, F. (1911). Aufgabe und Methode der etymologischen Forschung. *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik*, 14, 365–376.
- Knight, T. E. (1993). The use of *Aletheia* for the „truth of unreason”: Plato, the Septuagint, and Philo. *The American Journal of Philology*, 114(4), 581–609. <https://doi.org/10.2307/295427>

- Koch, H. (2003). Morphological reconstruction as an etymological method. W B. J. Blake, K. Burridge, & J. Taylor (Red.), *Historical Linguistics 2001: Selected papers from the 15th International Conference on Historical Linguistics, Melbourne, 13–17 August 2001* (ss. 271–291). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/cilt.237.17koc>
- Komornicka, A. M. (1979). *Studia nad Pindarem i archaiczną liryką grecką w kręgu pojęć prawdy i fałszu*. Uniwersytet Łódzki.
- Kopečný, F. (1971). Vznik předložek z pronominálních adverbii. W S. Urbańczyk (Red.), *Sesja naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich w Krakowie w dniach 3–5 grudnia 1969 r.* (ss. 47–50). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kopečný, F. (1973). *Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena: T. 1. Předložky, koncové partikule*. Československá akademie věd.
- Kopečný, F., Havlová, E., Pleváčová, H., & Mátl, A. (1981). *Základní všeslovanská slovní zásoba*. Academia.
- Kopečný, F., Šaur, V., & Polák, V. (1980). *Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena: T. 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Československá akademie věd.
- Kořínek, J. M. (1936). Poznámky k metodice etymologizování. *Slovo a slovenost*, 2(2), 78–83.
- Kosek, P. (2011). *Enklitika v češtině barokní doby*. Host; Masarykova univerzita.
- Kosek, P. (2013). *Ale však – však ale v dějinách češtiny. Naše řeč*, 96(4), 181–196.
- Králík, L. (2015). *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Veda.
- Krzyżńska, Z. (1979). Ze składni poznańskich rot sądowych: I. Zdania CO-/TO- i CO-/TEN-. *Slavia Occidentalis*, 36, 83–89.
- Krzyżńska, Z. (1980). Ze składni poznańskich rot sądowych: II. Zdania formalne podrzędne ujęte w ramy skorelowanych zaimków lub przysłówków odzaimkowych. *Slavia Occidentalis*, 37, 35–42.
- Krzyżńska, Z. (1981). Ze składni wielkopolskich rot sądowych. (Zdania skorelowane jako część wypowiedzenia). *Slavia Occidentalis*, 38, 53–60.
- Krzyżńska, Z. (2000). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami: Cz. 1 [na + acc., w + acc, k(u) + dat., do + gen.]*. Wydawnictwo WiS.
- Krzyżńska, Z. (2001). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami: Cz. 2 [po, przez, prze, mi(e)mo, nad, wz, pod, przed, za, o, między + acc.]*. Wydawnictwo WiS.
- Krzyżńska, Z. (2004). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami: Cz. 3 [z + gen., od, u, po + dat./loc., dla, po(d)le, po(d)la, podług, wedle, wedla, według, bez + gen., bez + acc., przez + gen., prze + gen., kromie(a), krom, procz(a), miasto, w miasto, (po-, we-, spo-, wpo-)śr(z) od, przeciw]*. Wydawnictwo WiS.
- Krzyżńska, Z. (2010). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami: Cz. 4 [nad, pod, przed, za, między, z + instr., o, przy, na, w + loc.]*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Krzyżńska, Z. (2012). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami: Cz. 5 [podsumowanie]*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Krzyżńska, Z., & Mika, T. (2018). „Kazania świętokrzyskie” w perspektywie tekstowej i ogólnojęzykowej. Wydawnictwo Rys.
- Krzyżńska, Z., & Twardzik, W. (1994). Spójniki a oraz i w *Rozmyślaniu przemyskim*. *Slavia Occidentalis*, 51, 49–63.

- Krischer, T. (1965). ETYMOΣ und ΑΛΗΘΗΣ. *Philologus*, 109(1–4), 161–174. <https://doi.org/10.1524/phil.1965.109.14.161>
- Krocak, J. (Red.). (2007). *Staropolskie przepowiednie i mirabilia*. Oficyna Wydawnicza „Atut” – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe; Wydział Filologiczny Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kroonen, G. (2013). *Etymological dictionary of Proto-Germanic*. Brill.
- Kroupová, L. (1985). *Sekundární předložky v současné spisovné češtině*. Ústav pro jazyk český ČSAV.
- Kuraszkiewicz, W. (1963). *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych* (2. wyd. zmien. i rozszerz.). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kurkowska, H. (1949). O zmianach znaczeń wyrazów. *Poradnik Językowy*, 1949(3), 10–15.
- Kuryłowicz, J. (1927). ə indoeuropéen et h hittite. W *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski* (T. 1, ss. 95–104). Gebethner & Wolff.
- Kuryłowicz, J. (1936). Dérivation lexicale et dérivation syntaxique (Contribution à la théorie des parties du discours). *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 37(110), 79–92.
- Kuryłowicz, J. (1948). Zagadnienie klasyfikacji przypadków. *Sprawydzania Polskiej Akademii Umiejętności*, 49(9), 475–478.
- Kuryłowicz, J. (1949). Le problème du classement des cas. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 9, 20–43.
- Kuryłowicz, J. (1958). *L'accentuation des langues indo-européennes* (2. wyd.). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kuryłowicz, J. (1962–1963). O tzw. wewnętrznej rekonstrukcji. *Sprawydzania Wydziału Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk*, 1962–1963(1), 19–41.
- Kuryłowicz, J. (1964a). *The inflectional categories of Indo-European*. Carl Winter – Universitätsverlag.
- Kuryłowicz, J. (1964b). On the methods of internal reconstruction. W H. G. Lunt (Red.), *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists, Cambridge, Mass., August 27–31, 1962* (ss. 9–36). Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783112317419-006>
- Kuryłowicz, J. (1965). The evolution of grammatical categories. *Diogenes*, 13(51), 55–71. <https://doi.org/10.1177/039219216501305105>
- Kuryłowicz, J. (1968). *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział w Krakowie.
- Kuryłowicz, J. (1973). Internal reconstruction. W H. M. Hoenigswald & R. E. Longacre (Red.), *Diachronic, areal, and typological linguistics* (ss. 63–92). Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783111418797-006>
- Kurz, J. (1958). Problematika zkomání syntaxe staroslověnského jazyka a nástin rozboru významu částic i, a a pod. v konstrukcích participiálních vazeb s určitými slovesy. W J. Bělič (Red.), *K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků: Sborník projevů z konference o historickosrovnávacím studiu slovanských jazyků, která se konala 28. ledna až 2. února 1957 v Olomouci a v Praze* (ss. 89–107). Státní pedagogické nakladatelství.
- Kurz, J. (Red.). (1973). *Slovník jazyka staroslověnského*. Academia – Nakladatelství Československé akademie věd.

- Kurz, J., Dostál, A., & Štěrbová, M. (Red.). (1966). *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae* (T. 1). Akademia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- Kuteva, T., Heine, B., Hong, B., Long, H., Narrog, H., & Rhee, S. (2019). *World lexicon of grammaticalization* (2. wyd.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316479704>
- Lahiri, A. (Red.). (2000). *Analogy, levelling, markedness: Principles of change in phonology and morphology*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110808933>
- Lakoff, G. (1973). Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts. *Journal of Philosophical Logic*, 2(4), 458–508. <https://doi.org/10.1007/BF00262952>
- Laskowski, R., Rzepka, W. R., & Twardzik, W. (2001). Kresowizmy w *Rozmyślaniu przemyskim*: Pisownia i wymowa samogłosek średnich [e], [o]. W J. Rieger (Red.), *Studia nad polszczyzną kresową* (T. 10, ss. 189–215). Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Laskowski, R., Rzepka, W. R., & Twardzik, W. (2003). Wpływ języka staroukraińskiego na średniowieczną polszczyznę kresową: *Rozmyślanie przemyskie*. W B. Zinkiewicz-Tomanek & A. Fałowski (Red.), *Ukraina: Między językiem a kulturą* (ss. 49–58). Universitas.
- Laskowski, R., & Twardzik, W. (2005a). Samogłoski nosowe w *Rozmyślaniu przemyskim*: Część 1. *Język Polski*, 85(3), 171–184.
- Laskowski, R., & Twardzik, W. (2005b). Samogłoski nosowe w *Rozmyślaniu przemyskim*: Część 2. *Język Polski*, 85(4), 257–267.
- Laskowski, R., & Twardzik, W. (2005c). Samogłoski nosowe w *Rozmyślaniu przemyskim*: Część 3. *Język Polski*, 85(5), 366–377.
- Laskowski, R., & Twardzik, W. (2006). O pewnym osobliwym zapisie imienia Judasz w *Rozmyślaniu przemyskim* i o tym, co z tego zapisu wynikać może. W K. Rymut, K. Skowronek, B. Czopek-Kopciuch, & M. Malec (Red.), *Munuscula linguistica: In honorem Alexandrae Cieślíkowa oblata* (ss. 247–256). Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Latuszek, A. (2016). *Niech i by w historii polszczyzny: Geneza, znaczenie, funkcje* [Niepublikowana rozprawa doktorska]. Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Le Feuvre, C. (2010). Suffixation et composition: Composés et dérivés de la racine *Heu-«voir» dans les langues indo-européennes. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 105(1), 125–144. <https://doi.org/10.2143/BSL.105.1.2062496>
- Lehmann, C. (1982). Directions for interlinear morphemic translations. *Folia Linguistica*, 16(1–4), 199–224. <https://doi.org/10.1515/flin.1982.16.1-4.199>
- Lehmann, C. (2004). Theory and method in grammaticalization. *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 32(2), 152–187. <https://doi.org/10.1515/zfgl.2004.32.2.152>
- Lehmann, C. (2015). *Thoughts on grammaticalization* (3. wyd.). Language Science Press. https://doi.org/10.26530/OAPEN_603353
- Lehmann, W. P. (1962). *Historical linguistics: An introduction*. Holt.
- Lehmann, W. P. (1992). *Historical linguistics: An introduction* (3. wyd.). Routledge.
- Lehmann, W. P., Feist, S., & Hewitt, H.-J. J. (1986). *A Gothic etymological dictionary*. E. J. Brill.
- Lehr-Splawiński, T. (1938). *Szkiecy z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego*. Książnica-Atlas.
- Lehr-Splawiński, T., Kuraszkiewicz, W., & Sławski, F. (1954). *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Levet, J. P. (1976). *Le vrai et le faux dans la pensée grecque archaïque: Étude de vocabulaire: T. 1. Présentation générale: Le vrai et le faux dans les épopées homériques*. Les Belles Lettres.
- Li, C. N. (1986). Direct speech and indirect speech: A functional study. W F. Coulmas (Red.), *Direct and indirect speech* (ss. 29–45). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110871968.29>
- Lightfoot, D. (1979). *Principles of diachronic syntax*. Cambridge University Press.
- Longobardi, G. (2001). Formal syntax, diachronic minimalism, and etymology: The history of French *chez*. *Linguistic Inquiry*, 32(2), 275–302. <https://doi.org/10.1162/00243890152001771>
- Lötzsch, R. (1974). Slawische Elemente in der grammatischen Struktur des Jiddischen. *Zeitschrift für Slawistik*, 19(1), 446–459. <https://doi.org/10.1524/slau.1974.19.1.446>
- Lubicz, R. (1894). Glosy polskie zawarte w rękopisie z kazaniem łacińskiem z połowy w. XV-go. *Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności*, 5, 240–338.
- Luther, W. (1935). ‚Wahrheit‘ und ‚Lüge‘ im ältesten Griechentum. Robert Noske.
- Lyons, J. (1977). *Semantics* (T. 1–2). Cambridge University Press.
- Łoś, J. (1907). O polskich partykułach i spójnikach. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności*, 12(6), 2–6.
- Łoś, J. (1915). Syntaktyczne użycie form gramatycznych. W H. Ułaszyn, A. A. Kryński, J. Łoś, M. Rowiński, K. Nitsch, S. Ptaszycki, J. Rozwadowski, A. Kleczkowski, J. Willer, M. Schorr, J. Ojansuu, S. Wędkiewicz, A. Gawroński, & S. Estreicher (Red.), *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich* (T. 2, ss. 104–188). Nakładem Akademii Umiejętności.
- Łoś, J. (1923). Składnia. W T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, & H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego* (ss. 287–408). Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.
- Łoś, J. (1925a). *Gramatyka polska: T. 2. Słowotwórstwo*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Łoś, J. (1925b). Znaczenie i życie wyrazów. W J. Łoś, *Gramatyka polska: T. 2. Słowotwórstwo* (ss. 139–280). Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.
- Łoś, J. (1927a). *Gramatyka polska: T. 3. Odmiennia (fleksja) historyczna*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Łoś, J. (1927b). *Krótką gramatyka historyczna języka polskiego*. K. S. Jakubowski.
- Machek, V. (1955). Verbes slaves pour désigner les cinq sens. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity*, 1955(A3), 22–35.
- Machek, V. (1968). *Etymologický slovník jazyka českého* (2. wyd., popr. i uzup.). Academia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- Machek, V. (2011). *Sebrané spisy* (T. 1–2). Nakladatelství Lidové noviny.
- Machiavelli, N. (1971). *Niccolò Machiavelli a Francesco Vettori. Firenze, 10 dicembre 1513*. W M. Martelli (Red.), *Tutte le opere* (ss. 2873–2877). Bompiani.
- Maciołek, M. (2012). Zróznicowanie *robak* – *chrobak* w historii i dialektach języka polskiego. W K. Liszyk-Kubina & M. Maciołek (Red.), *Ruch w języku – język w ruchu* (ss. 15–34). Uniwersytet Śląski; Wydawnictwo Gnome.
- Mailhammer, R. (2010). Die etymologische Forschung und Lehre auf dem Gebiet des Germanischen in Deutschland am Beginn des 21. Jahrhunderts. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 15, 37–65.

- Mailhammer, R. (2013a). Introduction: Etymology beyond word histories. W R. Mailhammer (Red.), *Lexical and structural etymology: Beyond word histories* (ss. 1–7). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9781614510581.1>
- Mailhammer, R. (2013b). Towards a framework of contact etymology. W R. Mailhammer (Red.), *Lexical and structural etymology: Beyond word histories* (ss. 9–31). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9781614510581.9>
- Malkiel, Y. (1976). *Etymological dictionaries: A tentative typology*. University of Chicago Press.
- Malkiel, Y. (1990). Das etymologische Wörterbuch von Informanten- und Korpusssprachen. W F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, & L. Zgusta (Red.), *Wörterbücher / Dictionnaires / Dictionnaires: Ein internationales Handbuch zur Lexikographie / An international encyclopedia of lexicography / Encyclopédie internationale de lexicographie* (T. 2, ss. 1323–1334). Walter de Gruyter.
- Malkiel, Y. (1993). *Etymology*. Cambridge University Press.
- Mańczak, W. (1969). *Le développement phonétique des langues romanes et la fréquence*. Uniwersytet Jagielloński.
- Mańczak, W. (1970). *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mańczak, W. (1977a). Etymologia i znaczenie staropolskiego wierę. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 16, 61–70.
- Mańczak, W. (1977b). *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*. Uniwersytet Jagielloński.
- Mańczak, W. (1987). *Frequenzbedingter unregelmässiger Lautwandel in den germanischen Sprachen*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mańczak, W. (1990). La restriction de la règle de Verner à la position médiane et le sort du s final en germanique. *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics*, 103(1), 92–101. <http://www.jstor.org/stable/40848938>
- Mańczak, W. (1996). La règle de Verner s'applique-t-elle à la position finale? *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics*, 109(1), 110–116. <http://www.jstor.org/stable/41288891>
- Mańczak, W. (2017). *Polski słownik etymologiczny*. Polska Akademia Umiejętności.
- Maslej, D. (2020). *Jak rodził się średniowieczny tekst: Tak zwane „Kazania augustiańskie” w perspektywie historycznojęzykowej*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Matasović, R. (2014). *Slavic nominal word-formation: Proto-Indo-European origins and historical development*. Universitätsverlag Winter.
- Mathesius, V. (1911). O potenciálnosti jevů jazykových. *Věstník Královské české společnosti nauk: Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná*, 1911–1912(2), 1–24.
- Mathesius, V. (1983). Functional linguistics. W J. Vachek & L. Dušková (Red.), *Praguiana: Some basic and less known aspects of the Prague Linguistic School* (ss. 121–142). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/llsee.12.09mat>
- Matras, Y. (1998). Utterance modifiers and universals of grammatical borrowing. *Linguistics*, 36(2), 281–331. <https://doi.org/10.1515/ling.1998.36.2.281>
- Matras, Y. (2007a). The borrowability of structural categories. W Y. Matras & J. Sakel (Red.), *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective* (ss. 31–73). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110199192.31>

- Matras, Y. (2007b). Contact, connectivity and language evolution. W J. Rehbein, C. Hohenstein, & L. Pietsch (Red.), *Connectivity in grammar and discourse* (ss. 51–74). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/hsm.5.05mat>
- Matras, Y. (2009). *Language contact*. Cambridge University Press.
- Mayrhofer, M. (1976). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen / A concise etymological Sanskrit dictionary* (T. 3). Carl Winter.
- McMahon, A. M. S. (1994). *Understanding language change*. Cambridge University Press.
- Meier, S. A. (1992). *Speaking of speaking: Marking direct discourse in the Hebrew Bible*. E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004275706>
- Meier-Oeser, S. (2011). Meaning in pre-19th century thought. W C. Maienborn, K. von Heusinger, & P. Portner (Red.), *Semantics: An international handbook of natural language meaning* (T. 1, ss. 145–172). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110226614.145>
- Meillet, A. (1902–1905). *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave* (T. 1–2). Librairie Émile Bouillon.
- Meillet, A. (1905–1906). Comment les mots changent de sens. *L'Année sociologique*, 9, 1–38.
- Meillet, A. (1912). L'évolution des formes grammaticales. *Scientia: Revue internationale de synthese scientifique*, 6(12), 384–400.
- Meillet, A. (1924). *Le slave commun*. Librairie Ancienne Honoré Champion.
- Meillet, A. (1982). *Linguistique historique et linguistique générale*. Slatkine; Champion.
- Meringer, R. (1897). *Indogermanische Sprachwissenschaft*. Göschen.
- Mika, T. (2012). „Kazania świętokrzyskie” – od rękopisu do zrozumienia tekstu. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Mika, T. (2015). Problemy z Rozmyślaniem przemyskim: Formułowanie sądów ogólnych a wielowarstwowość średniowiecznego tekstu. *LingVaria*, 10(Spec.), 87–104. <https://doi.org/10.12797/LV.10.2015.1SP.08>
- Mika, T., & Słoboda, A. (2015). *Wyrażenia funkcyjne w średniowiecznej polszczyźnie z perspektywy składniowej*. Wydawnictwo Rys.
- Milenković, A. (2020). Between semantics and phonological theories: The origin of Psł. *jīstā 'that, the same'. W *Proceedings of the international conference of the Society for Indo-European Studies and IWoBA XII, Ljubljana 4–7 June 2019, celebrating one hundred years of Indo-European comparative linguistics at the University of Ljubljana* (ss. 507–526). Baar.
- Milewski, T. (1948a). *Zarys językoznawstwa ogólnego: Cz. 2. Rozmieszczenie języków: Zesz. 1. Tekst*. Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznawczego.
- Milewski, T. (1948b). *Zarys językoznawstwa ogólnego: Cz. 2. Rozmieszczenie języków: Zesz. 2. Atlas*. Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznawczego.
- Milewski, T. (2006). *Językoznawstwo* (7. wyd. uzup., 2 dodr.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mill, J. S. (1843). *A system of logic, ratiocinative and inductive: Being a connected view of the principles of evidence and the methods of scientific investigations* (T. 1–2). John W. Parker.
- Miller, C. L. (2003). *Representation of speech in Biblical Hebrew narrative: A linguistic analysis*. Eisenbrauns.
- Miranda, R. V. (1975). Internal reconstruction: Scope and limits. *Lingua*, 36(4), 289–305. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(75\)90029-7](https://doi.org/10.1016/0024-3841(75)90029-7)

- Misz, H. (1960). O użyciu spójników *ale*, *lecz* w dzisiejszej polszczyźnie. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu: Nauki Humanistyczno-Społeczne: Filologia Polska*, 2(3), 53–66.
- Möller, H. (1917). *Die semitisch-vorindogermanischen laryngalen Konsonanten*. A. F. Høst & søn.
- Moszyński, L. (1990). Pierwsze przejawy samodzielnego życia biblijnych struktur stylistycznych w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 26, 187–196.
- Narrog, H., & Heine, B. (2021). *Grammaticalization*. Oxford University Press.
- Nehring, W. (1882). Ueber den Einfluss der altčechischen Sprache und Literatur auf die alt-polnische: IV. *Die Sophien-Bibel. Archiv für slavische Philologie*, 6, 159–184.
- Nekula, M. (1996). *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen: Unter besonderer Berücksichtigung der Abtönungspartikeln*. Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110930924>
- Nekula, M. (2010). Grammatikalisierung und Marginalisierung „enklitischer Partikeln“ im Tschechischen. *Linguistik online*, 44(4), 29–45. <https://doi.org/10.13092/lo.44.402>
- Nerlich, B. (1990). *Change in language: Whitney, Bréal, and Wegener*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203191750>
- Nerlich, B. (1992). *Semantic theories in Europe, 1830–1930: From etymology to contextuality*. John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sihols.59>
- Nerlich, B. (2011). The emergence of linguistic semantics in the 19th and early 20th century. W C. Maienborn, K. von Heusinger, & P. Portner (Red.), *Semantics: An international handbook of natural language meaning* (T. 1, ss. 172–191). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110226614.172>
- Nikolaeva, I. (2016). Analyses of the semantics of mood. W J. Nuyts & J. van der Auwera (Red.), *The Oxford handbook of modality and mood* (ss. 68–85). Oxford University Press.
- Nomachi, M., Danylenko, A. I., & Piper, P. (Red.). (2014). *Grammaticalization and lexicalization in the Slavic Languages: Proceedings from the 36th meeting of the Commission on the Grammatical Structure of the Slavic Languages of the International Committee of Slavists*. Verlag Otto Sagner. <https://doi.org/10.3726/b11900>
- Norde, M. (2009). *Degrammaticalization*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199207923.001.0001>
- Novotná, P., & Blažek, V. (2007). Glottochronology and its application to the Balto-Slavic languages. *Baltistica*, 42(2), 185–210. <https://doi.org/10.15388/baltistica.42.2.1168>
- Obrebska, A. (1934). *Studja nad słowiańskimi przysłówkami: 1. Polskie „dopiero” i formacje pokrewne*. Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.
- Oesterreicher, H. (1932). Staropolskie *nigdy*. *Język Polski*, 17, 87–88.
- Ogonowski, E. (1880). Einige Bemerkungen über die Sprache der altpoln. Sophienbibel. *Archiv für slavische Philologie*, 4, 243–272, 353–381.
- Olander, T. (2015). *Proto-Slavic inflectional morphology: A comparative handbook*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004270503>
- Orel, V. E., & Stolbova, O. V. (1995). *Hamito-Semitic etymological dictionary: Materials for a reconstruction*. E. J. Brill.
- Orion Thebanus. (1820). *Orioni Thebani Etymologicon* (F. W. Sturz, P. H. Larcher, & A. Peyron, Wyd.). Gottl. Weigel.

- Osthoff, H. (1901). *Etymologische Parerga* (Cz. 1). S. Hirzel. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.46055>
- Osthoff, H., & Brugmann, K. (1878). Vorwort. W K. Brugmann & H. Osthoff, *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* (T. 1, ss. iii–xx). Verlag von S. Hirzel.
- Ostrowski, N. (2004). Keli šaknies -sk-, -šk- veiksmažodžiai. *Baltistica*, 39(2), 195–197. <https://doi.org/10.15388/baltistica.39.2.960>
- Otrębski, J. (1927). Polskie każdy. *Prace Filologiczne*, 12, 182–194.
- Otrębski, J. (1929). Polskie formacje przysłówkowe typu wczora-j. *Język Polski*, 14(6), 170–173.
- Otrębski, J. (1948). *Życie wyrazów w języku polskim*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Panther, K.-U. (2013). Motivation in language. W S. Kreidler (Red.), *Cognition and motivation: Forging an interdisciplinary perspective* (ss. 407–432). Cambridge University Press.
- Park, A. (2013). Truth and genre in Pindar. *The Classical Quarterly (New Series)*, 63(01), 17–36. <https://doi.org/10.1017/S000983881200078X>
- Pasch, R., Brauße, U., Breindl, E., & Waßner, U. H. (2003). *Handbuch der deutschen Konnektoren: Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfen (Konjunktionen, Satzadverbien und Partikeln)*. Walter de Gruyter.
- Pasoń, A. (1976). *Syntaktyczne sposoby wyrażania przyczyny w historii języka polskiego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Pastuchowa, M. (2008). *Ukryte dziedzictwo: Ślady dawnej leksyki w słownictwie współczesnej polszczyzny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Pastuchowa, M. (2020). *Polskie wyrażenia o funkcji dopowiedzeniowej – historia i współczesność*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Paul, H. (1880). *Principien der Sprachgeschichte*. Niemeyer.
- Paul, H. (1995). *Prinzipien der Sprachgeschichte* (10. wyd.). Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110929461>
- Pawelec, R. (Red.). (2015). *Słownik zapomnianych wyrażen funkcyjnych*. Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Peirce, C. S. (1931). *Collected papers of Charles Sanders Peirce* (C. Hartshorne, P. Weiss, & A. W. Burks, Red.; T. 5). Harvard University Press.
- Perissutti, A. M. (2003). *Determinatory neurčitosti v češtině*. Università degli Studi di Napoli – L'Orientale; Masarykova univerzita v Brně; Brown University.
- Pisani, V. (1938). *Paleontologia linguistica: Note critiche e metodologiche*. R Università di Cagliari.
- Pisani, V. (1947). *Letimologia: Storia, questioni, metodo*. Rosenberg & Sellier.
- Pisarkowa, K. (1961). Historia składni rok temu. *Język Polski*, 41(4), 319–328.
- Pisarkowa, K. (1969). *Funkcje składniowe polskich zaimków odmiennych*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Pisarkowa, K. (1972). Z historii polskich zdań pytających o rozstrzygnięcie. W J. Zaleski (Red.), *Symbolae polonicae in honorem Stanislai Jodłowski* (ss. 121–132). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Pisarkowa, K. (1974). O stosunkach między parataksą i hipotaksą: Na przykładzie polskich zdań przeciwnych i przyzwalających. *Język Polski*, 54(2), 81–93.

- Pisarkowa, K. (1984). *Historia składni języka polskiego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (T. 1). Francke Verlag.
- Pott, A. F. (1833). *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen: Mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanskrit, Griechischen, Lateinischen, Litauischen und Gothischen*. Meyersche Hofbuchhandlung.
- Ptaszycki, S. (1889). [Wstęp]. W S. Ptaszycki (Red.), *Fortuny i cnoty różność w historii o niektórych młodzieńcu ukazana. 1524* (ss. 1–5). Wydawnictwo Akademii Umiejętności w Krakowie.
- Puzynina, J. (1971). Jeden tryb czy dwa tryby? *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 29, 131–139.
- Quine, W. V. O. (1956). Quantifiers and propositional attitudes. *The Journal of Philosophy*, 53(5), 177–187. <https://doi.org/10.2307/2022451>
- Rainer, F. (2005). Semantic change in word formation. *Linguistics*, 43(2), 415–441. <https://doi.org/10.1515/ling.2005.43.2.415>
- Ramat, P. (1992). Thoughts on degrammaticalization. *Linguistics*, 30(3), 549–560. <https://doi.org/10.1515/ling.1992.30.3.549>
- Ratzinger, J. (2006). *Wprowadzenie w chrześcijaństwo* (Z. Włodkowa, Tłum.). Wydawnictwo Znak.
- Reershemius, G. (2007). Grammatical borrowing in Yiddish. W Y. Matras & J. Sakel (Red.), *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective* (ss. 245–259). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110199192.245>
- Reid, T. (1785). *Essays on the intellectual powers of man*. Printed for John Bell, and G. G. J. & J. Robinson.
- Rejzek, J. (2015). *Český etymologický slovník* (nowe, uzupeł. & rozszerz. wyd.). Leda.
- Rieger, J. (1998). *Z dziejów języka rosyjskiego* (2. wyd. uzupeł.). Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Rojszczak-Robińska, D. (2021). Mowa niezależna wprowadzana przez *ize* w staropolskich apokryfach: Perspektywa źródłowa. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 77, 227–243. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.6873>
- Rojszczak-Robińska, D. (2022). Tekst staropolski: między autorem a badaczem. Czym jest „niewątpliwy” błąd w staropolskim tekście? W A. Słoboda & M. Kuźmicki (Red.), *Język staropolskich tekstów: Nowe odczytania, analizy, interpretacje* (ss. 153–181). Wydawnictwo Rys.
- Rospond, S. (1949). *Studia nad językiem polskim XVI wieku: Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak*. Nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.
- Ross, J. R. (1970). On declarative sentences. W R. A. Jacobs & P. S. Rosenbaum (Red.), *Readings in English transformational grammar* (ss. 222–272). Ginn and Company.
- Rozwadowski, J. (1903). *Semazyologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów: Jej stan obecny, zasady i zadania*. Nakładem Towarzystwa Filologicznego.
- Rozwadowski, J. (1913). Z dziejów polskich wyrazów i zwrotów: *Wierny* = prawdziwy. *Język Polski*, 1(5), 138–139.
- Rusínová, Z. (1984). *Tvoření staročeských adverbii*. Univerzita J. E. Purkyně.

- Rybicka, H. (1976). *Losy wyrazów obcych w języku polskim*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Rysiewicz, Z. (1954). Optativus w funkcji czasu przeszłego w chorezmijskim. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 13, 93–98.
- Rysová, M. (2017). Discourse connectives: From historical origin to present-day development. W K. Menzel, E. Lapshinova-Koltunski, & K. Kunz (Red.), *New perspectives on cohesion and coherence: Implications for translation* (ss. 11–34). Language Science Press.
- Rysová, M., & Rysová, K. (2018). Primary and secondary discourse connectives: Constraints and preferences. *Journal of Pragmatics*, 130, 16–32. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2018.03.013>
- Rzepka, W. R. (2001). Glosa do staropolskiego czasu zaprzęzłego z aorystycznym słowem posiłkowym. W A. Kowalska & O. Wolińska (Red.), *Studia historycznojęzykowe* (ss. 202–212). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Rzepka, W. R., & Twardzik, W. (1997). Archaizmy fleksyjne w *Rozmyślaniu przemyskim*: Formy z aorystycznym *by* (3 os. lp. czasownika *być*). *Język Polski*, 77(1), 41–46.
- Safarewiczowa, H. (1937). *O pochodzeniu i użyciu wyrazów jeśli, jeżeli w języku polskim*. Nakładem Koła Polonistów Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego.
- Sapir, E. (1921). *Language: An introduction to the study of speech*. Harcourt, Brace and Company.
- Schlegel, A. W. (1846). De l'étymologie en général. W A. W. Schlegel, *Oeuvres de M. Auguste-Guillaume de Schlegel écrites en français* (T. 2, ss. 103–148). Librairie de Weidmann.
- Schmalstieg, W. R. (1990). A few issues of contemporary Indo-European linguistics. W P. Baldi (Red.), *Linguistic change and reconstruction methodology* (ss. 359–374). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110886092.359>
- Schmidt, J. (1865). *Die Wurzel AK in Indogermanischen: Mit einem Vorworte von August Schleicher*. Hermann Böhlau.
- Schmitt, R. (1977a). Einleitung. W R. Schmitt (Red.), *Etymologie* (ss. 1–6). Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schmitt, R. (Red.). (1977b). *Etymologie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schuchardt, H. (1928). *Hugo Schuchardt-Brevier: Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft* (L. Spitzer, Red.; 2., rozszerz. wyd.). Max Niemeyer.
- Schuster-Sewc, H. (1978–1989). *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und nieder-sorbischen Sprache* (T. 1–4). VEB Domowina-Verlag.
- Seebold, E. (1980). Etymologie und Lautgesetz. Materialsammlung: Die Vertretung von anlautend idg. *gʰh- und *gʰu- im Germanischen. W M. Mayrhofer, M. Peters, & O. E. Pfeiffer (Red.), *Lautgeschichte und Etymologie: Akten der VI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft*. Wien, 24.–29. September 1978 (ss. 431–484). Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Šekli, M. (2016). *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov: T. 1. Od praindoevropsčine do praslovanščine*. Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Siatkowski, J. (1965). *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim: Cz. 1. Grupy trat, tlat; h zamiast g; spółgłoski twarde przed i, e*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Siatkowski, J. (1970). *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim: Cz. 2. Formy beznosówkowe, formy nieprzegłoszone*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Siatkowski, J. (1983). Słowiańskie interferencje w zakresie morfologii. W M. Basaj (Red.), *Prace na IX Międzynarodowy Kongres Słowistów w Kijowie 1983* (ss. 357–367). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Siatkowski, J. (1984). Czeskie wpływy fleksyjne w języku staropolskim. *Acta Baltico-Slavica*, 16, 221–234.
- Siatkowski, J. (1990). Rola języka czeskiego w rozwoju polszczyzny literackiej. *Acta Universitatis Lodziensis: Folia Linguistica*, 23, 137–144.
- Sieczkowski, A. (1960). Próba klasyfikacji bohemizmów spotykanych w języku polskim. *Slavia Occidentalis*, 20(2), 139–147.
- Skjærvø, P. O. (2002). *An introduction to Old Persian* (2. wyd., popr. & rozszerz.). Prods Oktor Skjærvø.
- Sławski, F. (1952–1956). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (T. 1). Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Sławski, F. (Red.). (1974). *Słownik prasłowiański* (T. 1). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Sławski, F. (Red.). (1976). *Słownik prasłowiański* (T. 2). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Sławski, F. (Red.). (1979). *Słownik prasłowiański* (T. 3). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Sławski, F. (1989). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (T. 4). Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Sławski, F. (2011). *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska* (L. Bednarczuk, Red.). Polska Akademia Umiejętności.
- Słoboda, A. (2012). *Liczebnik w grupie nominalnej średniowiecznej polszczyzny. Semantyka i składnia*. Wydawnictwo Rys.
- Słoboda, A. (w druku). Zmiany składniowe w wybranych konstrukcjach składniowych z bezokolicznikiem. *Prace Filologiczne*.
- Smoczyński, W. (2007). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Uniwersytet Wileński.
- Smoczyński, W. (2022). *Słownik etymologiczny języka litewskiego* (M. Osłon, Red.; 2. wyd.). <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczyński%20W.%20Słownik%20etymologiczny%20języka%20litewskiego.pdf>.
- Snell, B. (1975). AAHΘEIA. *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft: Neue Folge*, 1, 9–17.
- Snoj, M. (2003). *Slovenski etimološki slovar* (2. wyd., przejrz., uzup.). Modrijan.
- Sobotka, P. (2009). Czy Piłat był zainteresowany tym, co to jest prawda? *Linguistica Copernicana*, 2(2), 31–56. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2009.018>
- Sobotka, P. (2012). Funkcjonalna interpretacja tekstów historycznych: Dwa typy prolepsy w języku greckim na przykładzie *Medei* Eurypidesa (248–249) i *Ewangelii* wg św. Jana (12, 12–13). *Linguistica Copernicana*, 7(1), 53–85. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2012.020>
- Sobotka, P. (2014a). Od zaimka do wyrażenia funkcyjnego: Dzieje prasłowiańskiego zaimka *vbs-akb i jego kontynuantów. W A. Moroz, P. Sobotka, & M. Żabowska (Red.), *Maiuscula linguistica: Studia in honorem professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quinto dedicata* (ss. 141–161). BEL Studio.
- Sobotka, P. (2014b). Partykuły greckie – pochodzenie i wybrane problemy opisu. W K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Red.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej* (ss. 133–167). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

- Sobotka, P. (2015a). 'Each of...' or 'almost each of...'. The origin and the initial function of the suffix **-ak-* in depronominal, deadjectival, and denumeral formations. W I. Janyšková & H. Karlíková (Red.), *Etymological research into Old Church Slavonic* (ss. 347–360). Nakladatelství Lidové noviny.
- Sobotka, P. (2015b). *Etymologizowanie i etymologia: Od semantyki ontologicznej do etymologii hermeneutycznej*. BEL Studio.
- Sobotka, P. (2015c). Współdziałanie podsystemów języka w perspektywie badań etymologicznych: Znaczenie i rozwój słowiańskich zaimków **vъxakъ* i **edъnakъ*. *Linguistica Copernicana*, 12, 157–211. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2015.007>
- Sobotka, P. (2017). Komentarz językowy a interpretacja i rozumienie tekstu dawnego. W K. Borowiec, D. Masłej, T. Mika, & D. Rojszczak-Robińska (Red.), *Jak wydawać teksty dawne* (ss. 313–334). Wydawnictwo Rys.
- Sobotka, P. (2018a). *Iście sie ciebie nie zaprzę*: Etymologia i rozwój prasłowiańskiego **jbst-* i jego derywatów. W J. Chojak & Z. Zaron (Red.), *Ku rzeczom niebiałahym* (ss. 207–221). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego; BEL Studio.
- Sobotka, P. (2018b). Jednostka opisu języka dawnego. W M. Pastuchowa & M. Siuciak (Red.), *Historia języka w XXI wieku: Stan i perspektywy* (ss. 325–336). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sobotka, P. (2018c). Polskie wyrażenia funkcyjne pochodzenia czeskiego. W A. Dobaczewski, A. Moroz, & P. Sobotka (Red.), *Sens i konwencje w języku: Studia dedykowane Profesorowi Maciejowi Grochowskiemu* (ss. 291–310). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Sobotka, P. (2018d). Powstawanie słowiańskich przysłówków w świetle danych etymologicznych i historycznoskładniowych (interpretacja funkcjonalna). W Z. Greń (Red.), *Prace na XVI Międzynarodowy Kongres Słowistów w Belgradzie 2018: Językoznawstwo* (ss. 315–324). Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Sobotka, P. (2018e). Zmiany zależności składniowych północnosłowiańskich przymiotników odmiany prostej. *Prace Filologiczne*, 72, 333–344.
- Sobotka, P. (2021). Jednostki gramatyczne pochodne od liczebników i wyrażen liczebnikowych. *Poradnik Językowy*, 2021(9), 20–39. <https://doi.org/10.33896/Polj.2021.9.2>
- Sobotka, P. (2022a). O pewnych wykładnikach niedeklaratywności w dawnej polszczyźnie: Zmiana ramy modalnej wypowiedzeń oznajmujących. W A. Słoboda & M. Kuźmicki (Red.), *Język staropolskich tekstów: Nowe odczytania, analizy, interpretacje* (ss. 235–267). Wydawnictwo Rys.
- Sobotka, P. (2022b). Uwagi o żeby-zdaniach w języku polskim w kontekście pochodzenia i dziejów operatora żeby. *Linguistica Copernicana*, 19, 185–200. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2022.011>
- Sobotka, P., & Żabowska, M. (2017). Wyodrębnianie, dekodowanie i klasyfikacja historycznych jednostek języka. *LingVaria*, 12(2(24)), 113–133. <https://doi.org/10.12797/LV.12.2017.24.07>
- Sobotka, P., & Żabowska, M. (2020). Zmiany wymagań syntaktycznych w procesach gramatyzacji i postgramatyzacji przyimków wyłączających. *Prace Filologiczne*, 75(1), 447–502. <https://doi.org/10.32798/pf.673>

- Stadnik-Holzer, E. (2006). Zur Frage nach der Herkunft der sog. postponierten Partikel in den nordrussischen Dialekten. *Slavica Helsingiensia*, 27, 347–354.
- Stang, C. S. (1949). L'adjectif slave *istъ*. *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap*, 15, 343–351.
- Šticha, F., Vondráček, M., Kolářová, I., Hoffmannová, J., Bílková, J., & Svobodová, I. (2013). *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Academia.
- Stieber, Z. (1965). *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich z wyborem tekstów gwarowych*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stieber, Z. (1974). Wpływ czeszczyzny na kształtowanie się polskiego języka literackiego. W Z. Stieber, *Świat językowy Słowian* (ss. 306–316). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stieber, Z. (1979). *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stolz, T. (2007). *Allora*: On the recurrence of function-word borrowing in contact situations with Italian as donor language. W J. Rehbein, C. Hohenstein, & L. Pietsch (Red.), *Connectivity in grammar and discourse* (ss. 75–99). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/hsm.5.06sto>
- Stolz, T., & Levkovych, N. (2022). On loan conjunctions: A comparative study with special focus on the languages of the former Soviet Union. W N. Levkovych (Red.), *Susceptibility vs. resistance: Case studies on different structural categories in language-contact situations* (ss. 259–392). De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110785517-006>
- Stutchkoff, N. (1950). *Der oytser fun der yidisher shprakh*. Yidisher Visenshaftlekher Institut
- Sulich, A. (2008). *Tematyzatory polskie: Jednostki leksykalne wyznaczające strukturę tematyczną wypowiedzi*. Wydawnictwo Naukowe „Semper”.
- Sulich, A. (2011). Ile jest jednostek języka o kształcie *co do*? *Acta Philologica*, 40, 11–22.
- Szczepanek, A. (2014). Operatory trybu w historii języka polskiego – problemy badawcze. W K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Red.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie synchronicznej i porównawczej* (ss. 195–205). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Szemerényi, O. (1962). Principles of etymological research in the Indo-European languages. W J. Knobloch (Red.), *II. Fachtagung für Indogermanische und Allgemeine Sprachwissenschaft, Innsbruck, 10.–15. Oktober 1961* (ss. 175–212). Sprachwissenschaftliche Institut der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck.
- Szober, S. (1929a). Polskie formacje przysłówkowe typu *wczoraj*. *Slavia*, 7(4), 791–795.
- Szober, S. (1929b). *Życie wyrazów: T. 1. Powstawanie wyrazów (nowotwory swojskie i zapożyczenia)*. Gebethner i Wolff.
- Szober, S. (1930). *Życie wyrazów: T. 2. Zamieranie i przemiany wyrazów*. Gebethner i Wolff.
- Tappolet, E. (1905). Phonetik und Semantik in der etymologischen Forschung. *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, 115, 101–123.
- Taras, B. (2000). *Staropolskie zdania pytajne wprowadzane przez partykuły*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Taszycki, W. (1924). *Imiesłowy czynne, teraźniejszy i przeszły I. w języku polskim*. Polska Akademia Umiejętności.
- Termińska, K. (2015). *Studia z hebrajszczyzny biblijnej: Niedoczytanie moje*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Thomason, S. G. (2001). *Language contact: An introduction*. Edinburgh University Press.

- Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988). *Language contact, creolization and genetic linguistics*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520912793>
- Thrall, M. E. (1962). *Greek particles in the New Testament: Linguistic and exegetical studies*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004379213>
- Timm, E., & Beckmann, G. A. (2005). *Historische jiddische Semantik: Die Bibelübersetzungssprache als Faktor der Auseinanderentwicklung des jiddischen und des deutschen Wortschatzes*. Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110945034>
- Topolińska, Z. (1983). Słowiańskie *edъnъ – operator deskrypcji nieokreślonej. W M. Basaj (Red.), *Prace na 9 Międzynarodowy Kongres Słowistów w Kijowie 1983* (T. 1, ss. 425–434). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Topolińska, Z. (2012). Informacja zgramatykalizowana (Kryteria selekcji). *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 68, 69–85.
- Topolińska, Z. (2013). Uwagi o predykatkach fazowych. *Linguistica Copernicana*, 9(1), 25–30. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2013.002>
- Topolińska, Z. (2018). Selekttywne kryteria gramatykalizacji. *Prace Filologiczne*, 72, 389–401.
- Topolińska, Z. (2021). Partykuły werbalne – ich miejsce i rola w systemie języka. *Linguistica Copernicana*, 18, 213–219. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2021.013>
- Trabelsi, H. (2016). Analogie et grammaticalisation: Deux procédés du changement grammatical distincts mais complémentaires. *Language Design*, 2016(Spec.), 69–92.
- Trask, R. L. (2000). *The dictionary of historical and comparative linguistics*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9781474473316>
- Trask, R. L. (2010). *Why do languages change?* (R. M. Millar, Red.). Cambridge University Press.
- Traugott, E. C. (1982). From propositional to textual and expressive meanings: Some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. W Y. Malkiel & W. P. Lehmann (Red.), *Perspectives on historical linguistics* (ss. 245–271). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/cilt.24.09clo>
- Traugott, E. C. (1985). On regularity in semantic change. *Journal of Literary Semantics*, 14(3), 155–173. <https://doi.org/10.1515/jlse.1985.14.3.155>
- Traugott, E. C. (1989). On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic change. *Language*, 65(1), 31–55. <https://doi.org/10.2307/414841>
- Traugott, E. C., & Dasher, R. B. (2002). *Regularity in semantic change*. Cambridge University Press.
- Trautmann, R. (1970). *Baltisch-slavisches Wörterbuch* (2., niezmienn. wyd.). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Trávníček, F. (1931). *Neslovesné věty v češtině: T. 2. Věty nominální*. Filosofická fakulta.
- Trávníček, F. (1956). *Historická mluvnice česká: T. 3. Skladba*. Státní pedagogické nakladatelství.
- Trier, J. (1931). *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes: Die Geschichte eines sprachlichen Feldes: T. 1. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*. Winter.
- Trier, J. (1932). Sprachliche Felder. *Zeitschrift für deutsche Bildung*, 8, 417–427.
- Troc, M. A. (1764). *Nowy dykcjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski...* (T. 3). Nakładem Jana Fryderyka Gledycza.

- Trypućko, J. (1948). *Mianownik w roli przysłówka w słowiańskich językach: 1. Przymiotniki*. A.-B. Lundequist'ska Bokhandeln; O. Harrassowitz.
- Trypućko, J. (1951). *Les adverbes en -sky dans la langue polonaise*. A. B. Lundequist'ska Bokhandeln.
- Twardzik, J., & Twardzik, W. (1979). Trzy nie dostrzeżone funkcje składniowe staropolskiego wyrazu *iz(e)*. W J. Safarewicz (Red.), *Opuscula Polono-Slavica* (ss. 391–396). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Twardzik, W. (1994). Głosy w „Rozmyślaniu przemyskim”. *Teksty Drugie*, 1994(3), 155–165.
- Ulitzka, E. (2010). Relatory we współczesnych słownikach ogólnych języka polskiego. *Prace Filologiczne*, 58, 417–436.
- Ullmann, S. (1942). The range and mechanism of changes of meaning. *The Journal of English and Germanic Philology*, 41(1), 46–52.
- Ullmann, S. (1957). *The principles of semantics*. Basil Blackwell.
- Ullmann, S. (1959). Sémantique et étymologie. *Cahiers de l'Association internationale des études francaises*, 11, 323–335. <https://doi.org/10.3406/caief.1959.2156>
- Ullmann, S. (1963). *The principles of semantics* (2. wyd.). Basil Blackwell; Jackson, Son & Co.
- Urbańczyk, S. (1935). Wyparcie staropolskiego względnego *jen, jenże* przez pierwotnie pytajne *który*. Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.
- Urbańczyk, S. (1939). Polskie zdania poboczne rozpoczynane wyrazem *co*. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, 44(3), 88–90.
- Urbańczyk, S. (1946). *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich: Cz. 1. Biblia królowej Zofii a staroczeskie przekłady Pisma św.* Polska Akademia Umiejętności.
- Urbańczyk, S. (Red.). (1953–2002). *Słownik staropolski* (T. 1–11). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Urmson, J. O. (1952). Parenthetical verbs. *Mind*, 61(244), 480–496. <https://doi.org/10.1093/mind/LXI.244.480>
- Vaillant, A. (1974). *Grammaire comparée des langues slaves: T. 4. La formation des noms*. Éditions Klincksieck.
- Vajdlová, M. (b.d.). *Elektronický slovník staré češtiny*. Ústav pro jazyk český AV ČR. <http://vokabular.ujc.cas.cz/default.aspx>
- van der Auwera, J. (2002). More thoughts on degrammaticalization. W I. Wischer & G. Diewald (Red.), *New reflections on grammaticalization* (ss. 19–29). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/tsl.49.04auw>
- van Bakkum, W. J., Houben, J., Sluiter, I., & Versteegh, K. (1997). *The emergence of semantics in four linguistic traditions: Hebrew, Sanskrit, Greek, Arabic*. John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sihols.82>
- Van Coetsem, F. (2000). *A general and unified theory of the transmission process in language contact*. Universitätsverlag Carl Winter.
- Vasmer, M. (1953–1958). *Russisches etymologisches Wörterbuch* (T. 1–3). Carl Winter.
- Vasmer, M. (1958). *Russisches etymologisches Wörterbuch* (T. 3). Carl Winter.
- Večerka, R., Erhart, A., Janyšková, I., Karlíková, H., & Havlová, E. (2006). *K pramenům slov: Uvedení do etymologie*. Nakladatelství Lidové noviny.
- Vendler, Z. (1967). *Linguistics in philosophy*. Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9781501743726>

- Vendryes, J. (1955). Sur l'étymologie croisée. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 51, 1–8.
- Vennemann, T. (1984). Bemerkung zum frühgermanischen Wortschatz. W. H.-W. Eroms, B. Gajek, & H. Kolb (Red.), *Studia linguistica et philologica: Festschrift für Klaus Matzel zum sechzigsten Geburtstag* (ss. 105–119). Carl Winter.
- Vermes, G. (2013). *Christian beginnings: From Nazareth to Nicaea*. Yale University Press.
- Verner, K. (1877). Eine ausnahme der ersten lautverschiebung. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen*, 23(2), 97–130. <http://www.jstor.org/stable/40845600>
- Villanueva Svensson, M. (2011). Indo-European long vowels in Balto-Slavic. *Baltistica*, 46(1), 5–38. <https://doi.org/10.15388/Baltistica.46.1.1486>
- Vincent, N. (1980). Iconic and symbolic aspects of syntax: Prospects for reconstruction. W. P. Ramat, O. Carruba, A. G. Ramat, & G. Graffi (Red.), *Linguistic reconstruction and Indo-European syntax: Proceedings of the colloquium of the 'Indogermanische Gesellschaft', University of Pavia, 6–7 September 1979* (ss. 47–68). John Benjamins.
- Vykypěl, B. (2013). Grammaticalization and etymology. W. B. Vykypěl & V. Boček (Red.), *Etymology: An old discipline in new contexts* (ss. 9–12). Nakladatelství Lidové noviny.
- Wackernagel, J. (1892). Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. *Indogermanische Forschungen*, 1(1), 333–436. <https://doi.org/10.1515/9783110242430.333>
- Wackernagel, J. (2020). *On a law of Indo-European word order: Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung* (G. Walkden, M. Macleod, & C. Sevdali, Tlum.). Language Science Press.
- Wajszczuk, J. (1987). Czy spółnik *lub* znaczy to samo co *albo*. W. A. Bogusławski & B. Bojar (Red.), *Od kodu do kodu: Prace ofiarowane Profesorowi Olgierdowi Adrianowi Wojtasiewiczowi na 70-lecie jego urodzin* (ss. 163–173). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wajszczuk, J. (1997). *System znaczeń w obszarze spółników polskich: Wprowadzenie do opisu*. Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Wajszczuk, J. (1999). Can a division of lexemes according to syntactic criteria be consistent? *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 55, 19–38.
- Wajszczuk, J. (2005). *O metatekście*. Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Walczak, B. (2006). Z teorii i metodologii badań nad zapożyczeniami leksykalnymi (zapożyczenia i przeniknięcia). W. B. Nowowiejski (Red.), *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej* (ss. 425–434). Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Watkins, C. (1990). Etymologies, equations, and comparanda: Types and values, and criteria for judgment. W. P. Baldi (Red.), *Linguistic change and reconstruction methodology* (ss. 289–303). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110886092.289>
- Wątor, I. (1976). *Rozwój funkcji wyrazów i wyrażeń polskich od przysłówkowej do przyimkowej* (2. wyd. uzup. & popr.). Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Weinreich, M. (1956). Yiddish, Knaanic, Slavic: The basic relationships. W. M. Halle, H. G. Lunt, H. McLean, & C. H. van Schooneveld (Red.), *For Roman Jakobson: Essays on the occasion of his sixtieth birthday: 11 October 1956* (ss. 622–633). Mouton & Co.
- Weinreich, M. (1993). *Geschichte der jiddischen Sprachforschung* (J. C. Frakes, Red.). Scholars Press.

- Weinreich, M. (2008a). *History of the Yiddish language* (S. Noble & J. A. Fishman, Tłum.; P. Glasser, Red.; T. 1). Yale University Press.
- Weinreich, M. (2008b). *History of the Yiddish language* (S. Noble & J. A. Fishman, Tłum.; P. Glasser, Red.; T. 2). Yale University Press.
- Weinreich, U. (1958). Yiddish and colonial German in Eastern Europe: The differential impact of Slavic. W *American contributions to the Fourth International Congress of Slavists, Moscow, September 1958* (ss. 369–421). Mouton.
- Weinreich, U. (1968). *Languages in contact: Findings and problems* (8. wyd.). Mouton Publishers.
- Weinreich, U. (1977). *Modern English-Yiddish, Yiddish-English dictionary*. Schocken Books.
- Weinreich, U. (1992). *College Yiddish: An introduction to the Yiddish language and to Jewish life and culture* (5. wyd. popr.). YIVO Institute for Jewish Research.
- Wexler, P. (1981). Jewish interlinguistics: Facts and conceptual framework. *Language*, 57(1), 99–149. <https://doi.org/10.2307/414288>
- Wexler, P. (1991). Yiddish – the fifteenth Slavic language: A study of partial language shift from Judeo-Sorbian to German. *International Journal of the Sociology of Language*, 1991(91), 9–150. <https://doi.org/10.1515/ijsl.1991.91.9>
- Wexler, P. (2002). *Two-tiered relexification in Yiddish: Jews, Sorbs, Khazars, and the Kiev-Polesian dialect*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110898736>
- Wierzbicka, A. (1971). Metatekst w tekście. W M. R. Mayenowa (Red.), *O spójności tekstu* (ss. 105–121). Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Wierzbicka, A. (1983). The semantics of case marking. *Studies in Language*, 7(2), 247–275. <https://doi.org/10.1075/sl.7.2.04wie>
- Wierzbicka, A. (1988). *The semantics of grammar*. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/slcs.18>
- Winiarska-Górska, I. (2009). Szesnastowiecznych tłumaczy Biblii dialog z tradycją. *Poradnik Językowy*, 2009(5), 51–81.
- Witczak, K. T. (1992). Zapożyczenia i przeniknięcia a zagadnienia substratu: Przyczynek do teorii kontaktów językowych (na przykładzie leksyki pragermańskiej). W J. Maćkiewicz & J. Siatkowski (Red.), *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych* (ss. 79–85). Wiedza o Kulturze.
- Wojtasiewicz, O. A. (1972). Formalna i semantyczna analiza polskich spójników przydaniowych i międzydaniowych oraz wyrazów pokrewnych. *Studia Semiotyczne*, 3, 109–144.
- Wojtyła-Świerżowska, M. (1974). *Prasłowiańskie nomen agentis*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Wolanin, H. (2012). *Gramatyka opisowa klasycznej łaciny w ujęciu strukturalnym*. Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788376386034>
- Woleński, J. (2004). Aletheia in Greek thought until Aristotle. *Annals of Pure and Applied Logic*, 127(1–3), 339–360. <https://doi.org/10.1016/j.apal.2003.11.020>
- Wójcikowska, E. (1977). Składniowe sposoby wyrażania stosunku włączania i wyłączania w języku polskim. W *Problemy polskiej składni historycznej: Konferencja naukowa, Mogiłany 23–24 marca 1976 r.* (ss. 146–153). Instytut Języka Polskiego PAN.
- Wójcikowska, E. (1978). Wykładniki funkcji włączania do zbioru i wyłączania ze zbioru w językach słowiańskich. W M. Basaj, J. Basara, M. Karaś, J. Siatkowski, Z. Stieber, M. Szymczak, S. Urbańczyk, & P. Zwoliński (Red.), *Językoznawstwo: Prace na VIII Międzynarodowy Kongres Słowistów w Zagrzebiu 1978* (ss. 217–220). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Wróbel, H. (1995). Co to są leksemy funkcyjne. W M. Grochowski (Red.), *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście: Materiały konferencji naukowej (Toruń 21–23 X 1993)* (ss. 7–15). Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Zaefferer, D. (1983). The semantics of non-declaratives: Investigating German exclamatories. W R. Bäuerle, C. Schwarze, & A. von Stechow (Red.), *Meaning, use, and interpretation of language* (ss. 466–490). Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110852820.466>
- Zalizniak, Anna (2008). A catalogue of semantic shifts: Towards a typology of semantic derivation. W M. Vanhove (Red.), *From polysemy to semantic change: Towards a typology of lexical semantic associations* (ss. 217–232). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/slcs.106.10zal>
- Zalizniak, Anna, Bulakh, M., Ganenkov, D., Gruntov, I., Maisak, T., & Russo, M. (2012). The catalogue of semantic shifts as a database for lexical semantic typology. *Linguistics*, 50(3), 633–669. <https://doi.org/10.1515/ling-2012-0020>
- Zamboni, A. (1976). *Letimologia*. Zanichelli.
- Zaron, Z. (1980). *Ze studiów nad składnią i semantyką czasownika: Polskie czasowniki z uzupełnieniem werbalnym oznaczające relację osobową z argumentem zdarzeniowym*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Zaron, Z. (2009). *Problemy składni funkcjonalnej*. Wydział Polonistyki UW; BEL Studio.
- Zewi, T. (2007). *Parenthesis in Biblical Hebrew*. Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004162433.i-201>
- Ziff, P. (1961). *Semantic analysis*. Cornell University Press.
- Zubatý, J. (1909a). O jistém způsobu užívání zájmen *an* a *on* a o jeho původě. *Listy filologické*, 36(1), 25–34. <http://www.jstor.org/stable/23443183>
- Zubatý, J. (1909b). O jistém způsobu užívání zájmen *an* a *on* a o jeho původě. *Listy filologické*, 36(2), 106–117. <http://www.jstor.org/stable/23443227>
- Zubatý, J. (1909c). O jistém způsobu užívání zájmen *an* a *on* a o jeho původě. *Listy filologické*, 36(3–4), 230–240. <http://www.jstor.org/stable/23444501>
- Zubatý, J. (1909d). O jistém způsobu užívání zájmen *an* a *on* a o jeho původě. *Listy filologické*, 36(5), 334–352. <http://www.jstor.org/stable/23443283>
- Zubatý, J. (1910). Nali, nali-ť. *Listy filologické*, 37(3–4), 217–228.
- Zubatý, J. (1912a). K výkladu některých přísloví, zvláště slovanských. *Sborník filologický*, 3(1), 120–167.
- Zubatý, J. (1912b). *Prvé, teprv* atd. *Sborník filologický*, 3, 219–223.
- Żabowska, M. (2014a). *Oby vs niech*: Od chcenia do działania. W K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Red.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej* (ss. 207–219). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Żabowska, M. (2014b). Partykułologia i partykułografia: Stan obecny i perspektywy. W A. Moroz, P. Sobotka, & M. Żabowska (Red.), *Maiuscula linguistica: Studia in honorem professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quinto dedicata* (ss. 103–119). BEL Studio.
- Żabowska, M. (2020). Szyk wyrażen jako cecha dystynktywna w polu komentarzy metatekstowych: [ADV] mówiąc, _ vs mówiąc [ADV], _ . *Poradnik Językowy*, 2020(9), 21–37. <https://doi.org/10.33896/PorJ.2020.9.2>

- Абаев, В. И. (1956). О принципах этимологического исследования. W А. В. Десницкая & Б. А. Серебренников (Red.), *Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков* (ss. 286–307). Издательство Академии наук СССР.
- Аксаков, К. С. (1859). Критический разбор „Опыта исторической грамматики русского языка” Ф. Буслаева [1]. *Русская Бесѣда*, 5, 65–154.
- Аксаков, К. С. (1860). *Опытъ русской грамматики: Имя*. Въ Типографіи Л. Степановой.
- Антропов, Н. П. (2014). *Ворожю кусты* одного древнерусского поучения, или Семантический вес запятой. *Slavistica Vilnensis*, 59, 55–62. <https://doi.org/10.15388/SlavViln.2014.59.4901>
- Апресян, Ю. Д. (Red.). (2017). *Активный словарь русского языка* (Т. 3). Нестор-История.
- Баранов, А. Н., Плунгян, В. А., & Рахилина, Е. В. (1993). *Путеводитель по дискурсивным словам русского языка*. Помовский и партнеры.
- Бодуэн де Куртенэ, И. (1871). *Некоторые общие замечания о языковедении и языке*. Печ. В. И. Головина.
- Варбот, Ж. Ж. (1993). К этимологии славянских прилагательных со значением ‘быстрый’ I. *Этимология, 1988–1990*, 44–49.
- Варбот, Ж. Ж. (1994). К этимологии славянских прилагательных со значением ‘быстрый’ II. *Этимология, 1991–1993*, 54–57.
- Варбот, Ж. Ж. (1997). К этимологии славянских прилагательных со значением ‘быстрый’ III. *Этимология, 1994–1996*, 35–46.
- Ваулина, С. С. (1988). *Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI–XVII вв.)*. Издательство Ленинградского университета.
- Виноградов, В. В. (1938). *Современный русский язык: Грамматическое учение о слове* (Т. 2). Учпедгиз.
- Виноградов, В. В. (1999). Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования. W В. В. Виноградов, *История слов* (ss. 5–38). Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН.
- Гамкрелидзе, Т. В., & Иванов, В. В. (1984). *Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры* (Т. 1–2). Издательство Тбилисского университета.
- Георгиев, В. И. (Red.). (1979). *Български этимологичен речник* (Т. 3). Издателство на Българската академия на науките.
- Гринчишин, Д. Г. (Red.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 1). Національна академія наук України – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.
- Грінченко, Б. (Red.). (1907). *Словарь української мови* (Т. 1). „Кіевская Старина”.
- Журавлев, А. Ф. (1988). Внутренняя реконструкция. W Н. З. Гаджиева (Red.), *Сравнительно-историческое изучение языков: Теория лингвистической реконструкции* (ss. 68–90). „Наука”.
- Журавлев, А. Ф. (1994). *Лексикостатистическое моделирование системы славянского языкового родства*. Издательство Индрик.
- Журавлев, А. Ф. (2006). *По поводу истины*. W I. Janyšková & H. Karlíková (Red.), *Studia etymologica Brunensia* (Т. 3, ss. 443–455). Nakladatelství Lidové noviny.
- Журавлев, А. Ф. (2016). *Эволюции смыслов*. Издательский Дом ЯСК.

- Зализняк, Анна (2001). Семантическая деривация в синхронии и диахронии: Проект „Каталога семантических переходов”. *Вопросы языкознания*, 2001(2), 13–25.
- Зализняк, Андрей (2008). *Древнерусские энклитики*. Языки славянских культур.
- Исаченко, А. В. (1957). К вопросу об императиве в русском языке. *Русский язык в школе*, 1957(6), 7–14.
- Исаченко, А. В. (1960). *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким* (Т. 2). Издательство Словацкой академии наук.
- Касаткина, Р. Ф. (2007). Псевдоартиклъ и предартиклъ в севернорусских говорах. *Slavica Helsingiensia*, 32, 101–110.
- Кипарский, В. (1971). „Взял и ...”. В Ф. П. Филин (Red.), *Проблемы истории и диалектологии славянских языков: Сборник статей к 70-летию члена-корреспондента АН СССР В. И. Борковского* (ss. 134–139). Издательство „Наука”.
- Киселева, К., & Пайар, Д. (Red.). (1998). *Дискурсивные слова русского языка: Опыт контекстно-семантического описания*. Метатекст.
- Копечный, Ф. (1969). Проблемы этимологии грамматических слов. *Этимология*, 1967, 22–31.
- Копыленко, М. М. (1961). О языке древнерусского перевода „Истории иудейской войны” Иосифа Флавия (Глагольно-именные фразеологизмы). *Византийский временник*, 20, 164–183.
- Коряков, Ю. Б. (2006). Диалекты идиша [2 карты]. В А. Смирнитская & А. Пинский (Red.), *Музыка идишкайта: Ежегодный альманах еврейской музыкальной культуры: Т. 2. Статьи и песни*. „Memories”.
- Крушевский, Н. (1879). Об „аналогіи” и „народной этимологіи” („Volksetymologie”). *Русскій филологическій вѣстникъ*, 2, 109–120.
- Крушевский, Н. (1883). *Очеркъ науки о языкѣ*. Типографія Императорскаго Университета.
- Курашкевич, В. (1971). Польское местоимение *со* в функции союза *że*. В Ф. П. Филин (Red.), *Проблемы истории и диалектологии славянских языков: Сборник статей к 70-летию члена-корреспондента АН СССР В. И. Борковского* (ss. 164–170). Издательство „Наука”.
- Мартынаў, В. У. (Red.). (1985). *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* (Т. 3). Нацыянальная акадэмія навук Беларусі – Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа.
- Мельничук, О. С., Білодід, І. К., Коломієць, В. Т., & Ткаченко, О. Б. (Red.). (1982). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1). Наукова думка.
- Мельничук, О. С., Коломієць, В. Т., Лукінова, Т. Б., Півторак, Г. П., Скляренко, В. Г., & Ткаченко, О. Б. (2012). *Етимологічний словник української мови* (Т. 6). Наукова думка.
- Мельничук, О. С., Коломієць, В. Т., & Ткаченко, О. Б. (Red.). (1985). *Етимологічний словник української мови* (Т. 2). Наукова думка.
- Пекеліс, О. Е. (2008). Семантика причинности и коммуникативная структура: *потому что и поскольку*. *Вопросы языкознания*, 2008(1), 66–85.
- Плунгян, В. А. (1998). Проблемы грамматического значения в современных морфологических теориях. *Семиотика и информатика*, 36, 324–385.
- Санников, В. З. (1989). *Русские сочинительные конструкции: Семантика, прагматика, синтаксис*. Наука.

- Соботка, П. (2019). Этимология и смысловое развитие севернославянских коннекторов, образованных от местоимений. В Е. Л. Березович (Red.), *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: Материалы IV Международной научной конференции, Екатеринбург, 9–13 сентября 2019 г.* (ss. 309–311). Издательство Уральского университета. <https://doi.org/10.31168/7996-2700-3.113>
- Соботка, П. (2020). Этимология, развитие и древние функции польского *że* в сравнительно-историческом освещении. *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*, 24(2), 216–229. <https://doi.org/10.31912/pvrl-2020.2.15>
- Ткаченко, О. Б. (1958). З'ясувальні сполучники *із, же, іже*. В В. М. Русанівський (Red.), *Слов'янське мовознавство: Збірник статей* (Т. 2, ss. 196–221). Видавництво Академії наук Української РСР.
- Топоров, В. Н. (1958). Этимологические заметки (славяно-италийские параллели). *Краткие сообщения*, 25, 74–88.
- Топоров, В. Н. (1960). О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа. *Вопросы языкознания*, 1960(3), 46–59.
- Топоров, В. Н. (1980). *Прусский язык: Словарь*. Т. 3. I–K. Издательство Наука.
- Топоров, В. Н. (1986). О некоторых теоретических аспектах этимологии. *Этимология*, 1984, 205–211.
- Топоров, В. Н., & Трубачев, О. Н. (1962). *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Издательство Академии наук СССР.
- Трубачев, О. Н. (1976). Этимологические исследования и лексическая семантика. В В. Н. Ярцева (Red.), *Принципы и методы семантических исследований* (ss. 147–179). Издательство „Наука”.
- Трубачев, О. Н. (Red.). (1979). *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд* (Т. 6). Издательство „Наука”.
- Трубачев, О. Н. (Red.). (1981). *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд* (Т. 8). Издательство „Наука”.
- Урысон, Е. В. (2011). Опыт описания семантики союзов: Лингвистические данные о деятельности сознания. *Языки славянских культур*.
- Херберман, К.-П. (1999). Компаративные конструкции в сравнении: К вопросу об отношении грамматики к этимологии и языковой типологии. *Вопросы языкознания*, 1999(2), 92–107.
- Холодилова, М. А. (2014). Относительные прилагательные. В В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина, & Е. Р. Добрушина (Red.), *Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики*. http://rusgram.ru/Относительные_прилагательные
- Храковский, В. С., & Володин, А. П. (2001). *Семантика и типология императива: Русский императив* (В. Б. Касевич, Red.; 2. wyd.). Едиториал УРСС.
- Цейтлин, Р. М., Вечерка, Р., & Благова, Э. (Red.). (1994). *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Русский язык.
- Шапошников, А. К. (2018). Рец.: Журавлев А. Ф. Эволюции смыслов. – М.: Издательский Дом ЯСК, 2016. – 472 с. – ISBN 978-5-9907947-5-7 [Recenzja książki]. *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*, 18, 252–273. <https://doi.org/10.31912/rjano-2018.18.22>

Bibliography (Transliteration)

- Abaev, V. I. (1956). O printsipakh ètimologicheskogo issledovaniia. In A. V. Desnitskaia & B. A. Serebrennikov (Eds.), *Voprosy metodiki sravnitel'no-istoricheskogo izucheniiia indoevropeiskikh iazykov* (pp. 286–307). Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Aijmer, K. (1997). *I think* – an English modal particle. In T. Swan & O. J. Westvik (Eds.), *Modality in Germanic languages: Historical and comparative perspectives* (pp. 1–47). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110889932.1>
- Aikio, A. (2022). Proto-Uralic. In M. Bakró-Nagy, J. Laakso, & E. Skribnik (Eds.), *The Oxford guide to the Uralic languages* (pp. 3–27). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0001>
- Aksakov, K. S. (1859). Kriticheskii razbor “Opyta istoricheskoi grammatiki russkogo iazyka” F. Buslaeva [1]. *Russkaia Besieda*, 5, 65–154.
- Aksakov, K. S. (1860). *Opyt' russkoi grammatiki: Imia. V'' Tipografii L. Stepanovoi*.
- Alexander, P. H., Kutsko, J. F., Ernest, J. D., Decker-Lucke, S., & Petersen, D. L. (Eds.). (1999). *The SBL handbook of style: For ancient Near Eastern, Biblical, and early Christian studies*. Hendrickson Publishers.
- Alinei, M. (1982). *Etymology and etymothesis as subfields of etymology*. *Folia Linguistica*, 16(1–4), 41–56. <https://doi.org/10.1515/flin.1982.16.1-4.41>
- Alinei, M. (1995). Thirty-five definitions of etymology or: Etymology revisited. In W. Winter (Ed.), *On languages and language: The presidential addresses of the 1991 Meeting of the Societas Linguistica Europaea* (pp. 1–26). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110881318.1>
- Allan, K. (2016). A history of semantics. In N. Riemer (Ed.), *The Routledge handbook of semantics* (pp. 48–68). Routledge.
- Allan, K., & Robinson, J. A. (Eds.). (2012). *Current methods in historical semantics*. Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110252903>
- Andersen, H. (1973). Abductive and deductive change. *Language*, 49(4), 765–793. <https://doi.org/10.2307/412063>
- Anderson, S. R. (2005). *Aspects of the theory of clitics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199279906.001.0001>
- Antropov, N. P. (2014). *Vorozhiu kusty odnogo drevnerusskogo poucheniia, ili Semanticheskii ves zapiatoi. Slavistica Vilnensis*, 59, 55–62. <https://doi.org/10.15388/SlavViln.2014.59.4901>
- Anttila, R. (1977). *Analogy*. Mouton.
- Apresian, I. U. D. (Ed.). (2017). *Aktivnyi slovar' russkogo iazyka* (Vol. 3). Nestor-Istoriia.
- Aristoteles. (1970). *Metaphysica* (W. D. Ross, Ed.). Clarendon Press.

- Arnold, B. T., & Choi, J. H. (2018). *A guide to Biblical Hebrew syntax* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781139939591>
- Arnovick, L. K. (1999). *Diachronic pragmatics: Seven case studies in English illocutionary development*. John Benjamins Publishing.
- Athanasiadou, A., Canakis, C., & Cornillie, B. (Eds.). (2006). *Subjectification: Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110892970>
- Austin, J. L. (1962). *How to do things with words: The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. Clarendon Press.
- Babik, Z. (2009). *Pożegnanie z lasem: Nad "Słownikiem etymologicznym języka polskiego" profesora Wiesława Borysia*. Zbigniew Babik.
- Bałałaniak, D., & Mitrenga, B. (2015). *Polskie intensyfikatory w ujęciu historycznym*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Baldi, P. (1990). Introduction: The comparative method. In P. Baldi (Ed.), *Linguistic change and reconstruction methodology* (pp. 1–13). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110886092.1>
- Bańkowski, A. (2000a). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (Vol. 1). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bańkowski, A. (2000b). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (Vol. 2). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Baranov, A. N., Plungian, V. A., & Rakhilina, E. V. (1993). *Putevoditel' po diskursivnym slovam russkogo iazyka*. Pomovskii i partnery.
- Bargieł, M. (1969). *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bartoli, M. (1925). *Introduzione alla neolinguistica (Principi – scopi – metodi)*. Leo S. Olschki.
- Bartula, C. (1957). Ze studiów nad składnią "Kazań świętokrzyskich". *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 2, 7–39.
- Basaj, M., & Siatkowski, J. (2006). *Bohemizmy w języku polskim: Słownik*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Baudouin de Courtenay, J. (1927). Rdzenie (pierwiastki, radices) czyli morfemy semantycznie centralne myślenia językowego polskiego: 1) *jest* (jest); 2) *są* (są); 3) *bi* (by); 4) *będ* // *bęź* (będź) // *bqd* (bąd) // *bqź* (bądz). *Prace Filologiczne*, 12, 1–17.
- Baudouin de Courtenay, J. (2016). *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa: 2. Jan Baudouin de Courtenay: Teksty mniej znane* (M. Skarżyński, Ed.). Księgarnia Akademicka.
- Bauer, J. (1956). Vývoj stupňovacího souvětí v češtině. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity*, 1956(A4), 24–36.
- Bauer, J. (1958a). Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí. In A. Dostál (Ed.), *O vědeckém poznání soudobých jazyků* (pp. 270–278). Nakladatelství Československé akademie věd.
- Bauer, J. (1958b). Slovanské spojky s -bo. In V. Machek (Ed.), *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka* (pp. 79–92). Státní pedagogické nakladatelství.
- Bauer, J. (1960a). *Vývoj českého souvětí*. Nakladatelství Československé akademie věd.
- Bauer, J. (1960b). K voprosu o proiskhozhdenii soizov. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1960(A8), 5–18.

- Bauer, J. (1961). K vývoji polských obsahových vět. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1961(A9), 71–80.
- Bauer, J. (1962). Spojky a příslovce. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1962(A10), 29–37.
- Bauer, J. (1963). Podíl citoslovcí na vzniku českých spojek. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1963(A11), 21–28.
- Bauer, J. (1967). K otázce významů a funkcí spojek. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1967(A15), 27–36.
- Bauer, J. (1972). *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby* (M. Grepl, R. Mrázek, & R. Večerka, Eds.). Universita J. E. Purkyně.
- Bauer, J. (1986). Skladba. In A. Lamprecht, D. Šlosar, & J. Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (pp. 341–419). Státní pedagogické nakladatelství.
- Bednarczuk, L. (1967). *Polskie spójniki parataktyczne*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Bednarczuk, L. (1971). *Indo-European parataxis*. Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Beekes, R. S. P., & van Beek, L. (2010). *Etymological dictionary of Greek* (Vols. 1–2). Brill.
- Beider, A. (2013). Reapplying the Language Tree model to the history of Yiddish. *Journal of Jewish Languages*, 1(1), 77–121. <https://doi.org/10.1163/22134638-12340003>
- Beider, A. (2015). *Origins of Yiddish dialects*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198739319.001.0001>
- Bělič, J., Kamiš, A., & Kučera, K. (1978). *Malý staročeský slovník*. Státní pedagogické nakladatelství.
- Benveniste, É. (1951). Prétérit et optatif en indo-européen. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 47(1), 11–20.
- Benveniste, É. (1969). *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes... Sommaires, tableau et index établis* (Vols. 1–2). Les Éditions de Minuit.
- Bertoldi, V. (1952). *L'arte dell'etimologia: Vol. 1. Progressi di metodo nella ricerca etimologica con particolare riguardo ai mediterraneismi attestati dal greco e dal latino*. Liguori.
- Bešta, T. (1975). Z badań nad staropolskimi wypowiedziami woluntalnymi. *Poradnik Językowy*, 1975(9), 485–491.
- Bezljaj, F. (1995). *Etimološki slovar slovenskega jezika* (M. Snoj & M. Furlan, Eds.). Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Mladinska knjiga.
- Birzer, S. (2015). Generally speaking, connectivity and conversation management combined: The functions of Russian *voobščë govorja* and Polish *ogólnie mówiąc*. *Russian Linguistics*, 39(1), 81–115. <https://doi.org/10.1007/s11185-014-9143-0>
- Bláha, O., Dittmann, R., & Uličná, L. (Eds.). (2013). *Knaanic language: Structure and historical background: Proceedings of a conference held in Prague on October 25–26, 2012*. Academia.
- Blank, A. (1997). *Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen*. Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110931600>

- Blau, J. (2010). *Phonology and morphology of Biblical Hebrew: An introduction*. Eisenbrauns.
- Blažek, V. (1999). *Numerals: Comparative-etymological analyses of numeral systems and their implications* (Saharan, Nubian, Egyptian, Berber, Kartvelian, Uralic, Altaic and Indo-European languages). Masarykova univerzita v Brně.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*. H. Holt and Company.
- Boček, V. (2010). *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*. Nakladatelství Lidové noviny.
- Boček, V. (2013). Etymology and language contact studies: Some notes on mutual relationships. In B. Vykypěl & V. Boček (Eds.), *Etymology: An old discipline in new contexts* (pp. 13–21). Nakladatelství Lidové noviny.
- Boček, V. (2014). *Praslovanština a jazykový kontakt*. Nakladatelství Lidové noviny.
- Boduén de Kurteně, I. (1871). *Nekotorye obshchie zamechaniiia o iazykovedenii i iazyke*. Pech. V. I. Golovina.
- Bogusławski, A. (1966). *Semantyczne pojęcie liczebnika i jego morfologia w języku rosyjskim*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Bogusławski, A. (1976). O zasadach rejestracji jednostek języka. *Poradnik Językowy*, 1976(8), 356–364.
- Bogusławski, A. (1978). Towards an operational grammar. *Studia Semiotyczne*, 8, 29–90.
- Bogusławski, A. (1979). Indirect questions: One interpretation or more? *Linguistica Silesiana*, 3, 39–52.
- Bogusławski, A. (2002). Myślenie życzeniowe i działanie życzeniowe: Jeszcze o rozkazniku i narzędziach pokrewnych. In W. Gruszczyński (Ed.), *Język narzędziem myślenia i działania: Materiały z konferencji zorganizowanej z okazji 100-lecia "Poradnika Językowego"* (Warszawa, 10–11 maja 2001 r.) (pp. 86–95). Dom Wydawniczy Elipsa.
- Bogusławski, A. (2005). Do teorii czasownika powiedzieć. *Polonica*, 24–25, 139–155.
- Bogusławski, A. (2007). *A study in the linguistics-philosophy interface*. BEL Studio.
- Bogusławski, A. (2008). *Semantyka, pragmatyka: Leksykografa głós demarkacyjny*. Wydawnictwo Takt.
- Bogusławski, A. (2009). *Myśli o gwiazdce i o regule*. BEL Studio.
- Bogusławski, A. (2010). *Dwa studia z teorii fleksji (i inne przyczynki)* (M. Żubra, Trans.). BEL Studio.
- Bogusławski, A. (2021). *Lingwistyczna teoria mowy: Preliminaria*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323543169>
- Bogusławski, A., & Drzazgowska, E. (2016). *Język w refleksji teoretycznej: Przekroje historyczne* (Vols. 1–2). Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Boisacq, E. (1938). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque, étudiée dans ses rapports avec les autres langues indo-européennes* (3rd ed.). C. Winter – C. Klincksieck.
- Boltz, W. G. (1985). Desultory notes on language and semantics in ancient China [Review of the book *Language and logic in ancient China*, by C. Hansen]. *Journal of the American Oriental Society*, 105(2), 309–313. <https://doi.org/10.2307/601710>
- Bonfante, G. (1945a). On reconstruction and linguistic method. Part I. *WORD*, 1(1), 83–94. <https://doi.org/10.1080/00437956.1945.11659247>
- Bonfante, G. (1945b). On reconstruction and linguistic method. Part II. *WORD*, 1(2), 132–161. <https://doi.org/10.1080/00437956.1945.11659251>

- Borowiec, K. (2017). W poszukiwaniu czeskiego kontekstu *Rozmyślenia przemysłowego*: *Rozmyślanie przemysłowe a Život Krista Pána*: Rekonesans. In J. Bartmiński & A. Timofiejew (Eds.), *Rozmyślanie przemysłowe: Świadectwo średniowiecznej kultury religijnej* (pp. 95–109). Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie.
- Boyer, J. L. (1984). The classification of participles: A statistical study. *Grace Theological Journal*, 5(2), 163–179.
- Bréal, M. (1897). *Essai de sémantique: Science des significations*. Hachette.
- Breban, T., & Davidse, K. (2016). The history of *very*: The directionality of functional shift and (inter)subjectification. *English Language and Linguistics*, 20(2), 221–249. <https://doi.org/10.1017/S1360674315000428>
- Breindl, E., Volodina, A., & Waßner, U. H. (2014). *Handbuch der deutschen Konnektoren: Vol. 2. Semantik der deutschen Satzverknüpfers*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110341447>
- Brinton, L. J. (1996). *Pragmatic markers in English: Grammaticalization and discourse functions*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110907582>
- Brinton, L. J. (2008). *The comment clause in English: Syntactic origins and pragmatic development*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511551789>
- Brinton, L. J., & Traugott, E. C. (2005). *Lexicalization and language change*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511615962>
- Brückner, A. (1891). Kazania świętokrzyskie. *Prace Filologiczne*, 3, 697–740.
- Brückner, A. (1913). *Dzieje języka polskiego* (2nd ed., rev. & enl.). Nakładem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.
- Brückner, A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Brugmann, K. (1903). Slavisch *li* und lettisch *lái*. *Indogermanische Forschungen*, 15(1), 339–340. <https://doi.org/10.1515/9783110242577.339a>
- Buchi, É. (2016). Etymological dictionaries. In P. Durkin (Ed.), *The Oxford handbook of lexicography* (pp. 338–349). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199691630.013.20>
- Bühler, K. (1931). Phonetik und Phonologie. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, 4, 22–53.
- Buttler, D. (1978). *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Čajka, F. (2017). K zamenam leksem *amin'* i *pravo v Besedakh na Evangeliiia Grigoriiia Veli-kogo*. In I. Janyšková, H. Karlíková, & V. Boček (Eds.), *Etymological research into Czech* (pp. 75–92). Nakladatelství Lidové noviny.
- Claudi, U., & Heine, B. (1986). On the metaphorical base of grammar. *Studies in Language*, 10(2), 297–335. <https://doi.org/10.1075/sl.10.2.03cla>
- Cole, T. (1983). Archaic truth. *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, 13(1), 7–28. <https://doi.org/10.2307/20538760>
- Collinge, N. E. (1985). *Laws of Indo-European*. John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/cilt.35>
- Collinge, N. E. (1995). Further laws of Indo-European. In W. Winter (Ed.), *On languages and language* (pp. 27–52). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110881318.27>

- Comrie, B., & Corbett, G. G. (1993). *The Slavonic languages*. Routledge.
- Comrie, B., Haspelmath, M., & Bickel, B. (2015). *The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses*. Department of Linguistics of the Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology & Department of Linguistics of the University of Leipzig. Retrieved September 12, 2022, from <https://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php#top>
- Craig, C. (1991). Ways to go in Rama: A case study in polygrammaticalization. In E. C. Traugott & B. Heine (Eds.), *Approaches to grammaticalization: Vol. 2. Focus on types of grammatical markers* (pp. 455–492). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.19.2.20cra>
- Croft, W. (2003). *Typology and universals* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511840579>
- Cuzzolin, P., Putzu, I., & Ramat, P. (2006). The Indo-European Adverb in diachronic and typological perspective. *Indogermanische Forschungen*, 111, 1–38. <https://doi.org/10.1515/9783110186505.1>
- Cvrček, V. (Ed.). (2015). *Mluvnice současné češtiny: Vol. 1. Jak se píše a jak se mluví*. Nakladatelství Karolinum.
- Cyran, W. (1967). *Przysłowki polskie: Budowa słowotwórcza*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe – Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Daneš, F. (1964). A three-level approach to syntax. *Travaux Linguistiques de Prague*, 1, 225–240.
- Daneš, F. (1968). Some thoughts on the semantic structure of the sentence. *Lingua*, 21, 55–69. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(68\)90038-7](https://doi.org/10.1016/0024-3841(68)90038-7)
- Daneš, F. (1983). O některých typech sémantických relací v textu. In T. Dobrzyńska & E. Janus (Eds.), *Tekst i zdanie: Zbiór studiów* (pp. 43–64). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Daneš, F. (1985a). Intonace v textu (promluvě). *Slovo a slovesnost*, 46(2), 83–100.
- Daneš, F. (1985b). *Věta a text: Studie ze syntaxe spisovné češtiny*. Akademia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- Daneš, F. (1994). Prague School functionalism as a precursor of text linguistics. *Cahiers de l'Institut de Linguistique de l'Université de Lausanne*, 1994(5), 117–126.
- Daneš, F. (1999). *Jazyk a text: Výbor z lingvistického díla Františka Daneše* (O. Uličný, Ed.; Vol. 1/1). Univerzita Karlova z Praze – Filozofická fakulta.
- Danielewiczowa, M. (2002). *Wiedza i niewiedza: Studium polskich czasowników epistemicznych*. Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Danielewiczowa, M. (2014). *Struktura i znaczenie eksklamatywów: Na materiale współczesnej polszczyzny*. Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Danielewiczowa, M. (2016). *Dotygnąć przedmiotu: Rzecz o Ferdynandzie de Saussurze*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323521037>
- Danlos, L., Rysová, K., Rysová, M., & Stede, M. (2018). Primary and secondary discourse connectives: Definitions and lexicons. *Dialogue & Discourse*, 9(1), 50–78. <https://doi.org/10.5087/dad.2018.102>
- Darmesteter, A. (1887). *La vie des mots étudiée dans leurs significations*. C. Delagrave.
- de Groot, A. W. (1939). Les oppositions dans les systèmes de la syntaxe et des cas. In A. Sechey, A. Oltramare, L. Gautier, W. Kaufmann, G. Bohnenblust, G. Cuendet, A. François,

- S. Karcevski, M. Lips, V. Martin, & E. Muret (Eds.), *Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally sous les auspices de la Faculté des Lettres de l'Université de Genève par des collègues, des confrères, des disciples reconnaissants* (pp. 107–127). Geor & Cie.
- de Groot, A. W. (1956a). Classification of cases and uses of cases. In M. Halle, H. G. Lunt, H. McLean, & C. H. van Schooneveld (Eds.), *For Roman Jakobson: Essays on the occasion of his sixtieth birthday: 11 October 1956* (pp. 187–194). Mouton & Co.
- de Groot, A. W. (1956b). Classification of the uses of a case illustrated on the genitive in Latin. *Lingua*, 6, 8–66. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(56\)90003-1](https://doi.org/10.1016/0024-3841(56)90003-1)
- de Lamberterie, C. (1997). Chronique d'étymologie grecque. *Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire Anciennes*, 71, 147–179.
- de La Potterie, I. (1999). *La vérité dans Saint Jean: Vol. 1. Le Christ et la vérité: L'Esprit et la vérité* (2nd ed.). Editrice Pontificio Instituto Biblico.
- Delbrück, B. (1878). *Die altindische Wortfolge aus dem Çatapathabrāhmaṇa*. Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
- Derksen, R. (2008). *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*. Brill.
- de Saussure, F. (1879). *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. B. G. Teubner.
- de Saussure, F. (1916). *Cours de linguistique générale* (C. Bally, A. Sechehaye, & A. Riedlinger, Eds.). Librairie Payot & Cie.
- de Saussure, F. (2002). *Écrits de linguistique générale*. Gallimard.
- Diewald, G. (2011). Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions. *Linguistics*, 49(2), 365–390. <https://doi.org/10.1515/ling.2011.011>
- Diogenes Laertius. (1966). *Diogenis Laertii "Vitae philosophorum"* (H. S. Long, Ed.). Clarendon Press.
- Dobaczewski, A., Sobotka, P., & Żurowski, S. (2018). *Słownik reduplikacji i powtórzeń polskich: Od zleksykalizowanych podwojeń do regularnych układów repetycyjnych*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Doboszyńska-Markiewicz, K. (2018). Metaprzymiotnikowe *linguistic hedges* istny, prawdziwy, swoisty – kilka uwag o ich statusie semantyczno-składniowym. *LingVaria*, 13(2(26)), 81–93. <https://doi.org/10.12797/LV.13.2018.26.06>
- Dobrushina, N. (2011). The optative domain in East Caucasian languages. In G. Authier & T. Maisak (Eds.), *Tense, aspect, modality and finiteness in East Caucasian languages* (pp. 95–130). Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer.
- Dömötör, A. (2015). A *mondván* és az *úgymond*: Diskurzusz Jelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből. *Magyar Nyelv*, 111, 27–37. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.1.21>
- Doroszewski, W. (1928). Monografie słowotwórcze: Formacje z podstawowym -k- w części sufiksálnej. *Prace Filologiczne*, 13, 1–261.
- Douven, I. (2022). *The art of abduction*. Massachusetts Institute of Technology. <https://doi.org/10.7551/mitpress/14179.001.0001>
- Dubisz, S. (Ed.). (2003). *Uniwersalny słownik języka polskiego* (Vols. 1–4). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dunkel, G. E. (2014a). *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstämme* (Vols. 1–2). Universitätsverlag Winter.

- Dunkel, G. E. (2014b). *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstämme* (Vol. 2). Universitätsverlag Winter.
- Duraj-Nowosielska, I. (2021). *Chcąc – nie chcąc? Intencjonalność działania w wyrażeniach języka polskiego: Wprowadzenie do tematyki: Klasa jednostek wartościujących*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Durie, M., & Ross, M. (Eds.). (1996). *The comparative method reviewed: Regularity and irregularity in language change*. Oxford University Press.
- Eder, M., & Twardzik, W. (2006). Czy staropolska *kicz/kić* naprawdę była wyrazem nieprzyzwoitym? (*Cantilena inhonesta* odczytana na nowo). In I. Bobrowski & K. Kowalik (Eds.), *Od fonemu do tekstu: Prace dedykowane profesorowi Romanowi Laskowskiemu* (pp. 163–175). Wydawnictwo Lexis.
- Euler, W. (2012). Die Rolle von Etymologie und Grammatik in Sprachentwicklung und Sprachverwandschaft – Gesetzmäßigkeiten und Regeln. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 17(1), 25–66.
- Farrar, K., & Jones, M. C. (2002). Introduction. In M. C. Jones & E. Esch (Eds.), *Language change: The interplay of internal, external and extra-linguistic factors* (pp. 1–16). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110892598.1>
- Fraenkel, E. (1962). *Litauisches etymologisches Wörterbuch* (Vols. 1–2). Carl Winter.
- Frajzyngier, Z. (1991). The *de dicto* domain in language. In E. C. Traugott & B. Heine (Eds.), *Approaches to grammaticalization: Vol. 1. Focus on theoretical and methodological issues* (pp. 219–251). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.19.1.11fra>
- Frajzyngier, Z., & Shay, E. (2013). *Współdziałanie podsystemów w strukturze języka* (P. Sobotka, Trans.; J. Linde-Usiekniewicz, Ed.). Wydawnictwa Naukowe Uniwersytetu Warszawskiego.
- Franks, S., & King, T. H. (2000). *A handbook of Slavic clitics*. Oxford University Press.
- Friedländer, P. (1964). *Platon: Seinswahrheit und Lebenswirklichkeit*. Walter de Gruyter.
- Frisk, H. (1936). ‚Wahrheit‘ und ‚Lüge‘ in den indogermanischen Sprachen: Einige morphologische Beobachtungen. Elanders boktryckeri aktiebolag.
- Fuchsbaauer, J. (2022). The article-like usage of the relative pronoun *īze* as an indicator of early Slavonic grammatical thinking. In I. Mendoza & S. Birzer (Eds.), *Diachronic Slavonic syntax: Traces of Latin, Greek and Church Slavonic in Slavonic syntax* (pp. 163–178). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110651331-008>
- Gajek, M. (2016). Wpływy polskie w jidysz według *History of the Yiddish language* Maxa Weinreicha – przegląd i próby weryfikacji. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 51, 88–118. <https://doi.org/10.11649/sfps.2016.007>
- Gamkrelidze, T. V., & Ivanov, V. V. (1984). *Indoeuropejskii iazyk i indoeuropeitsy: Rekonstruktsiia i istoriko-tipologicheskii analiz praiazyka i protokul'tury* (Vols. 1–2). Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta.
- Gebauer, J. (1903). *Slovník staročeský* (Vol. 1). Nakladem Česke grafické společnosti „Unie“.
- Geller, E. (2021). Tożsamość języka jidysz. *Poradnik Językowy*, 2021(7), 67–86. <https://doi.org/10.33896/PolJ.2021.7.4>
- Geller, E., & Gajek, M. (2021). Loanwords vs relics: A new method in lexical borrowing studies exemplified by Yiddish-Slavic language contact. *Diachronica*, 38(4), 565–600. <https://doi.org/10.1075/dia.19047.gel>

- Georgiev, V. I. (Ed.). (1979). *Bŭlgarski etimologichen rechnik* (Vol. 3). Izdatelstvo na Bŭlgarskata akademiia na naukite.
- Givón, T. (1975). Serial verbs and syntactic change: Niger-Congo. In C. N. Li (Ed.), *Word order and word order change* (pp. 47–112). University of Texas Press.
- Givón, T. (2000). Internal reconstruction: As method, as theory. In S. Gildea (Ed.), *Reconstructing grammar: Comparative linguistics and grammaticalization* (pp. 107–159). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.43.05giv>
- Grant, A. P. (2012). Contact, convergence, and conjunctions: A cross-linguistic study of borrowing correlations among certain kinds of discourse, phasal adverbial, and dependent clause markers. In C. Chamoreau & I. Léglise (Eds.), *Dynamics of contact-induced language change* (pp. 311–358). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110271430.311>
- Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics: Vol. 3. Speech acts* (pp. 41–58). Academic Press. https://doi.org/10.1163/9789004368811_003
- Grice, H. P. (1977). Logika a konwersacja (J. Wajszczuk, Trans.). *Przegląd Humanistyczny*, 21(6), 85–99.
- Grochowski, M. (1976). O strukturze semantycznej przyzwolenia. In M. R. Mayenowa (Ed.), *Semantyka tekstu i języka* (pp. 225–237). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Grochowski, M. (1980). *Pojęcie celu: Studia semantyczne*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Grochowski, M. (1984). Projekt klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów nieodmiennych. *Polonica*, 10, 73–97.
- Grochowski, M. (1997). *Wyrażenia funkcyjne: Studium leksykograficzne*. Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Grochowski, M. (2003). Szyk jednostek synsyntagmatycznych w języku polskim (główne problemy metodologiczne). *Polonica*, 22–23, 203–223.
- Grochowski, M. (2007). Oto – wyrażenie deiktyczne i metatekstowe: Wprowadzenie do analizy. In J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, & J. Kulwicka-Kamińska (Eds.), *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich* (pp. 151–159). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Grochowski, M. (2014). Pojęcie jednostki funkcyjnej: Z historii metodologii składni polskiej. In K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Eds.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej* (pp. 13–23). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Grochowski, M. (2019). Modyfikatory deklaratywności vs partykuły: Ewolucja badań nad składnią współczesnej polszczyzny. In P. Małčik & P. Karlík (Eds.), *Svět podle Grepla* (pp. 13–22). Host.
- Grochowski, M., Kisiel, A., & Żabowska, M. (2011). Über die Grundsätze der Beschreibung von Stichwörtern in einem zu konzipierenden Wörterbuch der polnischen Partikeln. In L. Zieliński, K.-D. Ludwig, & R. Lipczuk (Eds.), *Deutsche und polnische Lexikographie nach 1945 im Spannungsfeld der Kulturgeschichte* (pp. 115–130). Peter Lang Verlag.
- Grochowski, M., Kisiel, A., & Żabowska, M. (2014). *Słownik gniazdowy partykuł polskich*. Polska Akademia Umiejętności.

- Grybosiowa, A. (1975). *Rozwój funkcji składniowej imiesłowów nieodmiennych w języku polskim. Związki z nomen*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Günthner, S., & Mutz, K. (2004). Grammaticalization vs. pragmaticalization? The development of pragmatic markers in German and Italian. In W. Bisang, N. Himmelmann, & B. Wiemer (Eds.), *What makes grammaticalization? A look from its fringes and its components* (pp. 77–107). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197440.2.77>
- Gvozdanović, J. (1985). *Language system and its change: On theory and testability*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110867442>
- Hahn, E. A. (1953). *Subjunctive and optative: Their origin as futures*. American Philological Association.
- Halliday, M. A. K. (1961). Categories of the theory of grammar. *WORD*, 17(2), 241–292. <https://doi.org/10.1080/00437956.1961.11659756>
- Hansen, B. (2017). What happens after grammaticalization? Post-grammaticalization processes in the area of modality. In D. Van Olmen, H. Cuyckens, & L. Ghesquière (Eds.), *Aspects of grammaticalization* (pp. 257–280). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110492347-010>
- Hansen, C. (1983). *Language and logic in ancient China*. University of Michigan Press.
- Harris, A. C., & Campbell, L. (1995). *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620553>
- Harrison, S. P. (2003). On the limits of the comparative method. In B. D. Joseph & R. D. Janda (Eds.), *The handbook of historical linguistics* (pp. 213–243). Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470756393.ch2>
- Haspelmath, M. (1999). Why is grammaticalization irreversible? *Linguistics*, 37(6), 1043–1068. <https://doi.org/10.1515/ling.37.6.1043>
- Havlová, E. (1978). K aktuálním otázkám etymologie. *Slovo a slovesnost*, 39, 308–309.
- Havlová, E. (1979). Význam sémaziologie pro etymologický výzkum. *Listy filologické*, 102, 182–184.
- Havlová, E. (1983). K metodám etymologické praxe. *Slavia*, 52, 7–12.
- Havlová, E. (1995a). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (Vol. 5). Academia, nakladatelství Akademie věd České republiky.
- Havlová, E. (1995b). Úloha rekonstrukce v etymologii a etymologie v rekonstrukci. In P. Karlík, J. Pleskalová, & Z. Rusínová (Eds.), *Pocta Dušanovi Šlosarovi: Sborník k 65. narozeninám* (pp. 249–255). Albert.
- Havránek, B. (Ed.). (1971). *Slovník spisovného jazyka českého* (Vol. 4). Academia.
- Heger, P. (2010). Another look at dualism in Qumran writings. In G. G. Xeravits (Ed.), *Dualism in Qumran* (pp. 39–101). T&T Clark International.
- Heidermanns, F. (1993). *Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive*. Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110871616>
- Heine, B. (1992). Grammaticalization chains. *Studies in Language*, 16(2), 335–368. <https://doi.org/10.1075/sl.16.2.05he>
- Heine, B. (2003a). Grammaticalization. In B. D. Joseph & R. D. Janda (Eds.), *The handbook of historical linguistics* (pp. 575–601). Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470756393.ch18>

- Heine, B. (2003b). On degrammaticalization. In B. J. Blake, K. Burridge, & J. Taylor (Eds.), *Historical Linguistics 2001: Selected papers from the 15th International Conference on Historical Linguistics, Melbourne, 13–17 August 2001* (pp. 163–179). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.237.12hei>
- Heine, B. (2013). On discourse markers: Grammaticalization, pragmaticalization, or something else? *Linguistics*, 51(6), 1205–1247. <https://doi.org/10.1515/ling-2013-0048>
- Heine, B., Claudi, U., & Hünemeyer, F. (1991). *Grammaticalization: A conceptual framework* (2nd ed.). University of Chicago Press.
- Heine, B., Kaltenböck, G., Kuteva, T., & Long, H. (2021). *The rise of discourse markers*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108982856>
- Heinz, A. (1961). Fleksja a derywacja. *Język Polski*, 41(5), 343–354.
- Heitsch, E. (1962). Die Nicht-Philosophische ALĒTHEIA. *Hermes*, 90(1), 24–33.
- Hennig, B., Hepfer, C., & Bachofer, W. (2014). *Kleines mittelhochdeutsches Wörterbuch* (6th rev. ed.). Walter de Gruyter.
- Herzog, M., Baviskar, V., Kiefer, U., Neumann, R., Putschke, W., Sunshine, A., & Weinreich, U. (Eds.). (1992). *The language and culture atlas of Ashkenazic Jewry / Der jidišer Šprach-un Kultur-Atlas: Vol. 1. Historical and theoretical foundations*. Max Niemeyer.
- Herzog, M., Baviskar, V., Kiefer, U., Neumann, R., Putschke, W., Sunshine, A., & Weinreich, U. (Eds.). (1995). *The language and culture atlas of Ashkenazic Jewry / Der jidišer Šprach-un Kultur-Atlas: Vol. 2. Research tools*. Max Niemeyer.
- Herzog, M., Baviskar, V., Kiefer, U., Neumann, R., Putschke, W., Sunshine, A., & Weinreich, U. (Eds.). (2000). *The language and culture atlas of Ashkenazic Jewry / Der jidišer Šprach-un Kultur-Atlas: Vol. 3. The Eastern Yiddish – Western Yiddish continuum*. Max Niemeyer.
- Hjelmstedt, L. (1942). Langue et parole. *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 2, 29–44.
- Hjelmstedt, L. (1943). Omkring sprogteoriens grundlæggelse. *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af Universitetets Aarsfest*, 11, 3–113.
- Hock, H. H., & Joseph, B. D. (2019). *Language history, language change, and language relationship: An introduction to historical and comparative linguistics* (3rd rev. ed.). De Gruyter.
- Hock, W., Bukevičūtė, E.-J., & Schiller, C. (Eds.). (2015). *Altltauisches etymologisches Wörterbuch* (Vols. 1–3). Baar.
- Hockett, C. F. (1979). Zagadnienie uniwersaliów w języku (H. Kurkowska, Trans.). In H. Kurkowska & A. Weinsberg (Eds.), *Językoznawstwo strukturalne: Wybór tekstów* (pp. 209–228). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hoenigswald, H. M. (1943–1944). Internal reconstruction. *Studies in Linguistics*, 2(4), 78–87.
- Hoenigswald, H. M. (1960). *Language change and linguistic reconstruction*. University of Chicago Press.
- Hoenigswald, H. M. (1973). The comparative method. In H. M. Hoenigswald & R. E. Longacre (Eds.), *Diachronic, areal, and typological linguistics* (pp. 51–62). Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783111418797-005>
- Hoenigswald, H. M. (1990). Is the “comparative” method general or family-specific? In P. Baldi (Ed.), *Linguistic change and reconstruction methodology* (pp. 375–383). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110886092.375>

- Hoenigswald, H. M. (1992). Comparative method, internal reconstruction, typology. In E. C. Polomé & W. Winter (Eds.), *Reconstructing languages and cultures* (pp. 23–34). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110867923.23>
- Hofmann, J. B. (1949). *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*. Verlag von R. Oldenbourg.
- Holub, J., & Kopečný, F. (1952). *Etymologický slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství učebnic.
- Honowska, M. (1979). O morfologii historycznie, ale przekrojowo. *Język Polski*, 59(4), 245–250.
- Honowska, M. (1990). Wartość badań czysto synchronicznych dla obserwacji procesów rozwojowych. *Polonica*, 15, 5–11.
- Hopper, P. J. (1996). Some recent trends in grammaticalization. *Annual Review of Anthropology*, 25, 217–236. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.25.1.217>
- Hopper, P. J., & Traugott, E. C. (2003). *Grammaticalization* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139165525>
- Houben, J. (1997). The Sanskrit tradition. In W. J. van Bakkum, J. Houben, I. Sluiter, & K. Versteegh, *The emergence of semantics in four linguistic traditions: Hebrew, Sanskrit, Greek, Arabic* (pp. 49–145). John Benjamins Publishing.
- Hrinchenko, B. (Ed.). (1907). *Slovar' ukraïns'koï movy* (Vol. 1). "Kievskaja Starina".
- Hrynchyshyn, D. H. (Ed.). (1994). *Slovník ukraïns'koï movy XVI – pershoï polovyny XVII st.* (Vol. 1). National'na akademiia nauk Ukraïny – Instytut ukraïnoznawstva im. I. Kryp'iakevycha.
- Hübschmann, J. H. (1875). *Zur Casuslehre*. Theodor Ackermann.
- Hujer, O., Smetánka, E., Weingart, M., Havránek, B., Šmilauer, V., & Získal, A. (Eds.). (1935–1957). *Průruční slovník jazyka českého* (Vols. 1–9). Státní nakladatelství; Státní nakladatelství učebnic; Státní pedagogické nakladatelství.
- Inkova, O. (2018). Konnektory ruského jazyka s formantem *pri*: Korpusnoe issledovanie. *Russian Linguistics*, 42(2), 159–190. <https://doi.org/10.1007/s11185-018-9195-7>
- Isachenko, A. V. (1957). K voprosu ob imperative v russkom iazyke. *Russkii iazyk v shkole*, 1957(6), 7–14.
- Isachenko, A. V. (1960). *Grammaticheskiï stroï russkogo iazyka v sopostavlenii s slovatskim* (Vol. 2). Izdatel'stvo Slovatskoï akademii nauk.
- Jacobs, N. G. (2005). *Yiddish: A linguistic introduction*. Cambridge University Press.
- Jakobson, R. (1971). Shifters, verbal categories, and the Russian verb. In R. Jakobson, *Selected writings: Vol. 2. Word and language* (pp. 130–147). Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110873269.130>
- Jakobson, R. (1985). *Selected writings* (S. Rudy, Ed.; Vol. 7). Mouton Publishers.
- Jakubowicz, M. (2010). *Drogi słów na przestrzeni wieków: Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Jakubowicz, M. (2014). Czym mogą być motywowane wykładniki intensywności? Na przykładzie różnojęzycznych odpowiedników polskiego *bardzo*. In K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Eds.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej* (pp. 69–78). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

- Jakubowicz, M. (2017). The development of functional expressions in the Czech and in the Polish language on the basis of examples of three lexical pairs. In I. Janyšková, H. Karlíková, & V. Boček (Eds.), *Etymological research into Czech: Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2017, 12–14 September 2017, Brno* (pp. 175–187). Nakladatelství Lidové noviny.
- Janda, R. D., & Joseph, B. D. (2003). On language, change, and language change – Or, of history, linguistics, and historical linguistics. In R. D. Janda & B. D. Joseph (Eds.), *Handbook of historical linguistics* (pp. 3–180). Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9780470756393.ch>
- Jannaris, A. N. (1897). *An historical Greek grammar chiefly of the Attic dialect as written and spoken from classical antiquity down to the present time: Founded upon the ancient texts, inscriptions, papyri and present popular Greek*. Macmillan and Co.
- Janowska, A. (2015). *Kształtowanie się klasy polskich przyimków wtórnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Janyšková, I. (2018). *Злакъ*. In I. Janyšková (Ed.), *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (Vol. 19, p. 1130). Tribun EU.
- Jespersen, O. (1940–1949). *A modern English grammar on historical principles* (Vols. 1–7). Einar Munksgaard; George Allen & Unwin.
- Jodłowski, S. (1973). *Ogólnojęzykoznawcza charakterystyka zaimka*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Jones, W. (1807). *The Third Anniversary Discourse. Delivered 2 February, 1786, by the President*. In Lord Teignmouth (Ed.), *The works of Sir William Jones: With the life of the author* (Vol. 3, pp. 24–46). John Stockdale and John Walker.
- Jungmann, J. (1839). *Slovník česko-německý* (Vol. 5). Knížecí arcibiskupská knihtiskárna.
- Karolak, S. (1972). *Zagadnienia składni ogólnej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karpluk, M. (2001). *Partykuła bodaj jako przykład wpływu myślenia religijno-magicznego na staropolski język potoczny*. In A. Kowalska & O. Wolińska (Eds.), *Studia historycznojęzykowe* (pp. 79–84). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Karulis, K. (1992). *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* (Vols. 1–2). Avots.
- Kasatkina, R. F. (2007). *Psevdootikl' i predartikl' v severnorusskikh govorakh*. *Slavica Helvingiensia*, 32, 101–110.
- Katz, D. (1987). *Grammar of the Yiddish language*. Duckworth.
- Kavčič, J. (2005). Pleonastic use of verbs of speaking in Greek: An interpretation in terms of naturalness theory. *Linguistica*, 45(1), 203–212. <https://doi.org/10.4312/linguistica.45.1.203-212>
- Keller, F., & Twardzik, W. (Eds.). (1998–2004). *Rozmyślanie przemyskie* (Vols. 1–3). Weiher Verlag.
- Kępińska, A. (2014). Pytania rozstrzygnięcia w historii polszczyzny. Odpowiedniki współczesnego czy. In K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Eds.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej* (pp. 221–246). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kępińska, A. (2015). *Polskie operatory pytajne w ujęciu diachronicznym*. BEL Studio; Uniwersytet Śląski w Katowicach.
- Kherberman, K.-P. (1999). Komparativnye konstruksii v sravnenii: K voprosu ob otnoshenii grammatiki k étimologii i iazykovoï tipologii. *Voprosy iazykoznaniia*, 1999(2), 92–107.

- Kholodilova, M. A. (2014). Otnositel'nye pridatochnye. In V. A. Plungian, E. V. Rakhilina, & E. R. Dobrushina (Eds.), *Materialy dlia proekta korpusnogo opisaniia russkoj grammatiki*. http://rusgram.ru/Относительные_придаточные
- Khrakovskii, V. S., & Volodin, A. P. (2001). *Semantika i tipologii imperativa: Russkii imperativ* (V. B. Kasevich, Ed.; 2nd ed.). Editorial URSS.
- Kiparskii, V. (1971). "Vzial i ...I". In F. P. Filin (Ed.), *Problemy istorii i dialektologii slavianskikh iazykov: Sbornik statei k 70-letiiu chlena-korrespondenta AN SSSR V. I. Borkovskogo* (pp. 134–139). Izdatel'stvo "Nauka".
- Kiseleva, K., & Pařar, D. (Eds.). (1998). *Diskursivnye slova russkogo iazyka: Opyt kontekstno-semanticheskogo opisaniia*. Metatekst.
- Kisiel, A. (2012). *Polskie partykuły wyrózniające: Studium semantyczne*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).
- Kisiel, A., & Sobotka, P. (2022). The paths of grammaticalization of North Slavonic connectors: An interface point of Slavic, Greek and Latin. In I. Mendoza & S. Birzer (Eds.), *Diachronic Slavonic syntax: Traces of Latin, Greek and Church Slavonic in Slavonic syntax* (pp. 11–36). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110651331-002>
- Klein, E. (1987). *A comprehensive etymological dictionary of the Hebrew language for readers of English*. Carta.
- Klemensiewicz, Z., Lehr-Spławiński, T., & Urbańczyk, S. (1965). *Gramatyka historyczna języka polskiego* (3rd ed.). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kleszczowa, K. (1989). *Verba dicendi w historii języka polskiego: Zmiany znaczeń*. Uniwersytet Śląski.
- Kleszczowa, K. (2001). O historycznej ciągłości kompetencji językowej. In Z. Krążyńska & Z. Zagórski (Eds.), *Poznańskie Spotkania Językoznawcze* (Vol. 6, pp. 17–29). Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kleszczowa, K. (2012). *Tajemnice dynamiki języka: Księga jubileuszowa* (A. Janowska & M. Pastuchowa, Eds.). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kleszczowa, K. (2014a). Powstawanie i zmiany funkcji polskiego przysłówka. In S. Mengel (Ed.), *Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte* (pp. 547–558). LIT Verlag Dr. W. Hopf.
- Kleszczowa, K. (2014b). Zaimkowy rodowód wybranych partykuł. In A. Moroz, P. Sobotka, & M. Żabowska (Eds.), *Maiuscula linguistica: Studia in honorem professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quinto dedicata* (pp. 131–140). BEL Studio.
- Kleszczowa, K. (2015). *U źródeł polskich partykuł: Derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kleszczowa, K., & Szczepanek, A. (Eds.). (2014). *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kleszczowa, K., & Terminińska, K. (2015). Genetyczne parantele partykuł i spójników. *LingVaria*, 10(Spec.), 77–86. <https://doi.org/10.12797/LV.10.2015.1SP.07>
- Kluge, F. (1911). Aufgabe und Methode der etymologischen Forschung. *Neue Jahrbücher für die klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik*, 14, 365–376.
- Knight, T. E. (1993). The use of *Aletheia* for the "truth of unreason": Plato, the Septuagint, and Philo. *The American Journal of Philology*, 114(4), 581–609. <https://doi.org/10.2307/295427>

- Koch, H. (2003). Morphological reconstruction as an etymological method. In B. J. Blake, K. Burridge, & J. Taylor (Eds.), *Historical Linguistics 2001: Selected papers from the 15th International Conference on Historical Linguistics, Melbourne, 13–17 August 2001* (pp. 271–291). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/cilt.237.17koc>
- Komornicka, A. M. (1979). *Studia nad Pindarem i archaiczną liryką grecką w kręgu pojęć prawdy i fałszu*. Uniwersytet Łódzki.
- Kopechnyi, F. (1969). Problemy étimologii grammaticeskikh slov. *Étimologiya*, 1967, 22–31.
- Kopečný, F. (1971). Vznik předložek z pronominálních adverbii. In S. Urbańczyk (Ed.), *Sesja naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich w Krakowie w dniach 3–5 grudnia 1969 r.* (pp. 47–50). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kopečný, F. (1973). *Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena: Vol. 1. Předložky, koncové partikule*. Československá akademie věd.
- Kopečný, F., Havlová, E., Pleváčová, H., & Mátl, A. (1981). *Základní všeslovanská slovní zásoba*. Academia.
- Kopečný, F., Šaur, V., & Polák, V. (1980). *Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena: Vol. 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Československá akademie věd.
- Kopylenko, M. M. (1961). O iazyke drevnerusskogo perevoda “Istorii iudejskoj voiny” Iosifa Flaviia (Glagol’no-imennyye frazeologizmy). *Vizantiiskii vremennik*, 20, 164–183.
- Koriakov, I. U. B. (2006). Dialekty idisha [2 karty]. In A. Smirnińskaia & A. Pinskiĭ (Eds.), *Muzyka idishkaïta: Ezhegodnyi al’manakh evreiskoi muzykal’noi kul’tury: Vol. 2. Stat’i i pesni. “Memories”*.
- Kořínek, J. M. (1936). Poznámky k metodice etymologizování. *Slovo a slovenost*, 2(2), 78–83.
- Kosek, P. (2011). *Enklitika v češtině barokní doby*. Host; Masarykova univerzita.
- Kosek, P. (2013). *Ale však – však ale v dějinách češtiny. Naše řeč*, 96(4), 181–196.
- Králik, L. (2015). *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Veda.
- Krażyńska, Z. (1979). Ze składni poznańskich rot sądowych: I. Zdania CO-/TO- i CO-/TEN-. *Slavia Occidentalis*, 36, 83–89.
- Krażyńska, Z. (1980). Ze składni poznańskich rot sądowych: II. Zdania formalne podrzędne ujęte w ramy skorelowanych zaimków lub przysłówków odzaimkowych. *Slavia Occidentalis*, 37, 35–42.
- Krażyńska, Z. (1981). Ze składni wielkopolskich rot sądowych. (Zdania skorelowane jako część wypowiedzenia). *Slavia Occidentalis*, 38, 53–60.
- Krażyńska, Z. (2000). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami: Pt. 1 [na + acc., w + acc, k(u) + dat., do + gen.]*. Wydawnictwo WiS.
- Krażyńska, Z. (2001). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami: Pt. 2 [po, przez, prze, mi(e)mo, nad, wz, pod, przed, za, o, między + acc.]*. Wydawnictwo WiS.
- Krażyńska, Z. (2004). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami: Pt. 3 [z + gen., od, u, po + dat./loc., dla, po(d)le, po(d)la, podług, wedle, wedla, według, bez + gen., bez + acc., przez + gen., prze + gen., kromie(a), krom, procz(a), miasto, w miasto, (po-, we-, spo-, wpo-)śr(z) od, przeciw]*. Wydawnictwo WiS.
- Krażyńska, Z. (2010). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami: Pt. 4 [nad, pod, przed, za, między, z + instr., o, przy, na, w + loc.]*. Wydawnictwo “Poznańskie Studia Polonistyczne”.

- Krażyńska, Z. (2012). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami: Pt. 5 [podsumowanie]*. Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne".
- Krażyńska, Z., & Mika, T. (2018). "Kazania świętokrzyskie" w perspektywie tekstowej i ogólnojęzykowej. Wydawnictwo Rys.
- Krażyńska, Z., & Twardzik, W. (1994). Spójniki a oraz i w *Rozmyślaniu przemyskim*. *Slavia Occidentalis*, 51, 49–63.
- Krischer, T. (1965). ETYMOS und ALĒTHĒS. *Philologus*, 109(1–4), 161–174. <https://doi.org/10.1524/phil.1965.109.14.161>
- Kroczak, J. (Ed.). (2007). *Staropolskie przepowiednie i mirabilia*. Oficyna Wydawnicza "Atut" – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe; Wydział Filologiczny Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kroonen, G. (2013). *Etymological dictionary of Proto-Germanic*. Brill.
- Kroupová, L. (1985). *Sekundární předločky v současné spisovné češtině*. Ústav pro jazyk český ČSAV.
- Krushevskii, N. (1879). Ob "analogii" i "narodnoi etimologii" ("Volksetymologie"). *Russkii filologicheskii viestnik*, 2, 109–120.
- Krushevskii, N. (1883). *Ocherk nauki o iazykie*. Tipografiia Imperatorskago Universiteta.
- Kurashkevich, V. (1971). Pol'skoe mestoimenie co v funktsii soiuza že. In F. P. Filin (Ed.), *Problemy istorii i dialektologii slavianskikh iazykov: Sbornik statei k 70-letiiu chlena-korrespondenta AN SSSR V. I. Borkovskogo* (pp. 164–170). Izdatel'stvo "Nauka".
- Kuraszkiewicz, W. (1963). *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych* (2nd rev. ed.). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kurkowska, H. (1949). O zmianach znaczeń wyrazów. *Poradnik Językowy*, 1949(3), 10–15.
- Kuryłowicz, J. (1927). ə indoeuropéen et h hittite. In *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski* (Vol. 1, pp. 95–104). Gebethner & Wolff.
- Kuryłowicz, J. (1936). Dérivation lexicale et dérivation syntaxique (Contribution à la théorie des parties du discours). *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 37(110), 79–92.
- Kuryłowicz, J. (1948). Zagadnienie klasyfikacji przypadków. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, 49(9), 475–478.
- Kuryłowicz, J. (1949). Le problème du classement des cas. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 9, 20–43.
- Kuryłowicz, J. (1958). *L'accentuation des langues indo-européennes* (2nd ed.). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kuryłowicz, J. (1962–1963). O tzw. wewnętrznej rekonstrukcji. *Sprawozdania Wydziału Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk*, 1962–1963(1), 19–41.
- Kuryłowicz, J. (1964a). *The inflectional categories of Indo-European*. Carl Winter – Universitätsverlag.
- Kuryłowicz, J. (1964b). On the methods of internal reconstruction. In H. G. Lunt (Ed.), *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists, Cambridge, Mass., August 27–31, 1962* (pp. 9–36). Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783112317419-006>
- Kuryłowicz, J. (1965). The evolution of grammatical categories. *Diogenes*, 13(51), 55–71. <https://doi.org/10.1177/039219216501305105>
- Kuryłowicz, J. (1968). *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział w Krakowie.

- Kuryłowicz, J. (1973). Internal reconstruction. In H. M. Hoenigswald & R. E. Longacre (Eds.), *Diachronic, areal, and typological linguistics* (pp. 63–92). Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783111418797-006>
- Kurz, J. (1958). Problematika zkomání syntaxe staroslověnského jazyka a nástin rozboru významu částí *i*, *a* a pod. v konstrukcích participiálních vazeb s určitými slovesy. In J. Bělič (Ed.), *K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků: Sborník projevů z konference o historickosrovnávacím studiu slovanských jazyků, která se konala 28. ledna až 2. února 1957 v Olomouci a v Praze* (pp. 89–107). Státní pedagogické nakladatelství.
- Kurz, J. (Ed.). (1973). *Slovník jazyka staroslověnského*. Academia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- Kurz, J., Dostál, A., & Štěrbová, M. (Eds.). (1966). *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae* (Vol. 1). Academia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- Kuteva, T., Heine, B., Hong, B., Long, H., Narrog, H., & Rhee, S. (2019). *World lexicon of grammaticalization* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316479704>
- Lahiri, A. (Ed.). (2000). *Analogy, levelling, markedness: Principles of change in phonology and morphology*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110808933>
- Lakoff, G. (1973). Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts. *Journal of Philosophical Logic*, 2(4), 458–508. <https://doi.org/10.1007/BF00262952>
- Laskowski, R., Rzepka, W. R., & Twardzik, W. (2001). Kresowizmy w *Rozmyślaniu przemyskim*: Pisownia i wymowa samogłosek średnich [e], [o]. In J. Rieger (Ed.), *Studia nad polszczyzną kresową* (Vol. 10, pp. 189–215). Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Laskowski, R., Rzepka, W. R., & Twardzik, W. (2003). Wpływ języka staroukraińskiego na średniowieczną polszczyznę kresową: *Rozmyślanie przemyskie*. In B. Zinkiewicz-Tomanek & A. Fałowski (Eds.), *Ukraina: Między językiem a kulturą* (pp. 49–58). Universitas.
- Laskowski, R., & Twardzik, W. (2005a). Samogłoski nosowe w *Rozmyślaniu przemyskim*: Część 1. *Język Polski*, 85(3), 171–184.
- Laskowski, R., & Twardzik, W. (2005b). Samogłoski nosowe w *Rozmyślaniu przemyskim*: Część 2. *Język Polski*, 85(4), 257–267.
- Laskowski, R., & Twardzik, W. (2005c). Samogłoski nosowe w *Rozmyślaniu przemyskim*: Część 3. *Język Polski*, 85(5), 366–377.
- Laskowski, R., & Twardzik, W. (2006). O pewnym osobliwym zapisie imienia Judasz w *Rozmyślaniu przemyskim* i o tym, co z tego zapisu wynikać może. In K. Rymut, K. Skowronek, B. Czopek-Kopciuch, & M. Malec (Eds.), *Munuscula linguistica: In honorem Alexandrae Cieślíkowa oblata* (pp. 247–256). Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Latuszek, A. (2016). *Niech i by w historii polszczyzny: Geneza, znaczenie, funkcje* [Unpublished doctoral dissertation]. Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Le Feuvre, C. (2010). Suffixation et composition: Composés et dérivés de la racine *Heu- «voir» dans les langues indo-européennes. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 105(1), 125–144. <https://doi.org/10.2143/BSL.105.1.2062496>
- Lehmann, C. (1982). Directions for interlinear morphemic translations. *Folia Linguistica*, 16(1–4), 199–224. <https://doi.org/10.1515/flin.1982.16.1-4.199>

- Lehmann, C. (2004). Theory and method in grammaticalization. *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 32(2), 152–187. <https://doi.org/10.1515/zfgl.2004.32.2.152>
- Lehmann, C. (2015). *Thoughts on grammaticalization* (3rd ed.). Language Science Press. https://doi.org/10.26530/OAPEN_603353
- Lehmann, W. P. (1962). *Historical linguistics: An introduction*. Holt.
- Lehmann, W. P. (1992). *Historical linguistics: An introduction* (3rd ed.). Routledge.
- Lehmann, W. P., Feist, S., & Hewitt, H.-J. J. (1986). *A Gothic etymological dictionary*. E. J. Brill.
- Lehr-Splawiński, T. (1938). *Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego*. Książnica-Atlas.
- Lehr-Splawiński, T., Kuraszkiewicz, W., & Sławski, F. (1954). *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Levet, J. P. (1976). *Le vrai et le faux dans la pensée grecque archaïque: Étude de vocabulaire: Vol. 1. Présentation générale: Le vrai et le faux dans les épopées homériques*. Les Belles Lettres.
- Li, C. N. (1986). Direct speech and indirect speech: A functional study. In F. Coulmas (Ed.), *Direct and indirect speech* (pp. 29–45). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110871968.29>
- Lightfoot, D. (1979). *Principles of diachronic syntax*. Cambridge University Press.
- Longobardi, G. (2001). Formal syntax, diachronic minimalism, and etymology: The history of French *chez*. *Linguistic Inquiry*, 32(2), 275–302. <https://doi.org/10.1162/00243890152001771>
- Łoś, J. (1907). O polskich partykułach i spójnikach. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności*, 12(6), 2–6.
- Łoś, J. (1915). Syntaktyczne użycie form gramatycznych. In H. Ułaszyn, A. A. Kryński, J. Łoś, M. Rowiński, K. Nitsch, S. Ptaszycki, J. Rozwadowski, A. Kleczkowski, J. Willer, M. Schorr, J. Ojansuu, S. Wędkiewicz, A. Gawroński, & S. Estreicher (Eds.), *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich* (Vol. 2, pp. 104–188). Nakładem Akademii Umiejętności.
- Łoś, J. (1923). Składnia. In T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, & H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego* (pp. 287–408). Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.
- Łoś, J. (1925a). *Gramatyka polska: Vol. 2. Słowotwórstwo*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Łoś, J. (1925b). Znaczenie i życie wyrazów. In J. Łoś, *Gramatyka polska: Vol. 2. Słowotwórstwo* (pp. 139–280). Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.
- Łoś, J. (1927a). *Gramatyka polska: Vol. 3. Odmiennia (fleksja) historyczna*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Łoś, J. (1927b). *Krótką gramatyka historyczna języka polskiego*. K. S. Jakubowski.
- Lötzsch, R. (1974). Slawische Elemente in der grammatischen Struktur des Jiddischen. *Zeitschrift für Slawistik*, 19(1), 446–459. <https://doi.org/10.1524/slav.1974.19.1.446>
- Lubicz, R. (1894). Głosy polskie zawarte w rękopisie z kazaniem łacińskimi z połowy w. XV-go. *Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności*, 5, 240–338.
- Luther, W. (1935). ‚Wahrheit‘ und ‚Lüge‘ im ältesten Griechentum. Robert Noske.
- Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vols. 1–2). Cambridge University Press.
- Machek, V. (1955). Verbes slaves pour désigner les cinq sens. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity / Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, 1955(A3), 22–35.

- Machek, V. (1968). *Etymologický slovník jazyka českého* (2nd rev. ed.). Academia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- Machek, V. (2011). *Sebrané spisy* (Vols. 1–2). Nakladatelství Lidové noviny.
- Machiavelli, N. (1971). *Niccolò Machiavelli a Francesco Vettori. Firenze, 10 dicembre 1513*. W M. Martelli (Red.), *Tutte le opere* (ss. 2873–2877). Bompiani.
- Maciołek, M. (2012). Zróżnicowanie *robak* – *chrobak* w historii i dialektach języka polskiego. In K. Lisczyk-Kubina & M. Maciołek (Eds.), *Ruch w języku – język w ruchu* (pp. 15–34). Uniwersytet Śląski; Wydawnictwo Gnome.
- Mailhammer, R. (2010). Die etymologische Forschung und Lehre auf dem Gebiet des Germanischen in Deutschland am Beginn des 21. Jahrhunderts. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 15, 37–65.
- Mailhammer, R. (2013a). Introduction: Etymology beyond word histories. In R. Mailhammer (Ed.), *Lexical and structural etymology: Beyond word histories* (pp. 1–7). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9781614510581.1>
- Mailhammer, R. (2013b). Towards a framework of contact etymology. In R. Mailhammer (Ed.), *Lexical and structural etymology: Beyond word histories* (pp. 9–31). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9781614510581.9>
- Malkiel, Y. (1976). *Etymological dictionaries: A tentative typology*. University of Chicago Press.
- Malkiel, Y. (1990). Das etymologische Wörterbuch von Informanten- und Korpusssprachen. In F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, & L. Zgusta (Eds.), *Wörterbücher / Dictionaries / Dictionnaires: Ein internationales Handbuch zur Lexikographie / An international encyclopedia of lexicography / Encyclopédie internationale de lexicographie* (Vol. 2, pp. 1323–1334). Walter de Gruyter.
- Malkiel, Y. (1993). *Etymology*. Cambridge University Press.
- Mańczak, W. (1969). *Le développement phonétique des langues romanes et la fréquence*. Uniwersytet Jagielloński.
- Mańczak, W. (1970). *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mańczak, W. (1977a). Etymologia i znaczenie staropolskiego *wierę*. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 16, 61–70.
- Mańczak, W. (1977b). *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*. Uniwersytet Jagielloński.
- Mańczak, W. (1987). *Frequenzbedingter unregelmässiger Lautwandel in den germanischen Sprachen*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mańczak, W. (1990). La restriction de la règle de Verner à la position médiane et le sort du *s* final en germanique. *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics*, 103(1), 92–101. <http://www.jstor.org/stable/40848938>
- Mańczak, W. (1996). La règle de Verner s'applique-t-elle à la position finale? *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics*, 109(1), 110–116. <http://www.jstor.org/stable/41288891>
- Mańczak, W. (2017). *Polski słownik etymologiczny*. Polska Akademia Umiejętności.
- Martynaŭ, V. U. (Ed.). (1985). *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* (Vol. 3). Natsyianal'naja akademiia navuk Belarusi – Instytut movaznaŭstva imia Iakuba Kolasa.
- Masłej, D. (2020). *Jak rodził się średniowieczny tekst: Tak zwane „Kazania augustiańskie” w perspektywie historycznojęzykowej*. Wydawnictwo “Poznańskie Studia Polonistyczne”.

- Matasović, R. (2014). *Slavic nominal word-formation: Proto-Indo-European origins and historical development*. Universitätsverlag Winter.
- Mathesius, V. (1911). O potenciálnosti jevů jazykových. *Věstník Královské české společnosti nauk: Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná*, 1911–1912(2), 1–24.
- Mathesius, V. (1983). Functional linguistics. In J. Vachek & L. Dušková (Eds.), *Praguiana: Some basic and less known aspects of the Prague Linguistic School* (pp. 121–142). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/llsee.12.09mat>
- Matras, Y. (1998). Utterance modifiers and universals of grammatical borrowing. *Linguistics*, 36(2), 281–331. <https://doi.org/10.1515/ling.1998.36.2.281>
- Matras, Y. (2007a). The borrowability of structural categories. In Y. Matras & J. Sakel (Eds.), *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective* (pp. 31–73). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110199192.31>
- Matras, Y. (2007b). Contact, connectivity and language evolution. In J. Rehbein, C. Hohenstein, & L. Pietsch (Eds.), *Connectivity in grammar and discourse* (pp. 51–74). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/hsm.5.05mat>
- Matras, Y. (2009). *Language contact*. Cambridge University Press.
- Mayrhofer, M. (1976). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen / A concise etymological Sanskrit dictionary* (Vol. 3). Carl Winter.
- McMahon, A. M. S. (1994). *Understanding language change*. Cambridge University Press.
- Meier, S. A. (1992). *Speaking of speaking: Marking direct discourse in the Hebrew Bible*. E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004275706>
- Meier-Oeser, S. (2011). Meaning in pre-19th century thought. In C. Maienborn, K. von Heusinger, & P. Portner (Eds.), *Semantics: An international handbook of natural language meaning* (Vol. 1, pp. 145–172). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110226614.145>
- Meillet, A. (1902–1905). *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave* (Vols. 1–2). Librairie Émile Bouillon.
- Meillet, A. (1905–1906). Comment les mots changent de sens. *L'Année sociologique*, 9, 1–38.
- Meillet, A. (1912). L'évolution des formes grammaticales. *Scientia: Revue internationale de synthèse scientifique*, 6(12), 384–400.
- Meillet, A. (1924). *Le slave commun*. Librairie Ancienne Honoré Champion.
- Meillet, A. (1982). *Linguistique historique et linguistique générale*. Slatkine; Champion.
- Mel'nychuk, O. S., Bilodid, I. K., Kolomiets', V. T., & Tkachenko, O. B. (Eds.). (1982). *Etymolohichnyi slovnyk ukrains'koï movy* (Vol. 1). Naukova dumka.
- Mel'nychuk, O. S., Kolomiets', V. T., Lukinova, T. B., Pivtorak, H. P., Skliarenko, V. H., & Tkachenko, O. B. (2012). *Etymolohichnyi slovnyk ukrains'koï movy* (Vol. 6). Naukova dumka.
- Mel'nychuk, O. S., Kolomiets', V. T., & Tkachenko, O. B. (Eds.). (1985). *Etymolohichnyi slovnyk ukrains'koï movy* (Vol. 2). Naukova dumka.
- Meringer, R. (1897). *Indogermanische Sprachwissenschaft*. Göschen.
- Mika, T. (2012). "Kazania świętokrzyskie" – od rękopisu do zrozumienia tekstu. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Mika, T. (2015). Problemy z Rozmyślaniem przemyskim: Formułowanie sądów ogólnych a wielowarstwowość średniowiecznego tekstu. *LingVaria*, 10(Spec.), 87–104. <https://doi.org/10.12797/LV.10.2015.1SP.08>

- Mika, T., & Słoboda, A. (2015). *Wyrażenia funkcyjne w średniowiecznej polszczyźnie z perspektywy składniowej*. Wydawnictwo Rys.
- Milenković, A. (2020). Between semantics and phonological theories: The origin of Psl. *jīstō 'that, the same'. In *Proceedings of the international conference of the Society for Indo-European Studies and IWoBA XII, Ljubljana 4–7 June 2019*, pp. 507–526. Baar.
- Milewski, T. (1948a). *Zarys językoznawstwa ogólnego: Pt. 2. Rozmieszczenie języków: Vol. 1. Tekst*. Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznawczego.
- Milewski, T. (1948b). *Zarys językoznawstwa ogólnego: Pt. 2. Rozmieszczenie języków: Vol. 2. Atlas*. Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznawczego.
- Milewski, T. (2006). *Językoznawstwo* (7th rev. ed., 2nd additional printing). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mill, J. S. (1843). *A system of logic, ratiocinative and inductive: Being a connected view of the principles of evidence and the methods of scientific investigations* (Vols. 1–2). John W. Parker.
- Miller, C. L. (2003). *Representation of speech in Biblical Hebrew narrative: A linguistic analysis*. Eisenbrauns.
- Miranda, R. V. (1975). Internal reconstruction: Scope and limits. *Lingua*, 36(4), 289–305. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(75\)90029-7](https://doi.org/10.1016/0024-3841(75)90029-7)
- Misz, H. (1960). O użyciu spójników *ale*, *lecz* w dzisiejszej polszczyźnie. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne: Filologia Polska*, 2(3), 53–66.
- Möller, H. (1917). *Die semitisch-vorindogermanischen laryngalen Konsonanten*. A. F. Høst & søn.
- Moszyński, L. (1990). Pierwsze przejawy samodzielnego życia biblijnych struktur stylistycznych w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 26, 187–196.
- Narrog, H., & Heine, B. (2021). *Grammaticalization*. Oxford University Press.
- Nehring, W. (1882). Ueber den Einfluss der alttcheischen Sprache und Literatur auf die alt-polnische: IV. *Die Sophien-Bibel*. *Archiv für slavische Philologie*, 6, 159–184.
- Nekula, M. (1996). *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen: Unter besonderer Berücksichtigung der Abtönungspartikeln*. Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110930924>
- Nekula, M. (2010). Grammatikalisierung und Marginalisierung "enklitischer Partikeln" im Tschechischen. *Linguistik online*, 44(4), 29–45. <https://doi.org/10.13092/lo.44.402>
- Nerlich, B. (1990). *Change in language: Whitney, Bréal, and Wegener*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203191750>
- Nerlich, B. (1992). *Semantic theories in Europe, 1830–1930: From etymology to contextuality*. John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sihols.59>
- Nerlich, B. (2011). The emergence of linguistic semantics in the 19th and early 20th century. In C. Maienborn, K. von Heusinger, & P. Portner (Eds.), *Semantics: An international handbook of natural language meaning* (Vol. 1, pp. 172–191). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110226614.172>
- Nikolaeva, I. (2016). Analyses of the semantics of mood. In J. Nuyts & J. van der Auwera (Eds.), *The Oxford handbook of modality and mood* (pp. 68–85). Oxford University Press.

- Nomachi, M., Danylenko, A. I., & Piper, P. (Eds.). (2014). *Grammaticalization and lexicalization in the Slavic Languages: Proceedings from the 36th meeting of the Commission on the Grammatical Structure of the Slavic Languages of the International Committee of Slavists*. Verlag Otto Sagner. <https://doi.org/10.3726/b11900>
- Norde, M. (2009). *Degrammaticalization*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199207923.001.0001>
- Novotná, P., & Blažek, V. (2007). Glottochronology and its application to the Balto-Slavic languages. *Baltistica*, 42(2), 185–210. <https://doi.org/10.15388/baltistica.42.2.1168>
- Obrębska, A. (1934). *Studja nad słowiańskimi przysłówkami: 1. Polskie "dopiero" i formacje pokrewne*. Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.
- Oesterreicher, H. (1932). Staropolskie nigdy. *Język Polski*, 17, 87–88.
- Ogonowski, E. (1880). Einige Bemerkungen über die Sprache der altpoln. Sophienbibel. *Archiv für slavische Philologie*, 4, 243–272, 353–381.
- Olander, T. (2015). *Proto-Slavic inflectional morphology: A comparative handbook*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004270503>
- Orel, V. E., & Stolbova, O. V. (1995). *Hamito-Semitic etymological dictionary: Materials for a reconstruction*. E. J. Brill.
- Orion Thebanus. (1820). *Orioni Thebani Etymologicon* (F. W. Sturz, P. H. Larcher, & A. Peyron, Eds.). Gottl. Weigel.
- Osthoff, H. (1901). *Etymologische Parerga* (Pt. 1). S. Hirzel. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.46055>
- Osthoff, H., & Brugmann, K. (1878). Vorwort. In K. Brugmann & H. Osthoff, *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* (Vol. 1, pp. iii–xx). Verlag von S. Hirzel.
- Ostrowski, N. (2004). Keli śaknies -sk-, -šk- veiksmažodžiai. *Baltistica*, 39(2), 195–197. <https://doi.org/10.15388/baltistica.39.2.960>
- Otrębski, J. (1927). Polskie każdy. *Prace Filologiczne*, 12, 182–194.
- Otrębski, J. (1929). Polskie formacje przysłówkowe typu wczora-j. *Język Polski*, 14(6), 170–173.
- Otrębski, J. (1948). *Życie wyrazów w języku polskim*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Panther, K.-U. (2013). Motivation in language. In S. Kreidler (Ed.), *Cognition and motivation: Forging an interdisciplinary perspective* (pp. 407–432). Cambridge University Press.
- Park, A. (2013). Truth and genre in Pindar. *The Classical Quarterly (New Series)*, 63(01), 17–36. <https://doi.org/10.1017/S000983881200078X>
- Pasch, R., Brauße, U., Breindl, E., & Waßner, U. H. (2003). *Handbuch der deutschen Konnektoren: Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfen (Konjunktionen, Satzadverbien und Partikeln)*. Walter de Gruyter.
- Pasoń, A. (1976). *Syntaktyczne sposoby wyrażania przyczyny w historii języka polskiego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Pastuchowa, M. (2008). *Ukryte dziedzictwo: Ślady dawnej leksyki w słownictwie współczesnej polszczyzny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Pastuchowa, M. (2020). *Polskie wyrażenia o funkcji dopowiedzeniowej – historia i współczesność*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Paul, H. (1880). *Principien der Sprachgeschichte*. Niemeyer.

- Paul, H. (1995). *Prinzipien der Sprachgeschichte* (10th ed.). Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110929461>
- Pawelec, R. (Ed.). (2015). *Słownik zapomnianych wyrażen funkcyjnych*. Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Peirce, C. S. (1931). *Collected papers of Charles Sanders Peirce* (C. Hartshorne, P. Weiss, & A. W. Burks, Eds.; Vol. 5). Harvard University Press.
- Pekelis, O. E. (2008). Semantika prichinnosti i kommunikativnaia struktura: *potomu chto i poskol'ku*. *Voprosy iazykoznanii*, 2008(1), 66–85.
- Perissutti, A. M. (2003). *Determinatory neurčitosti v češtině*. Università degli Studi di Napoli – L'Orientale; Masarykova univerzita v Brně; Brown University.
- Pisani, V. (1938). *Paleontologia linguistica: Note critiche e metodologiche*. R Università di Cagliari.
- Pisani, V. (1947). *Letimologia: Storia, questioni, metodo*. Rosenberg & Sellier.
- Pisarkowa, K. (1961). Historia składni rok temu. *Język Polski*, 41(4), 319–328.
- Pisarkowa, K. (1969). *Funkcje składniowe polskich zaimków odmiennych*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Pisarkowa, K. (1972). Z historii polskich zdań pytających o rozstrzygnięcie. In J. Zaleski (Ed.), *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski* (pp. 121–132). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Pisarkowa, K. (1974). O stosunkach między parataksą i hipotaksą: Na przykładzie polskich zdań przeciwnych i przyzwalających. *Język Polski*, 54(2), 81–93.
- Pisarkowa, K. (1984). *Historia składni języka polskiego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Plungian, V. A. (1998). Problemy grammaticheskogo znachenii v sovremennykh morfologicheskikh teoriiakh. *Semiotika i informatika*, 36, 324–385.
- Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (Vol. 1). Francke Verlag.
- Pott, A. F. (1833). *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen: Mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanskrit, Griechischen, Lateinischen, Littauischen und Gothischen*. Meyersche Hofbuchhandlung.
- Ptaszycki, S. (1889). [Wstęp]. In S. Ptaszycki (Ed.), *Fortuny i cnoty różność w historii o niektórym młodzińcu ukazana*. 1524 (pp. 1–5). Wydawnictwo Akademii Umiejętności w Krakowie.
- Puzynina, J. (1971). Jeden tryb czy dwa tryby? *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 29, 131–139.
- Quine, W. V. O. (1956). Quantifiers and propositional attitudes. *The Journal of Philosophy*, 53(5), 177–187. <https://doi.org/10.2307/2022451>
- Rainer, F. (2005). Semantic change in word formation. *Linguistics*, 43(2), 415–441. <https://doi.org/10.1515/ling.2005.43.2.415>
- Ramat, P. (1992). Thoughts on degrammaticalization. *Linguistics*, 30(3), 549–560. <https://doi.org/10.1515/ling.1992.30.3.549>
- Ratzinger, J. (2006). *Wprowadzenie w chrześcijaństwo* (Z. Włodkowska, Trans.). Wydawnictwo Znak.
- Reershemius, G. (2007). Grammatical borrowing in Yiddish. In Y. Matras & J. Sakel (Eds.), *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective* (pp. 245–259). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110199192.245>

- Reid, T. (1785). *Essays on the intellectual powers of man*. Printed for John Bell, and G. G. J. & J. Robinson.
- Rejzek, J. (2015). *Český etymologický slovník* (new & enl. ed.). Leda.
- Rieger, J. (1998). *Z dziejów języka rosyjskiego* (2nd rev. ed.). Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Rojszczak-Robińska, D. (2021). Mowa niezależna wprowadzana przez *ize* w staropolskich apokryfach: Perspektywa źródłowa. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 77, 227–243. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.6873>
- Rojszczak-Robińska, D. (2022). Tekst staropolski: między autorem a badaczem. Czym jest “niewątpliwy” błąd w staropolskim tekście? In A. Słoboda & M. Kuźmicki (Eds.), *Język staropolskich tekstów: Nowe odczytania, analizy, interpretacje* (pp. 153–181). Wydawnictwo Rys.
- Rospond, S. (1949). *Studia nad językiem polskim XVI wieku: Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak*. Nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.
- Ross, J. R. (1970). On declarative sentences. In R. A. Jacobs & P. S. Rosenbaum (Eds.), *Readings in English transformational grammar* (pp. 222–272). Ginn and Company.
- Rozwadowski, J. (1903). *Semazyologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów: Jej stan obecny, zasady i zadania*. Nakładem Towarzystwa Filologicznego.
- Rozwadowski, J. (1913). Z dziejów polskich wyrazów i zwrotów: *Wierny* = prawdziwy. *Język Polski*, 1(5), 138–139.
- Rusínová, Z. (1984). *Tvoření staročeských adverbii*. Univerzita J. E. Purkyně.
- Rybicka, H. (1976). *Losy wyrazów obcych w języku polskim*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Rysiewicz, Z. (1954). Optativus w funkcji czasu przeszłego w chorezmijskim. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 13, 93–98.
- Rysová, M. (2017). Discourse connectives: From historical origin to present-day development. In K. Menzel, E. Lapshinova-Koltunski, & K. Kunz (Eds.), *New perspectives on cohesion and coherence: Implications for translation* (pp. 11–34). Language Science Press.
- Rysová, M., & Rysová, K. (2018). Primary and secondary discourse connectives: Constraints and preferences. *Journal of Pragmatics*, 130, 16–32. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2018.03.013>
- Rzepka, W. R. (2001). Głosa do staropolskiego czasu zaprzęzłego z aorystycznym słowem posiłkowym. In A. Kowalska & O. Wolińska (Eds.), *Studia historycznojęzykowe* (pp. 202–212). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Rzepka, W. R., & Twardzik, W. (1997). Archaizmy fleksyjne w *Rozmyślaniu przemyskim*: Formy z aorystycznym *by* (3 os. lp. czasownika *być*). *Język Polski*, 77(1), 41–46.
- Safarewiczowa, H. (1937). *O pochodzeniu i użyciu wyrazów jeśli, jeżeli w języku polskim*. Nakładem Koła Polonistów Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego.
- Sannikov, V. Z. (1989). *Russkie sochnitel'nye konstruksii: Semantika, pragmatika, sintaksis*. Nauka.
- Sapir, E. (1921). *Language: An introduction to the study of speech*. Harcourt, Brace and Company.
- Schlegel, A. W. (1846). De l'étymologie en général. In A. W. Schlegel, *Oeuvres de M. Auguste-Guillaume de Schlegel écrites en français* (Vol. 2, pp. 103–148). Librairie de Weidmann.

- Schmalstieg, W. R. (1990). A few issues of contemporary Indo-European linguistics. In P. Baldi (Ed.), *Linguistic change and reconstruction methodology* (pp. 359–374). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110886092.359>
- Schmidt, J. (1865). *Die Wurzel AK in Indogermanischen: Mit einem Vorworte von August Schleicher*. Hermann Böhlau.
- Schmitt, R. (1977a). Einleitung. In R. Schmitt (Ed.), *Etymologie* (pp. 1–6). Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schmitt, R. (Ed.). (1977b). *Etymologie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schuchardt, H. (1928). *Hugo Schuchardt-Brevier: Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft* (L. Spitzer, Ed.; 2nd enl. ed.). Max Niemeyer.
- Schuster-Šewc, H. (1978–1989). *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und nieder-sorbischen Sprache* (Vols. 1–4). VEB Domowina-Verlag.
- Seebold, E. (1980). Etymologie und Lautgesetz. Materialsammlung: Die Vertretung von anlautend idg. *gʷh- und *ghy- im Germanischen. In M. Mayrhofer, M. Peters, & O. E. Pfeiffer (Eds.), *Lautgeschichte und Etymologie: Akten der VI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft*. Wien, 24.–29. September 1978 (pp. 431–484). Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Šekli, M. (2016). *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov: Vol. 1. Od praindoevropsčine do praslovanščine*. Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Shaposhnikov, A. K. (2018). Rets.: Zhuravlev A. F. Évoliutsii smyslov. – M.: Izdatel'skii Dom IASK, 2016. – 472 s. – ISBN 978-5-9907947-5-7 [Review of the book]. *Trudy Instituta ruskogo iazyka im. V. V. Vinogradova*, 18, 252–273. <https://doi.org/10.31912/rjano-2018.18.22>
- Siatkowski, J. (1965). *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim: Pt. 1. Grupy trat, tlat; h zamiast g; spółgłoski twarde przed i, e*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Siatkowski, J. (1970). *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim: Pt. 2. Formy beznosówkowe, formy nieprzegłoszone*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Siatkowski, J. (1983). Słowiańskie interferencje w zakresie morfologii. In M. Basaj (Ed.), *Prace na IX Międzynarodowy Kongres Słowistów w Kijowie 1983* (pp. 357–367). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Siatkowski, J. (1984). Czeskie wpływy fleksyjne w języku staropolskim. *Acta Baltico-Slavica*, 16, 221–234.
- Siatkowski, J. (1990). Rola języka czeskiego w rozwoju polszczyzny literackiej. *Acta Universitatis Lodzensis: Folia Linguistica*, 23, 137–144.
- Sieczkowski, A. (1960). Próba klasyfikacji bohemizmów spotykanych w języku polskim. *Slavia Occidentalis*, 20(2), 139–147.
- Skjærvø, P. O. (2002). *An introduction to Old Persian* (rev. & expand. 2nd version). Prods Oktor Skjærvø.
- Sławski, F. (1952–1956). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Vol. 1). Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Sławski, F. (Ed.). (1974). *Słownik prasłowiański* (Vol. 1). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Sławski, F. (Ed.). (1976). *Słownik prasłowiański* (Vol. 2). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Sławski, F. (Ed.). (1979). *Słownik prasłowiański* (Vol. 3). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

- Ślawnski, F. (1989). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Vol. 4). Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Ślawnski, F. (2011). *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska* (L. Bednarczuk, Ed.). Polska Akademia Umiejętności.
- Śloboda, A. (2012). *Liczebnik w grupie nominalnej średniowiecznej polszczyzny: Semantyka i składnia*. Wydawnictwo Rys.
- Śloboda, A. (in press). Zmiany składniowe w wybranych konstrukcjach składniowych z bezokolicznikiem. *Prace Filologiczne*.
- Smoczyński, W. (2007). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Uniwersytet Wileński.
- Smoczyński, W. (2022). *Słownik etymologiczny języka litewskiego* (M. Osłon, Ed.; 2nd ed.). <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczyński%20W.%20Słownik%20etymologiczny%20języka%20litewskiego.pdf>
- Snell, B. (1975). ALĒTHEIA. *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft: Neue Folge*, 1, 9–17.
- Snoj, M. (2003). *Slovenski etimološki slovar* (2nd rev. & enl. ed.). Modrijan.
- Sobotka, P. (2009). Czy Piłat był zainteresowany tym, „co to jest prawda”? *Linguistica Copernicana*, 2(2), 31–56. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2009.018>
- Sobotka, P. (2012). Funkcjonalna interpretacja tekstów historycznych: Dwa typy prolepsy w języku greckim na przykładzie *Medei* Eurypidesa (248–249) i *Ewangelii* wg św. Jana (12, 12–13). *Linguistica Copernicana*, 7(1), 53–85. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2012.020>
- Sobotka, P. (2014a). Od zaimka do wyrażenia funkcyjnego: Dzieje prasłowiańskiego zaimka *vbs-akъ i jego kontynuantów. In A. Moroz, P. Sobotka, & M. Żabowska (Eds.), *Maiuscula linguistica: Studia in honorem professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quinto dedicata* (pp. 141–161). BEL Studio.
- Sobotka, P. (2014b). Partykuły greckie – pochodzenie i wybrane problemy opisu. In K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Eds.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej* (pp. 133–167). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sobotka, P. (2015a). ‘Each of...’ or ‘almost each of...’: The origin and the initial function of the suffix *-ak- in deponominal, deadjectival, and denominal formations. In I. Janyšková & H. Karlíková (Eds.), *Etymological research into Old Church Slavonic* (pp. 347–360). Nakladatelství Lidové noviny.
- Sobotka, P. (2015b). *Etymologizowanie i etymologia: Od semantyki ontologicznej do etymologii hermeneutycznej*. BEL Studio.
- Sobotka, P. (2015c). Współdziałanie podsystemów języka w perspektywie badań etymologicznych: Znaczenie i rozwój słowiańskich zaimków *vъxakъ i *edbnakъ. *Linguistica Copernicana*, 12, 157–211. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2015.007>
- Sobotka, P. (2017). Komentarz językowy a interpretacja i rozumienie tekstu dawnego. In K. Borowiec, D. Masłej, T. Mika, & D. Rojszczak-Robińska (Eds.), *Jak wydawać teksty dawne* (pp. 313–334). Wydawnictwo Rys.
- Sobotka, P. (2018a). *Iście sie ciebie nie zaprę*: Etymologia i rozwój prasłowiańskiego **jbst-* i jego derywatów. In J. Chojak & Z. Zaron (Eds.), *Ku rzeczom niebiałym* (pp. 207–221). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego; BEL Studio.

- Sobotka, P. (2018b). Jednostka opisu języka dawnego. In M. Pastuchowa & M. Siuciak (Eds.), *Historia języka w XXI wieku: Stan i perspektywy* (pp. 325–336). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sobotka, P. (2018c). Polskie wyrażenia funkcyjne pochodzenia czeskiego. In A. Dobaczewski, A. Moroz, & P. Sobotka (Eds.), *Sens i konwencje w języku: Studia dedykowane Profesorowi Maciejowi Grochowskiemu* (pp. 291–310). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Sobotka, P. (2018d). Powstawanie słowiańskich przysłówków w świetle danych etymologicznych i historycznoskładniowych (interpretacja funkcjonalna). In Z. Greń (Ed.), *Prace na XVI Międzynarodowy Kongres Słowistów w Belgradzie 2018: Językoznawstwo* (pp. 315–324). Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Sobotka, P. (2018e). Zmiany zależności składniowych północnosłowiańskich przymiotników odmiany prostej. *Prace Filologiczne*, 72, 333–344.
- Sobotka, P. (2019). Ètimologiiia i smyslovoe razvitie severnoslavianskikh konnektorov, obrazovannykh ot mestoimenii. In E. L. Berezovich (Ed.), *Ètnolingvistika. Onomastika. Ètimologiiia: Materialy IV Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, Ekaterinburg, 9–13 sentiabria 2019 g.* (pp. 309–311). Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. <https://doi.org/10.31168/7996-2700-3.113>
- Sobotka, P. (2020). Ètimologiiia, razvitie i drevnie funksii pol'skogo že v sravnitel'no-istoricheskom osvoshchenii. *Trudy Instituta russkogo iazyka im. V. V. Vinogradova*, 24(2), 216–229. <https://doi.org/10.31912/pvrl-2020.2.15>
- Sobotka, P. (2021). Jednostki gramatyczne pochodne od liczebników i wyrażen liczebnikowych. *Poradnik Językowy*, 2021(9), 20–39. <https://doi.org/10.33896/PorJ.2021.9.2>
- Sobotka, P. (2022a). O pewnych wykładnikach niedeklaratywności w dawnej polszczyźnie: Zmiana ramy modalnej wypowiedzi oznajmujących. In A. Słoboda & M. Kuźmicki (Eds.), *Język staropolskich tekstów: Nowe odczytania, analizy, interpretacje* (pp. 235–267). Wydawnictwo Rys.
- Sobotka, P. (2022b). Uwagi o żeby-zdaniach w języku polskim w kontekście pochodzenia i dziejów operatora żeby. *Linguistica Copernicana*, 19, 185–200. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2022.011>
- Sobotka, P., & Żabowska, M. (2017). Wyodrębnianie, dekodowanie i klasyfikacja historycznych jednostek języka. *LingVaria*, 12(2(24)), 113–133. <https://doi.org/10.12797/LV.12.2017.24.07>
- Sobotka, P., & Żabowska, M. (2020). Zmiany wymagań syntaktycznych w procesach gramatykalizacji i postgramatykalizacji przyimków wyłączających. *Prace Filologiczne*, 75(1), 447–502. <https://doi.org/10.32798/pf.673>
- Stadnik-Holzer, E. (2006). Zur Frage nach der Herkunft der sog. postponierten Partikel in den nordrussischen Dialekten. *Slavica Helsingiensia*, 27, 347–354.
- Stang, C. S. (1949). L'adjectif slave *istъ*. *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap*, 15, 343–351.
- Štícha, F., Vondráček, M., Kolářová, I., Hoffmannová, J., Bílková, J., & Svobodová, I. (2013). *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Academia.
- Stieber, Z. (1965). *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich z wyborem tekstów gwarowych*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Stieber, Z. (1974). Wpływ czeszczyzny na kształtowanie się polskiego języka literackiego. In Z. Stieber, *Świat językowy Słowian* (pp. 306–316). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stieber, Z. (1979). *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stolz, T. (2007). *Allora*: On the recurrence of function-word borrowing in contact situations with Italian as donor language. In J. Rehbein, C. Hohenstein, & L. Pietsch (Eds.), *Connectivity in grammar and discourse* (pp. 75–99). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/hsm.5.06sto>
- Stolz, T., & Levkovych, N. (2022). On loan conjunctions: A comparative study with special focus on the languages of the former Soviet Union. In N. Levkovych (Ed.), *Susceptibility vs. resistance: Case studies on different structural categories in language-contact situations* (pp. 259–392). De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110785517-006>
- Stutchkoff, N. (1950). *Der oytsen fun der yidisher shprakh*. Yidisher Visenshaftlekher Institut.
- Sulich, A. (2008). *Tematyzatory polskie: Jednostki leksykalne wyznaczające strukturę tematyczną wypowiedzi*. Wydawnictwo Naukowe “Semper”.
- Sulich, A. (2011). Ile jest jednostek języka o kształcie *co do*_? *Acta Philologica*, 40, 11–22.
- Szczepanek, A. (2014). Operatory trybu w historii języka polskiego – problemy badawcze. In K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Eds.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie synchronicznej i porównawczej* (pp. 195–205). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Szemerényi, O. (1962). Principles of etymological research in the Indo-European languages. In J. Knobloch (Ed.), *II. Fachtagung für Indogermanische und Allgemeine Sprachwissenschaft, Innsbruck, 10.–15. Oktober 1961* (pp. 175–212). Sprachwissenschaftliche Institut der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck.
- Szober, S. (1929a). Polskie formacje przysłówkowe typu *wczoraj*. *Slavia*, 7(4), 791–795.
- Szober, S. (1929b). *Życie wyrazów: Vol. 1. Powstawanie wyrazów (nowotwory swojskie i zapożyczenia)*. Gebethner i Wolff.
- Szober, S. (1930). *Życie wyrazów: Vol. 2. Zamieranie i przemiany wyrazów*. Gebethner i Wolff.
- Tappolet, E. (1905). Phonetik und Semantik in der etymologischen Forschung. *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, 115, 101–123.
- Taras, B. (2000). *Staropolskie zdania pytajne wprowadzane przez partykuły*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Taszycki, W. (1924). *Imiesłowy czynne, teraźniejszy i przeszły I. w języku polskim*. Polska Akademia Umiejętności.
- Termińska, K. (2015). *Studia z hebrajszczyzny biblijnej: Niedoczytanie moje*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Thomason, S. G. (2001). *Language contact: An introduction*. Edinburgh University Press.
- Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988). *Language contact, creolization and genetic linguistics*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520912793>
- Thrall, M. E. (1962). *Greek particles in the New Testament: Linguistic and exegetical studies*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004379213>
- Timm, E., & Beckmann, G. A. (2005). *Historische jiddische Semantik: Die Bibelübersetzungssprache als Faktor der Auseinanderentwicklung des jiddischen und des deutschen Wortschatzes*. Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110945034>

- Tkachenko, O. B. (1958). Z'iasuval'ni spoluchnyky iž, že, iže. In V. M. Rusanivs'kyi (Ed.), *Slov'ians'ke movoznavstvo: Zbirnyk statei* (Vol. 2, pp. 196–221). Vydavnytstvo Akademii nauk Ukraïns'koi RSR.
- Topolińska, Z. (1983). Słowiańskie *edъnъ – operator deskrypcji nieokreślonej. In M. Basaj (Ed.), *Prace na 9 Międzynarodowy Kongres Słowistów w Kijowie 1983* (Vol. 1, pp. 425–434). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Topolińska, Z. (2012). Informacja zgramatyzalizowana (Kryteria selekcji). *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 68, 69–85.
- Topolińska, Z. (2013). Uwagi o predykatkach fazowych. *Linguistica Copernicana*, 9(1), 25–30. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2013.002>
- Topolińska, Z. (2018). Selektywne kryteria gramatyzalizacji. *Prace Filologiczne*, 72, 389–401.
- Topolińska, Z. (2021). Partykuły werbalne – ich miejsce i rola w systemie języka. *Linguistica Copernicana*, 18, 213–219. <https://doi.org/10.12775/LinCop.2021.013>
- Toporov, V. N. (1958). Ètimologicheskie zametki (slaviano-italiïskie paralleli). *Kratkie soobshcheniia*, 25, 74–88.
- Toporov, V. N. (1960). O nekotorykh teoreticheskikh osnovaniiaxh ètimologicheskogo analiza. *Voprosy iazykoznaniiia*, 1960(3), 46–59.
- Toporov, V. N. (1980). *Prusskii iazyk: Slovar': Vol. 3. I–K*. Izdatel'stvo Nauka.
- Toporov, V. N. (1986). O nekotorykh teoreticheskikh aspektakh ètimologii. *Ètimologiia*, 1984, 205–211.
- Toporov, V. N., & Trubachev, O. N. (1962). *Lingvisticheskii analiz gidronimov Verkhnego Podneprov'ia*. Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Trabelsi, H. (2016). Analogie et grammaticalisation: Deux procédés du changement grammatical distincts mais complémentaires. *Language Design*, 2016(Spec.), 69–92.
- Trask, R. L. (2000). *The dictionary of historical and comparative linguistics*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9781474473316>
- Trask, R. L. (2010). *Why do languages change?* (R. M. Millar, Ed.). Cambridge University Press.
- Traugott, E. C. (1982). From propositional to textual and expressive meanings: Some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In Y. Malkiel & W. P. Lehmann (Eds.), *Perspectives on historical linguistics* (pp. 245–271). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/cilt.24.09clo>
- Traugott, E. C. (1985). On regularity in semantic change. *Journal of Literary Semantics*, 14(3), 155–173. <https://doi.org/10.1515/jlse.1985.14.3.155>
- Traugott, E. C. (1989). On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic change. *Language*, 65(1), 31–55. <https://doi.org/10.2307/414841>
- Traugott, E. C., & Dasher, R. B. (2002). *Regularity in semantic change*. Cambridge University Press.
- Trautmann, R. (1970). *Baltisch-slavisches Wörterbuch* (2nd ed., unchanged). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Trávníček, F. (1931). *Neslovesné věty v češtině: Vol. 2. Věty nominální*. Filosofická fakulta.
- Trávníček, F. (1956). *Historická mluvnice česká: Vol. 3. Skladba*. Státní pedagogické nakladatelství.
- Trier, J. (1931). *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes: Die Geschichte eines sprachlichen Feldes: Vol. 1. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*. Winter.

- Trier, J. (1932). Sprachliche Felder. *Zeitschrift für deutsche Bildung*, 8, 417–427.
- Troc, M. A. (1764). *Nowy dykcyonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski...* (Vol. 3). Nakładem Jana Fryderyka Gledycza.
- Trubachev, O. N. (1976). Ètimologičeskie issledovaniia i leksičeskaia semantika. In V. N. IArtseva (Ed.), *Printsipy i metody semanticheskikh issledovaniĭ* (pp. 147–179). Izdatel'stvo "Nauka".
- Trubachev, O. N. (Ed.). (1979). *Ètimologičeskii slovar' slavianskikh iazykov: Praslavianskii leksičeskii fond* (Vol. 6). Izdatel'stvo "Nauka".
- Trubachev, O. N. (Ed.). (1981). *Ètimologičeskii slovar' slavianskikh iazykov: Praslavianskii leksičeskii fond* (Vol. 8). Izdatel'stvo "Nauka".
- Trypućko, J. (1948). *Mianownik w roli przysłówka w słowiańskich językach: 1. Przymiotniki*. A.-B. Lundequistska Bokhandeln; O. Harrassowitz.
- Trypućko, J. (1951). *Les adverbes en -sky dans la langue polonaise*. A. B. Lundequistska Bokhandeln.
- TSeitlin, R. M., Večerka, R., & Blagova, È. (Eds.). (1994). *Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X–XI vekov)*. Russkii iazyk.
- Twardzik, J., & Twardzik, W. (1979). Trzy nie dostrzeżone funkcje składniowe staropolskiego wyrazu *iz(e)*. In J. Safarewicz (Ed.), *Opuscula Polono-Slavica* (pp. 391–396). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Twardzik, W. (1994). Głosy w "Rozmyślaniu przemyskim". *Teksty Drugie*, 1994(3), 155–165.
- Ulitzka, E. (2010). Relatory we współczesnych słownikach ogólnych języka polskiego. *Prace Filologiczne*, 58, 417–436.
- Ullmann, S. (1942). The range and mechanism of changes of meaning. *The Journal of English and Germanic Philology*, 41(1), 46–52.
- Ullmann, S. (1957). *The principles of semantics*. Basil Blackwell.
- Ullmann, S. (1959). Sémantique et étymologie. *Cahiers de l'Association internationale des études francaises*, 11, 323–335. <https://doi.org/10.3406/caief.1959.2156>
- Ullmann, S. (1963). *The principles of semantics* (2nd ed.). Basil Blackwell; Jackson, Son & Co.
- Urbańczyk, S. (1935). *Wyparcie staropolskiego względnie jen, jenże przez pierwotnie pytajne który*. Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.
- Urbańczyk, S. (1939). Polskie zdania poboczne rozpoczynane wyrazem *co*. *Sprawozdania Polskiej Akademji Umiejętności*, 44(3), 88–90.
- Urbańczyk, S. (1946). *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich: Pt. 1. Biblia królowej Zofii a staroczeskie przekłady Pisma św.* Polska Akademia Umiejętności.
- Urbańczyk, S. (Ed.). (1953–2002). *Słownik staropolski* (Vols. 1–11). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Urmson, J. O. (1952). Parenthetical verbs. *Mind*, 61(244), 480–496. <https://doi.org/10.1093/mind/LXI.244.480>
- Uryson, E. V. (2011). *Opyt opisaniia semantiki soiuzov: Lingvisticheskie dannye o deiatel'nosti soznaniia*. Iazyki slavianskikh kul'tur.
- Vaillant, A. (1974). *Grammaire comparée des langues slaves: Vol. 4. La formation des noms*. Éditions Klincksieck.
- Vajdlová, M. (n.d.). *Elektronický slovník staré češtiny*. Ústav pro jazyk český AV ČR. <http://vokabular.ujc.cas.cz/default.aspx>

- van Bakkum, W. J., Houben, J., Sluiter, I., & Versteegh, K. (1997). *The emergence of semantics in four linguistic traditions: Hebrew, Sanskrit, Greek, Arabic*. John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sihols.82>
- Van Coetsem, F. (2000). *A general and unified theory of the transmission process in language contact*. Universitätsverlag Carl Winter.
- van der Auwera, J. (2002). More thoughts on degrammaticalization. In I. Wischer & G. Diewald (Eds.), *New reflections on grammaticalization* (pp. 19–29). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/tsl.49.04auw>
- Varbot, Zh. Zh. (1993). K ètimologii slavianskikh prilagatel'nykh so znacheniem 'bystryi' I. *Ètimologija*, 1988–1990, 44–49.
- Varbot, Zh. Zh. (1994). K ètimologii slavianskikh prilagatel'nykh so znacheniem 'bystryi' II. *Ètimologija*, 1991–1993, 54–57.
- Varbot, Zh. Zh. (1997). K ètimologii slavianskikh prilagatel'nykh so znacheniem 'bystryi' III. *Ètimologija*, 1994–1996, 35–46.
- Vasmer, M. (1953–1958). *Russisches etymologisches Wörterbuch* (Vols. 1–3). Carl Winter.
- Vasmer, M. (1958). *Russisches etymologisches Wörterbuch* (Vol. 3). Carl Winter.
- Vaulina, S. S. (1988). Èvoliutsiia sredstv vyrazheniia modal'nosti v russkom iazyke (XI–XVII vv.). Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta.
- Večerka, R., Erhart, A., Janyšková, I., Karlíková, H., & Havlová, E. (2006). *K pramenům slov: Uvedení do etymologie*. Nakladatelství Lidové noviny.
- Vendler, Z. (1967). *Linguistics in philosophy*. Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9781501743726>
- Vendryes, J. (1955). Sur l'étymologie croisée. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 51, 1–8.
- Vennemann, T. (1984). Bemerkung zum frühgermanischen Wortschatz. In H.-W. Eroms, B. Gajek, & H. Kolb (Eds.), *Studia linguistica et philologica: Festschrift für Klaus Matzel zum sechzigsten Geburtstag* (pp. 105–119). Carl Winter.
- Vermes, G. (2013). *Christian beginnings: From Nazareth to Nicaea*. Yale University Press.
- Verner, K. (1877). Eine ausnahme der ersten lautverschiebung. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen*, 23(2), 97–130. <http://www.jstor.org/stable/40845600>
- Villanueva Svensson, M. (2011). Indo-European long vowels in Balto-Slavic. *Baltistica*, 46(1), 5–38. <https://doi.org/10.15388/Baltistica.46.1.1486>
- Vincent, N. (1980). Iconic and symbolic aspects of syntax: Prospects for reconstruction. In P. Ramat, O. Carruba, A. G. Ramat, & G. Graffi (Eds.), *Linguistic reconstruction and Indo-European syntax: Proceedings of the colloquium of the 'Indogermanische Gesellschaft', University of Pavia, 6–7 September 1979* (pp. 47–68). John Benjamins.
- Vinogradov, V. V. (1938). *Sovremennyi russkii iazyk: Grammaticheskoe uchenie o slove* (Vol. 2). Uchpedgiz.
- Vinogradov, V. V. (1999). Slovo i znachenie kak predmet istoriko-leksikologicheskogo issledovaniia. In V. V. Vinogradov, *Istoriia slov* (pp. 5–38). Institut russkogo iazyka im. V. V. Vinogradova RAN.
- Vykypěl, B. (2013). Grammaticalization and etymology. In B. Vykypěl & V. Boček (Eds.), *Etymology: An old discipline in new contexts* (pp. 9–12). Nakladatelství Lidové noviny.

- Wackernagel, J. (1892). Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. *Indogermanische Forschungen*, 1(1), 333–436. <https://doi.org/10.1515/9783110242430.333>
- Wackernagel, J. (2020). *On a law of Indo-European word order: Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung* (G. Walkden, M. Macleod, & C. Sevdali, Trans.). Language Science Press.
- Wajszczuk, J. (1987). Czy spójnik *lub* znaczy to samo co *albo*. In A. Bogusławski & B. Bojar (Eds.), *Od kodu do kodu: Prace ofiarowane Profesorowi Olgierdowi Adrianowi Wojtasiewiczowi na 70-lecie jego urodzin* (pp. 163–173). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wajszczuk, J. (1997). *System znaczeń w obszarze spójników polskich: Wprowadzenie do opisu*. Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Wajszczuk, J. (1999). Can a division of lexemes according to syntactic criteria be consistent? *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 55, 19–38.
- Wajszczuk, J. (2005). *O metateksie*. Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Walczak, B. (2006). Z teorii i metodologii badań nad zapożyczeniami leksykalnymi (zapożyczenia i przeniknięcia). In B. Nowowiejski (Ed.), *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej* (pp. 425–434). Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Watkins, C. (1990). Etymologies, equations, and comparanda: Types and values, and criteria for judgment. In P. Baldi (Ed.), *Linguistic change and reconstruction methodology* (pp. 289–303). Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110886092.289>
- Wątor, I. (1976). *Rozwój funkcji wyrazów i wyrażeń polskich od przysłówkowej do przyimkowej* (2nd rev. ed.). Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Weinreich, M. (1956). Yiddish, Knaanic, Slavic: The basic relationships. In M. Halle, H. G. Lunt, H. McLean, & C. H. van Schooneveld (Eds.), *For Roman Jakobson: Essays on the occasion of his sixtieth birthday: 11 October 1956* (pp. 622–633). Mouton & Co.
- Weinreich, M. (1993). *Geschichte der jiddischen Sprachforschung*. (J. C. Frakes, Ed.). Scholars Press.
- Weinreich, M. (2008a). *History of the Yiddish language* (S. Noble & J. A. Fishman, Trans.; P. Glasser, Ed.; Vol. 1). Yale University Press.
- Weinreich, M. (2008b). *History of the Yiddish language* (S. Noble & J. A. Fishman, Trans.; P. Glasser, Ed.; Vol. 2). Yale University Press.
- Weinreich, U. (1958). Yiddish and colonial German in Eastern Europe: The differential impact of Slavic. In *American contributions to the Fourth International Congress of Slavists, Moscow, September 1958* (pp. 369–421). Mouton.
- Weinreich, U. (1968). *Languages in contact: Findings and problems* (8th ed.). Mouton Publishers.
- Weinreich, U. (1977). *Modern English-Yiddish, Yiddish-English dictionary*. Schocken Books.
- Weinreich, U. (1992). *College Yiddish: An introduction to the Yiddish language and to Jewish life and culture* (5th rev. ed.). YIVO Institute for Jewish Research.
- Wexler, P. (1981). Jewish interlinguistics: Facts and conceptual framework. *Language*, 57(1), 99–149. <https://doi.org/10.2307/414288>
- Wexler, P. (1991). Yiddish – the fifteenth Slavic language: A study of partial language shift from Judeo-Sorbian to German. *International Journal of the Sociology of Language*, 1991(91), 9–150. <https://doi.org/10.1515/ijsl.1991.91.9>

- Wexler, P. (2002). *Two-tiered relexification in Yiddish: Jews, Sorbs, Khazars, and the Kiev-Polesian dialect*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110898736>
- Wierzbicka, A. (1971). Metatekst w tekście. In M. R. Mayenowa (Ed.), *O spójności tekstu* (pp. 105–121). Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Wierzbicka, A. (1983). The semantics of case marking. *Studies in Language*, 7(2), 247–275. <https://doi.org/10.1075/sl.7.2.04wie>
- Wierzbicka, A. (1988). *The semantics of grammar*. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/slcs.18>
- Winiarska-Górska, I. (2009). Szesnastowiecznych tłumaczy Biblii dialog z tradycją. *Poradnik Językowy*, 2009(5), 51–81.
- Witczak, K. T. (1992). Zapożyczenia i przeniknięcia a zagadnienia substratu: Przyczynek do teorii kontaktów językowych (na przykładzie leksyki pragermańskiej). In J. Maćkiewicz & J. Siatkowski (Eds.), *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych* (pp. 79–85). Wiedza o Kulturze.
- Wójcikowska, E. (1977). Składniowe sposoby wyrażania stosunku włączania i wyłączania w języku polskim. In *Problemy polskiej składni historycznej: Konferencja naukowa, Mogiła 23–24 marca 1976 r.* (pp. 146–153). Instytut Języka Polskiego PAN.
- Wójcikowska, E. (1978). Wykładniki funkcji włączania do zbioru i wyłączania ze zbioru w językach słowiańskich. In M. Basaj, J. Basara, M. Karaś, J. Siatkowski, Z. Stieber, M. Szymczak, S. Urbańczyk, & P. Zwoliński (Eds.), *Językoznawstwo: Prace na VIII Międzynarodowy Kongres Słowistów w Zagrzebiu 1978* (pp. 217–220). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wojtasiewicz, O. A. (1972). Formalna i semantyczna analiza polskich spójników przydaniowych i międzydaniowych oraz wyrazów pokrewnych. *Studia Semiotyczne*, 3, 109–144.
- Wojtyła-Świerżowska, M. (1974). *Prasłowiańskie nomen agentis*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Wolanin, H. (2012). *Gramatyka opisowa klasycznej łaciny w ujęciu strukturalnym*. Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788376386034>
- Woleński, J. (2004). Aletheia in Greek thought until Aristotle. *Annals of Pure and Applied Logic*, 127(1–3), 339–360. <https://doi.org/10.1016/j.apal.2003.11.020>
- Wróbel, H. (1995). Co to są leksemy funkcyjne. In M. Grochowski (Ed.), *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście: Materiały konferencji naukowej (Toruń 21–23 X 1993)* (pp. 7–15). Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Żabowska, M. (2014a). *Oby vs niech*: Od chcenia do działania. In K. Kleszczowa & A. Szczepanek (Eds.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej* (pp. 207–219). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Żabowska, M. (2014b). Partykułologia i partykułografia: Stan obecny i perspektywy. In A. Moroz, P. Sobotka, & M. Żabowska (Eds.), *Maiuscula linguistica: Studia in honorem professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quinto dedicata* (pp. 103–119). BEL Studio.
- Żabowska, M. (2020). Szyk wyrażań jako cecha dystynktywna w polu komentarzy metatekstowych: [ADV] mówiąc, _ vs mówiąc [ADV], _ . *Poradnik Językowy*, 2020(9), 21–37. <https://doi.org/10.33896/Polj.2020.9.2>
- Zaefferer, D. (1983). The semantics of non-declaratives: Investigating German exclamatories. In R. Bäuerle, C. Schwarze, & A. von Stechow (Eds.), *Meaning, use, and interpretation of language* (pp. 466–490). Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110852820.466>

- Zalizniak, Andrei (2008). *Drevnerusskie ěnklitiki*. Iazyki slavianskikh kul'tur.
- Zalizniak, Anna (2001). Semanticheskaia derivatsiia v sinkhronii i diakhronii: Proekt "Kataloga semanticheskikh perekhodov". *Voprosy iazykoznanii*, 2001(2), 13–25.
- Zalizniak, Anna (2008). A catalogue of semantic shifts: Towards a typology of semantic derivation. In M. Vanhove (Ed.), *From polysemy to semantic change: Towards a typology of lexical semantic associations* (pp. 217–232). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/slcs.106.10zal>
- Zalizniak, Anna, Bulakh, M., Ganenkov, D., Gruntov, I., Maisak, T., & Russo, M. (2012). The catalogue of semantic shifts as a database for lexical semantic typology. *Linguistics*, 50(3), 633–669. <https://doi.org/10.1515/ling-2012-0020>
- Zamboni, A. (1976). *Letimologia*. Zanichelli.
- Zaron, Z. (1980). *Ze studiów nad składnią i semantyką czasownika: Polskie czasowniki z uzupełnieniem werbalnym oznaczające relację osobową z argumentem zdarzeniowym*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Zaron, Z. (2009). *Problemy składni funkcjonalnej*. Wydział Polonistyki UW; BEL Studio.
- Zewi, T. (2007). *Parenthesis in Biblical Hebrew*. Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004162433.i-201>
- Zhuravlev, A. F. (1988). Vnutrenniaia rekonstruktsiia. In N. Z. Gadzhieva (Ed.), *Sravnitel'no-istoricheskoe izuchenie iazykov: Teoriia lingvisticheskoi rekonstruktsii* (pp. 68–90). "Nauka".
- Zhuravlev, A. F. (1994). *Leksikostatisticheskoe modelirovanie sistemy slavianskogo iazykovogo rodstva*. Izdatel'stvo Indrik.
- Zhuravlev, A. F. (2006). Po povodu istiny. In I. Janyšková & H. Karlíková (Eds.), *Studia etymologica Brunensia* (Vol. 3, pp. 443–455). Nakladatelství Lidové noviny.
- Zhuravlev, A. F. (2016). *Ėvoliutsii smyslov*. Izdatel'skii Dom IASK.
- Ziff, P. (1961). *Semantic analysis*. Cornell University Press.
- Zubaty, J. (1909a). O jistém způsobu užívání zájmen *an* a *on* a o jeho původě. *Listy filologické*, 36(1), 25–34. <http://www.jstor.org/stable/23443183>
- Zubaty, J. (1909b). O jistém způsobu užívání zájmen *an* a *on* a o jeho původě. *Listy filologické*, 36(2), 106–117. <http://www.jstor.org/stable/23443227>
- Zubaty, J. (1909c). O jistém způsobu užívání zájmen *an* a *on* a o jeho původě. *Listy filologické*, 36(3–4), 230–240. <http://www.jstor.org/stable/23444501>
- Zubaty, J. (1909d). O jistém způsobu užívání zájmen *an* a *on* a o jeho původě. *Listy filologické*, 36(5), 334–352. <http://www.jstor.org/stable/23443283>
- Zubaty, J. (1910). Nali, nali-ť. *Listy filologické*, 37(3–4), 217–228.
- Zubaty, J. (1912a). K výkladu některých příslovcí, zvláště slovanských. *Sborník filologický*, 3(1), 120–167.
- Zubaty, J. (1912b). *Prvé, teprv* atd. *Sborník filologický*, 3, 219–223.

Spis tablic

Tab. 1. Językowe wyznaczniki podziału słowiańszczyzny na północną i południową	29
Tab. 2. Północnosłowiańskie konektory powstałe z konstrukcji przyimkowo-zaimkowych ..	117
Tab. 3. Podstawowe hebrajskie wyrażenia związane z 'prawdą'	134
Tab. 4. Przywyrazowe -k-operatory w językach północnosłowiańskich	204
Tab. 5. Klasyfikacja jidyszowych wyrażen funkcyjnych zapożyczonych z polszczyzny	275
Tab. 6. Minimalny łańcuch zmian kategoryalnych jednostek funkcyjnych	295

Spis rycin

Ryc. 1. Pochodzenie słowiańskich wyrażeń funkcyjnych wg F. Kopečného (Копечный, 1969, s. 28)	20
Ryc. 2. Narzecza północnosłowiańskie	31
Ryc. 3. Ścieżki rozwoju przyimka <i>z(e)</i> i aproksymatora <i>z(e)</i>	67
Ryc. 4. Leksykalizacja i gramatyzacja jako środki kodowania informacji w języku	85
Ryc. 5. Mechanizmy adwerbializacji w językach północnosłowiańskich	89
Ryc. 6. Schemat gramatyzacji spójników <i>oraz</i> i <i>lub</i>	105
Ryc. 7. Łańcuch gramatyzacyjny wg C. Craig (1991, s. 455)	112
Ryc. 8. Łańcuchowy charakter gramatyzacji wg C. Craig (1991, s. 456)	112
Ryc. 9. Łańcuch gramatyzacyjny wg G. Heinego, U. Claudi i F. Hünemeyer (Heine i in., 1991, s. 229)	113
Ryc. 10. Klina gramatyzacyjna wg P.J. Hoppera i E.C. Traugott (Hopper & Traugott, 2003, s. 7)	114
Ryc. 11. Ewolucja konstrukcji przyimkowo-zaimkowych w zależności od typu odniesienia zaimka	120
Ryc. 12. Konwersja argumentów zdaniowych jako mechanizm gramatyzacji konektora <i>nomomy</i>	123
Ryc. 13. Rozwój wykładników dodawania od wykładników wyłączenia wg P. Sobotki i M. Żabowskiej (Sobotka & Żabowska, 2020, s. 475)	126
Ryc. 14. Ścieżki rozwoju prasłowiańskiego <i>*pravъda</i> / <i>*pravъda</i>	168
Ryc. 15. Proces zmiany węzłów morfologicznych zaimków z enklityką <i>-kV</i>	210
Ryc. 16. Proces inkorporacji enklityki <i>-kV</i> przez temat zaimka	215
Ryc. 17. Przywyrazowy operator <i>(-)ž(e)</i> z różnymi klasami funkcjonalnymi	229
Ryc. 18. Fragment rękopisu karty 2r <i>Kazań gnieźnieńskich</i>	236
Ryc. 19. Wyrażenia niefleksyjne w polszczyźnie o możliwej czeskiej proveniencji	248
Ryc. 20. Łańcuch języków używanych przez Żydów wg A. Beidera (Beider, 2013, ss. 105, 113)	266
Ryc. 21. Możliwe pochodzenie elementów słowiańskich w dialektach wschodniej odmiany jidysz wg A. Beidera (Beider, 2015, s. 416)	267

Spis map

Mapa 1. Języki północnoślowiańskie na początku X wieku wg T. Milewskiego (Milewski, 1948a, 1948b, mapa 54).	28
Mapa 2. Narzecza jidysz na przełomie XIX i XX wieku wg U. Weinreicha (U. Weinreich, 1992, s. 43), J. Koriakowa (Коряков, 2006) i A. Beidera (Beider, 2015)	265

Etymologia a gramatyka.

Perspektywa funkcjonalna w rekonstrukcji dziejów słów

Streszczenie

Monografia koncentruje się na badaniu pochodzenia północnosłowiańskich wyrażen funkcyjnych. Głównym jej celem jest rekonstrukcja funkcjonalnych mechanizmów, w wyniku działania których doszło do powstania tych jednostek leksykalnych. Wyrażenia funkcyjne, nazywane również synsemantycznymi, synkategorematycznymi, gramatycznymi, pomocniczymi itp., to jednostki pełniące m.in. funkcje wykładników relacji opartych na składni zależności lub składni konkurencji. Grupę tę tworzą różnego rodzaju komentarze nieprzedmiotowego planu wypowiedzi, konektory (w tym przyimki, spójniki, partykuły spajające) czy modyfikatory struktur zdaniowych itp., które prymarnie pełnią funkcję intratekstualną. Wyrażenia funkcyjne stanowią spoiwo całego systemu, są – choć na nieco innych zasadach niż rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki itd. – jednostkami słownikowymi, niezdolnymi z reguły do konstytuowania konstrukcji składniowych i niesamodzielnymi semantycznie, ale niepozbawionymi semantyki. Choć nie ma możliwości ustalenia wspólnej ścieżki pochodzenia i rozwoju dla wszystkich typów wyrażen funkcyjnych, to można jednak wskazać dwa główne bezpośrednie źródła prymarnych spójników i partykuł, które z jednej strony są etymologicznie związane z zaimkami, z drugiej zaś – z przysłówkami. Na złożu przysłówkowym tworzą się najczęściej także przyimki wtórne i metaoperatory strefy zdania (aprosymatory, limitatory, wykładniki gradacji).

Monografia ogranicza się wprawdzie do obserwacji wyrażen północnosłowiańskich, lecz przy formułowaniu wniosków tak szczegółowych, jak i ogólnych, odwołuje się również do innych języków indoeuropejskich, języków semickich, ugrofińskich, a nawet afrykańskich. Termin *języki północnosłowiańskie* w wąskim sensie odnosi się do dialektu nowogrodzkiego traktowanego jako jedyny ślad po wymarłej północnej gałęzi dialektów słowiańskich, różniących się w szczegółach zarówno od dialektów południowo-, zachodnio-, jak i wschodniosłowiańskich. Natomiast w szerokim znaczeniu termin *języki północnosłowiańskie* odnosi się do języków wschodnio- i zachodniosłowiańskich rozpatrywanych łącznie w opozycji do języków południowsłowiańskich. W niniejszej monografii posługuję się tym terminem w jego szerokim znaczeniu.

Podstawowym źródłem formułowania hipotez badawczych w niniejszej pracy są z jednej strony wyrażenia, w których informacja gramatyczna (jak wartość kategorii przypadku) uległa zleksykalizowaniu, z drugiej zaś – słowa, w których doszło do gramatyzacji informacji leksykalnej. Z kolei konstruowanie hipotez badawczych opiera się na przeświadczeniu, że jakakolwiek zmiana formalna, aby można ją było uznać za zmianę funkcjonalną, musi skutkować przesunięciem relacji między formą a znaczeniem znaku, i odwrotnie, rzeczywista

zmiana znaczenia wywołuje przesunięcie relacji formalno-treściowej. Pierwsze trzy rozdziały poświęcone są zagadnieniom teoretycznym, miejscu badań etymologicznych w nauce o języku (rozdz. 1), zmianom znaczeniowym i funkcjonalnym w języku oraz koncepcji badań jednostek języka w perspektywie dynamicznej (rozdz. 2), a także zagadnieniom leksykalizacji i gramatykalizacji (rozdz. 3). Kolejne rozdziały odnoszą się do problemów szczegółowych; omawiane w nich są indoeuropejskie, w tym północnosłowiańskie, wyrażenia funkcyjne związane z pojęciem prawdy, porównywane z jednostkami semickimi (rozdz. 4), północnosłowiańskie enklityki *-kV* oraz *-že* (rozdz. 5) oraz wyrazy funkcyjne jako zapożyczone – bohemizmy w języku polskim i polonizmy w jidysz (rozdz. 6). Taki dobór zagadnień odnosi się do trzech głównych obszarów zainteresowań etymologii: do leksyki dziedzicznej, kreacji wewnątrzsystemowych i wyrażen obcych.

Monografia kładzie nacisk na pomijany dotychczas w rekonstrukcjach etymologicznych aspekt funkcjonalny jako istotny czynnik pozwalający prześledzić ewolucję niektórych wyrażen. Dzięki takiemu spojrzeniu jesteśmy czasem w stanie przytapać słowa niejako *in statu nascendi*, w procesie ich przechodzenia z klasy do klasy. Prowadzone w pracy obserwacje oparte zostały na rozumowaniu abdukcyjnym jako metodzie formułowania, a następnie uzasadniania hipotez badawczych. Wnioskowania w obszarze etymologii opierają się na mniejszym bądź większym prawdopodobieństwie. W podejściu abdukcyjnym nie eliminuje się wprawdzie niepewności, lecz formuluje się najbardziej wiarygodne hipotezy służące wyjaśnieniu danego uprzedniego faktu językowego czy procesu jako najbardziej prawdopodobnej przyczyny następującego po nim faktu czy procesu. Ma ono charakter prospektywny, mimo że warunki początkowe zmiany językowej (fakt uprzedni) wymagają rekonstrukcji i to właśnie one są właściwym przedmiotem badania. Przykładowo, dzięki rozumowaniu abdukcyjnemu możliwe jest wnioskowanie, że leksykalizacja przypadku konkretnego (bądź wyrażenia przyimkowego), a następnie jego gramatykalizacja lub pragmatykalizacja i – w kolejnym etapie – jego pozycyjne usztywnienie najlepiej wyjaśnia powstanie spójnika odprzysłówkowego.

Metoda ta daje zatem możliwość odtworzenia warunków wstępnych danego procesu na podstawie jego rezultatu, zgodnie z założeniem, że takie a takie warunki skutkują tymi a tymi wynikami. U podstaw tego typu wnioskowania w interesującym mnie obszarze leży przeświadczenie, że relewantne z komunikacyjnego punktu widzenia funkcje wyrażen języka są śladem przekształceń głównie leksykalno-składniowych i że analiza etymologiczna powinna zmierzać do ich wykrycia oraz weryfikacji. Celem tak zorganizowanych systemowych badań etymologicznych jest nie tyle jednostkowy opis dziejów konkretnych wyrażen, ile możliwie wyczerpujący i niesprzeczny opis ich klas, jak też klasy klas (łańcuchów zmian). Etymologia taka kieruje swój wzrok nie na oderwane od struktury języka i ujmowane atomistycznie obiekty, lecz na wyrażenia pozostające w relacji do całości języka. Przedmioty badań lingwistycznych, w tym także etymologicznych, nie istnieją niezależnie od relacji, w które wchodzą, i od funkcji, które pełnią w hierarchicznie uporządkowanej strukturze.

Słowa kluczowe: semantyka historyczna; składnia historyczna; wyrażenia funkcyjne; leksykalizacja; gramatykalizacja; języki północnosłowiańskie; jidysz

Etymology and Grammar: The Functional Perspective in Reconstructing the History of Words

Summary

The book focuses on the study of the origin of North Slavic function words. The main aim is to reconstruct the functional mechanisms that resulted in the emergence of these lexical units. Function words – also known as synsemantic, syncategorematic, grammatical, auxiliary, etc. – are linguistic units that serve, among other things, as markers of syntactic and discursive relations based on dependency (as prepositions) or co-occurrence (as particles). This group includes various non-representational comments, connectors (including prepositions, conjunctions, linking particles), or modifiers of sentence structure, etc., which primarily have an intratextual function. Function words can be seen as the framework of a whole language system. They are vocabulary units, albeit on slightly different principles than nouns, verbs, adjectives, etc., as they are generally incapable of forming syntactic constructions, and semantically dependent but not semantically unmarked. Although there is no way to determine a common path of origin and development for all types of function words, two main direct sources of primary conjunctions and particles can be identified. In general, these words are etymologically related to pronouns on the one hand and to adverbs on the other. Complex prepositions and so-called metapredicative operators (used as markers of approximation, limitation, or gradation) are also descendants of adverbs.

Although the book focuses on North Slavic expressions, it draws detailed and general conclusions from other Indo-European, Semitic, Finno-Ugric, and even African languages. In a narrow sense, the term North Slavic languages refers to the Novgorod dialect, which is treated as the sole remnant of the extinct northern branch of Slavic dialects, differing in detail from the South, West, and East Slavic dialects. However, in a broader sense, the term North Slavic languages refers to East and West Slavic languages taken together, as opposed to South Slavic languages. The monograph uses the term in its broader sense.

Research hypotheses are formulated herein based on two basic sources: on the one hand, on words in which grammatical information (such as the value of the case category) has been lexicalized and, on the other hand, on words in which lexical information has been grammaticalized. These hypotheses are grounded in the assumption that any formal change, in order to be considered a functional change, must lead to a shift in the relationship between the form and meaning of a sign, and vice versa, that an actual change in meaning triggers a shift in the formal-content relationship. The first three chapters of the book focus on theoretical issues: the place of etymological research in linguistics (Chapter 1), semantic and functional changes in language and the concept of language unit in a dynamic perspective (Chapter 2), and problems of lexicalization and grammaticalization (Chapter 3). The following chapters deal with specific problems, discussing Indo-European, including North Slavic, function words related to the

concept of truth compared with Semitic units (Chapter 4), the North Slavic enclitics *-kV* and *-že* (Chapter 5), and function words as loanwords, i.e. Bohemisms in Polish and Polonisms in Yiddish (Chapter 6). This selection of these topics relates to the three main areas of interest in etymology: inherited lexis, internal creations, and borrowings.

The book emphasizes the functional aspect, usually overlooked in etymological reconstructions, as an important factor in reconstructing the evolution of certain words. This approach sometimes allows us to capture words *in statu nascendi*, in the process of their transition from one class to another. The investigations in the study are based on abductive reasoning as a method for formulating and then justifying research hypotheses. In etymology, conclusions are based on a greater or lesser degree of probability. Although the abductive approach does not eliminate ambiguity, it does formulate the most plausible hypotheses to explain a given antecedent linguistic fact or process as the most likely cause of the subsequent fact or process. The inference is prospective in nature, although the initial conditions of linguistic change (the antecedent fact) must be reconstructed, and this is the proper object of investigation. For example, abductive reasoning allows us to conclude that the lexicalization of a concrete case (or prepositional phrase), followed by its grammaticalization or pragmaticalization, and, in a subsequent step, its positional fixation, best explain the emergence of conjunctions from adverbials.

This method thus offers the possibility of reconstructing the initial conditions of a given process from its result, on the assumption that such and such conditions lead to such and such results. This kind of reasoning in etymology assumes that the communicatively relevant functions of linguistic expressions are traces of semantic and syntactic transformations and that etymological analysis should aim to identify and verify these. The objective of a systematic etymological study organized in this way is no longer to provide an atomistic description of the history of specific words, but rather to describe their classes exhaustively and consistently, as well as the class of classes (chains of change). This kind of etymological research does not look at objects isolated from the structure of language and taken atomistically, but at words that remain in relation to the whole of language and exist only by virtue of their interdependence. Units of linguistic research, including etymological research, do not exist independently of the relationships they are involved in and the functions they perform within a hierarchically ordered structure.

Keywords: historical semantics; historical syntax; function words; lexicalization; grammaticalization; North Slavic languages; Yiddish

**Etymologia a gramatyka.
Perspektywa funkcjonalna w rekonstrukcji dziejów słów**

Autor tomu:

dr hab. Piotr Sobotka, prof. inst.

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6880-8255>

e-mail: piotr.sobotka@ispan.edu.pl

Autor deklaruje brak konfliktu interesów.

Abstrakt

Monografia koncentruje się na badaniu pochodzenia i rozwoju północnosłowiańskich jednostek języka nacechowanych gramatycznie i/lub wypowiedzeniowo, tzn. z jednej strony słów, w których informacja gramatyczna uległa leksykalizacji, z drugiej zaś – słów o zgramatyzowanej informacji leksykalnej. Monografia ogranicza się wprawdzie do obserwacji wyrażen północnosłowiańskich, lecz przy formułowaniu wniosków (tak szczegółowych, jak i ogólnych) odwołuje się również do innych języków indoeuropejskich, języków semickich, ugrofińskich, a nawet afrykańskich. Książka podejmuje analizy przede wszystkim w klasach przysłówków, przymków, zaimków, partykuł, operatorów dyskursywnych, operatorów meta-predykatywnych, spójników i ich etymonów. Konstruowanie hipotez badawczych opiera się na przeświadczeniu, że jakakolwiek zmiana formalna, aby można ją było uznać za zmianę funkcjonalną, musi skutkować przesunięciem relacji między formą a znaczeniem znaku; i odwrotnie, rzeczywista zmiana znaczenia wywołuje przesunięcie relacji formalno-treściowej. Celem tej pracy jest odkrycie i opis mechanizmów tych zmian na przykładzie leksyki przechodzącej do nieprzedmiotowej warstwy języka. Wśród problemów szczegółowych omawiane są semickie i indoeuropejskie, w tym słowiańskie wyrażenia związane z pojęciem prawdy, północnosłowiańskie enklityki *-kV* oraz *-že*, a także wyrazy funkcyjne jako zapożyczone, bohemizmy w języku polskim i polonizmy w jidysz.

Słowa kluczowe: semantyka historyczna; składnia historyczna; wyrażenia funkcyjne; leksykalizacja; gramatykalizacja; języki północnosłowiańskie; jidysz

Volume 155 of the series *Prace Slawistyczne. Slavica*
[Monographs in Slavic Studies. Slavica]

Etymology and Grammar: The Functional Perspective in Reconstructing the History of Words

Author of the volume:

dr hab. Piotr Sobotka, Associate Professor

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska

[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland]

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6880-8255>

Correspondence: piotr.sobotka@ispan.edu.pl

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Abstract

The monograph focuses on the study of the origin and development of North Slavic grammatically and/or discursively oriented language units, i.e. words with lexicalized grammatical information on the one hand and words with grammaticalized lexical information on the other. Although the book focuses on North Slavic expressions, it draws detailed and general conclusions from other Indo-European, Semitic, Finno-Ugric, and even African languages. The book mainly analyzes the classes of adverbs, prepositions, pronouns, particles, discourse markers, markers of approximation, limitation, or gradation, conjunctions, and their etymons. Research hypotheses in the monograph are grounded in the assumption that any formal change, in order to be considered a functional change, must lead to a shift in the relationship between the form and meaning of a sign, and vice versa, that an actual change in meaning triggers a shift in the formal-content relationship. This work aims to discover and describe the mechanisms of these changes, using the example of lexis moving into the non-representational layer of language. Among the specific problems discussed are Indo-European, including North Slavic, function words related to the concept of truth compared with Semitic units, the North Slavic enclitics *-kV* and *-že*, and function words as borrowings – Bohemisms in Polish and Polonisms in Yiddish.

Keywords: historical semantics; historical syntax; function words; lexicalization; grammaticalization; North Slavic languages; Yiddish

